

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LV

Sa. 212

Nisan 1991

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 1

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

	<u>Sayfa</u>
GÜNBATTI, DOÇ. DR. CAHİT : Eski Babil Devrinde Timar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler	1
PIEJKO, FRANCIS : Antiochus III and Teos Reconsidered	13
ONAT, PROF. DR. AYŞE : Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme	71
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR : Reformcu Bir Hükümdar Fatih Sultan Mehmed ÖZTÜRK, YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA : Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatlarının Tahlili	79
TUNCOKU, PROF. DR. METE : İsrail'in Kuruluşuna Varan Gelişmeler İçinde Çanakkale Savaşlarının Önemi	87
ALTUĞ, PROF. DR. YILMAZ : Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçler ..	101
SCHMALTZ, BERNHARD : Kaunos 1988/89 (20 levha çizim, 14 resim ile birlikte)	109
	121

Konferanslar :

SOYSAL, İSMAIL : 1955 Bağdat Paktı	179
--	-----

Çeviriler :

ŞAMİLOĞLU, ALİ RASİZADE (Çev.: AHMEDOV, MUHİBBİ) : Türkiye Açısından Truman Doktrini ve Stalin Diplomasisinin Hataları	239
--	-----

Bibliyografya :

ÖZTOPRAK, YRD. DOÇ. DR. İZZET : DOÇ. DR. ÜNSAL YAVUZ: <i>Atatürk, İmparatorluktan Milli Devlete</i>	257
1990 Yılı İlk Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler	269

B E L L E T E N

Cilt : LV

Nisan 1991

Sayı : 212

ESKİ BABİL DEVRİNDE TİMAR VE DEVLET ARAZİSİNİN
TAHSİSİ HAKKINDA BAZI GÖRÜŞLER

Doç. Dr. CAHİT GÜNBATTI

Ele geçmiş pek çok mukavele ve *Hammurabi* kanununda yer almış, şahsî malların korunması hakkındaki çeşitli hükümler, Eski Babil devrinde özel mülkiyet sınırının önceki devirlere nisbetle oldukça geniş olduğunu göstermektedir. Böyle olmakla beraber, gerek kanunun timarla ilgili maddeleri, gerekse *Larsa* arşivinde bulunmuş bir grup idarî mektup¹, ülkenin işlenebilir topraklarının büyük bir kısmının devlete âit olduğunu düşündürmektedir.

Yukarıdaki kayıtlara göre, saray, arazisini, mülkiyet hakkını elinde tutmak şartı ile, bazı isimler altında birtakım sivil veya resmî kimselere ya bir hizmet veya kira karşılığı devretmekte idi. Bu durum Eski Babil toprak rejiminin esasını teşkil etmektedir.

Bazı mektuplarda, bir tarlanın tahsisi hakkındaki kral emrinde, *ana pi isihitişunu eqlam arhiş aplāšunuti*² "(Ellerindeki) tahsis belgelerine göre tarlayı

¹ Çoğu *Hammurabi* ve onun yüksek dereceli bir memuru olan *Awil-Ninurta* tarafından *Larsa* yöneticilerinden *Samaš-ħazir'e* yazılmış ve pek çoğu devlet arazisinin şahıslara tahsisi hakkındaki bu mektuplar konumuz bakımından son derece kıymetli belgelerdir.

F. Thureau-Dangin bunların 77 sinin kopyesini TCL 7 (1924) de; transkripsiyon ve tercümesini ise RA 21/1-2 (1924) s. 7-58 de neşretmiştir. Bir mektubu da RA 21/3 (1924), s. 147 de işlemiştir. Diğer 87 mektup kopye, transkripsiyon ve tercüme olarak G.R.Driver tarafından OECT 3 (1924) de yayınlanmıştır.

Bu mektupların tamamını daha sonra F.R.Kraus, AbB 4 (1968) de transkripsiyon ve tercüme hâlinde yeniden neşretmiştir.

² Çok kullanılan anlamı "cevap vermek" olan *apātu* fiili, bu ve benzeri yerlerde "bir kimseye hakkını verip, onu hoşnut etmek" karşılığında kullanılmaktadır. Bk. CAD A/2, s. 160.

derhal onlara veriniz.” cümlesi geçmektedir. Buradan da bu tahsis işinin *isihtum*³ denilen bir belge ile yapıldığını öğrenmekteyiz.

Bilindiği üzere, bir çeşit timar veya zeamet anlamında kabul edilmiş olan *ilkum* tâbiri ile ilk defa Eski Babil devrinde karşılaşırız⁴. Her halde, fetihler sonucu ülke sınırlarının çok genişlemesi, nüfusun artması ve en mühimi, merkezî güçlü bir idarenin kurulması gibi idarî, sosyal, ekonomik ve aynı zamanda askerî mecburiyetlerin bir gereği olarak; İslâmiyetin başlangıcından itibaren Arap devletlerinde ve Selçuklu devrinde yaygın olarak uygulanmış olan, bir kısım toprakların bazı kimselere tahsisi anlamına gelen ikta ve esasını asker besleme mükellefiyetinin teşkil ettiği, Osmanlılar’daki dirlik (timar) müesseselerinin⁵ prototipi sayabileceğimiz böyle bir sistem geliştirilmiş olmalıdır⁶.

İlkum lügatlerde ve başlıca eserlerde⁷ “yüksek bir makam tarafından kendisine arazi verilen bir kimsenin, makama sunacağı hizmet; vereceği mahsul veya para yükümlülüğü (*kasap ilkim*⁸), yâni hizmet yerine alınan vergi olarak tanımlanmıştır.

³ *esēhu* “tahsis etmek” kökünden teşkil edilmiş olan *isihtum* için CAD I-J, s. 191 b de “certificate of assignment (referring to fields, only in OB letters of Hammurabi to Šamaš-ḥasir)”; AHW, s. 387 b de ise, “Zuweisung” karşılıkları verilmektedir.

⁴ Bildiğimiz kadarı ile, Eski Babil öncesi devirlerde açıkça timar konusunun işlendiği her hangi bir belge yoktur. A.Falkenstein III. Ur devrinden kalmış bir “Sammelurkunde” (TCL 5, 6047) nin başlangıç kısmında yer alan iki meseleyi bir timar çerçevesinde ele alarak, dâva konusu edilen emlak ve bunların işletilmesinin, bir timar mülkü (Lehengut) ve timar mükellefiyeti (Lehengdienst) ile ilgili olduğunu söylemektedir (NG 1, s. 141; NG 2, s. 384).

Bu metin III. Ur’da sarayın şahıslara tarla tahsisinde bulunduğunu açıklamaktadır. Fakat bunun timar özelliği taşıyan bir tahsis olduğu şüphelidir.

⁵ Bk. H.Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması (1978), s. 85-114; İslâm Ansiklopedisi 5/2, s.949 vd. ve 12/1, s. 286 vd.

⁶ Hitit Kanununun 39-41. maddelerindeki (J.Friedrich, HG, s. 28-29) sınırlı bilgi ve bunlardan son ikisinde geçen “*ilki* “timar sâhibi” sözü Hititler’de de benzer bir kurumun varlığını göstermektedir.

Yine, Eski Babil devletinin yıkılmasından sonra Babil ülkesine hâkim olan Kasitler zamamında gelişmiş bir derebeylik düzeninin kurulduğu bilinmektedir. Bk. K.Balkan, DTCFD 2/1 (1943), s. 45 vd.

⁷ Bk. F.Thureau-Dangin, RA 21/1-2 (1924), s. 3; G.R.Driver-J.C.Miles, BL 1 (1952), s. 112; C.J.Gadd, CAH 2/5 (1965), s. 12.

⁸ Bu deyimın geçtiği bazı metinler J.Kohler-A.Ungnad, HG 3 (1909), no. 763-770 de işlenmiştir. Tâbir “Silber der Lehnsstellung” olarak tercüme edilmiştir.

Ḥammurabi kanununun ilgili maddelerinden anlaşıldığına göre, *ilkum* hem tahsis edilen tarla, bahçe veya ev gibi bir taşınmaz malı, hem de bu emlakê karşılık yapılan hizmeti ifade etmek için kullanılıyordu. Zira 27-31, 40. maddelerde *ilkum*'u teşkil eden tarla, bahçe ve ev sayıldıktan sonra, timar sorumluluğu da *ilkum* ile ifade edilmiştir. Bir hizmetin söz konusu olmadığı 38. maddede ise, *ina eqlim kirim û bitim ša ilkišu ana aššatišu û mār-tišu ūl isāṭtar* "Onun timarı olan tarla, bahçe ve evden karısına ve kızına yazamaz (veremez)." denilerek, tarla, bahçe ve ev bir timarın unsurları olarak belirtilmektedir.

Ḥammurabi kanununun 26-32 ve 36-41. maddeleri timarların kimlere, hangi şartlarla verildiğini ve timar sâhiplerinin hak ve görevlerini açıklamaktadır. G.R.Driver-J.C.Miles⁹ tarafından ayrıntılı olarak işlenmiş bu maddeleri, bazı mektuplardan¹⁰ edindiğimiz bilgileri de değerlendirerek, yer yer yeni yorumlarla bir kere daha ele alıyoruz.

27. madde, kanunda isimleri en fazla geçen timar sâhipleri olan bir *rē-dūm* "asker" veya *bā'irum* "balıkçı" un kralın ordusundaki görevleri sırasında (düşmana) esir düşmeleri hâlinde, timarlarını teşkil eden tarla ve bahçenin başka birisine verilmesi; esirlerin kurtularak geri dönmeleri durumunda ise, tarla ve bahçenin tekrar kendilerine verilerek, timar hizmetini yapmaya devam etmeleri hakkındadır. 28 ve 29. maddelerde bu görevlilerin aynı sebep yüzünden timarlarından ayrı kalmaları bir daha söz konusu edilmektedir. Ancak burada, asker veya balıkçının timar hizmetini yürütecek yaşta oğlu varsa, tarla ve bahçenin ona; eğer çocuğun yaşı hizmeti yürütmek için küçükse, tarla ve bahçenin 1/3 ünün annesine verileceği hükmü yer almaktadır. Bu kararın aksine, 27. maddede timarın başka bir şahsa verilmesinin sebebini, orada erkek çocukları bulunmayan görevlilerin söz konusu edilmiş olduğu ihtimaline bağlıyoruz.

Kanunda, timar sâhibinin ölmesi hâlinde timarın aile efradına geçeceği şeklinde açık bir hüküm yer almamaktadır. Ancak, 28 ve 29. maddeler böyle bir intiba uyandırmaktadır. TCL 7, no. 24 mektubu, muhtemelen, miras olarak kalmış bir timarla ilgilidir. Mektubu yazarlar *Ḥammurabi*'ye, babalarının 6 *būr*'luk¹¹ tarlasından *Šamas-ḥazir*'in kendilerini uzaklaştırdığı-

⁹ BL 1 (1952), s. 111 vd.

¹⁰ G.R.Driver-J.C.Miles'in da işaret ettiği idâri mektupların bir çoğu, daha önce É.Cuq tarafından ÉDB (1929), s. 150-160 da yorumlanmıştır.

¹¹ *būr* (Ak. *būru*) yaklaşık 64800 m² lik bir alan ölçüsüdür. Bk. AHW, s. 141 b.

nı bildirmektedirler. Bu şikâyetle ilgili olarak verdiği emirde *Ḥammurabi* şöyle demektedir:

(15) *wa-ar-ka-tam pu-ur-sa-ma* (16) *šum-ma bür. 6 iku a-šā é a-bi-šu-nu*
(17) *bür.3 iku a.šā^{am}* (18) *a-na il-ki-šu-nu* (19) *id-na-šu-nu-ši-im* (20) *šum-ma*
bür.4 iku-ma a.šā é a-bi-šu-nu (21) *bür.2 iku a.šā^{am}* (22) *id-na-šu-nu-ši-im*

“(15) Tahkik ediniz, (16) eğer babalarının mülkü¹² (olan) tarla 6 *bür* ise, (17-19) 3 *bür* tarlayı onların timarı olarak (geri) veriniz. (20) Eğer babalarının mülkü (olan) tarla 4 *bür* ise, (21-22) 2 *bür* tarlayı onlara veriniz.”

Kralın bu emrinden, timar sâhibinin ölümünden sonra, timarın ancak yansının evlâtların tassarrufuna bırakıldığı hükmü çıkarılabilir.

30. madde bir *rêdûm* veya *bâ'irum*'un timarını terketmesi ve bir başkasının bu timarı ele geçirmesi hakkındadır. Driver-Miles'a (BL I, s. 119) göre, bu işlem saraya rağmen yapılmış bir uygulama olmayıp, sarayın bilgisi içinde, timarı diğer bir kimsenin üzerine alması şeklinde anlaşılmalıdır. Bir timarı bu şekilde sâhiplenen kişi hizmeti üç yıl süre ile yürütürse, asıl timar sâhibi geri dönse bile, timar kendisinde kalmaktadır. Burada eski timar sâhibinin ailesi hakkında bir şey söylenmemektedir. Belki de geçerli bir mazeret dışında timarından uzaklaşan bir kimsenin ailesine 28-29. maddelerde belirtilen imtiyaz tanınmamakta idi.

Mad. 30'un devamı olarak 31. maddede ise, eski timar sâhibinin bir yıl içinde dönmesi durumunda; *eqlšu kirâšu û bîssu innaddiššumma šūma ilikšu illak*¹³ tarlası, bahçesi ve evi ona verilecek ve o, timar hizmetini yürütecek.” denilmektedir.

32. maddeye göre, kralan seferinde iken esir düşen bir *rêdûm* veya *bâ'irum* bir tüccar tarafından fidye ödenerek kurtarılsa, tüccar fidyelerini kendisi ödemelidir. Eğer ödeme gücü yoksa, fidyeyi şehrin tapınağı veya saray ödemek durumundadır. Burada, *eqlšu kirâšu û bîssu ana iplerîšu ul innaddin* “tarlası, bahçesi veya evi onun kurtarılması için verilmeyecektir.” hükmü yer almaktadır. Bu hüküm Driver-Miles tarafından, adı geçen görevlilerin, fidyelerini timarları dışında sâhip oldukları başka bir maldan ödeyecekleri biçiminde yorumlanmaktadır (BL I, s. 119).

¹² *bitum* “ev” kelimesinin geniş anlamda “mal, mülk” karşılığında kullanıldığı hakkında bk. CAD B, s. 295 a.

¹³ *ilkam alâkum* “timar hizmetini yürütmek” Bk. AHw, s. 371 b.

Kanunun iki maddesinde, timar sâhiplerinin ayrıca özel mülklerinin bulunduğuna işaret edilmektedir:

26. maddede, kralın seferine katılması emredilen bir *rêdûm* veya *bâ'irum*'un sefere gitmeyip, yerlerine bir bedel yollamaları hâlinde öldürülecekleri söylendikten sonra; *munaggiršu bîssu itabbal* "Onu (bedeli) ihbar eden onun malını-mülkünü yüklenecek (alacaktır)." denilmektedir. Burada bedeli ihbar eden kimseye geçen mülk her halde timar sâhiplerinin kendi malları olmalıdır. 38 in devamı olarak 39. maddede de bir *rêdûm*, *bâ'irum* veya kanuna göre, kendisine timar mülkü verilen üçüncü kimse olan *nâši-biltim* için: *ina eqlim kirîm û bîtim ša išammuma irasšu ana asšatišu û mârîtišu išaštar û ana ehiltišu inaddin* "Satın alarak sâhip olduğu tarla, bahçe ve evden karısına ve kızına yazacak veya borcuna karşılık verecektir." cümlesi de konuya açıklık kazandırmaktadır.

36. maddede bir *rêdûm*, *bâ'irum* ve *nâši-biltim*'in timarlarını satamayacakları; 38. maddede ise, timarlarının hiç bir kısmını karılarına veya kızlarına bırakamayacakları ve borçlarına karşılık başkasına devredemeyecekleri hükümleri bulunmaktadır. Eğer birisi bunlara âit bir timarı satın alırsa, satış geçersiz sayılmakta ve alıcıya parası iade edilmeden, timar, satana geri verilmektedir (mad. 37). Bir timarı değişme yoluyla sâhiplenen bir kimse de, yine timarı ve üste ek bir ödeme yapmış ise, ödediği parayı kaybetmektedir (mad. 41).

40. maddede farklı bir uygulama ile karşılaşyoruz. Burada *naditum* "rahibe", *tamkârum* "tüccar" ve "diğer bir timar sâhibi" olarak tanımlanan *ilkum ašum*¹⁴ için; *eqešû kirâšu û bîssu ana kaspim inaddin šajâmânum ilik eqlim kirîm û bîtim ša išammu illak* "Tarlasını, bahçesini ve evini satacak (satabilir); satın alan, satın aldığı tarlanın, bahçenin ve evin timar sorumluluğunu yüklenecek." denilmektedir. Diğer timar sâhipleri için timarlarını satamama yasağı konduğu halde, yukarıda isimleri geçenlere tanınan timarlarını satabilme imtiyazının, timarlar arasındaki, bilemediğimiz birtakım farklılıklarla mı, yoksa yapılan hizmetlerle mi ilgili olduğu konusunda kanda bir açıklık yoktur.

Bir kaç mektuptan, şahıslara tahsis edilmiş - her halde timar özelliği taşımayan - tarlaların da kral emrine rağmen satıldığını öğreniyoruz. Bunlardan birisi olan TCL 7, no.56 da şöyle denilmektedir:

¹⁴ AHw, s. 371 b.

(5) *aš-šum bür iku a.šā^{lum}* (6) *ša Gi-mil-lum kù.dím* (7) *ša a.gâr še-eĥ-ĥe-er-tim x x ša ba-ab iš-ka-zu* (8) *ša^{md} Utu-ki-ma-i-lí-ia i-ša-mu* (9) *ši-im-da-at šar-ri-im* (10) *ki-ma ti-du-ú-ma* (11) *a.šā^{lum} ši-ma-tum tu-ur-ra*

“(5-8) *Šamaš-kima-ilí-ia*’nın satın aldığı, kuyumcu *Gimillum*’un *šeĥĥertum* ovasında *iškazu* kapısındaki bir *bür* tarlası hakkında: (9-10) Bildiğin üzere, bu kralın tâlimatıdır: (11) ‘Satın alınmış tarla (satıcıya) geri verilecektir.’”

TCL 7, no. 57 deki mektupta da benzer bir konu dile getirilmektedir:

(5) *aš-šum a.šā^m Šum-ma-dingir* (6) *ša^m Ra-bi-^dKA.DI* (7) *ša-ab-tu* (8) *a.šā^{lam} a-na kù.babbar i-ša-am* (9) *ù i-na pi-il-ka-at^m A-pil-dingir* (10) *a-na a.šā šuku-šu iš-ĥu-ru* (11) *ki-ma un-ne-du-uk-ki* (12) *ta-am-ma-ru* (13) *a.šā ša-a-ti a-na Ra-bi-^dKA.DI-ma* (14) *i-di-in*

“(5-7) *Rabi-Sataran*’ın tasarrufunda bulunan *Šumma-ilum*’un tarlası hakkında: (8) Tarlayı (*Šumma-ilum*) gümüş karşılığı satın almıştı. (9-10) Ve (o tarlayı) *Apil-ilim*’in tasarruf bölgesindeki *eĥil kurummatim*’ine¹⁵ kaydetmişlerdi. (11-12) Mektubumu okuyunca, (13-14) o tarlayı *Rabi-Sataran*’a (geri) ver.”

Kanun hükmüne ve kralın emrine rağmen, tasarrufunda bulunan timar veya farklı adlar altında, saray tarafından tahsis edilmiş bir mülkü satan yahut da değiştiren bir kimsenin cezalandırılmadığı gibi, üstelik timarının geri verilmesi; buna karşılık, böyle bir mülkü satın alanın cezalandırılmakta olması dikkati çekmektedir. Driver-Miles’in naklettiğine göre, P. Koschaker bu hususu, “mübadele yasağı sadece, sâhibinden alınan timar karşılığında verilen arazinin değersiz olması durumunda geçerlidir.” şeklinde yorumlamaktadır¹⁶. Driver-Miles’a göre¹⁷ ise, satış ve mübadele yasağı ile, timar sâhipleri borçlu oldukları kimselere karşı korunarak, onların muhtaç bir duruma düşürülmeleri önlenmeye çalışılmış; diğer taraftan, kralın bizzat seçmediği kişilerin timar sâhibi olmalarının önüne geçilmiştir. Fakat burada, bir timarı satın alma veya değişme suretiyle ele geçiren birisinin, bu alış-veriş sonucunda parasını kaybetme riskini niçin göze aldığı sorusu cevapsız kalmaktadır. Biz, timar sâhiplerinin bir ölçüde korunup kollanmalarını, bu kimselerin yapmakla yükümlü oldukları hizmetlerle ilişkili görüyor ve bir timarı elde etmenin, bir imtiyaz olduğu kadar, ağır bir sorumlulğu da bulunduğunu düşünüyoruz.

¹⁵ *eĥil kurummatim* “yiyecek tarlası” hakkında bk. s. 10.

¹⁶ BL 1, s. 125.

¹⁷ BL 1, s. 123, 126.

Hammurabi kanununda timarların bizzat timar sâhibi tarafından üçüncü bir kişiye kiralandığına dâir bir hüküm yoktur. Fakat TCL 1, no. 40¹⁸ daki mektupta, görev yaptıkları timarı ihmal etmekle suçlanan iki kardeş için timar sâhibinin, *kâta û aḥuka ilki tuḥalliḡāma û ašarīš tattašbā* “Sen ve kardeşin timarımı mahvettiniz, fakat (hâlâ) orada oturuyorsunuz.” ifâdesi, timar sâhiplerinin timarlarının işletilmesini bir başkasına bırakabildiklerinin bir işaretidir.

Aynı mektubun devamında şunlar yazılıdır:

(13) *aš-šum a.sā û kirīḡ*, (14) *ša^m An-ḡa-bīl ša ma-aḡ-ri-ka* (15) *a.sā û kirīḡ a-na E-tel-pī-^dNa-bi-um* (16) *i-di-in* (17) *E-tel-pī-^dNa-bi-um ku-ul-li-im* (18) *a.sā û kirīḡ ša^m An-ḡa-bīl* (19) *^mE-tel-pī-^dNa-bium i-ka-al*¹⁹

“(13-14) Sende olan (senin işlettiğin) *Anum-ḡabil*’in tarla ve bahçesine gelince: (15-16) Tarla ve bahçeyi *Etel-pī-Nabium*’a ver. (17) (Tarlayı) *Etel-pī-Nabium*’a göster. (18-19) *Anum-ḡabil*’in tarla ve bahçesinin intifâ hakkında *Etel-pī-Nabium* sâhip olacak.”

Burada, eskiden başkasının (*Anum-ḡabil*’in) olan ve hâlen hizmeti, her halde timardan uzaklaştırılan kimsenin yürüttüğü tarla ve bahçenin diğer bir şahsa (*Etel-pī-Nabium*’a) verilmesi istenmektedir. Anlaşıldığına göre, bu tarla ve bahçe, iki kardeşin uzaklaştırıldığı timar dışında, aynı kişinin sâhip olduğu ikinci bir timar idi.

Bir kişinin birden fazla timara sâhip olabildiğini TCL 1, no.38, 4-6 da geçen, *2 ilkika mannum illak 2 ilkika nadū* “Senin iki timarını kim işletiyor? Senin iki timarın(a) âit arazi) sürülmemiştir.” ifâdesinden de anlıyoruz.

Hammurabi kanununda devletin arazi verdiği kimseler olarak, yalnız yukarıda isimleri geçen timar sâhipleri ve *ilkum* “timar” sistemi ile ilgili hükümler yer almaktadır. Halbuki ilgili mektuplardan, saray arazisinin *ilkum* dışında, *eḡil kurummatim* “yiycek tarlası” ve *eḡil biltim* “kiraya verilmiş tarla” gibi tâbirler altında veya çoğu kere veriliş biçimi belirtilmeden, zamanın hemen bütün meslek sâhiplerine tahsis edildiğini de öğreniyoruz.

¹⁸ Bu mektubun transkripsiyon ve tercümesi A. Ungnad, BB (1914), no. 186 da bulunmaktadır.

¹⁹ *eḡlam û kirām akālum* “tarlayı ve bahçeyi yemek” yâni “tarla ve bahçeden faydalanma hakkına sâhip olmak”. Bk. CAD A/1, s. 252 b.

Bazı müellifler,²⁰ bu farklı tahsis şekillerine rağmen, dağıtılan her tarlayı bir timar mülkü (fief) olarak kabul etmektedirler. Fakat anlaşıldığına göre, saray iki ve belki de daha fazla gruptan kimseye, değişik şartlarla arazi vermekte idi.

Birinci grup, kanundan, çağırıldıklarında orduya katılmakla mükellef olduklarını öğrendiğimiz (mad. 26-27, 32) *rêdûm* "asker" ve *bâ'irum* "balıkçı" başta olmak üzere, sarayın diğer timar sâhipleridir. 36 ve 40. maddelerden bunlara verilen timarlar arasında da satılamayanlar ve satılabilenler olarak farklılık bulunduğuna işaret etmiştik.

İkinci grup ise, mektuplarda bahsedilen ve belki de bir kaç hasat mevsimi için kendilerine tarla verilen kiracı veya yarıcı durumundaki kimseleirdi. *eqil kurummatim* "yiycek tarlası" ve *eqil biltim* "kiralanmış tarla" deyimlerinin *Hammurabi* kanununda bir kere bile geçmemesi, dağıtılan arazi veya kiracılar arasında bazı farklılıklar bulunduğunu göstermektedir.

Timarların bir başkasına hangi şartlarda ve nasıl devredildiğini *Hammurabi* kanununun ilgili maddelerinden iyi biliyoruz. Halbuki bir *eqil kurummatim* gereğinde bir emirle başka birisine verilebilmektedir. Bu konudaki bir mektupta (TCL 7, no.67) şöyle denilmektedir:

(5) *aš-šum bür. 2 iku a.šâ A-pil-i-lî-šû x x x BA* (6) *a-wi-lum im-tu-ut* (7) *a.šâ šuku.zu a-na* ^d*Utu-ħa-zi-ir* (8) *x x* ^d*En-lîl-ra-bi* (9) [*lú ma-ħi-ir še.ba*] (10) [*i*]d-na

"(5) *Apil-ilîšû*'nun 2 *bür* tarlası hakkında: (6) Adam öldü, (7-10) Onun yiycek tarlasını, hububat hissesini kabul eden kimse (olan) *En-lîl-rabî*'nin *Šamaš-ħazir'e* veriniz."

TCL 7, no. 14 mektusunda da, birisinin, kendisine *eqil kurummatim* olarak verilmiş bir tarlanın bir kısmını veya belki de tamamını, işlenmek üzere üçüncü bir şahsa devrettiğini görüyoruz.

Tarla tahsisi hakkındaki mektupların çoğunda, tarlanın hangi ad altında da verildiği söylenmeyip, "x *bür* tarlayı X'e veriniz." emri yer almaktadır. Bu belirtilmese de, acaba verilen tarlalar bir *eqil kurummatim* veya *eqil biltim* midir, yoksa bu şekildeki ifâdeler ayrı bir tür tarla dağıtımına mı işaretler, buna kesin bir cevap vermek oldukça zordur. Ancak, bu şekildeki tahsislerin söz konusu edildiği bazı mektuplardan, bu tarlaların özellikleri hakkında birtakım bilgiler edinmekteyiz:

²⁰ Bk. É.Cuq, ÉBD (1928) s. 151, 159; G.R.Driver-J.C.Miles, BL 1 (1952), s. 113.

TCL 7, no. 43 den, tarladan yararlanma hakkının çocuklara geçebildiği anlaşılmaktadır. Burada, kral kendisine iletilmiş bir şikâyeti de nakleterek, şöyle demektedir:

(2') *mās.šū.gíd. [g]i[d^{mes} ki* (3') *ša i-na ká é.gal iz-za-a[z-z]u* (4') *ki-a-am ú-lam-mi-du-nin-ni um-ma šū-nu-ma* (5') *a.šā^{hi-a}-ni ši-bi-it-ni la-bi-ra-am* (6') *ša ab-bu-ni i-ku-lu* (7') *aga.uš^{mes} ib-ta-aq-ru-ni-a-ti²¹* (8') *ki-a-am ú-lam-mi-du-nin-ni* (9') *a-na mi-nim a.šā^{hi-a-tim}* (10') *ši-bi-iz-zu-nu la-bi-ra-am* (11') *ša ab-ba-šū-nu i-ku-[lu]* (12') *ib-qú-ru-šū-nu-ti* (13') *wa-ar-ka-tam pu-ur-sa-a-ma* (14') *a.šā^m ši-bi-iz-zu-nu la-bi-ra-am* (15) *la i-ba-aq-qá-ru-šū-nu-ti*

“(2-4) Sarayın kapısında görev yapan falcılar bana şöyle bilgi verdiler: (5-7) ‘Elimizde tuttuğumuz, eskiden intifa hakkına babalarımızın sâhip bulunduğu tarlalarımız (üzerinde) askerler hak iddia ettiler.’ (8) Bana böyle bilgi sundular. (9-12) Niçin, eskiden onların sâhip oldukları, yararlanma hakkı babalarının olan tarlalar (üzerinde) hak iddia ettiler? (13) Tahkik ediniz ve (14-15) eskiden (beri) onların sâhip oldukları tarlalar (üzerinde) hak iddiasında bulunmasınlar.

Mektupların bazılarında, bir tarlanın birden fazla kişiye verildiğini öğreniyoruz. Meselâ: TCL 7, no. 6, 4-6 da tarla deniz balıkçılarına; no. 29, 7-10 da 10 *būr*¹luk bir tarla iki kişiye; no. 30, 6-10 da onüç kişiye; no. 66, 5-8 de ise, 24 *būr* tarla kuş avcılarına tahsis edilmektedir.

Yukarıda verdiğimiz no. 43 gibi, diğer bir kaç mektupdan da, tarla dağıtılan kimselerden bazılarının birer kamu görevlisi oldukları anlaşılmaktadır: TCL 7, no. 8, 17-20 de tarlanın sarayın kapısında görevlendirilmiş çiftçilerin oğullarına; no. 54, 10-11 de ise sarayın yapı ustasına verilmesi emirleri yer almaktadır.

Kendilerine *eqil kurummatim* “yiyecek tarlası” verilen kimselerin sarayla bir ilgilerinin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Fakat biz, verilmiş şekli belirtilmemiş tarlaların da birer *eqil kurummatim* olduğunu düşünüyoruz. *Ur* şehrinin üç tüccar yöneticisine birer *būr* tarla verilmesi için yazılmış olan TCL 7, no. 2 deki mektup, bu konuya bir ölçüde açıklık getirmektedir. Burada (birer *būr* tarlayı) *qadum eqil kurummatišunu labirtim idiššunušim* “onların eskiden sâhip oldukları yiyecek tarlaları ile birlikte onlara ver.” ifâdesi geçmektedir. Mektupta tahsisi istenen tarlalar her halde, adı geçenlerin *eqil kurummatim*’lerine ilâveten verilmekte idi.

²¹ *b/paqārum* “mülkiyet iddiasında butunmak” anlamı için bk. AHw, s. 104 b.

Anladığımızı göre, *eqil kurummatim* tahsis edilen kişiler saray veya ona bağlı kuruluşlarda çalışan çeşitli zanaat erbabı olup, bunlara, yaptıkları hizmet karşılığında, bir çeşit ücret olarak bir parça arazi, yâni *eqil kurummatim* veriliyordu. Geçimlerini sağlamak için, bu araziyi işlemek zorunda olan bu kimseler, tarlalarını almakta bazan çeşitli güçlüklerle karşılaşılıyor olmalı ki, krala çeşitli şikâyetlerde bulunmaktadır. Bir çok mektubun konusu bu şikâyetlerle ilgilidir. Bunlardan bir kaç örneği aşağıda sunuyoruz:

TCL 7, no. 14 de, *Ḫammurabi* kendisine yapılmış bir şikâyeti *Šamaš-ḫazir*'e şöyle nakletmektedir:

(4) ^mÉ-a-ki-ma-i-lí-ia nar (5) ki-a-am ú-lam-mi-da-an-ni (6) um-ma šu-ú-ma (7) i-na a.šā šuku šā be-lí i-di-nam (8) búr.2 iku a.šā^m ^dNa-bi-um-ma-lík (9) x x UD.UNU^{ki} (10) i-ri-iš-ma (11) še-am [m]i-[k]i-[i]-[i]s a.šā-ia (12) [il-qi]-ma ú-ul id-di-nam

“(4-6) Şarkıcı *Ea-kima-ilíia* beni şöyle haberdar etti (ve) o şöyle söyledi: (7) ‘Beyimin bana yiyecek tarlası (olarak) verdiği tarladan, (8-10) 2 búr tarlamı (2 búr'luk kısmı) *Larsa* *Nabium-malik* ekti, fakat (11-12) tarlamin hububat [h]is[s]es[i]ni aldı ve bana vermedi.’”

Mektubun devamında kral, şikâyetçinin hakkının verilmesini emretmektedir.

TCL 7, no. 7 de yazılanlara göre, kendilerine tarla tahsis edilmiş iki kişi, ellerindeki belgeye rağmen tarlalarını alamamış olacaklar ki, *Ḫammurabi Šamaš-ḫazir*'e şu emri vermektedir:

(8) a-na ka dub i-is-iḫ-tim (9) ša ma-aḫ-ri-ia (10) uk-ti-in-nu (11) a.šā^{hi.a} id-na-šū-nu-šī-im-ma (12) ar-ḫi-iš ap-la-šū-nu-ti-ma (13) é.gal la ú-da-ab-ba-bu

“(8-10) Huzurumda tanzim edilen tahsis belgesine göre, (11) tarlaları onlara versinler. (12) Onların haklarını derhal versinler ki, (13) saraya (bir daha) şikâyet etmesinler.”

Kralın bu ve benzeri ikazları, arazi dağıtımı ile ilgili olan memurların bazı haksızlık ve yolsuzluklar yapabildiklerine bir işaret gibi görünmektedir.

Tarla dağıtımı konusunun kral ve ilgili yüksek rütbeli yöneticileri ne derece meşgul ettiğini göstermesi bakımından dikkate değer bulduğumuz TCL 7, no. 58 mektubundan da bahsetmek istiyoruz. Burada *Awil-Ninurta*

Šamaš-ħazir'e, bir hasırcı ve kardeşine tarla verilmesi için bir kaç kere yazdığını söyleyerek, tarlayı vermesi için onu uyarmaktadır:

(5) *aš-šum* ^m*A-pil-ir-ra a[d].k[id]* (6) *iš-ti-iš-šu ù ša-ni-šu* (7) *aš-taḫ-ra-ak-kum* (8) *a.šā^{lam} ú-ul ta-ad-di-iš-šum* (9) *būr.4 iku a.šā^{lam}* (10) *a-na A-pil-ir-ra ù [še]š-ni* (11) *i-di-in*

“(5) Hasırcı *April-Irra* hakkında, (6-7) sana bir veya iki defa yazdım. (8) (Fakat) tarlayı ona vermedin. (9) 4 *būr* tarlayı (10-11) *April-Irra* ve [kar]deşine ver.”

Bu ve benzeri ifâdeler, Eski Babil kralları arasında müstesna bir yeri bulunan *Ḫammurabi*'nin, halkının her türlü şikâyeti ile yakından ilgilendiğinin; eyaletlerdeki vali ve diğer yöneticilerin uygulama ve icraatlarını çok yakından tâkip ettiğinin açık örnekleridir.

Sonuç olarak, *Larsa* ve *Mari* gibi zamanının güçlü devletlerine de son vererek, hemen hemen bütün Mezopotamya'yı hâkimiyeti altına alan *Ḫammurabi*'nin bu başarısında kurduğu ve düzenli bir biçimde işlemesi için büyük çaba gösterdiği toprak idare sisteminin herhalde büyük bir payı vardı. Çünkü, kanunda isimleri en sık geçen timar sâhiplerinin askerî hizmetle yükümlü olmalarını da göz önünde tutarak, bu sistemin ekonomik olduğu kadar, askerî bir teşkilatlanma ile de ilgili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

KISALTMALAR

- AbB 4 : F.R.Kraus Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung. Briefe aus dem Archive des Šamaš-ḫāzir in Paris und Oxford (TCL 7 und OECT 3). Leiden 1968.
- AHw : W. von Soden, Akkadisches Handwörterbuch. Wiesbaden.
- BB : A. Ungnad, Babylonische Briefe aus der Zeit der Ḫammurapi Dynastie (VAB 6). Leipzig 1914.
- BL 1 : G.R.Driver-J.C.Miles, The Babylonian Laws 1. Oxford 1952.
- CAD : The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago.
- CAH : The Cambridge Ancient History.
- DTCFD : Akara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. Ankara.
- ÉDB : É.Cuq, Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites. Paris 1929.
- HG : J.Friedrich, Die hethitischen Gesetze. Leiden 1959.
- HG 3 : J.Kohler-A.Ungnad, Übersetzte Urkunden, Erläuterungen. Leipzig 1909.
- NG 1,2 : A. Falkenstein, Die nesumerischen Gerichtsurkunden. München.
- OECT 3 : G.R.Driver, Letters of the First Babylonian Dynasty. Oxford 1924.
- RA : Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale. Paris.
- TCL : Musée du Louvre, Département des Antiquités Orientales, Textes Cuneiformes. Paris.

ANTIOCHUS III AND TEOS RECONSIDERED

FRANCIS PIEJKO

P. Herrmann, "Antiochos der Grosse und Teos", *Anadolu* 9 (1965), pp. 29-159. Plates I-V.

Cf. J. & L. Robert, *Bull. Épigraphique*, 1968, 451; 1969, 495-502; 1973, 377; 1974, 481; 1977, 405. References to other comments, by author and title, will be found through these critical notices.

Generalities. The editor of these almost sensational inscriptions has been unanimously praised for his conscientious, thoroughgoing, and in many ways exemplary presentation, and for the rigorous and well organized commentaries. But a recognition due to an excellent work meritoriously executed does not obviate the necessity of further study and discussion. The purpose of the present undertaking¹ is a reassessment of certain aspects of the original edition, a critical evaluation of the restorations already proposed, and on various parts of the texts proposing a number of my own instead. In other words my aim is essentially to produce a reasoned and more or less settled contribution, partaking of the character of a comprehensive new edition. Since the texts themselves are rather too long to be displayed *in integro* it will be necessary to peruse these pages with the original publication constantly before the reader's eyes.

Still relatively recent the discoveries in Teos actually comprise a whole series of substantial inscriptions of which the greater part was found in 1963. To this the fragments of *four letters were added in 1966*. In their significance *for the history of the period these texts equal the discoveries in Iasus*, but surpass them considerably in volume. In addition to their contribution to the local history they also augment our original documentation *of royal cults* and will be of no less interest to students of special subjects, to mention only the history of the Greek language².

¹ Presented here is a somewhat revised version of a draft essentially completed in May 1977. I am indebted to Professor Herrmann for the courtesy of reading the manuscript and offering a number of useful comments and suggestions, but it should be noted that I bear the sole responsibility for everything still at fault.

² Such for instance is the new documentation of the well pronounced tendency leading ultimately to Modern Greek phonology.

The date of the acquisition of Teos. Among historical facts of the first order of importance, which the editor is convinced to have established (the claim in which he found ready assent among critical and competent readers) is the date for the acquisition of Teos by Antiochus III, surprisingly in 204/3 B.C.³ With impressive care and deftness Herrmann has marshalled probably all the data of immediate bearing on the problem and for this reason his arguments and his conclusions deserve to be taken very seriously. Nevertheless it appears to the present writer that it is not really possible to arrange our hitherto known facts into some kind of incontrovertibly solid premises from which the only and inescapable conclusion should be the one the editor has actually reached. I would rather venture to submit that the date 204/3 may indeed be advocated from a certain line (intellectually perfectly respectable) of reasoning, but after all said it must be owned *that it is really inaccurate to maintain that this early date has been firmly established*. Against a possible objection that it may perhaps be too much to affirm that in consequence of this sketchy incursion H.'s date has been positively disproved one may (I trust) at least anticipate that henceforth it will be generally admitted that it is quite assailable and that *the most convincing date is still eodem anno 197/6 B.C.*⁴ H. himself has not completely discarded such an alternative, although that was not his declared choice.

In any case it does not seem that the arrival of the king with the court and the army (or fleet) was a mere episode resulting in the establishment of an isolated enclave away from the main area of operations in Caria. The event must rather stand in connection with the subjection of the adjacent territory, and most probably of Erythrae, all of which has taken place most probably during the fairly well-known campaign⁵. I cannot go here into discussion of all the evidence and criteria considered by the editor (some of which necessitates a good deal of familiarity with results of certain specialized work) but will try to use the information already provided.

³ Cf. e.g. *Bull. Ép.* 1969, 495: "H. a bien établi la date de ceux deux decrets par de raisonnements convaincants." *Bull. Ép.* 1971, 600 speaks as a matter of course of the campaigns in Ionia and Caria in 204/3.

⁴ See Livy 33.38.1. Cf. *Gnomon* 52 (1980), 258.

⁵ In my opinion the subjugation of Erythrae is recorded in C.B. Welles, *RC* 15 and in Engelmann - Merkelbach, *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai I* (1972), no. 30, both, even in the last edition, erroneously attributed to Antiochus I, and in *RC* to Antiochus II.

It is a matter of common knowledge that after the completion of his expedition to the Upper Satrapies, but before the commencement of the Fifth Syrian War, in the period *roughly between 205-200 B.C. Antiochus invaded Caria*⁶. In 198 his troops also operated somewhere against the Pergamene state, of which, however, little is known⁷. As for Teos it has been known from a long series of mostly local inscriptions that about the end of the third century and at the beginning of the second a number of cities and other political entities acknowledged the inviolability and neutrality of the temple of Dionysus and of the whole city and territory⁸. The confirmation had been sought most anxiously from the states where by sea and land piracy and brigandage had a long-standing, or even honorable, tradition, such as Aetolians and Cretans.

Formerly, because of the reply of M. Valerius Messala, praetor peregrinus in 193 B.C., the whole dossier on the Teian asyilia used to be dated to that year⁹. Adolf Wilhelm, however, showed that four of the replies must precede that date. All of them emanate from the continental Greece and were issued each respectively, by Aetolians, Amphictiones, Delphians, and Athamanians¹⁰. Principally on prosopographical criteria (for implications see H., 84) they come close to the year 204/3, when we know Antiochus should be in Caria¹¹. All requests in continental Greece were made by the same set of emissaries from Teos. In addition to this there are two series of Cretan decrees of which the older one, solicited by different envoys, must be either simultaneous or not much later, but it is a remarkable fact that the Teian canvassing was very actively supported

⁶ More evidence on this, especially for Amyzon, was in Professor Robert's possession awaiting publication. — *Fouilles d'Amyzon en Carie I* (1983) has already come out. Unpublished letters of Antiochus III were also announced from Heraclea ad Latmum (*AA* 1977, 95) and Euromus (*Anat. Studies* 21, 1971, 48). Meanwhile some of these texts have already been published in one form or another. R. Merkelbach, *Epigraphica Anatolica* 7 (1986) 74 (A. III to Sardis, 213 B.C.); M. Errington, *Ep. Anat.* 8 (1986), 1-7 (Treaty between Euromus and Zeuxis, 197 B.C.); S. Şahin, *E.A.* 9 (1987), 55-59 (A. III and Zeuxis to Heraclea); much better, M. Wörle, *Chiron* 18 (1988) 421-476; H. Malay, *E.A.* 10 (1987), 8-15 (A. III to Zeuxis and two covering letters, found near Balıkesir in Mysia, 209 B.C.).

⁷ Livy 32.8.15-16; 27.1. Cf. E. Badian, *Studies in Greek and Roman History*, p. 115.

⁸ All collected in Le Bas - Waddington, *Inscriptions grecques et latines recueillies en Asie Mineure* (1870), nos. 60-85. Now re-edited by M. Guarducci in *Inscriptiones Creticae*.

⁹ *Syll.*³ 601 (R.K. Sherck, *Roman Documents*, 34).

¹⁰ *Syll.* 563; 564; 565; *RC* 35.

¹¹ C.B. Welles, *RC* 38 is dated precisely 24 May, 203 B.C.

by an ambassador from king Philip V, one Perdikkas, (a Macedonian who at the same time was an honorary citizen of Teos), and incidentally by a representative of Antiochus, the Rhodian Hagesander. On one occasion both of them appear together, but it is clear that Hagesander's presence in Crete had been caused by matters not related to Teos. The decree of Eleutherna (LW 71, 14-15) states that he was there sent by king Antiochus ἐπὶ τὰς τῷ πολέμῳ διαλύσεις, but in view of the fact that local wars were nearly endemic in Crete, it is only a possibility that this was indeed the peace of ca. 201 B.C. after the immediately preceding "Cretan War".

From all these circumstances Holleaux once concluded that the point of time was 201 B.C. when Philip was probably the master of Teos¹². Subsequently, however, Philip's support in Crete was satisfactorily accounted for by the fact of his traditional standing in several communities of Crete as the *prostates* of the island. Since (from the presence of his envoy) similar arguments could just as well be advanced for Antiochus one claimant to the possession of the city at that time had to be eliminated. Holleaux's ideas on Philip's control of Teos had not met with a universal approval and the general consensus, still standing, is that only Antiochus was established in the city of Dionysus, but the question is at what time precisely¹³. According to H. his dating would now provide a further proof that Holleaux's conception was all wrong, but I am not sure if it can be dismissed so simply. Perdikkas appears more often and is considerably more important than Hagesander. He is a constant companion (συμπρεσβευτής), often a principal spokesman, veritable chief and patron of the embassy, and in several communities great deference is paid to him, no doubt on account of his standing with Philip. Obviously he must have gained the Teian citizenship for some important enough role or benefactions rendered probably at a moment when he stood in royal service. It is still conceivable that such an opportunity presented itself during Philip's expedition to Asia Minor. Although the fact is that about Macedonian

¹² *Études d'épigraphie et d'histoire grecques IV*, 1, pp. 185-188.

¹³ F.W. Walbank, *Philip V*, p. 121, n. 3 simply states that "Hagesander's presence shows that Teos was at that time [205-203] in Antiochus' hands". Perhaps it does, but a routine support will not necessarily imply a political control, and how can we be sure that "that time" was precisely 205-3? Cf. Walbank, *Commentary on Polybius II*, p. 503.—A. Giovannini's contention, *Mus. Helv.* 40 (1983), 178-184, that on the basis of H.'s inscriptions A.III was not a master of Teos, but merely intervened for his friend Attalus, hardly calls for a serious refutation. Cf. *Bull.* 1984, 365.

control of Teos we know next to nothing, Philip, or his fleet-captains, operated near Teos in 201 B.C., and we know that he did capture Samos and probably Chios¹⁴ and that his troops invaded the Erythraean Peninsula. Indeed actions against Pergamum, both on sea and land, formed a large part of Philip's eastern expedition, and on the other hand Antiochus was everywhere eager to step precisely in the vacuum created by Philip's defeat. It is true that in this case we are informed well enough that Teos was detached from Attalus, but a possibility that the Attalid supremacy might have been recently disturbed by Philip cannot be completely dismissed. This recent event may have been counted to the *συνεχεῖς πόλεμοι* mentioned in the decree.

But from the presence of Antiochus in Caria in 203 does it necessarily follow that he appeared at the head of his troops and took possession of Teos? Certainly there is a clear statement in the inscription that Antiochus "consecrated" Teos and solemnly proclaimed before the assembled citizens the city and its territory as "holy, inviolable, and tax-free"¹⁵. H. assumes that it was this very act that provided the formal inception and the legal basis for all other requests and grants of this particular assyilia. No doubt, king Antiochus formally recognized the new status of Teos, and from the Cretan decrees it is clear that he had even supported Teian

¹⁴ Cf. Appian, *Maced.* 4: Σάμον καὶ Χίον εἴλε, καὶ μέρος τῆς Ἀττάλου γῆς ἐπόρθησε. His capture of Samos is indirectly confirmed by an inscription published by Ch. Habicht, *Athen. Mitt.*, 72(1957), no. 64 and the commentary. But Holleaux and the consensus allow only a siege of Chios; cf. his *Études IV* 226, 266, 292, 294.

¹⁵ Block I, line 15: καθιέρωσεν ἡμῶν τὴν πόλιν, 17-19: παρελθὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτὸς ἀνῆκε τὴν πόλιν καὶ τὴν χώραν ἡμῶν ἱερὰν καὶ ἀφορολόγητον. Save for the general omission of the word ἀφορολόγητον many of the acceptance documents declare in fact the same thing, namely the "consecration" of Teos, etc. Cf. LW 75 (Artera): καὶ πρότερόν τε ἀσυλίαν ὑμῖν ἐδώκαμεν καὶ καθιερώσαμεν τὴν πόλιν καὶ τὴν χώραν. Cf. furthermore for Miletus *Syll.* 590, 11-18: ἐξ ὧν ἔθνη τε οὐκ ὀλίγα καὶ πόλεις καὶ τῶν βασιλέων οἱ τετευχότες τῶν μεγίστων τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ συμβουλίας τὴν τε καθιέρωσιν καὶ τὴν ἀσυλίαν ἀνηγόρευσαν ἀπαράκλητοι αὐτοῖ (N.B. Teos I 17-19), τῶι τε θεῶι καὶ τῇ πόλει τὴν ἄξιαν περὶ τούτων ἀπονεύμαντες χάριν. This close relation to Apollo is characteristic of the Seleucids, especially of Antiochus III (cf. OGI 237). *Syll.* 590 looks very much like an allusion to a similar consecration of Miletus by Antiochus III. The only other and remote possibility would be Philip V after the battle of Lade. The document may therefore well date to 196 B.C. Herzog's opinion on the date of this and on the character and date of RC 22, cited by Herrmann, p. 122 n. 159 do not merit serious consideration today. Cf. the consecration of Xanthus by Antiochus III, OGI 746, which certainly does not mean a "token submission", as often repeated.

addresses in certain cities at a time which cannot be determined precisely, but may well be 201 B.C. Yet, it is remarkable that in a great majority of cities no account is made of any authority, or justification, other than the pleas of the Teian ambassadors and the prestige of their city in the Greek world. Even in those places where envoys of Philip and Antiochus are mentioned neither of the kings is credited directly, or by implication, for the origination of the proceedings. On the contrary, all is taking place as if due solely to the Teian initiative.

In the similar case of Magnesia on the Maeander (the acceptance of the local festival and of the *asylia*) in the great mass of the extant documents, only two decrees make express references to king Antiochus (nos. 60 and 61)¹⁶, beyond the general stereotyped formula of recognition by "nations, kings and cities". The king's and his son's letters of acceptance are also preserved, but the manifest fact that emerges from all this is that the king, however prominent in his role, does not seem to be responsible for the initiation of the entire movement¹⁷. It is true that Magnesia was at that time under the Seleucid authority and that such efforts could not have been carried on without at least a royal indulgence, but Antiochus was far from setting the precedent, for in this case we know that the movement had already had a long history, and that the first initiative (221 B.C.) proceeded from the interested city itself. Ca. 206 at the conclusion of long efforts Magnesians finally received a favorable response from the Delphian Apollo. There are numerous allusions to that oracle as a fact of crucial importance, by which the responses of individual cities are guided and motivated, while the Seleucid king is generally ignored. In the two extant cases where he was mentioned there might have been some special reasons for so doing. Unless this be a studiously maintained convention the impression one gains from his letter is that Antiochus *follows* rather than initiates anything, but he did promise to use his authority to further the city's objective (*RC* 31, 25-28). Since only concrete facts are accessible to our examination there would be little profit in speculation as to wheth-

¹⁶ *I. Magn.* 60 is a severely damaged decree of an unknown city where Antiochus III is prominently mentioned. *Ibid.* 61 is a decree of Antioch in Persis, the place from which nos. 18 and 19 (*RC* 31-32) were dispatched. My treatment of 60 and 61 is scheduled to appear in *Rivista Storica dell' Antiquità* (Bologna).

¹⁷ Cf. *RC* 31; 32.

er such an oracle could not possibly have been obtained with an advance assurance of approval from the Court, in the first place¹⁸.

For historical precedents H. is impressed by the circumstances of the asyilia grant by Seleucus II to Smyrna,¹⁹ where the king's role is very prominently stressed, and that fact he cites in support of his assumption that the asyilia of Teos should have been also first launched by Antiochus. However in reality the case of Smyrna is quite ambiguous for such an argument and may be even turned against it. In *OGI* 228 it is said *expressis verbis* that the king was following the oracle of the god of Delphi, on the surface then acting "just like everyone else", although in this case he may have indeed helped the god to find the proper answer²⁰. Interestingly, in that decree of Delphi Seleucus is mentioned in most deferential terms. By contrast, is it not "telling" that Antiochus was completely ignored in all four of the early continental decrees? That neither he nor Philip is credited for any initiative? At the supposed time when the dramatic proclamation by Antiochus should have been responsible for the starting of the whole movement, and when that moment should have been only few months past? Not even the trite formula of the acceptance "by many others, kings, cities, dynasts and nations"?²¹

As we can learn from many other asyilia grants, especially those for Cos and Magnesia, it is true that mention or ignoring of kings in such si-

¹⁸ A. Heuss, *Stadt und Herrscher des Hellenismus*, pp. 145-154, emphasizes that Teos acted as an independent city and that kings had no power to bring about an international recognition of a particular status (e.g. a Panhellenic festival) for a city under their rule. They could only ask for it. — In the asyilia of Cos of 242 B.C. it is a curious fact that the Greek cities in Italy and Sicily make no references to the Roman power, as noted by H. Bengtson, in his review of R. Herzog-G. Klaffenbach, *Asylienkunden aus Kos*, now in his *Kleine Schriften* (reissued in 1974), p. 361.

¹⁹ *OGI* 228; 229, 10.

²⁰ When under Tiberius asyilia claims of various Greek cities came under senatorial review Smyrna invoked only that oracle, although other cities did not omit to argue royal grants, some going back as far as Alexander and Darius, Cf. Tac, *Ann.* 3.63: ceteros obscuris ob vetustaten initiis niti. nam Zmyrnaeos oraculum Apollinis, cuius imperio Stratonicidi Veneri templum dicaverint, Tenios eiusden carmen referre, quos sacrare, Neptuni effigiem aedemque iussi sint. propiora Sardinios: Alexandri victoris id donum. neque minus Milesios Dareo rege niti.

²¹ *OGI* 228. But even the Delphian response, given at the end of the century to envoys of Alabanda, where Antiochus III is mentioned very honorably, refers once more to the "god's oracle" as the ultimate justification for the proceedings. There is no express acknowledgement of the royal mandate, although this much is implied and understood that such actions could not have been organized against royal wishes.

tuations was not really "obligatory", but from the actual mention some inferences on the political situation are possible. It seems that when a king was involved more than in giving a routine assent he was likely to be credited for this. This much we hear of Philip and Antiochus concerning Teos in Crete, of Antigonus in the matter of the asyilia of Cos, who regulated it in various cities under his domination²², of Seleucus II in Delphi, or Antiochus III for Magnesia, and again of Antiochus III in the Delphian decree for Antioch of the Chrysaorians (Alabanda), or in the decree for Dicaearchus, dated possibly to the time of the Carian expedition²³. Yet, in none of these cities do we hear of any king actually credited for launching an international status of an asyilia. This is clearly at variance with Herrmann's thesis. The new status for Alabanda was also credited to the god's oracle, but the Seleucid king received courteous acknowledgments both in the speech made by the envoys and in the Delphian decree.²⁴ Yet for Teos we hear absolutely nothing of this supposedly epoch-making royal proclamation, the supposed source of the actions taking place. The question therefore obtrudes itself whether that causal link assumed between the consecration by Antiochus and the continental and Cretan decrees is absolutely necessary. I believe the answer must be negative and that we are free to consider the chronology of the acceptance in Greece without its dependence upon the Antiochus' presence in Teos and *vice versa*. At any rate, in several cases of asyilia the efforts for the recognition and accession of individual cities were not necessarily a one-time affair, but might have stretched over a number of years. This we know from the asyilia of Cos, Magnesia and Teos. From the second Cretan series for Teos and from the documents of the Coan asyilia we can see clearly that some requests and grants were renewed and repeated after a lapse of some time.

According to specialists in local chronologies only the Aetolian and the Delphian rescripts can be dated by their eponymous magistrates, the other two are fitted only by the necessary synchronism. The Aetolian document is dated by the year of strategus Alexander of Calydon, which af-

²² R. Herzog and G. Klaffenbach, *Asylieurkunden aus Kos* (Abh. d. Deut. Akad. d. Wiss., Kl. f. Sprachen, Lit. u. Kunst, 1952, 1, published 1957), nos. 6; 7; 8.

²³ *OGI* 228; *RC* 31 and 32; *OGI* 234; *OGI* 241. In the last named document R. Flaceliere, *Les Aitoliens à Delphes* (1937), p. 506, dated Xenon to 211-0? B.C. However, G. Daux, *Delphes* (1936), 512, identified him as Cleon, and placed his year in 168 B.C.

²⁴ *OGI* 234.

ter long and involved recounting has been fixed to 204/3 B.C. But the year for the Delphian archon Megartas cannot be completely independent from the date already established for Alexander. It is now set at 203/2, but one gathers there are still some delicate problems with this scheme. Not only the year for Megartas has not been determined by completely independent criteria, but we should also bear in mind that Alexander was strategus more than once (which H. does not mention), and that his second term falls quite remarkably in 196/5 B.C.²⁵ If the turnover in Teos had taken place in the fall of 197 that would fit in excellently. In the spring of 196 shortly after the opening of the navigation season and after the Aetolian elections the embassy of Teos would be pleading its cause in continental Greece.²⁶ But even under this scheme the silence about Antiochus would be intolerable. As already alluded to the most natural explanation under the early date would be that Antiochus was still few years ahead from his proclamation in Teos, but in 196 there would have been overwhelming political reasons why his activities on the other side of the Aegean could not have been publicized with approval, and such a mention was not absolutely required by the custom. That was the year of the Isthmian declaration after Cynoscephalae, when great Roman armies were still stationed in Greece, and the apprehensions of the Roman command, especially of Flamininus, about the whole program of Antiochus in western Asia and Europe could hardly be a secret to Greek governments, and certainly not to Aetolians and their neighbors.²⁷ But the lack of specification of iteration for the Aetolian eponym (τὸ δεύτερον, or τὸ β΄) seems to provide a strong presumptive evidence in favor of the earlier date for these responses. As pointed above, that does not necessarily entail, confirm, or imply the same date for Antiochus in Teos.

²⁵ See H., p. 94. Cf. Walbank, *Polybius Commentary II*, 555; Woodhouse, *Aetolia*, p. 101; Syll. 563 n. 1. That fact induced scholars to repeat simply "Alexander's first term" without further qualification. E.g. Holleaux, *Études IV*, 1, 179, ns. 2-3. The epigraphical appendix to Woodhouse, *Aetolia* gives several examples of τὸ δεύτερον, τὸ β΄, but it would be possible to construct any arguments only if it had been determined that the omission of the specification of iteration is admissible at all.

²⁶ It is very interesting to read in this connection what Holleaux, *Études IV*, 1, 202 wrote: "Au printemps de 196, selon toutes les apparences, Antiochos, maître d'Éphèse dès l'automne précédent, avait établi sa suzeraineté sur Teos". Holleaux felt it was a problem how to explain the long interval (since 201, he thought) between the royal grant and its formal recognition by Rome. As we can now see in fact not much more than three years may have elapsed and the delay is sufficiently explained by aggravation over despoiling of Rome's best ally.

²⁷ Cf. Pol. 18, 45.10-11; 47.1-2; 50-52.

In 197 the Seleucid king established his headquarters in Ephesus, the city just conquered from Egypt. Almost all nearby places to the north, and as far as the Hellespont, submitted to his authority on various terms. Those on which Teos was gained left the city nominally free, with the widest, possible to define, amplitude of political, religious and fiscal liberties, if all that ever meant what it professed. Assuming that the desire for recognition of Teian "holiness and inviolability" had already manifested itself under the Attalid regime it is doubtful if any great practical consequences could follow from that. It is possible that in 201 the city could have taken advantage of Philip's attack to give a greater momentum to its ambition, but the continental responses seem to precede even that date. At any rate it is unlikely that such an effort could have met with a great favor from Pergamum or that anything tangible in tax privileges could have been conceded when Attalus was in need of money, to mention only his very costly involvement in the First, and even more in the Second, Macedonian War.²⁸ As is stated, explicitly for Teos and implicitly for Erythrae, Attalid cities were taxed heavily for war purposes. And we should not forget that even the liberator Antiochus remitted no Seleucid taxes but only those established by the previous regime, as was the ordinary practice of most liberators. Late in 197 when the king probably made his overtures to Teos and Erythrae Attalus, mortally ill after his stroke in Greece, might have been still alive.²⁹ A large part of the Pergamenian army and fleet might have been still left in Greece, while the Seleucid king was established not far away at the command of numerous troops and fleet ready for action. Another invasion army was concentrated at Sardis. In this situation all the dissatisfied elements in Teos, among them the Dionysiac artists, were easily persuaded to embrace the new hopes, or simply to yield to the necessity, as best as they could.³⁰ Antiochus sum-

²⁸ Note the *συνεχεῖς πόλεμοι* in I 13-14, and the war tax "Galatica" in Erythrae, both remitted by Antiochus III. It is my impression that the Galatica is identical with the contributions originally forced on the city by Galatians. At some time afterwards it may have been institutionalized as a city tax for emergencies of Galatian and general defense. Still later it must have been converted by Attalus to a regular royal tax, because he now assumed total responsibility for external defenses. Certainly Antiochus would not have interfered with the city taxes, and to me it is absolutely clear that this was not a Seleucid tax. Cf. Pol. 21.20. 3-5 on military participation and material expenditures of Attalus in Roman wars.

²⁹ E. Hansen, *The Attalids of Pergamum*² (1971), pp. 66-67.

³⁰ G. Cardinali, *Regno di Pergamo* (1906), p. 61 stresses the impatient readiness of Attalid cities to take advantage for freeing themselves from financial burdens of that regime.

moned a competent city representation to meet him and discuss the terms of the concrete arrangements for his arrival, i.e. the surrender and the take-over of the city. As in other cities he tried to impress the envoys with his philhellenic and "philanthropic" policies (H., p. 34), graciously inquired about the matters of special concerns to the citizens, made generous promises, and thus the terms were made quickly. Having entered the city he made special capital of keeping his word, just as Flamininus was doing about the Roman *πίστις-fides* in Greece.

But as we read our documents and consider again the status Antiochus granted to Teos, in particular the privilege of ἀφορολογησία, which in the usual manner of such cases is contrasted with the fiscal oppression under Attalus, we are impressed that what really mattered here was a guarantee and recognition of the status of interstate neutrality and an assurance of freedom from spoliation. This could be best effected on religious pretexts, perhaps the only ones men of antiquity were prepared to respect, at least in principle, if not always in their actual conduct. It may be surprising to realize that the full formula ἱερά, ἄσυλος, καὶ ἀφορολόγητος is expressed only three times at all, i.e. in the rescripts of the Athamanians and Messala, and of course in the Teian decrees for Antiochus, but just one word ἀσυλία, or ἄσυλος already implies the whole notion. Scholars are not exactly of one mind on the meaning of this rather singular word ἀφορολόγητος, but all of them proceed from the notion of ἀφορολογησία in the obvious sense of freedom from regular taxation, imposed by a more or less legitimate authority. But difficulties arise as soon as one realizes that neither the insignificant Athamanians nor the all-powerful Romans exercised any direct control in Teos to be able to remit taxes there. Most commentators grasped quickly enough the logical consequence that the word cannot have such a literal application. Many thought that Athamanians and Romans give only a customary assent on the status already granted by the king,³¹ for which they may seek a further support in the new inscription, but that is still not the whole truth. Others have read much more into the innocuous formula than it really expresses. Some were ready to accuse praetor Messala of clever propaganda to the cities of Asia Minor, to insinuate to them that there will be no financial oppression when their friends the Romans come there to put things in order.³² In the year when relations with Antiochus were already

³¹ E.g. C.B. Welles, *RC*, p. 155. Comment to Col. I, 1.6.

³² Thus H. Schmitt, *Untersuchungen zur Gesch. Antiochus' des Grossen und seiner Zeit* (Historia Einzelschriften, 6, 1964), p. 97.

strained the propaganda motive cannot be completely discounted,³³ but from the point of view of international diplomatic practices Messala's letter is strictly conventional (even in self-praise on piety) and impeccable in form, as outward courtesy to Antiochus and his representative is concerned. This was neither the occasion, nor the medium, for imperial politics, although one may already sense in the message certain allusions of that nature as well. But the emphasis was on the city with which Romans wished to be friendly, not on the king who had overpowered it just a few years ago at the expense of their best ally.

The Teian decrees for Antiochus leave no doubt that a tax remission is involved, but besides the ἀφορολογησία such a remission may be also expressed in other terms as well. In the Athamanian letter it is indicated specifically that the recognition of the status of ἀφορολόγητος had been granted in response to the request made by the Teian embassy. It is evident that this does not mean just the accession by recitation of formulae to the tax exemption already granted by Antiochus (whether that would be good enough with the people of Athamania was in itself a matter of supreme indifference in Teos), but rather it must express the official recognition of the foremost consequence, the freedom of spoliation and unlawful exactions (ἄγειν, συλᾶν). Although landlocked the not-too-civilized Athamanians plied diligently the trade and industry of piracy, just like their neighbors the Aetolians did. It was the payment of this sort of contributions to their worthy fellow Hellenes, so proud of their common name, that the Teians were anxious to avoid on religious pretexts. Their merchant shipping lines and their territory were always potentially exposed to such irregular "taxation". It was in this polite disguise that Athamanians were asked to refrain from φορολογεῖν, i.e. not to attempt the extortion of booty (φόρος), or any other depredations such as their own enterprise or good luck might place in their way.³⁴ Many acceding states

³³ So lately M. Errington, *ZPE* 39 (1980), 279-284.

³⁴ Cf. the literary references in the similar sense given by Welles, *RC*, p. 319. Furthermore Pol. 1.8.1: οἱ Μαμερτινοὶ -- πολλὰ μέρη τῆς Σικελίας ἐφορολόγουν. 4.46.3-4: φόρος το Galatians of Tyllis. 30.11.1-2: Αἰτωλοὶ τὸν βίον ἀπὸ ληστείας καὶ τῆς τοιαύτης παρανομίας εἰώθεισαν ἔχειν. καὶ ἕως μὲν ἔξῃν τοὺς Ἑλληνας φέρειν καὶ λεηλατεῖν, ἐκ τούτων ἐπορίζοντο τοὺς βίους, πᾶσαν γῆν ἡγούμενοι πολεμίαν. Ath-en. 6.253; Αἰτωλικὸν γὰρ ἄρπασαι τὰ τῶν πέλας νῦν δὲ καὶ τὰ πόρρω. Diod. 5.32.5 (Galatians): οὗτοι γὰρ εἰσιν οἱ τὴν μὲν Ῥώμην ἐλόντες, τὸ δὲ ἱερὸν τὸ ἐν Δελφοῖς συλήσαντες. 28.1: Φίλιππος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς Δικαίαρχον τὸν Αἰτωλὸν, ἄνδρα τολμηρὸν, πείσας πειρατεύειν ἔδωκεν αὐτῷ ναῦς εἴκοσι, προσέταξε δὲ τὰς

in Crete expressed in clear words their solemn assumption of obligation to prevent spoliation and damages to Teians, actively to help in defense against such actions, and not to suffer freebooters in their own harbors. This, not taxation systems, was the main concern of "international" asyilia grants. An additional protection against incidents of wars was no doubt also hoped for, although in practice this was rather ineffective. Such might have been the practical implications of the Roman grant, i.e. chiefly refraining from using the territory and resources of Teos for war purposes, which was a commonplace hazard in the condition of ancient warfare. Considering the fact that Rome had already waged two wars in the East the request addressed to her was more than a diplomatic formality. When armies, hostile or friendly, tread on any soil not only nuisance but often considerable costs and damage was inflicted, not to mention various forms of soldierly "resourcefulness" and "self-help" (ὠφέλεια), a cause of great anxiety to local citizens.

A major war came sooner than expected, but unfortunately neither Antiochus nor the Romans respected the status of the city and its territory, which they had both solemnly recognized as exempt from such a contingency. Without much ceremony the "consecrated" city had to supply fleets and armies of both sides, its territory was invaded and pillaged. Before that time Teos had paid voluntary in form, but apparently regular, gifts to Antiochus. At the peace of Apamea it was returned to Eumenes and his house.

In my discussion of *OGIS* 219 (to be presented separately) I dwell on the fact that the circumstances of the royal arrival and the entire tone of propaganda in the two documents have so many points in common that it is now possible to interpret the Ilian document from Teos. Since the attribution of *OGI* 219 can no longer be in slightest doubt the reasoning in the opposite direction is also perfectly legitimate. Even H. notices the fact that the whole tone of that propaganda and the massive apparatus is much too intense and far too systematic for an incidental episode, a diversion from the campaign in Caria. He speculates that Antiochus may have already prepared for his Asianic campaign, unfolded only few years later,

νήσους φορολογεῖν. --- οὗτος δὲ τοὺς μὲν ἐμπόρους ἐλήστευε, τὰς δὲ νήσους λεηλατῶν ἀργύριον εἰσπράττειτο. *Syll.* 495, 10: δῶρα τῆς παρόδου (plunder raids of Thracians in Istros). *Nouveau choix d'inscriptions grecques* (1971), no. 8, 48: ἀπαιτοῦντος τὸν φόρον (forced contribution).

but was distracted by the enticement of the more immediate Syrian opportunities. That may sound plausible enough but there are serious difficulties, e.g. the seemingly total exterritoriality of that important acquisition in Teos with no free land access. To be sure the long experience of the Ptolemaic (but not Seleucid) Empire demonstrated that controlling of far-flung isolated outposts was perfectly feasible with only sea access remaining open, as long as the state was in command of a respectable fleet. But in 204/3 the Seleucid fleet was not much to speak of, and it would have to sail past two strong Egyptian naval bases in Samos and Ephesus. The situation was different in 197/6 in a carefully prepared scenario in which Teos was but one act.³⁵

To sum up. *The initiative for the Teian asyilia apparently proceeds from the city itself and does not seem to result from any prior royal grant.* This established, it suffices for our purpose to take notice that the movement began at the end of the third century, and beyond that we need not be concerned with the subtleties of the chronology of the early decrees from the continent and Crete. The intense propagandist blast, made by Antiochus of his own recognition of the asyilia, was the enticement and the reward for the submission of Teos. The city decrees only reflect the official pro-Seleucid view of the matter. In each occupied city the general propaganda of the 197/6 campaign was skilfully adapted to local conditions and the case of Teos conforms well to that pattern. There are no indications that the recognition by Antiochus was of any unusual importance to the Greek outsiders in their own replies. Had Antiochus really initiated all those asyilia efforts no reason could be given for that strange conspiracy of silence about him, which would be tantamount to a deliberate affront to his dignity. I think he is ignored as initiator in all documents, in the first because his proclamation was still in an unpredictable future, and afterwards because the political conditions have changed. The consecration by Antiochus is fully acknowledged only in the Teian decree, but that was just a part of the public expression of acceptance of the new

³⁵ Today we are in possession of various bits of concrete epigraphical evidence all confirming that broad land access to Teos was at this time a fact. A dedication for Antiochus Jr. from Claros, L. Robert, *Nouvelles inscriptions de Sardes I* (1964), 18 testifies to the Seleucid occupation of Colophon, where a Σελευκίς tribe is also attested (*Am. Jour. Phil.* 1935, 380, no. VI). Like Teos and other cities Colophon instituted a new festival Ἀντιόχεια in honor of Antiochus III (P. Frisch, *ZPE* 13, 1974, 115-116; 15, 1974, 97; *Bull. Ep.* 1974, 457, 546. All this contradicts H.'s impressions on that remarkable fidelity of Notium to Pergamum during the troublesome nineties.

overlord, to whom the liberated cities owed gratitude for liberation and protection. It was left for his rivals from the West to make an important alteration in such conditions and arrangements.³⁶

Textual and other problems. In Block A, 1-8 I read and supply:

Τιμου[χῶν καὶ στρατηγῶν γνώμη· ἐπειδὴ βασιλεὺς μέγας]

Ἄντιοχ[ος ἐν ἄρχῃι τε παραλαβὼν τὴν βασιλείαν καὶ τὴν καλ-]

[λ]ίστη[ν καὶ ἐνδοξοτάτην πᾶσι τοῖς ἐντυγχάνουσι τῶν
Ἑλλήνων]

4 [ἀποδείξας π]ροαίρεισιν, κ[αὶ δια]φ[υ]λάσσω[ν τὴν π]αρά
π[ατέ-]

[ρων δοθεῖσα]ν ἑαυτῶι διὰ προ[γόνω]ν ὑπάρχουσα[ν εὔ]
γοίαν, κα[ὶ]

[χάριν ἀνακ]τᾶσθαι προαιρούμενος πολλαπλασ[ί]αν κοινὸς [εὔ-]

[εργέτης πρ]οεῖρηται γίνεσθαι τῶν τε ἄλλων Ἑλληνίδωμ [πό-]

8 [λέων καὶ τ]ῆς πόλεως τῆς ἡμετέρας---

The text is inscribed in four blocks numbered by the editor in Roman numerals. The fragments within blocks he numbers by capital letters (A-B above). The engraved blocks belong to a παραστάς (not an anta, but either pilasters in some posterior position at the walls, or the space between the παραστάδες). Even with the later date here proposed it is not very likely that the building should be the new temple designed by the famous architect Hermogenes at the end of the third century, because such constructions usually took years to complete. As with many other inscriptions engraved on architectural surfaces the lines run appreciably longer than in majority of free-standing stelae. They range between 44-52 letters, but only spot count has been taken.

Inasmuch as the appellation μέγας does not occur anywhere in the first block the editor thought it was disqualified as a supplement for the

³⁶ Even H. is constrained to admit, p. 144: "Es ist sehr charakteristisch, dass gerade in dieser Dokumentengruppe die Initiativrolle des Seleukidenkönigs als des eigentlichen Urhebers der Privilegien an keiner Stelle auch nur andeutungsweise in Erscheinung tritt, sondern immer nur die durch ihn gewährte Unterstützung der diplomatischen Aktion selbst". With references to contrasting situations under Seleucus II and Eumenes II.

first line. Since nothing else seems to be available to fit the lacune he felt obliged to postulate a *vacat*. I am not persuaded by this argument and do not see any good reason for the exclusion, and there is no rule which requires absolute uniformity in all references to a king (e.g. as in I C, 46). The fact is that a near variant of that title is not missing in another block (II, 30) and, far more important, we do find it in an exactly analogous position in the exortation formula of the decree from Iasus passed about the same time. Besides that Βασιλεὺς μέγας Ἐντίοχος appears in Amyzon, in many dedicatory inscriptions elsewhere, and in a petition of Ptolemy son of Thraseas, from Scythopolis.³⁷ Since the title βασιλεὺς was often omitted for dead, especially foreign, kings, I am not sure if that ultra-rigorous distinction postulated by P. Spranger between the secular title βασιλεὺς μέγας Ἐντίοχος and the cult title Μέγας Ἐντίοχος, may sometimes not be somewhat exaggerated. However that may be, during the king's life-time even his cult name will be normally preceded by the royal title so that in practice there may be little difference to the reader.³⁸ The only other possibility, the formula πρότερόν τε, so common in the ἐπειδή clauses of decrees, is not much likely to occur in line 1 because we find it actually in line 8. The following examples are intended for the illustration of the whole preamble:

*Syll.*³ 352: ἐπειδὴ Δημήτριος ὁ βασιλεὺς πολλῶν καὶ μεγάλων ἀγαθῶν αἴτιος ὢν] τυγχάνει περὶ το[ῦ]ς Ἑλληνας καὶ τὴμ πόλι[ν] τὴν ἡμετέραν.

*Syll.*³ 370,27: προαιρούμενος διαφυλάττειν τὴν [εὖνοιαν τὴν εἰς τὸν δῆμ]ον τὴν παραδεδομένην [αὐτῶι παρὰ τῶν προγόνω]ν.

*Syll.*³ 390,10: ἐπειδὴ ὁ [β]ασιλεὺς καὶ σωτὴρ Πτολεμαῖος πολλῶν καὶ μεγάλων ἀγαθῶν αἴτιος ἐγένετο τοῖς τε Νησιώταις καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλησιν, τὰς τε πόλεις ἐλευθερώσας -- καὶ νῦν ὁ βασιλεὺς [Π]τολεμαῖος διαδεξάμενος τὴν βασιλείαν παρ[ὰ] τοῦ πατρὸς³⁹

³⁷ My revision is forthcoming in *L'Antiquité Classique*.

³⁸ But there is no logical cogency in the argument that μέγας must be excluded from I 1 simply because it does not occur in that form in the rest of the decree. It is interesting to note that the earliest epigraphical instance of the epithet ὁ Μέγας is attested for Demetrius Poliorcetes, L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche* I, no. 7: ἐπειδὴ προτερόν μὲν Δημήτριος] ὁ Μέγας-----

³⁹ Of course the phrase fits any king on his accession, e.g. *OGI* 90 (several times); *RC* 22 and many other texts.

τὴν αὐτὴν εὐνοίαν καὶ ἐπιμέλειαν [π]αρεχόμενος διατελεῖ εἰς τε τοὺς Νησιώτας κα[ὶ] τοὺς ἄλλους Ἑλληνας. 20: τὴν τε πρὸς τοὺς θεοὺς [εὐσέβ]ειαν διαφυλάττων καὶ τὴν πρὸς τοὺς π[ρογόνου]ς εὐνοίαν διατηρῶν.

Syll. 463: ἔπειδὴ βασιλεὺς Πτολεμαῖος παραλαβὼν τὰν τῶν Ἰτανίων πόλιν καὶ τοὺς πολίτας παρὰ τῷ πατρὸς βασιλέως Πτολεμαίῳ καὶ τῶν προγόνων καλῶς καὶ ἐνδόξως εὐεργετῶν διατελεῖ καὶ διαφυλάσσει μετ' εὐνοίας ---

Syll. 629: [ἐπ]εὶ βασιλεὺς Εὐμένης ὑπάρχων φίλος καὶ σύμμαχος διὰ προγόνων τὰν οὖσα[ν] πρότερον εὐνοίαν ἐμ παντὶ καιρῷ φανερωῶς γίνεται συναύξων καὶ πολλὰς καὶ μεγάλας ἀποδείξει[ι]ς πεποιήται τ[ῆ]ς εἰς τὸ ἔθνος εὐνοίας καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλλανα[ς] --- ἐπαυξηκῶς τὰμ βασιλείαν καὶ ἐν τὰν καλλίσταν διάθεσιν ἀγνηκῶς.⁴⁰

Syll. 630: Ἐπειδὴ βασιλεὺς Εὐμένης παρεληφῶς παρὰ τοῦ πατρὸς βασιλέως Ἀττάλο[υ] τὴν τε πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσ[έβειαν] --- καὶ διατηρῶν τὴν πρὸς Ῥωμαίους φιλίαν αἰεὶ [τινος ἀγ]αθοῦ παραίτιος γινόμενος διατελεῖ τοῖς Ἑλλησ[ιν]. N.B l. 15: [εὐ]νοίαν ἦν ἔχων δ[ια]τελεῖ κ[οινη]μ[ε]ν[ε] πρὸς ἅπαντας τοὺς Ἑλληνας καὶ κατ' ἰδίαν πρὸς τὰς πόλεις.

A. Rehm, *Delphinion* 139, 22-29: ἔπειδὴ τοῦ δήμου καὶ πρότερον ἔλ[ο]μένου τὴν φιλίαν καὶ συμμαχίαν τὴν πρὸς τὸν θεὸν καὶ σωτῆρ[α] Πτολεμαῖον συνέβη τὴν τε πόλιν εἰς εὐδαιμονίαν καὶ ἐπιφάνειαν ἔλθειν καὶ τ[ὸν] δῆμον πολλῶν καὶ μεγάλων ἀγαθῶν ἀξιωθῆναι, δι' ἧς αἰτίας ἐτίμησεν αὐτὸν ὁ δῆμος ταῖς μεγίσταις τιμαῖς, διαδεξάμενός τε τὴν βασιλείαν ὁ υἱὸς αὐτοῦ ---

OGI 54: Βασιλεὺς μέγας Πτολεμαῖος --- παραλαβὼν παρὰ τοῦ πατρὸς τὴν βασιλείαν.

OGI 90: Βασιλεύοντος τοῦ νέου καὶ παραλαβόντος τὴν βασιλείαν παρὰ τοῦ πατρὸς --- μέγας βασιλεὺς ---

OGI 219: ἔπειδὴ βασιλεὺς Ἀντίοχος βασιλέως Σελεύκου ἐν ἀρχῇ τε παραλαβὼν τὴν βασιλείαν καὶ προστὰς ἐνδόξου ται καλῆς αἰρέσεως ἐζήτησε τὰς μὲν πόλεις ---. 16: ἔπειδὴ καὶ πρότερόν τε ---

⁴⁰ For corrections to certain supplements see L. Robert, *OMSI*, p. 151 n. 5.

OGI 237: ἀκόλουθα πράσσων τῆι διὰ πατέρων ὑπαρχούσῃ αὐ-
τῶι πρὸς τοὺς Ἑλληνας εὐεργεσίαι.

G. Pugliese Carratelli, *Annuario della Scuola Italiana di Atene* 45-46 (1967-68), p. 447, l. 41-43: ἐπειδὴ βασιλέως μεγάλου Ἀντιόχου] προγονικὴν αἴρῃσιν διατηροῦντος εἰς πάντας [τοῦ]ς Ἑλλ[η]νας καὶ τοῖς μὲν εἰρήνην παρέχοντος ---. 47: τὴν δὲ ἡμετέραν πόλιν πρότερ[όν τε] ---⁴¹

Ibid., p. 447, Col. II, lines 2-5 (I restore): ἐπεὶ οὖν προγονικὴν πρὸς τὸν δῆμον ἀξίως διεδέ[ξατο] εὖνοιαν, αὐτός τε τυγχάνει εὐ- νό]ως εἰς τὴν πόλιν διακείμενος, ἀγαθῆι τύχηι ἐπηνῆσθαι] βασι- λέα μέγαν Ἀντιόχον ---

C.B. Welles, *Royal Corresp.* 15, 16: ἐν ἀρχῆι τε αἰρούμενοι διατε- λοῦμεν τῆμ πρὸς ὑμᾶς εὖνοιαν (τηροῦντες, supplevi) θεωροῦντες ---

RC 31, 16: ἔχοντες οὖν ἐξ ἀρχῆς π[ε]ρὶ τοῦ δήμου τὴν φι- λανθρωποτάτην διάληψιν διὰ τὴν εὖνοιαν ---

It occurs to me that in addition to the six immediately preceding ex- amples for Antiochus III it is also possible to restore that small fragment of another decree for the same king from Erythrae, RC, p. 80:

ἐπειδὴ πρότερόν τε βασιλεὺς Ἀν-
[τίοχος παραλαβὼν τὴν ἀρχὴν διετέλεσεν καλῶς καὶ] ἐνδό[ξως]
[τηρῶν τὴν πρὸς ἅπαντας τοὺς Ἑλληνας εὖνοιαν καὶ] πολ[λῶν]
[καὶ μεγάλων ἀγαθῶν παραίτιος γινόμενος ταῖς] πόλε[σιν καὶ]
[τῆι πόλει τῆι ἡμετέραι] ---

In accordance with this in the first extant line of the new decree for An- tiochus III from Erythrae (wrong attribution in Engelmann - Merkelbach, *Erythrae*, no. 30 I see καλῆς καὶ ἐνδό]ξου π[ρο]αιρέσεως (although in- complete the Ξ is indisputably sure on the photograph. Only the first up- right hasta is extant of the Π).

Polybius 21.20.6 (Eumenes II): ἐγὼ δὲ διαδεξάμενος τὴν ἀρχὴν τὴν μὲν προαίρεσιν τὴν τοῦ πατρὸς διεφύλαξα.

RC 52,5 (paraphrasis of the Ionian decree for Eumenes II): διότι τὰς καλλίστας ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἐλόμενος πράξεις καὶ κοινὸν ἄ

⁴¹ Correction, *Bull. Ép.* 1971, 621 (p. 504).

ναδείξας εμαυτὸν εὐεργέτην τῶν Ἑλλήνων⁴²--- ἅπασαν σπουδὴν καὶ πρόνοιαν ποιού[με]νος, ὅπως οἱ τὰς Ἑλληνίδας κατοικοῦντες πόλει[ς] διὰ παντὸς ἐν εἰρήνῃ καὶ τῇ βελτίστῃ καταστάσει ὑπάρχωσιν. N.B. line 16: φανεράς ἀποδείξεις.

With many other accessories of Hellenistic monarchy this whole style was adopted in official usages of Roman Emperors. Cf. e.g. *OGI* 493, 17-24 (Antoninus Pius): τὴν παρὰ τοῦ πατρὸς πα[ραδοθεῖσαν] αὐτῷ βασιλείαν παραλαβὼν π[άν] μὲν τὸ τῶν ἀνθρώπων ἀνασώζει γένος, ἔξ[αιρέτως δὲ τὴν] ἡμετέραν πόλιν --- γενόμενος ἡμεῖ[ν ---] πολλῶ[ν καὶ μεγάλων] ἀγαθῶν αἴτιος.

Since the fourth century B.C. very similar formulae were quite commonly employed also for private benefactors. The number of such testimonies is past counting. For "demonstration" (ἀπόδειξις, etc.) I refer to Holleaux's examples,⁴³ but even that is just a sampling. The same may be said for the καλὰ καὶ ἔνδοξα, or their superlatives, as in our decree. This phrase has great many applications, e.g. *Syll* 709: ἐπε[ιδὴ] Διόφαντος Ἀσκλ[α]πι[ο]δώρου Σινοπεὺς φίλος [μὲν καὶ εὐεργέτας ἁμῶν ἐ]ῶν --- διὰ παντὸς ἀγαθοῦ παραίτιος γίνηται ἐ[κάστῳ] ἁμῶν, ἐπὶ τὰ κάλλιστα καὶ ἔνδοξότατα τὸν βασιλέα προτρεψάμενος.

I 6: χάριν ἀνακτᾶσθαι πολλαπλασ[ία]ν engages now our attention. This too is a fixed phrase. Cf. *Diod.* 11.71.49 καὶ πολλαπλασίους τῆς εὐεργεσίας ἀποδώσει χάριτας. 15.11.1: τὰς μὲν εὐεργεσίας οὐ τίθεται πρὸς λόγον διὰ τὸ τὰς περὶ αὐτῶν χάριτας καὶ τιμὰς πολλαπλασίας ἀπειληφέναι. 16.55.4: πολλὰς δὲ καὶ ἄλλας παντοδαπὰς εὐεργεσίας καὶ δωρεὰς διασπείρων ἔκομίζετο τοὺς μισθοὺς πολλαπλασίους τῆς χάριτος. 20.20.3: ἐπαγγελόμενος πολλαπλασίους χάριτας ἀποδώσειν. 31.36: πολλαπλασίους χάριτας κομίζονται καὶ δωρεὰς λαμβάνουσι παρὰ τῶν βασιλέων. *Polybius* 3.98.8: τὴν δὲ χάριν αὐξήσειν ἔφη πολλαπλασίαν. 18.16.3: πολλα-

⁴² The ambition to become κοινὸς εὐεργέτης of Greek cities (or, to be exact, to gain acceptance and influence by means other than raw compulsion) was vital to the policies of Hellenistic rulers and was very strongly voiced in the propaganda of Antiochus III. But very soon Romans overshadowed all predecessors in receiving homages as κοινοὶ εὐεργέται, which by the time of Mithridatic wars made of them κοινοὶ ἐχθιστοὶ πολέμοι. Cf. *Syll* 741, III-IV, *RC* 73-74.

⁴³ See his *Études VI*, "Mots grecs", ἀπόδειξις.

πλασίως ἐπιταθέντες ταῖς εὐνοίαις εἰκόνα τε χρυσὴν ἐψηφίσαντο καὶ θυσίαν αὐτῷ συντελεῖν κατ' ἔτος ἐνομοθέτησαν. Polyaeus 4.2.6: ὅπως ὑμῖν πολλαπλασίως ἀποτίσαιμι τὰς χάριτας. *Syll* 708, 30: διπλασιάζων ἑαυτῷ παρὰ τῶν θεῶν καὶ τῶν εὐεργετουμένων χάριτας. *I. Priene 113,74*: καὶ κοινὰς ἐορτὰς ἐπισημοτέρας μᾶλλον [ἐπο]ίησε ταῖς εἰς ἀνθρώπους χάρισι, τοὺς δὲ ταύταις χρωμένους ἐδιπλασι[άσε] ταῖς εὐνοίαις. Not only Antiochus but Flamininus was also careful to advertise that Romans are out there only to win gratitude and honor. R.K. Sherk, *RD* 33, 13: περὶ πλείστου ποιούμενοι χάριτα καὶ φιλοδοξίαν. This places the whole celebrated "sentimental Hellenism" of Flamininus and other Romans in sharply illuminating stage lights.

These examples will permit us to identify the context of yet another instance, *Syll* 326,2: [ἐπ]ε[ιδῆ] Λ]υκοῦργο[ς] Λυκόφρονος Βουτάδης παρ[αλ[α]βῶν [πα]ρ[ᾶ] τῶν ἑ[α]υ[τ]οῦ π[ρο]γόνων καὶ παρὰ τοῦ πατρὸς] τ[ῆ]ν πρ[ὸ]ς τὸν δῆμον εὐνο[ι]αν καὶ προαιρούμενος πολλαπλασίαν τὴν τε χ[ά]ρ[ιν] ἀ[να]κτᾶσθαι ---

I 8-11: καὶ πρότερόν τε ὑπάρ[χων] ἐν τῇ ἐπέκεινα τοῦ Ταύρου πολλῶν ἀγαθῶν ἐγένετο παραίτιος ἡμῖ[ν] καὶ παραγενόμενος ἐπὶ τοὺς καθ' ἡμᾶς τόπους ἀποκατέστησε τὰ πράγματα εἰς συμφέρουσαν κατάστασιν. H. suggests that this may be an allusion to "previous diplomatic contacts", but I rather suspect that "previous benefits" when the king was still beyond the Taurus may be largely credited to the polite formulae of the "diplomatic language". The words sound too much like a "frame" for an exordium to about any honorific decree. Far more interesting is the fact that other phrases and references to φίλοι and δυνάμεις have a very close counterpart in the Ilian decree *OGI* 219, and, I think also, in the decree *Erythrai*, no. 30, of which I treat elsewhere. In *OGI* 219 after the highlights of the king's earlier career lines 12-16 proclaim: νῦν τε παραγενόμενος ἐπὶ τοὺς τόπους τοὺς ἐπὶ τάδε τοῦ Ταύρου μετὰ πάσης σπουδῆς καὶ φιλοτιμίας ἅμα καὶ ταῖς πόλεσιν τὴν εἰρήνην κατεσκευάσεν καὶ τὰ πράγματα καὶ τὴν βασιλείαν εἰς μείζω καὶ λαμπροτέραν διάθεσιν ἀγγήοχε, μάλιστα μὲν διὰ τὴν ἰδίαν ἀρετὴν, εἶτα καὶ διὰ τὴν τῶν φίλων καὶ τῶν δυνάμεων εὐνοίαν. In both cities this is unmistakably the propaganda of the years beginning with 197 B.C., proclaimed in the course of the far-flung campaign when Antiochus *omnibus regni viribus cum ingentis copias terrestris maritimasque comparasset* (Livy 33.19.9) *omnes Asiae civitates in antiquam*

imperii formulam redigere est conatus (33.38.1). The same must be said for the accompaniment of the king Antiochus by his queen Laodice attested for the 197/6 campaign in Iasus, Teos, and Ilium, but there is not a word about her in any of the published documents of the Carian expedition.

I 13-14. As already remarked the *συνεχεῖς πόλεμοι* may be the wars waged by Pergamum in its recent history, but the complaint about the "hard times caused by war(s)" was often voiced at the moment of transfer of cities from one kingdom to another, often the very object and profit of such a war. It could be precisely the war which the liberator was waging, but it was impolite, imprudent, and impolitic to be more specific. On these considerations the supposition that Teos was transferred to Antiochus entirely peacefully may be granted, but is not necessarily proved. Such transfers were often accompanied by internal political upheavals and a party struggle among various factions. Some resistance may also be expected from the local garrison, if there was any.⁴⁴

I 16. I agree with J. Crampa, *Labraunda I*, p. 59, n. 2 that H.'s insertion of (καὶ) is entirely arbitrary.

I 17: *παρελθὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτὸς ἀνῆκε τῆ[ν] πόλιν καὶ τὴν γῶραν ἡμῶν ἱερὰν καὶ ἄσυλον καὶ ἀφορολόγητον*. Note above I 15-16: *καθιέρωσεν ἡμῶν τὴν πόλιν καὶ τὴν γῶραν* and *χαρίζεσθαι*. Dittenberger was probably right to assign the Milesian act, *Syll.* 590 on the enhancement of the Didymea to ca. 196 B.C.⁴⁵ It is said

⁴⁴ Cf. e.g. the letter of Antiochus III to Jerusalem, Jos., *A.J.*, 12.139. During the invasion the countryside of Teos may have been sorely affected, if only for supplies and provisions. After the surrender the king promised (II 52-53) that peace and order will be henceforth guaranteed. Cf. Amyzon *RC* 38; capitulation of Sardis, *Sardis VII*, 1, no. 2; (see now *AJPh* 108(1987), 707-728); Theangela, L. Robert, *Coll. Froehner*, p. 97-101 (I supply after L.R.): *τυγχάνοντος δὲ τοῦ ἡμετέρου δήμου ἀσθενῶς διακειμένου καὶ κωλυομένου γεωργεῖν διὰ τοὺς περιεσχηκότας αὐτὸν ἐν τῷ [πολέμῳ] καιροῦς, κτλ.* Despite Holleaux's efforts to demonstrate the contrary there can be no doubt that in the Corragus inscription, *Études II*, p. 74 *παράληψις τῆς πόλεως* can signify only the change of regime and it must correspond to facts expressed in Teos (I 11) as *ἀποκατέστησε τὰ πράγματα εἰς τὴν συμφέρουσαν κατάστασιν*. Similar expression in Habicht, *Athen. Mitt.* 72 (1957), no. 64, 26-28: the restoration of Ptolemaic rule on Samos, which was accompanied by a good deal of rough fighting after a brief Macedonian interlude.

⁴⁵ Cf. n. 15. On other occasions Antiochus III regulated (during his sojourn, or sometimes at a distance) great many matters of religious concern in various cities, especially the questions of *ἀσυλία* and *ἀτέλεια*. Cf. e.g. Athymbra, *RC* 9 (with *RC* 43, and *ibid.*, p. 291. See my remark in *Gnomon* 52 (1980) 258); Magnesia, *RC* 31-32; Alabanda, *OGI* 234; Amyzon, *RC* 39-40; Tralles, *RC* 41 (*Chiron* 18, 1988, 55). Add now J. & L. Robert, *Fouilles*

there *inter alia* in line 9: τῆς τε πόλεως καὶ τῆς χώρας καθιερωθείσης. L. 11: καὶ τῶν βασιλέων οἱ τετευχότες τῶν μεγίστων, τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ συμβουλίας, τὴν τε καθιέρωσιν καὶ τὴν ἀστυλίαν ἀνηγόρευσαν ἀπαράκλητοι αὐτοί, τῷ τε θεῷ καὶ τῇ πόλει τὴν ἀξίαν τούτων ἀπονέμοντες χάριν. The βασιλεῖς may be a vague allusion to any kings, but above all it must mean Seleucids whose traditional relations with Apollo have always been very good. Furthermore we may recall that at one moment during his eastern expedition Philip was expected to capture Miletus, but it is rather improbable that there would have been time for Apollo's counsels.⁴⁶ *OGI* 237 shows what kind of a συμβουλία king Antiochus might have received from the god at the time when in Iasus ὁ τε θεὸς ὁ ἀρχηγέτης τοῦ γένους τῶν βασιλέων συνεγεμαρτύρηκεν τῷ βασιλεῖ περακαλῶν μεθ' ὁμοιοῦσας πολιτεύεσθαι. Thus the case is very good that we should ascribe to Antiochus III the "dedication" of Miletus ca. 197 B.C. to its chief god⁴⁷. As in Teos the event is recorded only locally. If the "kings" should be limited to the Seleucid dynasty the plural may also include the eldest son of Antiochus, the co-regent, and of course queen Laodice was also active in her own sphere in imperial politics. Perhaps that stoa inscribed [Ὁ δῆμος ὁ Μι]λησίων [βασιλίσσ]ῃ Λαοδίκῃ belongs to her, if not rather to the consort of Antiochus IV.⁴⁸ Thus the consecration of Teos appears to be not an isolated act, but stands well in line with the consecration of Miletus and still earlier during the same expedition, of Xanthus, *OGI* 746 (*TAM II*, 266): Βασιλεὺς μέγας Ἀντίοχος ἀφιέρωσεν τὴν πόλιν τῇ Λητῷ καὶ τῷ Ἀπόλλωνι καὶ τῇ Ἀρτέμιδι διὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς συνάπτουσαν συγγένειαν.

I 19-20. Financial regulations of this type, as clear evidence for incorporation of a city within the ambitus of the regulating power, would mer-

d'Amyzon I (1983), no. 1 (which I complete): Ζεῦξις Κυνάγου Μακεδῶν τοὺς ἀγρούς, τῶν βασιλέων κελευόντων, ἀπέδωκεν Ἀπόλλωνι καὶ Ἀρτέμιδι, and *ibid.*, no. 12 (which I complete): [Ο]ἱ βασιλεῖς [ἀ]πέδωκαν [τὸ ἱερὸν] ἄστυλον, ὡς ἡ στήλη περι-ορίζει. Cf. *Gnomon* 57 (1985), 609, 613. Note the βασιλεῖς in relation to Miletus, *Syll.* 590.

⁴⁶ Cf. Holleaux, *Études IV* 220; 229; 247; 284; 292; 293; 296; 330; 334.

⁴⁷ *Syll.* 590. A more direct evidence for Antiochus III comes only from a somewhat later time. Cf. Schmitt, *Untersuchungen...*, p. 281.

⁴⁸ *Milet I*, 7, no. 184 (p. 282). Cf. the latter Laodice and Miletus in *Nouveau choix d'inscriptions grecques*, no. 7. The Milesian Timarchus, officer of A. IV and future rebel dedicated in Miletus with his brother Heracleides a Bouleuterion in the king's name, *Bull.* 1977, 446.

it a special study. It might be treated in conjunction with the theory and practice of liberations. Only few words can be said here. For eminently practical reasons the first task of every new authority was to take stand on the existing political, administrative and financial order. Generally there was a tacit assumption that all the prerogatives of the previous paramount power devolved on the new one and continued in force, unless decided otherwise. The successor disposes of this according to his will or expedience. However, as much as practicable successors often try to make a good impression by offering concessions, apparent or real. Thus Alexander regulates and often remits Persian taxes in the conquered cities, Ptolemy does the same when the Nesiotic League comes under his control,⁴⁹ or when Iasus makes a treaty with him. Antiochus III grants fiscal and religious privileges to the newly conquered Jerusalem, and makes concessions to a just captured unknown city, most probably Sardis, and gives assurances and promises to the formerly Ptolemaic Amyzon. This is also what another king (presumably Antiochus III) does with Theangela, or still another in the decree for Corragus.⁵⁰ This is what all the successive regimes Ptolemaic, Seleucid and Antigonid had to settle in Mylasa and Labranda.⁵¹ Even in this cursory form the list of references might be easily extended to fill a whole page. In Teos and Erythrae the Seleucid king was induced to grant ostensibly the status of ἀφορολόγητος to both cities because such pretenses had been made for them by earlier liberators. Of course the taxes regulated are those existing under the previous order, and this fact is very clearly specified in the Teian inscription. *No liberation at this time can happen away from the liberator, but the contrary.* Unfortunately the language of the facts of this nature may often be quite ambiguous, which in certain cases is ultimately responsible for a good deal of confusion, as e.g. on *RC* 15, in modern scholarship.

I 24: ἀπόδιξιν ποιούμενος μεγίστην τῆς προϋπαρχούσης αὐτῶν πίστεως πρὸς ἅπαντας ἀνθρώπους. The Antiochist party in Teos is now willingly serving as a *tuba vocalis* for his propaganda. All those who

⁴⁹ *Syll.* 390, 10-15.

⁵⁰ Theangela, L. Robert, *Coll. Froehner* (1936), pp. 97-101; Corragus, Holleaux, *Études II*, pp. 74-75; Jerusalem, Jos., *A.J.* 12, 138-144; Sardis, W.H. Buckler and D.M. Robinson, *Sardis VII*, 1, no. 2; (see now F. Piejko, *AJPh* 108, 1987, 707-728); Amyzon, *RC* 39, to be completed: τὸ ἱερὸν τοῦ Ἐπόλλω[νος καὶ τῆς Ἄρτεμιδος τὸ ἐν Ἰαμυζῶνι ἄσυλον εἶναι βουλόμεθα].

⁵¹ J. Crampa, *Labranda III, I-II* (Lund-Stockholm, 1969-1972).

would welcome him have only good to expect from the king who keeps his faith in promises and agreements. In some aspects this sounds familiar, like the glorification of the Roman *fides*. All this will have the practical implications of the *deditio in fidem*, since the notions of ἐγχειρίσαι (ἐνδοῦναι) ἑαυτοὺς εἰς τὴν πίστιν, meaning surrender to the good faith of the victorious party, was well-known in Greek name and practice⁵². In his letter to the much afflicted Amyzon Antiochus gives assurances on this score, *RC* 38 ἡμεῖς καὶ τοὺς ἄλλους μὲν πάντας [διατελοῦμεν εὐργετοῦντες ὅσοι αὐτοὺς πιστεύσαντες ἡμῖν ἐνεχειρίσαν, τὴν πᾶσαν αὐ[τῶν ποιούμενοι πρόνοιαν πρὸς] τὸ μένοντα ἐπὶ τῶν ἰδίων ἐν τῇ πάσῃ ἀσφαλείᾳ.⁵³ Cf. *Teos* II, 52(53). In narrower sense this is the concrete meaning of the peace theme voiced by Antiochus in many cities. Flamininus and the Romans were also much celebrated at this very time not only for the εὐεργεσίαι εἰς τοὺς Ἑλληνας --- ἀλλὰ καὶ πίστιν ἐν πᾶσιν ἀνθρώποις καὶ δύναμιν ἢ χάρις ἀπήντα δικάως (*Plut., Titus* 12). In Chalcis *Titus Soter* and the Ῥωμαίων Πίστις for a long time enjoyed a cult and were sung in a solemn paean.⁵⁴ Do we need to ask whether any less would have come to posterity from the same places for Antiochus, had he the last word in the great contest? Who knows if the soil of Euboea and of central Greece does not hide yet some shattered stones with similar adulations for the discomfited liberator. Even the claim to special divine protection, which guided Antiochus in his drive to the West was not wanting on the Roman side, as they advanced in the opposite direction. The claim was commonplace enough, but the perception, or need, for divine sanction on both sides was much deeper than that traditionally voiced in exhortations to troops on military campaigns, or during national emergencies. Ultimately the Romans had the

⁵² Cf. *Bull. Ép.* 1969, 498. For a good example of a forced capture and refusal to παραλαμβάνειν εἰς τὴν πίστιν see. *Pol.* 15, 4.1. The characteristically Roman *deditio in fidem*, often celebrated as true invention of the Roman original genius, seems to be in fact only a national adaptation of the very common practice, for which immediate models came from the realities of war and politics and from the more developed Greek customs. There are many independent Greek parallels.

⁵³ I restore in *Gnomon* 57 (1985), 610.

⁵⁴ *Plut., Titus* 16: Πίστιν δὲ Ῥωμαίων σέβομεν τὰν μεγαλευκτοτάτον ὄρκου φυλάσσειν μέλλετε κοῦραι Ζῆνα μέγαν Ῥώμαν τε Τίτον θ' ἅμα Ῥωμαίων τε Πίστιν ἰήϊε Παιάν, ὦ Τίτε σῶτερ. There is more in what follows. Cf. *Diod.* 23.1: Ῥωμαῖοι δὲ θρυλοῦντες τὸ τῆς πίστεως ὄνομα. After the War with Antiochus Roma and Pistis had also a separate cult in *Teos*, *BCH* 19 (1895), 554: Ἱερεὺς ἀπεδείχθη Ῥώμης καὶ Πίστεως Στράτων Ἑστιάϊον.

better of the argument, and they could point out to the uninterrupted success as a sure sign of the divine favor.⁵⁵

I 29-36. Oliver's τὰ δ' ἐ[πι]τελέσει, *Bull. Ép.* 1969, 497, instead of H.'s τὰ δ' ἐ[τι] τελέσει, is here accepted. The fact that the usual three-man embassy was sent seems to indicate that Antiochus was not yet in the immediate vicinity, for in such event a more numerous, often ten-man, embassy would have been more appropriate.⁵⁶ This invitation for "talks", I, 29-31: π[ρ]εσβείαν ἥι συνλαλήσει περὶ ὧν ἔφη πεπεισθαι καὶ τῷ δήμ[ω]ι συμφέρειν has an exact, almost word by word, counterpart in the king's remark on the departure of the ambassadors from Erythrae, *RC* 15, 35-38 (I modify): περὶ δὲ τούτων καὶ τῶν ἄλλων ὧν συλλελαλή[καμεν ἀναγγελοῦσιν ὑμῖν καὶ οἱ πρεσβευταί, οὓς διὰ τε τὰ ἄλ[λα] ἃ ἔπραξαν ἐπαινοῦμεν καὶ διὰ τὴν σπουδὴν ἣν ἐποιοῦν[το περὶ τῶν συμφερόντων τῷ δήμω]ι]. This was to say the king was pleased with their cooperation and understanding in making the settlement, but the language is traditional and fixed, as is the custom of commendation of the ambassadors to their fellow citizens back home. The verb used for the "talks" in such negotiations is normal *koinē*, and it occurs in Polybius, the New Testament, and of course in inscriptions, as e.g. *OGI.* 229, 23.

I 38: βασιλεῖ καὶ [ἀδελφῶι], supplied by Merkelbach, *ZPE* 3 (1968), 170-174, is good. It had also occurred to me independently.

I 52: διδῶσιν ἥ[μῖν τὰ]γαθὰ, not ἀγαθὰ. Precision contributed by J. & L. Robert, *Bull. Ép.* 1968, 451.

I 56. As H. has well noted a whole extra line may be added and modelled after Block II 63: [τοὺς ταμίας ἐκ τῶν τιμῶν τῶν βασιλέων, ἧ ἐκ τῆς διοικη[σεως]. Cf. II 87-88.

Block II introduces a new numeration of lines. It consists of two fragments, *C* and *D*. After the first two completely lost lines neither the sense nor the possible connection of words in the next two lines are clear, but

⁵⁵ Religious self-justification is deeply rooted in collective psychology of all peoples ancient and modern, who feel safer with tutelary gods on their side, especially in the moments of crisis.

⁵⁶ Cf. e.g. *Pol.* 4.23.4: Philip approaching Mantinea in 219 B.C. asks for a plenipotentiary embassy to meet him. *I. Priene* 14,8: Lysimachus drawing near to the city. *M. Wörle, Chiron* 18 (1988), 423: Heraclea ad Latmum sends 22 men embassy to Zeuxis (nearby no doubt) after the recent Seleucid take-over.

what follows thereafter is well susceptible to restoration. The numeration starts from the first partly preserved line. I transcribe the text up to l. 28 with the integration of borrowed and own supplements:

- perhaps ἐψηφίσαν]το καὶ θυσιῶν καὶ σ[πονδῶν· ὅπως οὖν ὁ
 δῆμος τὰς]
- 4 [προϋπαρχούσας τιμὰς] πρὸς αὐτὸν ἐπαύξη δια[φερόντως
 πάντες οἱ]
 [τὴν πόλιν οἰκοῦντες θυέτω]σαν εὐχαρίστως· ἄγ[ειν δὲ τὴν θυ-
 σίαν]
 [καὶ τὴν ἑορτὴν Ἀντιόχ]εια καὶ Λαοδίκεια τ[οὺς τε πολίτας
 πάν-]
 [τας καὶ τοὺς παροίκους καὶ συνεῖναι ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ
 τοὺς πολί-]
- 8 [τας καὶ τοὺς ἄρχοντας πάν]τας καὶ τοὺς περὶ τὸν [Διόνυσον
 τεχνί-]
 [τας κατὰ συμορία]ς. κατασκευάσασθ[αι δὲ καὶ βωμὸν ἐκάσ-
 τὴν]
 [τῶν] συμ[οριῶν ἐν τῷ] ἰδίῳ τόπῳ, ἓνα παρὰ [τὸν βωμὸν
 τῆς συμο-]
 [ρίας,] τοῦ τε β[ασιλέως] Ἀντιόχου Μεγάλου καὶ [τῆς
 ἀδελφῆς]
- 12 [αὐτ]οῦ βασιλ[ισσης Λ]αοδίκης, καὶ συντελεῖν τὴν [θυσίαν]
 [ἐπὶ] τούτου καὶ κα[τάρ]χεσθαι τῶν ἱερῶν τὸν ἱερέα το[ῦ βασι-]
 [λέ]ως, καὶ τῶν σπο[ν]δῶν καὶ τῶν ἄλλων πάντων προ[ἱστασ-]
 [θαι] αὐτὸν τῇ ἑορ[τῇ] ταύτῃ, τῶν συντελουμένων ὑπὸ [τῶν]
- 16 [συ]μοριῶν, καθάπε[ρ] ὁ ἱερεὺς τοῦ Ποσειδῶνος ἐν το[ῖς Λευ-]
 [καθ]έοις προέστηκεν· τὸ δὲ ἐσόμενον ἀνάλωμ[α καθ' ἑ-]
 [καστον] ἄνδρα τάξαι μὲν [τὸν] δῆμον [ἄπ]αξ ἐν ταῖς
 [πρώταις]
 [ἀρχα]ιρεσίαις· τοὺς δὲ ταμίας τοὺς ἐκάστοτε γιν[ομένους]
- 20 [διδό]ναι τοῖς μὲν τῶν συμοριῶν προστάταις τὸ ταγὲν ἐκ τ[ῆς
 διοι-]
 [κῆσε]ως ἔσχατον τῇ τετράδι τοῦ Λευκαθεῶνος, λαβόν[τας
 τὴν]
 [ἀπογ]ραφὴν παρὰ τῶν π[ρ]οστατῶν τοῦ πλήθους τῶν ἐν ταῖς
 [ἀκμα-]

[ἰς κα]ἰ τῶν ἐν ἡλικίαι κα[ἰ] τῶν ἀπογραψαμένων πρὸς αὐτοὺς
[τῶν πο-]

24 [λιτῶν] θύειν δὲ καὶ ἑορτάζειν καὶ τοὺς ἄλους πάντας τοὺς
ο[ἰκοῦν-]
[τας] τῆμ πόλιν ἡμῶν ἐν τοῖς ἰδίοις οἴκοις ἑκάστους κατὰ
δύν[αμιν-]
[στε]φανηφορεῖν πάντας τοὺς ἐν τῇ πόλει ἐν τῇ ἡμέρᾳ
ταύτῃ· ἀφεῖ-]
[ναι δ]ὲ καὶ τὰς ἐργασίας πάσας τὰς τ' ἐν τῇ πόλει καὶ τῇ
χώ[ρᾳ καὶ εἰ-]

28 [ναι ἐ]χεχίριας πᾶσι πρὸς πάντας ἐν τ' ἡμέρᾳ ταύτῃ.

II 4. There is a combination of three basic expression: (ἐπὶ πλείον) αὔξειν τὰς τιμὰς; τιμᾶν διαφερόντως; τὰς προσηκούσας (καθηκούσας, ἀξίας, ἀξιολόγους, πρεπούσας) τιμὰς ἀπονέμειν. E.g. *RC* 9, 7: συναύξειν τῶν θεῶν τιμὰς; *RC* 36,3; *I. Magn.* s.v. τιμή; *OGI* 56,20: τὰς τε προὔπαρχούσας τιμὰς βασιλεῖ Πτολεμαίω καὶ βασιλίσσηι Βερενίκηι --- αὔξειν. H. Gauthier - H. Sottas, *Décret trilingue*, p. 67, inscr. 1. 30-37 (partly restored by editors on basis of Egyptian versions): τὰς τε προὔπαρχούσας τιμὰς --- ἐπαύξειν μεγάλως. M. Segre, in L. Robert, *Hellenica* 5 (1948), p. 104, line 13-14: ἐπαύξειν τε βουλόμενοι τὰς τιμὰς αὐτῆς. *Diod.* 1.18.2: διαφερόντως ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων τιμώμενον; line 22,6: διεφερόντως τιμηθῆναι. 2.47.1; τιμᾶσθαι διαφερόντως. Cf. *Strabo* 11.532C; *Bull. Ép.* 1964, 478; *Pol.* 18.16.1: ὁ βασιλεὺς Ἄτταλος ἐτιμᾶτο μὲν καὶ πρότερον --- ὑπὸ τῆς Σικυωνίων πόλεως διαφερόντως; *Labraunda*, no. 4,2: τιμήσει ἐμὲ καὶ τὴν γυναῖκα Νικαίαν καὶ τὰ τέκνα ταῖς προσηκούσαις τιμαῖς.⁵⁷

II 5-9. Names of festivals in neuter plural may stand with, but most commonly are expressed without, articles.⁵⁸ E.g. *I. Priene* no. 11, 29: ἁ΄-

⁵⁷ Cf. also *Syll. index*, s.v. τιμή; Habicht, *Gottmenschentum*², 207.

⁵⁸ The statement of Ch. Habicht, *op. cit.*, p. 207, that festivals for deified humans are never called ἑορτή is completely mistaken. Attenuated on p. 266, but there is not just one new example from Teos but more than a dozen of testimonies (mostly among old epigraphical texts) contradicting the postulated distinction. The terms were used quite indiscriminately.

γειν ἑορτὴν Σωτήρια; L. Robert, *OMS I*, 199: ἄγειν ἡμᾶς ἐπὶ ταῖς εὐαγγελίοις Ἀντιγόχεια καὶ Δημητρίεια. I supply l. 9: κατὰ συμμο-
 ρία]ς on the analogy of the usual festive gatherings for banquets κατὰ
 φυλάς, and on the assumption that line 10 [τῶν] συμ[οριῶν] is anaphoric.
 However, I cannot follow without modification J. & L. Robert's explanation
 of this matter in the *Bull. Ép.* 1977, 405 and their idea that there
 was one prescription for a meeting of priests and magistrates (l. 7-24), and
 another for the whole population (24-32, if I interpret them correctly).
 The authors of the *Bulletin* propose to write πάντας τοὺς τῆς πο λεως
 ἄρχοινας, or τοὺς ἄρχοντας τῆς πόλεως πάντας. The idea that the
 magistrates, the priests and the Dionysiac artists should meet for the festive
 occasion is in principle good, but the prescription applies not only to them,
 the disconnected composition of the sentence notwithstanding. They could
 not have been so numerous as to create a need for a gathering together (συνεῖναι)
 only to be scattered into more manageable divisions. Nor would such a procedure
 have necessitated an elaborate census-taking for which heads of divisions were
 responsible (ll. 21-24), and create for the popular assembly a need to approve
 that unprecedented new expenditure on a considerable scale. It is therefore
 reasonably clear that the prescription concerns the entire citizen body of
 Teos. Cf. e.g. the συναρχία in *OGI* 309 (Teos) cited below to II 26-28. As in
 other cities on such occasions the citizens will have the right to participate
 in public banquets financed from the city revenues, each in his own civic
 group, in accordance with the local divisions of the whole populace. The
 prescription in l. 24 concerns all others, the citizens and resident aliens,
 but at this time the latter are normally excluded by law from all strictly
 civic functions and privileges. Nevertheless they are (as in many other cities)
 urged to observe the general stephanephoria and to celebrate in the privacy
 of their own homes and according to their means. And of course all citizens
 are likewise encouraged to make the day festive also in their private
 houses, etc. The order to be followed by the Dionysiac artists is not
 completely clear, but it was no doubt largely regulated by a long-standing
 local custom. No doubt they were expected to officiate in certain ceremonies
 on behalf of the entire community, but for banqueting they might have
 formed a separate group of their own, or join the priests and magistrates.
 The latter dine separately in Pergamum, *OGI* 332, 17-21, while the rest
 of the people sacrifice by tribes, the heads of tribes obtaining the ne-

cessary funds from the public treasury, l. 39-42.⁵⁹ For my added καὶ in line 9 cf. e.g. *OGI* 212,5: ἰδρύσασθαι δὲ καὶ βωμόν.

II 16-17: ἐν τοῖς Λευκαθ]έοις has been contributed by the authors of the *Bull. Ép.* 1968, 451. That was a festival of Poseidon at the year's beginning in the local festival.

II 22-24: [ἀπογ]ραφήν --- τῶν ἐν ταῖς [ἀκμαῖς κα]ὶ ἐν ἡλικίαι --- [τῶν πολιτῶν]. In the same manner as heads of tribes elsewhere receive regularly from the common funds of the city money for holiday expenses (chiefly for victims) for their own subdivision of the citizen body, in an analogous manner the heads of the *symmoriai* are authorized to make preparations. The amount of cash they are going to receive will depend on the number of citizens in their respective units, entitled to participate. For this reason the headmen are required to present beforetime official lists of prospective participants. As a supplement for l. 22 H. considered, but without committing himself, ἐν ταῖς [συμορίαις], which however exceeds the number of letters indicated for the lacuna. The editor tried to explain the passage by admission of a possibility of three categories of participants, but could find no convincing solution. Inasmuch as the ultimate confirmation may depend on the peculiarities of the local constitutional arrangements, which are largely unknown to us, I am not positively sure of having found the correct answer. Nevertheless it is known that in most states young men were required, on attainment of certain age to be registered in their demes (or similar). From such registers the numbers were computed for individual φυλαί, or the total was taken for the whole state. These were then οἱ ἀπογραψάμενοι τῶν πολιτῶν. For practical reasons (e.g. military service, liturgies) such and other registers may have been classified by age. But at certain public religious sacrifices and banquets associated with them not only adult registered male citizens (οἱ ἐν ἡλικίαι) were entitled to attend and share, but also their wives and free dependents of both sexes. Non-citizens and slaves were normally not included, although there were exceptions and the historical tendency worked toward relaxation of such restrictions. Apparently all those eligible in Teos were listed for such purposes under the "rubrics" for individual heads of households, just as we find it in certain lists of citizenship grants. It seems that the word ἡλικία is following another specification of age

⁵⁹ After L. Robert's repertory in *Études anat.* and *Studies in Honor of C.B. Welles* I have collected further examples of συνεῖναι κατὰ φυλάς in my discussion of *OGI* 219.

and for that short lacuna I can think of nothing more suitable than ἄκμαῖς. Admittedly this results in a somewhat pleonastic phrase, but that was probably a fixed expression, or it may apply to those who are not yet registered as adult citizens, e.g. παῖδες and ἔφηβοι, who are often required to attend public ceremonies in a prescribed order. Ἄκμή is ordinarily the prime of life when citizen is liable to active military service, but the phrase ἀκμάζων τῇ ἡλικίᾳ is one of those petrified idioms in Greek. Cf. *Arist.*, *Polit.* 1275a, 15: καθάπερ καὶ τοὺς παῖδας τοὺς μήπω δι' ἡλικίαν ἐγγεγραμμένους ταὶ τοὺς γερόντας τοὺς ἀφεμένους φατέον εἶναι μὲν πῶς πολίτας, οὐχ ἄλλῶς δὲ λίαν ἀλλὰ προστιθέντας, τοὺς μὲν ἀτελεῖς τοὺς δὲ παρηκμακότας, ἧ' τι τοιοῦτον ἕτερον. *Pol.* 2.23.9: ἀπογραφὰς τῶν ἐν ταῖς ἡλικίαις σπουδάζοντες εἰδέναι τὸ συμπᾶν πλῆθος. 5.64.1; κατὰ γένη καὶ καθ' ἡλικίαν (διελόντες τὸ πλῆθος). 31.29.7: ὥς κατὰ τε τὴν ἡλικίαν ἀκμαίως ἔχοντος. 36.8.1: κατὰ μὲν τὴν ἡλικίαν ἀκμάζων. *Ps. Aristeas* 37: εἰς δὲ τὸ στράτευμα τοὺς ἀκμαιοτάτους ταῖς ἡλικίαις τετάχαμεν. *Jos.*, *A.J.* 12.47; τοὺς δε ἀκμάζοντας ταῖς ἡλικίαις εἰς τὸν στρατιωτικὸν κατάλογον κατέταξα. *Plut.*, *Philop.* 11: ἀκμάζοντάς τε τοῖς σώμασι ἅπαντας καὶ ταῖς ἡλικίαις. *Syll* 671,15: εἰ δὲ τις τῶν ἡγεμόνων κατεγραψάντων τοὺς ἐν ἡλικίᾳ μὴ θέλοι πειθαρχεῖν δυνατὸς ὢν --- he will be fined. 18: εἰ δὲ φαίη ἀδύνατος εἶμεν ἢ πρεσβύτερος ἔξομοσάτω. *Syll* 709,10: τοὺς ἐν ἀκμᾷ τῶν πολιτῶν. This is still further confirmed by the expressions τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν, which abounds.

Π 25: ἐν τοῖς ἰδίοις οἴκοις κατὰ δύναμιν. H. states (p. 60) that he knows no parallel for such a disposition and *Syll* 695,6 ff.; 43ff; 86 is cited by him as a completely different category, while in fact it is on the same level. Cf. furthermore *I. Priene* 14,30 (*OGI* 11; I supply): τοὺς τε ἐν τῇ πόλει οἰκοῦντας καὶ] ἐν τῇ χώρᾳ κατὰ [δύναμιν ἐκάστους βωμοὺς ἰδρύσα]σθαι καὶ θύειμ βα[σιλεῖ Λυσιμάχῳ. In the second column of the Iasus decree (*Annuario Sc. Ital.*, 45-46, p. 448) I restore, 30-36:

ταύτῃ τῇ ἡμέ-

ραι στεφ[ανφορεῖωσαν οἱ πολῖται πάντες συνόδους]
 ποιού[μενοι κατὰ φυλὰς καὶ θυσιάζοντες· ἀφείσθαι]
 δὲ [τοὺς παῖδας ἀπὸ τῶν μαθημάτων καὶ τοὺς οἰκέτας ἀ-]
 πὸ τ[ῶν ἔργων· ὁμοίως δὲ καὶ θυέτωσαν ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέ-]
 ραι οἱ[ἄλλοι πάντες ἐν τῇ πόλει οἰκοῦντες καθὼς ἄν]
 ἡι δυ[νατὸν ἐκάστωι.

Indeed οἱ ἄλλοι are often contrasted with πολῖται as in *OGI* 339, 28-30: ἐπιστραφεῖς οὐ μόνον τῶν πολιτῶν [καὶ] τῶν ἄλλων τῶν κατοικούντων τὴν πόλιν, ἀλλὰ καὶ τῶν παρεπιδημούντων ξένων. *Syll.* 398,30: καὶ στεφαναφορεῖν τοὺς πολίτας καὶ τοὺς παροίκους καὶ τὸς ἄλλος τὸς ἐνδαμεῦντας ἐν Κῳὶ πάντας. *Syll.* 589, 28-29 (quoted below under II 52-53). J. Crampa, *Labraunda I*, no. 6, 4-8: τοὺς τε πολίτας καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς ἐκτημένους ἐν τῇ χώρῃ στεφανηφορῆσαι ἐπὶ τῇ ἀποκαταστάσει τῶν πατριῶν ἱερῶν καὶ θυσίαν προσαγαγεῖν. Πάροικοι often means the same as παρεπιδημούντες, although strictly speaking the latter designates sojourners for a short time.⁶⁰

II 26-28. H. was too scrupulously hesitant about supplying ἀφεῖναι. I see no problem there. Other attempts (Oliver, Dunst, Merkelbach), such as παύειν, παύεσθαι (cf. *Bull. Ép.* 1969, 474-498) are not acceptable. H.'s restoration of the Teian honors for Apollonis, *OGI* 309 (L. Robert, *Études Anatoliennes*, 18-19) cited with approval in the *Bull.*, *loc. cit.*, would still stand some improvement. H. proposes, p. 62:

--- συναρχίας [καὶ --- τὰς]

[ἐργασίας πάσας] τὰς ἐν τῇ πόλει καὶ τῇ χώρῃ, καὶ εἶναι
ἐχεχειρίας πᾶσι πρὸς]

[πάντ]α[ς ἐν τῇ] ἡμέρα(ι τ) αὐτῇ.

I would rather suggest:

[ἀγειν δὲ ἱε]ρα[ν] τὴν ἡμέραν. συνεῖναι δὲ καὶ τὰς συναρχίας
[καὶ τοὺς πολί-]

[τας τοὺς οἰκοῦν]τας ἐν τῇ πόλει καὶ τῇ χώρῃ, καὶ εἶναι ἐχε-
χειρίας πᾶσι πρὸς]

[πάντας ἐν τῇ] ἡμέρα(ι τ)αὐτῇ. L. 12: εὐπρε]πῶς.

In τῇμέραι ταύτῃ I would see (if not another τε) a deaspirated crasis (for θημέραι), or rather a radical elision (τῇ ἡμέραι), but in no case an engraving error and no justification for editorial intervention.

⁶⁰ The main ceremony in such private sacrifices was incense burning at individual altars in front of one's own house. That was one ancient custom Greeks shared with many Oriental and Mediterranean peoples. Hebrew prophets were scandalized by some Jews, who in this backsliding manner worshipped in the streets gods other than Yahweh. Cf. e.g. Jeremiah 44, 21.

II 29. Full stop after βύβλιον.

II 33. Concerning ἡ κοινὴ τῆς πόλεως ἔστία the question arises whether it was located in the Prytaneum or in the Buleuterium. In various cities there might exist even two such hearths at the same time, or in different times, but the “hearth” in the phrases about invitation to a public reception εἰς τὸ πρυτανεῖον ἐπὶ τὴν κοινὴν τῆς πόλεως ἔστIAN should not necessarily be understood literally. Prytaneum was a central government building of a city provided with an entertainment hall. Public dining facilities were originally located in the building where the “common hearth” was symbolically burning, but afterwards a mere *hospitium*, repast, reception, or banquet came to be called ἔστία, ἔστιασις, ἔστιάω, the ultimate etymology going back to the prehistoric past when everyone had meals and entertained guests by his fireplace.

II 33-34: συντελεῖν θυσίαν τῷ τε βασιλεῖ καὶ Χάρισιν καὶ Μνήμηι. The most famous city where magistrates sacrificed to the personified People and the Graces, although not to the Memory, was Athens, where after the liberation from Macedonia in 229 B.C. a temple to the first two deified personifications was built.⁶¹

II 36: κατὰ τὸ[ν νόμον], supplevi. Cf. *OGI* 56,65: συντελέσουσιν ὁμοίως θυσίαν καὶ τᾶλλα τὰ συντελουμένα νόμιμα. *OGI* 78,24: συντελεῖν τὰ ἱρὰ τοῖς θεοῖσι καττὸν νόμον. *OGI* 219,28: συντελεσάτωσαν τὴν νομιζομένην καὶ πάτ[ριον] θυσίαν. Cf. furthermore τὰ νόμιμα, ὡς νόμος, καθὼς νομίζεται, in prescriptions of sacred rituals.

II 38. Full stop after τέλειον.

II 48. [αὐτ]οὺς, supplevi.

II 50. I would delete the comma after παρέσχεν.

II 51. There is no problem with ἐκούφισιν. It should be left exactly as engraved without ill-advised correction, or deletions (H.), or unnecessary orthographic cosmetics (Oliver, cf. *Bull.* 1969, 497), but in principle Oliver’s solution is certainly right. We are dealing here with a matter of haplographic spelling, so common in these very texts from Teos. Haplog-

⁶¹ Cf. W.S. Ferguson, *Hellenistic Athens* (1911), p. 212. Also *OGI* 117, 20; 118, 20. *Bull.* 1966, 139: ἔθυσαν τὰ εἰσιτητήρια καλῶς καὶ εὐσεβῶς τῷ τε Δήμῳ καὶ ταῖς Χάρισιν καὶ τῷ Ποσειδῶνι τῷ Ἰππίῳ κατὰ τὰ πάτρια. Cf. a false decree in Demosth., *De cor.* 92, forgery contemporary with Philip V, *Bull.* 1946-47, 24.

raphic writing of words compounded with ἐκ- followed by a *καρφα* is not so rare⁶². The same phenomenon affects often enough even separate words in mere juxtaposition and may occasionally be a cause of some misunderstandings to modern scholars. Although this is not the place to expatiate on all implications of the problem I suspect for example that ΕΚΟΡΑC in the Commagenian inscriptions belongs to this category.⁶³ The enigmatic group ἀρνούμενης ΕΚΟΡΑC ὀφθαλμόν τε τήκων, which is twice attested, should not be resolved to ἐκ(θ)ρας because the etymon and the identical groupings of the consonantal letters involved occur elsewhere in those inscriptions without any phonetic alterations (dissimilation). Accordingly the letters should be transcribed ἐκόρας and understood ἐκ κόρας, pupil of the eye being meant.⁶⁴ In *OGI* 308,10: ἐκομισαμένη was wrongly corrected by Dittenberger, who needlessly suppressed the first letter. That "correction" is passed on without comments by e.g. L. Robert, *Villes d'Asie*², p. 159, but it is simply a haplographic transcription of ἐκομισαμένη.

II 52-53; μετ' ἀσφαλεί[ας] is the correct reading established by J. & L. Robert, *Bull.* 1968, 451; 1969, 497. Cf. *Bull.* 1981, 241 (p. 405): συνκ[ομισθῶσιν οἱ ἐκ γῆς καρποὶ μετ' ἀσφαλείας For peace after victorious campaigns as condition for flourishing of agriculture (εἰρήνη καὶ πλοῦτος) cf. *I. Mac.* 14,8: καὶ ἦσαν γεωργοῦντες τὴν γῆν αὐτῶν μετ' εἰρήνης, καὶ ἡ γῆ ἐδίδου τὰ γενήματα αὐτῆς καὶ τὰ ξύλα τῶν πεδίων καὶ τὸν καρπὸν αὐτῶν. Such notions go back to the old (also Biblical) ideals, as in *I Kings* 4.24-25: "and he (Solomon) had peace on all sides about him. And Judah and Israel dwelt safely, every man under his vine and under his fig tree." In *Syll.* 589,26-31 (Magnesia on Meander) the sacred and civil officials are to pray ὑπέρ τε σωτηρίας τῆς τε πόλεως καὶ τῆς χώρας καὶ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν τέκνων καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατοικούντων ἐν τῇ πόλει

⁶² E.g. *Bull.* 1956, 194: ἐκλησίαι; Bengtson, *Kl. Schriften*, p. 365: ἐκλησία; *Delphinion*, no. 143, 27: ἐκλησίαν; *Sardis VII*, I, no. 189: ἐκαμάτων. R. Herzog-A. Klaffenbach, *Asylieurkunden aus Kos*, nos. 6; 22; 43: ἐκλησίαι, ἐκλήσιαν.

⁶³ See F.K. Dörner -Th. Goell, *Arsameia am Nymphaios*. Berlin 1963 (Istanbuler Forschungen, 23), p. 56, line 216 and notes *ibid.* New edition H. Waldmann, *Die kommagenischen Kulturreformen unter König Mithridates I. Kallinikos*. Leiden, 1973, p. 71, l. 33 (Incidentally W. treats the irregular haplographic spelling Καλινίκου as engraving error, p. 17, l. 6, and commentary, p. 19. The omission of the *iota adscriptum* by engraver was ignored by the editor, even as ordinary *subscriptum* — a debatable principle).

⁶⁴ The idiom ὀφθαλμόν τήκειν means to "eye with envy". Cf. e.g. G. Kaibel, *Epigrammata Graeca*, Indices, s.v. τήκειν.

καὶ τῆι χώραι, ὑπέρ τε εἰρήνης καὶ πλούτου καὶ σίτου φορᾶς καὶ τῶν καρπῶν πάντων καὶ τῶν κτηνῶν.

II 77. G. Daux's [χρησ]θαι (cf. *Bull.* 1974, 481) is to be preferred to the editor's ὑ[δρευεσ]θαι. It eliminates the repetitiousness (l. 79) and the faulty syntax: the dative (l. 78) fits well the former verb, but not the latter, which normally takes the accusative for direct objects.

II 83. After long hesitation I have come to the conclusion that the Roberts' μετ' ἄρυσ|τριδος (*Bull.* 1968, 451; 1969, 499) does not satisfy the requirements of the contexts. Certainly ἄρυστρις (rare in this form) is a vessel for drawing water, which combined with the restoration ὕδρ]ευομένης (not πορ]ευομένης) makes some sense. However this misses the whole point of the solemnity in that ritual (l. 82), which requires that those fetching water for cult purposes should appear ceremoniously in festive cloths with wreaths on their heads. But women who would come to draw water for the customary ablutions of brides should be attired in a similar fashion and ... come with [6-8]ΑΤΡΙΛΟΣ. Of course it goes without saying that some water container will be needed for any purpose, but that may be too banal and too obvious to require a special, but empty, regulation, and thus ἄρυσ|τριδος falls flat and adds nothing essential to what was supposed to be a complementary prescription. I had been thinking of [μετ' αὐλ]η|τριδος, an accompaniment by a flute-player to enhance the occasion. Afterwards [μετὰ αὐλ]η|τριδος appeared in an article by F. Sokolowski, *Greek, Roman and Byz. Studies* 13 (1972), p. 171, who supposed that a musician helped to keep pace in a stately processional marching. Although much in that superficial article is full of errors and misunderstandings I am inclined to think that the accompaniment by a flutist may be still the best solution hitherto proposed.⁶⁵ However, it is worthy of note that the closest approximation to the reported lettering (the detail cannot be controlled on the photograph) is [μετὰ τῆς λ]ἄτριδος, which may possibly denote a ceremonial maid in this cultic-ritual service.⁶⁶ Other suggestions (just random guesses) may be found through the references in the *Bull. Ép.* listed at the head of this article.

⁶⁵ Cf. the real customs in other civilizations, W. Robertson Smyth, *The Religion of the Semites* (Meridian Books, repr., 1956) p. 231: "In the actual practice of later Judaism, however, water was drawn from the fountain Siloam and carried into the Temple amidst blare of trumpets".

⁶⁶ An attendant handmaid? Cf. cultic terms such as ὑπουργός, ὑπηρέτης, λάτρις, discussed by W. Pleket, "Religious history as the history of mentality", *Faith, Hope and Worship*, edited by H.S. Versnoll (Leyden, 1981), 152-192.

Π 84-86. I supply ἀ[ποδείξαι ἐπι]στάτας δύο ἕξ ἀπ[άντων τῶν πολιτῶν οἵτινες [ἐπιμελήσον]ται τῆς κατασκευῆς τῆς κρήνης καὶ τῆς ἀναθέσεως· εἶναι δε τὴν κρήνην ὕδατος παρεσομένην. (full stop). Those untenable improvisations in *GRBS* 13 (1972) are rightly censured and refuted in the *Bull* 1973, 377. The end of the first sentence can be easily supplied from Π 59-61: ἀποδείξαι δὲ καὶ ἐπιστάτας δύο [ἕξ ἀ]πάντων τῶν πολιτῶν οἵτινες ἐπιμελήσονται τῆς τε κατασκευῆς τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς ἀναθέσεως. Cf. I 53-54. Also from Π 70-73: ἐπιμεληθῆνα[ι ὅ]πως εἰς αὐτὴν τὸ ὕδωρ ἀχθῆ καὶ ἀναθεῖναι τὴν κρήνην τῇ ἀδελ[φῆ] τοῦ βασιλέως Ἀντιόχου βασιλίσση Λαοδίκη, καὶ εἶναι αὐτὴν ἐπώνυμ[ον] Λαοδίκης. But examples of setting up a commission charged with carrying out the provisions of a decree, e.g. οἵτινες ἐπιμελήσονται τῆς ἀναγραφῆς τῆς στήλης καὶ τῆς ἀναθέσεως, or τῆς ποιήσεως τῆς εἰκόνης καὶ τῆς ἀναθέσεως, go by thousands. Yet the “short story” of this passage exemplifies once more how even “absolutely obvious” things need to be in the first place properly identified, or what seems to be a valid analogy may be irrelevant or misleading.

From the parallels just cited I think there is hardly a place for a debate about the completion of the second part in the sense it has been done here. There is however some problem with παρεσομεν..., but that concerns only the case ending, not the reading. The future participle must agree either with the restored κρήνη or ὕδωρ, and it all signifies that the water should be coming from, or through, the device (cf. I. 71). One imagines it was a pipe, a spout, or a more elaborate gargoyle. Etymologically it probably derives from παρήμι (cf. πάρεσις, “letting through”), or πάρειμι (“pass”). Even παρρέω (from παραρέω) cannot be a priori excluded, although that participle (if we should allow for the haplography of the *rho*), regularly formed, should be παρευσομένην. The phenomenon of the “vulgar” pronunciation suppressing -v- is operative even at this early date.⁶⁷ Cf. *OGI* 483: περὶ τῶν ἐν τῇ πόλει καὶ τοῖς προαστίοις κρηνῶν ἐπιμελὲς μινέσθω τοῖς ἀστυνόμοις ὅπως καθαραὶ τε ᾧσιν καὶ οἱ εἰς αὐτὰς ὑπόνομοι εἰσάγοντες καὶ ἐξάγοντες τὸ [ὑ]δωρ εὖρους ὑπάρχωσιν.

Π 100: [προ(γόν)οις, suggested by H., p. 80 n. 71, is not good, even if its echoes such very common formulae as ἀνανεώσασθαι τὴν διὰ

⁶⁷ Meisterhans - Schwyzer, *Grammatik der att. Inschriften*³, p. 61 n. 516; 154 n. 1318. Cf. *OGI* 405, 11: ἑατόν; 458, 9 ἄτῶ.

προγόνων ὑπάρχουσιν (or προγονικὴν) εὐνοίαν, φιλίαν, οἰκειότητα, etc. The right word is [κ]αὶ [τῆ]ν προὑπάρχουσιν τοῖς [δήμ]οις πρὸς αὐτοὺς ἀνανεωσόμεθα φιλίαν.

Π 103-104. Perhaps the omission of Apamea should not be regarded as deliberate exclusion of the Iranian Apame from the "ancestor" tableau. E. Breccia, *Diritto dinastico*, explains that in royal succession only the descent through male line counted, although in natural descent both lines were about equal in honor. In fact Seleucus I named newly founded cities after both of his parents, who were only commoners, but they had no part in the royal cult. Perhaps the real motive in the exclusion lies in the punishment for the mutiny of the Cyrrhestans in Apamea, over twenty years ago.

Π 113. I add the last word καὶ δηλώσαντες αὐτοῖς [ᾧτι]. See *Syll.*, index s.v. δηλόω.

Block III is a very small fragment whose even approximate context escapes us. The first word seems to be τ]αῦτα.

The royal letters. There are five of them in unequal states of preservation and offering varying problems of restoration. Three are issued in the name of Antiochus (*Anadolu* 9, pp. 41-42; 157-158) and two are from queen Laodice (*ibid.*, 159).

Block IV. After two lines of which only few characters remain (line 1: Ἄντιόχῳ) and separated by an apparent vacant line there follows a somewhat damaged toward the end, but still fairly well preserved letter of Antiochus to Teos, which I would read and complete as follows.

1. Letter of Antiochus III. Ca. 196/5 B.C. *Anadolu* 9 (1965), p. 41-42.

[Βασιλεὺς Ἄντιόχος Τηίων τῆι βουλῆι κα[ὶ τῶι δήμῳ
χαίρειν· οἱ παρ' ὑμῶν]

4 [πρεσβ]ευταὶ Πυθόδοτος καὶ Πολύθρους καὶ [--- ca. 8 --- τὸ
ψήφισμα ἀπέδωκαν,]

[ἐν] ᾧ ἐγεγράφετε εὐχαριστοῦντες ἐπὶ τ[οῖς] πρότερον γεγε-
νημένοις ὑμῖν]

[φιλ]ανθρώποις, καὶ ὅτι βουλόμενοι τὴν ἑαυτῶν ἀ[ῖ]ρεσιν ἐπὶ
πλεῖον ἀπο-]

δείκνυσθαι στεφανώσατε ἡμᾶς χρυσῶι στεφάν[ωι καθ' ἕκασ-
τον ἐνιαυ-]

8 τὸν καὶ εἰκόνι χρυσῆι· διελέχθησαν δέ καὶ οἱ πρέσβεις [μετὰ
σπουδῆς ἔμφα-]

- νίζοντες τὴν τοῦ δήμου ἐκτένειαν· θεωροῦντες οὖν ὑμ[ᾶς εὐ-
χαρίστως καὶ γνη-]
σίως διακειμένους πρὸς τὴν οἰκίαν ἡμῶν ἐπαινοῦμεν ὡς
ἐνδ[έχεται μάλιστα.]
ἀποδεδέγμεθα δὲ καὶ τὸν στέφανον καὶ τὰς τιμᾶς φιλοφρόνως
κα[ὶ ο]ἱ κ[εῖως,]
12 τὰς ἡμᾶς καὶ τὴν ἀρχὴν ὁμοίως πολλῶι προθυμοτέρους παρα-
σκ[ευά]ζ[οντας εἰς]
πᾶν τὸ συμφέρον συνκατασκευάζειν τῇ πόλει καὶ μὴ μόνον
συντηρε[ῖν τὰ ὑπο-]
κείμενα, ἀλλὰ καὶ ὅσ' ἂν ἀνήκη πρὸς τιμὴν καὶ δόξαν
σ[υναύξε]ιν ὑμῖν, κα[ὶ κοινῆι]
καὶ ἰδίαι ἐκάστου ποιεῖσθαι τὴν προσήκουσαν πολυ[ωριαν·
καὶ] νῦν ὑ[πομνη-]
16 σάντων τῶν πρεσβευτῶν ἐντετάλθαι ὑμᾶς [αὐτοῖς ἀνανγέ]λ[λειν-
ταῦτα ἡ-]
[μῖν, ὁ]ρῶντες ἐμ πᾶσ[ι]ν ὄντας ὑμᾶς ἐκτενεῖς κ[αὶ τῆς ὑμῶν
αἰρέσεως ποιού-]
[μένους ἀ]ποδείξ[εις οἰό]μεθα δεῖν τῆμ πόλιν [ὑμῶν εἰδέναι
περὶ τούτων·]
[τὰ δὲ κατὰ μέρος ἀναγγ]ελοῦσιν ὑμῖν καὶ οἱ π[ρ]εσβευταί,
ἀκηκοότες αὐτὰ]
20 [παρ' ἡμῶν? ἔρωσθε.]

Critical notes: 3-4 engraved on a rasure. -5. δεδεμένοις ὑμῖν ὑφ' ἡμῶν, H. -6. ἐπὶ πλείον, P.; τὴν πρὸς ἡμᾶς, H. - 11. κα[.] IΣ[ca. 8], H. - 12, παρασκ[ευά]ζ[ειν εἰς τὸ?], H. - 16-20, P.

“King Antiochus to the Council and People of Teos greeting. Your envoys Pythodotus, Polythrus and [ca. 8] have delivered your decree, in which you wrote that as a token of gratitude for the favors previously extended to you, and wishing even more to express your loyalty, you would crown us every year with a gold wreath and a gold statue.

The envoys also discoursed earnestly, dwelling at length on the devotion of the people. Considering then your appreciative and sincere bearing towards our house we are certainly most gratified. Likewise we have accepted gladly and in a good spirit the crown and the honors, which are obliging ourselves as well as the government to even greater readiness to

combine our efforts towards devising every manner of advantage to the city, not merely for the preservation of the existing order, but also for the promotion of your interests in all that pertains to honor and glory, and in general, as well as in particular to take proper care of everyone.

And now since your envoys have mentioned that you had charged them to announce these matters to us, seeing that in all respects you are dedicated and giving expressions of your zeal we deem it appropriate that your city should be notified of this. But about the details you shall learn from the envoys, as they have heard them from us. Farewell”.

This letter and all the subsequent ones was written after the submission to Antiochus, i.e. after 197/6 B.C. and few years before he lost the city in 190. Without going here into punctilious analysis of stylistic aspects the similarity of wording and ideas with the letter of the same Antiochus to Erythrae, *RC* 15, and of Laodice’s letter to Iasus, should be particularly stressed. Some account of the rationale of my restorations is due.

IV 5. H.’s line looks too short and the awkward ὑμῖν ὑφ’ ἡμῶν is begging questions. Cf. *RC* 15,33: καὶ τοῖς προγεγενημένοις ὑμῖν ἀκο[λουθῶς; *I. Magn.* 39,23: καὶ τῶν προγεγενημένων ποθ’ αὐτοῦς φιλανθρώπων; Holleaux, *Études III*, 142, inscr. l. 26/27: ἐπὶ πᾶσι τοῖς προγεγραμμένοις. *Pol.* 29.24.14: τοῖς Ἀχαιοῖς ἐγεγόνεν φιλάνθρωπα κατὰ τοὺς ἀνώτερον χρόνους. *Syll.* 563,5: καὶ τὰ ψηφίσματα τὰ πρότερον γεγονότα αὐτοῖς περὶ πάντων τῶν φιλανθρώπων. But ἐπὶ τ[οῖς παρ’ ἡμῶν γεγενημένοις ὑμῖν] would be also possible.

IV 6. H.’s restoration is in place and as such it is a good idiom, but I feel there is a question of an intensified or repeated (ἐπὶ πλεῖον, ἔτι μᾶλλον) “demonstration”, especially since we may assume that this was not the first time when some, at least verbal, evidences of loyalty had already been presented. The concrete substance of this fresh “demonstration” (if one only considers the plethora of honors in the decree of Teos, including the cult statues) makes a good impression of being something distinct from that. That impression is also reinforced by the two other letters of Antiochus (numbered here 2-3), which in their relative chronology may really precede the one here discussed. This is what seems to be suggested also by the mention of the “crowns and other honors” there, still occasional, not annual as here, and no less from the continued assurances on the recently granted status to the city as free, autonomous and inviol-

able, of which no more is made in this letter, i.e. the subject was already settled. Cf. furthermore *RC* 36,2-3: [βουλόμενοι] --- [τ]ὰς τιμὰς ἐπὶ πλείον αὐξῆιν. *Delphinion* no. 146,12-13: βουλόμενός τε ὁ δῆμος ὁ Μυλασέων ἐπὶ πλεον αὐξῆιν τὰ παρ' ἑκατέρων φιλάνθρωπα. *Syll.* 580,15: φιλοτιμουμένοις ἐπὶ πλεον ἀποδείκνυσθαι τὴν ἑαυτῶν εὐνοίαν.

The annual crown is almost certainly a disguised form of a tribute, or tax. One example of a very similar arrangement is known from the far-away Messembria. It was a treaty, dated loosely in third century, between a Thracian dynast Sadalas and that city. In addition to a χρυσοῦς στέφανος voted for one particular occasion the Messembrians decree στεφανοῦσθαι δὲ αὐτὸν καὶ καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν στεφάνωι στατήρων πεντέκοντα.⁶⁸ We know that στέφανος (which was to culminate in its development as the Roman *aurum coronarium*) was a fairly regular source of revenue to Hellenistic kings.⁶⁹ The custom (originally not necessarily of excessive value) is pre-Hellenistic, but since Alexander it becomes another form of "voluntary" exactions.

IV 9-10. θεωροῦντες οὖν ὑμ[ᾶς] εὐχαρίστως καὶ γνησίως διακειμένους πρὸς τὴν οἰκίαν ἡμῶν ἐπαινοῦμεν ὡς ἐνδ[έχεται] μάλιστα]. Cf. *RC* 14,11: ἐπαινοῦμεν ὡς ἐνὶ μάλιστα. *RC* 15,16-19: θεωροῦντες ἀπλάστως καὶ ἀληθίνως ἐμ πᾶσι προσφερομένους καὶ νῦν πολὺ τι μᾶλλον ἐπεσπασμεθα, κατανοοῦντες τὸ εὐγενές ὑμῶν. Similar ideas are expressed in *RC* 22, 7-17.⁷⁰

IV 11. The courteous reception (with kindness, gladness) is often expressed in one or two adverbs, among which φιλοφρόνως, οἰκείως, ἐκτενῶς and εὐγνομόνως are favorites. Cf. L. Robert, *OMS* I, 75: ἀποδέξασθαι εὐγνομόνως τὰ δεδογμένα. *Fouilles de Delphes* III, 4, no. 175,8: τοῖς πολίταις συνεστράφη καλῶς καὶ εὐγνομόνως. *Diod.*

⁶⁸ H. Schmitt, *Staatsverträge* III, no. 556, 8-10.

⁶⁹ Cf. e.g. Jos., *A.J.* 12, 142; *I. Macc.* 10.29; 13.39.

⁷⁰ In the letter of Ptolemy to Cos, R. Herzog-G. Klaffenbach, *Asylieurkunden aus Kos* (1957), no. 1 I restore lines 27-28: καὶ ἐπαινοῦμεν ὡς ἐνδέχεται μάλιστα. See now *Επιγραφισμα* 48(1986), 10. I supply the end of *RC* 22: καὶ ἐν τοῖς μεγίστοις ἡγοούμενοι τὴν πόλιν ὑμῶν] εἰς ἐπιφανεστέραν διάθεσιν ἀγαγεῖν κ[αὶ πάντα τὰ τίμια καὶ] φιλάνθρωπα ἐπίδ[ωσιν] λάβοντα συνδιαφυλάσσειν τῷ δήμῳ]. Cf. our 3rd letter to Teos, l. 31. A. Rehm's *II Didyma* 493: παρ' ἡμῶν] φιλάνθρωπα, ἐπὶ δ[ὲ] τούτοις --- does not lead anywhere.

αἰρέσεως equivalents such as εὐνοίας, προαιρέσεως, or προθυμίας might be also considered, but whatever it may be, the supplement cannot be long. For line 18, which is the customary courtesy for the envoys relayed to their government and communities back home Cf. *RC* 15, 35-38) one might also consider οἶόμεθα δεῖν τὴν πόλιν [ὑμῶν ἀμείψασθαι ἀντὶ τούτων]. Cf. M. Th. Lenger, *Corpus des Ordonnances des Ptolemées*² (1980), no. 42, 17 (I supply): καὶ ὑμᾶς δ' οἶόμεθα δεῖν [εἰδέναι. R. Herzog - G. Klaffenbach, *Asylieurkunden aus Kos* (1957), no. 1, 20-23 (I supply): καὶ τὴν σπουδῆν ἅμα τε τὴν φιλοτιμίαν τῶν πρεσβευτῶν βουλόμενοι κατὰ [τὸ δυνατόν ἀμείψασθαι, οἶόμεθα δεῖν] τὰ εἰρημένα ὑπ' αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ δήμου ἀπομαρτύρεσθαι καὶ πρὸς τοὺς πολίτας αὐτῶν ἵνα εἰδῶσιν ---.⁷¹

Some further parallels. *RC* 1,69: ὑπὲρ δὲ τούτων καὶ γράψαι μοι ἔδοκει καὶ ἀποστεῖλαι Ἄκιον διαλεξόμενον. 14,14-15: τὰ δὲ πλείω] συντετάχαμεν Ἡγεστράτῳ περὶ τούτων διαλεχθῆναι καὶ ἀσπάσασθαι παρ' ἡμῶν. 15, 35 (I modify the supplement): περὶ δὲ τούτων καὶ] τῶν ἄλλων ὧν συλλελαλή[καμεν ἀναγγελοῦσιν ὑμῖν καὶ οἱ] πρεσβευταί. 23,18: καὶ πρὸς ὑμᾶς ὧμεθα δεῖν γράψαι περὶ τούτων. 25,47: περὶ αὐ]τῶν (FP) τούτων καὶ τῶν ἄλλω[ν ὧν] ἡβουλόμεθα ἐντέταλμαι ἀναγγεῖλαι ὑμῖν. L. Robert, in *Laodicée du Lycos: Le Nymphée* (1969), p. 248 n. 1 quotes an unpublished letter of Antiochus III to Sardis: ὑπὲρ αὐτῶν δὲ τούτων ἀναγγελοῦσιν ὑμῖν οἱ περὶ Μητρόδωρον. *RC* 49,10: τὰ δὲ πλείονα περὶ τούτων ἀκούσετε παρ' αὐτῶν]. 50, 20-22: τὰ δὲ πλείονα] περὶ τῶν κατὰ μέρος [ἀκούσετε παρ' αὐτῶν τῶν θεωρῶν. 52,68: τὰ δὲ κατὰ μέρος --- ἀκηκοότες οἱ πρεσβευταὶ δηλώσουσιν ὑμῖν. 58,10: καὶ αὐτὸς τούτῳ ἄπερ ἐνόμιζον ἀναγκαῖον εἰδέναι δε κεκοινολογησάμενος εἰρηκα ἀναγγέλλειν. *Teos* I 34: ὑπὲρ ὧν καὶ γράψας ἔφη ἐντετάλθαι τοῖς [πρεσβευταῖς] ἀναγγέλλειν ἡμῖν, καὶ οἱ πρεσβευταὶ ἀνήγγ[ι]λαν ταῦτα τῷ δήμῳ. Cf. the first letter to *Teos*, l. 19 (quoted here p. 26). *Pol.* 21. 15,12: ὁ μὲν οὖν Ἡρακλείδης (the envoy of Antiochus) ταῦτα ἀκούσας ἐπανήλθε καὶ συμμείξας διεσάφει τῷ βασιλεῖ τὰ κατὰ μέρος. *I. Mac.* 12,23: ἐνταλλόμεθα οὖν ὅπως ἀπαγγείλωσιν ὑμῖν κατὰ ταῦτα. *Annuario* 45-46 (Aristobulus to Iasus): ὑπὲρ τούτων ἔδοκει μοι βέλτιον εἶναι ἐπιστεῖλαι ὑμῖν. *Labraunda* I, no. 3, 32-34 (Olympichus to Mylasa): περὶ αὐτῶν δὲ τούτων καὶ τοῖς πρεσβευταῖς ἐντε-

⁷¹ *Epigraphica* 48 (1986), 10.

τάλμεθα ἀπαγγέλλειν ὑμῖν. *Ibid.*, no. 6B, 11-13 (O. to M.): καὶ τοῖς πρεσβευταῖς [αὐτὸς δι]αλεγείς ἐντέταλμαι ἀπαγγέλλειν ὑμῖν τὰ παρ' ἐμοῦ. Sherk, *RD* 1,6: ὅπως οὖν εἰδῆτε κρῖνον ὑμῖν γράψαι περὶ τούτων]. *Ibid.* 57, 33: ὑμῖν δ(ἐ) γέγραφα περὶ τούτων. *Syll* 572,8 (Philip V to Nisyros): ἐντέταλμαι αὐτῷ ἀνανγεῖλαι ὑμῖν ἃ βουλόμεθα ὑμᾶς εἰδῆσαι. *Syll* 671B,4 (Eumenes II): τὰ ἀξιούμενα ἐπαγγέλλομαι ποιῆσαι καὶ τοῖς τε πρεσβευταῖς ἐνετείλατο ἀνανγγέλλειν διότι πρόκειται αὐτῷ ἐπιτελεῖν τὰ παρακαλούμενα ὑπὸ τᾶς πόλιος καὶ γράφειν ὑπὲρ τούτων ποτὶ τὰν πόλιν. Wilcken, *Chrest.*, no. 12: Ὅπως οὖν εἰδότες εὐθάρσεις ὑπάρχετε ἐκρίναμεν σημήναι. 156,7: Ἐγράψαμεν οὖν ὑμῖν ἵνα εἰδῆτε. *I. Magn.* 91a, 7: καὶ ἡμεῖς ἐκρίναμεν ὑμῖν γράψαι περὶ αὐτοῦ (cf. *ibid.* b., line 7). Cf. in private correspondence *P. Cairo Zen.* 59332: τὰ δὲ ἄλλα ὃ φέρων σοι τὴν ἐπιστολὴν ἔρει. M. Wöpple, *Chiron* 18 (1988), p. 423, N II, 1 (A. III to Heraclea ad Latmum): [ὑπ] ἐρ αὐτῶν δέ τούτων ἀκο [ύσεσθε ἐκ τ] ὧν πρεσβευτῶν,.

It is plain enough that the king's promise was only a vague formulaic phrase and that οἰόμεθα δεῖν corresponds exactly to ἡγούμενοι of *RC* 22 and that the promise was comparable to that in Laodice's letter to Iasus. Cf however the letter of Antiochus III concerning Jerusalem with the wording of our considered alternative restoration. *Jos.*, *A. J.* 12, 139: ἡξιώσαμεν καὶ αὐτοὶ τούτων αὐτοῦς ἀμείψασθαι καὶ τὴν πόλιν αὐτῶν ἀναλαβεῖν. *Ibid.* 134: ὃ οὖν Ἀντίοχος δίκαιον ἡγησάμενος τῶν Ἰουδαίων πρὸς αὐτὸν σπουδὴν ἀμείψασθαι.

2-3. Letters of Antiochus. Ca. 196 B.C. *Anadolu* 9 (1965), pp. 157-158.

[Βασιλεὺς Ἀντίοχος Τητίων] τῆι βουλῆι καὶ [τῶι]
[δήμωι χαίρειν· οἱ παρ' ὑμῶν] πρεσβευταὶ Διονύ-
[σιος καὶ Θεόδωρος? τό τε ψή]φισμα ἀπέδωκαν

- 4 [καὶ αὐτοὶ εμφανίζοντες ἦν] ἔχετε διὰ παντὸς
[εὖνοιαν διελέχθησαν δὲ κα]ὶ περὶ τῶν τιμῶν
[ἃς ἐψηφίσασθε τοῖς τε προ]γόνοις καὶ ὧν ἐμοὶ
[μετεδώκατε· προσδέδεγμα]ι δὲ καὶ τὸν στέφανον
- 8 [καὶ τὴν τοῦ πλήθους ἐπαινῶ] αἴρεσιν καὶ ἐπὶ ταῖς
[τιμαῖς πειρασόμεθα τὴν τε] δημοκρατίαν ὑμῖν
[συντηρεῖν, καὶ τὴν πόλιν καὶ] τὴν χώραν ἱερὰν καὶ
[ἄσυλον παραδέξασθαι· καθά]περ καὶ οἱ πατέρες καὶ

- 12 [αὐτὸς ἔκρινα ἀντὶ τῆς ἕξ ὑμῶν] εὐνοίας αἰεί τινος
[ἀγαθοῦ αἷτιος ὑμῖν γίνεσθα]ι. ἔρρωσθε.
[Βασιλεὺς Ἀντίοχος Τηίων τ]ῆι βουλῆι καὶ τῶι δή-
[μωι χαίρειν ἀνήνεγκαν οἱ παρ] ὑμῶν πρεσβευταὶ
- 16 [τὰ τῶι δήμωι δεδογμένα ἐν] οἷς καὶ ἐμὲ καὶ τὴν ἀ-
[δελφὴν ἔστεφανώσε, καὶ τὰ ψ]ηφίσματα καθ' ἃ ἔτετι-
[μήκειτε ἡμᾶς διότι τὴν τε] ἑλευθερίαν καὶ τὴν
[αὐτονομίαν καὶ τὰ ἄλλα φιλ]άνθρωπα τῆι πόλει
- 20 [ὑμῶν συνδιαφυλάσσομεν κα]ὶ τῶν χρησίμων αἰεί
[τι παρεχόμεθα, καὶ περὶ τῶν] ἄλλων τῶν ἐν τοῖς
[ψηφίσμασι διελέγησαν μετὰ] πάσης σπουδῆς
[καὶ φιλοτιμίας· τοὺς δὲ στε]φάνους καὶ τὰς ἄλλας
- 24 [τιμὰς τὰς ἡμῖν ἐψηφισμένας ο]ἰκείως προσδεδέγμε-
[θα καὶ Τηίων τὸν δῆμον ἐπαινο]ῦμεν διατηροῦντα
[ἐν παντὶ καιρῶι τὴν αὐτὴν αἷ]ρσειν, ὡς προσῆκόν
[ἐστίν, καὶ εἰς τὰ μετὰ ταῦτα, κ]αθάπερ ἀξιοῦτε, τῆι
- 28 [τῶν ἡμετέρων προγόνων ὑψηγ]ήσει κατακολου-
[θοῦντες, πειρασόμεθα ὑμῖν συ]νπράσσειν καὶ τὴν
[ἑλευθερίαν καὶ αὐτονομίαν] καὶ τὰ ἄλλα τὰ δεδομέ-
[να ὑμῖν τίμια καὶ φιλάνθρ]ωπα συνδιαφυλάσ-
32 [σειν, ἐμμενόντων καὶ ὑμῶν ἐ]ν τῆι αὐτῆι διαθέσει καὶ
[εὐνοίαι. τὰ δὲ πλείω περὶ το]ύτων καὶ οἱ πρεσβευ-
[ταὶ κατὰ μέρος δηλώσουσιν] ὑμῖν. ἔρρωσθ[ε].

When H. decided to append these later finds (1966) to his edition of the main bulk (found in 1963) he was able to contribute only few restorations (e.g. lines 1-2, 14) and separate words here and there. In line 12 H. had ἐγῶ; in 1. 34 ἀναγγελοῦσιν.

“King Antiochus to the Council and People of Teos greetings. Your envoys Dionysius and Theodorus? had delivered your decree and having themselves made assurances of your constant goodwill, they also spoke about the honors, which you had voted to my ancestors and in which you have accorded a share to me.

I have accepted the crown and commend the demeanor of the populace, and in reciprocation for the honors I shall endeavor to protect your

democracy and see to it that your city may be recognized as holy and inviolable. Just as my fathers, I for my own part am also determined, obliged by your graciousness, to become to you always an agent of some good. Farewell.

King Antiochus to the Council and the People of Teos greetings. Your envoys brought what the people had decided, wherein you have crowned myself and the queen consort, and the decrees in which you have honored us, because we are instrumental in maintaining your freedom and autonomy, as well as for other favors to the city, and that we continue conferring benefits of one kind or another. They also spoke with all earnestness and diligence on the remaining matters in the decrees.

We have then accepted with satisfaction the crowns and the honors voted to us and we thank the people for remaining steadfastly in the same attitude, as it is proper. And for the future, just as you are asking, we, following the lead of our ancestors, shall endeavor to work together with you and help to safeguard your freedom and autonomy and other advantages granted to you, as long as you also continue in the same disposition and in a good will. But more about this the envoys will no doubt reveal to you in detail. Farewell."

Many formal exchanges must have already been made between the city and the Seleucid king. The letters are brief and depend very heavily on the ready supply of formulaic expressions. They carry very little of any concrete information. Just "diplomatic", "public relations", or "courtesy" letters. The time may be still rather early in the proceedings, but not immediately after the take-over. The restoration was facilitated by this formulaic composition, but even so it was a precision work requiring a good deal of patient attention to minute details. Certainly as historical documents these letters are of no great importance, yet together with other materials for the same events they are not without merits even in this respect and they bring a good deal of material for the study of chancery styles and related subjects. Ultimately this may be of some use in the study of other complete and incomplete inscriptions.

Noteworthy is the first person singular which the king (or rather his secretary) is compelled to employ by the exigencies of the situation. It was so because he was speaking also for the queen, but wished to keep his own identity separate. One may find it stated in all modern works that the normal style of Seleucid royal letters was plural, just as the singular

form was characteristic of the Attalids, but this is one more good reminder, that such "rules" are always apt to be more flexible than rigid schematism of modern classifications. Naturally in his treaty with Lysimachia, Frisch, *Iliou* 45,⁷² Antiochus also swears in the first person singular, as was the form imposed by the time-hallowed custom. Oath is an expression of individual and personal will and obligation. But there exist other examples, rather untypical for the Seleucid chancery, as e.g. *RC* 32, the letter of the son and co-regent of Antiochus III, and *RC* 70, whose author and date is currently a subject of debates ranging between Antiochus I to the last days of the dynasty, but a question might perhaps be asked if it could not just as well emanate from the reign of Antiochus III.⁷³ The letters in the Maccabees often shift between singular and plural.⁷⁴ Let us now turn to the additional evidence.

L. 3. The embassy consisted of only two members, named without patronymics, evidently because they were already well-known personages at the court and by this time some of the more burdensome ceremonial could be dispensed with. Dionysius may be identical with the son of Apollodotus (?) in I 31/32, and the other man presumably had also the same experience. Either Hermagoras or Theodorus would fit well, but a shorter name seems preferable, although this is frankly only a "filling" conjecture.⁷⁵ For τε (very common here) cf. e.g. *RC* 31,10: τό τε ψήφισμα ἀπέδωκαν καὶ αὐτοὶ διελέχθησαν and IV 8; *Labraunda* I 5, 4, but διελέγησαν is equally grammatical⁷⁶ and idiomatic.

L. 4. Cf. II 55; 98. *RC* 15, 6; 52, 12. Διὰ παντὸς is a "fossil" abbreviation for διὰ παντὸς τοῦ χρόνου. Still *in extenso* in *RC* 22, 8.

⁷² I treat of this in *Historia* 37 (1988), 151-165.

⁷³ Antiochus rex junior? Th. Fischer, *Schweiz. Numismat. Rundschau* 65 (1986), 66-67 attributed to the co-regent an entirely separate royal coinage from Tyre, so why not some letters from Syria, where he sojourned in an official capacity and died in 193? At least as some possibility. However, K.J. Rigsby, *TAPA* 110 (1980), 248-254, had argued again for the traditional date of *RC* 70 between the end of the second and the beginning of the first century B.C.

⁷⁴ J. Crampa in his commentaries to *Labraunda I* attaches an exaggerated importance to the use of the singular or plural form by Olympichus in his letters. I doubt very much if the dynast had any conscious "prepossessions" of the kind imputed to him. It was a very trivial matter of style, normal in ancient (e.g. Cicero; the New Test.), and in a good deal of the present day epistolary practice. The only effect striven for seems to be variation.

⁷⁵ The number of letters in the restored left half ranges between 21 and 24.

⁷⁶ Cf. *RC* 6, 4, which should be restored τό τε ψήφισμα [ὑμῶν ἀπέδωκαν]; 15, 2; 32, 10; *Labraunda I*, no. 5, 2, 18, 21.

L. 5-6: διελέχθησαν δὲ καὶ περὶ τῶν τιμῶν [ἄς ἐψηφίσασθε. Cf. *RC* 15, 3-4. More *infra ad lineam* 24.

L. 6-7: τοῖς τε προγόνους καὶ ὧν ἐμοὶ μετεδώκατε. Perhaps it would be too pedantic to illustrate by examples the constructions of μετεῖναι, μεταδιδόναι τῶι τιμῶν, πολιτείας, θυσιῶν, δόσιων καὶ νομίμων, etc., but cf. one for all, *Delphinion* 143,14: μεταδιδούς αὐτοῖς τῶν παρ' αὐτῶι τιμῶν⁷⁷. The phrase in the letter may be construed either as a reference to previous honors for Seleucid kings in Teos, profane and cultic,⁷⁸ voted cumulatively over the years in the past and all probably preceding the last Attalid period, or else Antiochus may be acknowledging the cult honors just recently conferred on his πρόγονοι by a single act. In the decree of Iasus he is indeed literally sharing in the cult honors voted to his deified ancestors. There are some further allusions to the ancestors in Teos (I 5; III 95), but the texts we have afford no direct evidence about the installation of this cult. As I had already an occasion to note elsewhere (e.g. in the discussion of *OGI* 219) the emphasis on the House (οἶκος, οἰκία), Ancestors (πρόγονοι, πατέρες), and Family (γένος) is a distinguishing characteristic of the documentary evidence for Antiochus III.⁷⁹ I have emphasized that the "House" category does not occur at all before the reign of this ruler, while the "Ancestors" make their first appearance in inscriptions of Seleucus II, the father of Antiochus III.⁸⁰ It is obvious that the lapse of few generations was required before sufficient historical perspective and any real consciousness of a series of deified royal ancestors had a chance to develop. This may be the convenient place to collect the most important references to the πρόγονοι under Antiochus III.

RC 15,23: καὶ οἱ ἡμέτεροι πρόγο[νοι] ἔσπενδον ἀεὶ ποτε περὶ αὐτῆς (scil. Ἐρυθραίων πόλεως); 36, 17 (the priestess of Laodice will be henceforth inscribed as eponym in public documents): μετὰ τοὺς τῶν [προγόν]ων καὶ ἡμῶν ἀρχιερεῖς. (Nearly identical exemplar from Me-

⁷⁷ Schwyzer, *Griech. Grammatik II*², 451.

⁷⁸ Cf. Habicht, *Gottmenschentum*², p. 102 (also p. 20) and *OGI* 246, on which see Hermann, *op. cit.*, p. 149-150 and *Bull.* 1969, 502 (local, not imported). Despite the censure in *Bull. Ép.* 1983, 332, and the spirited tourney by A. Mastrocinque in *Ep. Anat.* 3(1984), 83-85 I hold fast (until something better comes along) to my reconstruction in *ZPE* 49 (1982). The copy cannot be absolutely accurate.

⁷⁹ I discuss this matter in my treatment of *OGI* 219, at end.

dia, L. Robert, *Hellenica VII*, p. 7, 1. 25); 42,4 (Frisch, *Iliion* 37), cited above to IV, 13-14, p. 42. *Rc* 44, 26 (*OGI* 244. Appointment of a priest at Daphne): ἀξίως τῆς ὑπὲρ τοῦ τόπου σπουδῆς ἣν ἔσχον οἱ τε πρόγονοι καὶ ἡμεῖς (N.B.: τε — καὶ); *OGI* 234, 19-22 (the envoy of Alabanda in Delphi): ὁμοίως δὲ καὶ περὶ βασιλέως Ἀντιόχου τοῦ εὐεργέτα Ἀντιοχέων εὐλόγηκε εὐχαριστῶν διότι τὰν δαμοκρατίαν διαφυλάσσει κατὰ τῶν προγόνων ὑφάγησιν. (Teos 3rd letter, line 28 and *RC* 32, 21: κατακολουθῶν [τῆι τοῦ] πα[τρ]ὸς ὑφηγήσει). *Pol.* 18.51.4: Antiochus argues before Roman embassy in Lysimachia that he had merely recovered places lost κατὰ τοὺς αὐτοῦ προγόνων περισπασμούς. Cf. Appian, *Syr.* 3: Θράκην τῶν προγόνων αὐτοῦ γενομένην, *bis*. Jos., *A.J.* 12.150 (letter to Zeuxis on Jewish colonists): καὶ μαρτυρουμένους αὐτοὺς ὑπὸ τῶν προγόνων εἰς πίστιν οἶδα καὶ προθυμίαν.⁸¹ M. Wörtle, *Chiron* 18 (1988), p. 423, N II, 8-9 (Zeuxis to Heraclea): ἀνακεκομισμένων ἡμῶν τῶι βασιλεῖ τὴν πόλιν ἐξ ἀρχῆς ὑπάρχουσαν τοῖς προγόνοις αὐτοῦ. N III (p. 424), 13-15: Σπεύδοντες οὖν καὶ αὐτοὶ τὸν δῆμον εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς διάθεσιν ἀποκατασταθῆναι καὶ ἐπὶ τὰ ἐπὶ τῶν προγόνων τοῦ βασιλέως [συγκεκ]ωρημένα.

L. 8. The equivalent of ἡ τοῦ πλήθους αἵρεσις is ἡ τοῦ δήμου εὐνοία, as in *OGI* 219, 16, 18: ὅπως οὖν ὁ δῆμος — εὖνους ὢν καὶ τὴν αὐτὴν αἵρεσιν ἔχων φανερὸς ἦι τῶι βασιλεῖ. *RC* 15, 7-9: καὶ καθόλου περὶ εὐχαριστίας τοῦ πλήθους.⁸² *RC* 52, 40: ἔξηγου [μενοι σύμπα]ντος τοῦ πλήθους πρὸς ἡμᾶς ἔκτενε[στάτην καὶ εἰλικρινῆ τὴν εὐνοίαν. Cf. 52, 33: τὴν εὐχαριστίαν τοῦ πλήθους. *Recherches sur ... Thasos II*, p. 21, no. 170, line 24: τὴν αἵρεσιν τοῦ πλήθους ὡς δι-

⁸⁰ *RC* 22; letter of Icadion to Icarus in the Persian Gulf, first published by K. Jepsen in *Kuml* 1960. My text appears in *Classica et Mediaevalia* 39 (1988), 95-96. (Typographical error, p. 95, l. 5 should be: εἰς στή|λην δ' ἔκφετε). The πρόγονοι in *Labraunda* I, no. 9 are not the king Seleucus', but those of Olympichus. Phrases such as in *OGI* 222, 20 belong to a different (formulaic) category.

⁸¹ Cf. also Livy 33.20.7: *legatos se Rhodum missurum respondit iisque mandaturum, ut renouerent vetusta iura cum ea civitate sua maiorumque suorum et velarent eos pertimescere adventum regis*. One may recognize here a Polybian idiom, something like e.g. λέγων ὅτι πρόκειται αὐτῷ πρεσβευτὰς εἰς Ῥόδον ἀποστεῖλαι οἷς ἐντετάλθαι ἀνανεώσασθαι τὴν τε ἑαυτῷ διὰ προγόνων ὑπάρχουσαν οἰκειότητα καὶ τὰ δίκαια (cf. II 99-100) ἅμα τε παρακαλέσαι Ῥοδίους θαρροῦντας δέχεσθαι τὴν τοῦ βασιλέως παρουσίαν.

⁸² Some references for πλήθος (*plebs, populus*) are collected by W. Günther, *Das Orakel von Didyma*, p. 33 n. 39.

ακεῖται εὐχαρίστως. *Delphinion* 139, 36 (king Ptolemy II): ἐπαινεῖ τὸν δῆμον ἐπὶ τῇ αἰρέσει.

L. 8-9: ἐπὶ ταῖς τιμαῖς, "in consideration (reciprocation) for the honors". Cf. *OGI* 332, 4: ὅπως ἐπὶ τοῖς γεγενημένοις ἀγαθοῖς τῷ βασιλεῖ ἐκτενεῖς οἱ πολῖται φαίνωνται καὶ ἀποδιδόντες αὐτῷ τὰς καταξίας χάριτας. *OGI* 475 (Nero to Menophilus): ἐδήλωσαν ὅσα τε αὐτὸς ἐφιλοτιμήθης πρὸς ἡμᾶς καὶ ὅσα εἰσηγήσω τῇ πόλει περιέχοντα τὰς ἡμετέρας τιμᾶς, ἐφ' οἷς he grants favors. See also the position of τὰ τίμια *RC* 52, 41 and 45: πειράσομαι.

L. 9. Cf. below on lines 18-19. Freedom, autonomy, democracy are all near equivalents and are used indiscriminately. There was no particular Hellenistic power devoted more to those ideals than any other, and none would renounce employing such slogans whenever suitable opportunity presented itself.⁸³ For the expression cf. *Labraunda I*, no. 3, 29: καὶ πειρασόμεθα συνδιατηρεῖν ὑμεῖν τὴν τε δημοκρατίαν καὶ τὴν χώραν καὶ πάντα, καθότι ὤρισθε δεῖν.

L. 11. The verbs of acceptance, or dedication τὴν πόλιν καὶ τὴν χώραν ἱεράν καὶ ἄσυλον vary. It may be ἀναθεῖναι, ἀνα-, ἀπο-, παρα-, προσδέχεσθαι, also εἶναι, ἐπαγγέλλειν, καθιερώσαι. See the decrees for Teos in *LW* and in *I. Magn.*, *passim*.

L. 11-13. The king singles himself out as true follower of the example set up by his ancestors. The language is very much "prefabricated". Some examples have already been quoted along with the πρόγονοι. The nearest parallel is *RC* 15, 23-24: καὶ ἡμέτεροι πρόγον[οι] -- θεωροῦ(ν)τες τούτους τε κρίναντας δικαίως καὶ αὐτοὶ --. *RC* 14, 4: διὰ τὸ τὸν πατέρα τὸν ἡμέτερον ὄραν --, l. 10; καὶ αὐτοὶ παρακολουθοῦντες --, l. 11-14: appeal to continued loyalty and promise of further benefits in return. *RC* 22,2: τῶμ προγόνων ἡμῶν καὶ τοῦ πατρὸς --, l.7; ὁ-

⁸³ See on this all A. Heuss, *Stadt und Herrscher*, p. 221. W.W. Tarn, *Alexander II* (1948), p. 204. Herrmann's views that Antiochus avoided the use of the term, ἔλευθερία, as embarrassed, or conceding its monopoly to the hostile Roman propaganda, are quite inaccurate. This may be compared with the notions of unsophisticated news "consumers" in modern adversary "blocks", who may be surprised on the discovery that not only the media on their own side speak of "justice, freedom and democracy", but on the opposite side no less. Both the Romans and Antiochus freely used the "liberation" theme. The notions that ἔλευθερία, αὐτονομία and δημοκρατία denote varying degrees, or kinds of freedom have been proved completely false. Cf. e.g. Holleaux, *Etudes* III 15341; Tarn, *Alexander II*, 204 n. 6; 208 n. 11.

ρῶντες καὶ αὐτοὶ, l.15-17: promise of further benefits. *RC* 23, 14; κρίνοντες οὖν δίκαιον εἶναι ---; 17: αὐτοὶ τε διεγνώκαμεν. *RC* 25,9; καθάπερ καὶ Νικομήδης ὁ πατήρ --- ἡμεῖς ---. Promises. *RC* 36, 10: κρῖνουνεν δὲ καθάπερ. *Jos., A.J.* 12, 139; ἤξιώσαμεν καὶ αὐτοὶ τούτων αὐτοὺς ἀμείψασθαι καὶ τὴν πόλιν αὐτῶν ἀναλαβεῖν. *I. Mac.* 10, 27: καὶ νῦν ἐμμείνατε ἐπὶ τοῦ συντηρηῆσαι πρὸς ἡμᾶς πίστιν, καὶ ἀνταποδώσομεν ὑμῖν ἀγαθὰ ἀνθ' ὧν ποιεῖτε μεθ' ἡμῶν. *Labraunda I*, no. 7, 10: καὶ ἐγὼ δικά[ιον εἶν[αι κρίνω]. *Ibid.* II, 42, 6: κρί(ν)ομεν καὶ ἡμεῖς. And the most decisive, *I. Macc.* 11. 33: ἐκρίναμεν ἀγαθὸν ποιῆσαι χάριν τῆς ἐξ αὐτῶν εὐνοίας⁸⁴.

L. 15-17. Cf. *RC* 15,2f.: οἱ παρ' ὑμῶν πρεσβευταὶ τό τε ψήφισμα ἀπέδωκαν ἡμῖν, καθ' ὃ ἐψηφίσθε τὰς τιμὰς καὶ τὸν στέφανον ἀνήνεγκαν ὧ ἐστεφανώσατε ἡμᾶς. For ἐν οἷς cf. IV,5 ἐν ὧ. *Syll.* 426, 44-49: ἀποδοῦναι τῷ βασιλεῖ τὸ ψήφισμα --- ἀναγγεῖλαι καὶ Ἀλεξάνδρῳ τὰ δόξαντα (too short for our purpose) τῷ δήμῳ. Y. Garlan, *ZPE* 9 (1972), p. 223: παραγινόμενοι οἱ πρέσβεις διελέγοντό μοι φέροντες τὰ παρ' ὑμῶν ἀξιώματα ἐν οἷς ---. Although not as apt ἀπήγγειλαν, or even ἀπέδωκαν, would also come under some consideration.

L. 18-19. Cf. *RC* 15, 26: τὴν τε αὐτονομίαν ὑμῖν συνδιατηρήσωμεν καὶ ἀφορο[λογ]ήτους εἶναι συγχωροῦμεν (cf. *ibid.*, l. 22-23). Laodice to Iasus, *Annuario* 45-46, p. 445, line 8-9: τὴν τε ἐλευθερίαν ὑμῖν ἀπέδωκεν καὶ τοὺς νόμους. *OGI* 237: προαιρούμε[γο]ς ὑμῖν (FP) τὴν δημοκρ[α]τ[ί]αν καὶ αὐ[τ]ονομίαν διαφυλάσσειν. érisch, *Ilion* 45, 12-15 (Treaty of Antiochus III with Lysimachia; I restore): καὶ διαφυλάξω τὴν πόλιν [ἐν ἐλευθερίαι καὶ] ἐν δημοκρατίαι [αὐτόνομον οὖ]σαν καὶ ἀφρούρητον [καὶ ἀφορολό]γητον.⁸⁵ Some other connotations of the ἐλευθερία terms. *OGI*, no. 1 (Alexander): αὐτονόμους εἶναι καὶ ἐγευθέρους. *Delphinion* 123, 2-4 (Miletus): ἡ πόλις ἐλευθέρα καὶ αὐτόνομος ἐγένετο ὑπὸ Ἀντιγόνου καὶ δημοκρατία ἀπεδόθη. *OGI* 6, 6 (Antigonus): καὶ περὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων εἰρήνης καὶ αὐτονομίας; *ibid.* l. 14: ἐλεύθεροι καὶ αὐτόνομοι ὄντες ἐν εἰρήνῃ. *RC* 1, 54-55 (Antigonus): συνδιαφυλάσσειν ἀλλήλοις τὴν ἐ

⁸⁴ For other varieties of such "recompensation cf. *OGI* 90, 35; 229, 6; 352, 54.

⁸⁵ For the treaty with Lysimachia ref. above n. 72. H.'s remarks on tax exemption, p. 139-140 would now need considerable revisions in accordance with my re-attribution of the concerned documents.

λευθερίαν καὶ αὐτονομίαν. *Syll* 330, 24-25 (Frisch, *Ilion*, no. 1); ἀποστελλόντων τῶν συνέδρων πρέσβεις πρὸς τὸν βασιλέα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας. Y. Garlan, *ZPE* 9 (1972), p. 223: ἐν οἷς τὴν πόλιν [ἐλευθέραν καὶ] αὐτόνομον εἶναι καὶ ἐν συμμαχίαι. Holleaux, *Études IV*, 147, inscr., lines 8-10 (Rhodian decree for Iasus): π]ρόνοιαν [ποιεῖ]σθαι ὅπως ἅ πόλις αὐτῶν ἐλευθέρα καὶ αὐτόνομος [διαμέ]νη[ι]. L. Robert, *OMS I*, 504 (Chios, 3rd century): βουλόμενοι διὰ παντὸς ἐλευθέ[ραν] καὶ αὐτόνομον τὴν πατρίδα διαμένειν. *OGI* 222, 14-17 (Ionian League for Antiochus I): παρακαλείτω]σαν δὲ οἱ πρέσβεις τὸμ βασι[λέα τὴν προσήκουσαν ἤδη ἐπιμ]έλειαν ποιεῖσθαι τῶμ πόλε[ων τῶν Ἰάδων, ὅπως εἰς τὸ λοιπὸν ἐλευθέρα] οὔσαι καὶ δημο[κρατουμένει μεθ' ὁμοιοῖας πολι]τεύωνται κατὰ τοὺς πατρίους ἕκαστῶν νόμους. *OGI* 229, 10 (Seleucus II and Smyrna): ἐβαβαίωσεν τῶι δῆμωι τὴν αὐτονομίαν καὶ δημοκρατίαν. *Ibid.*, l. 65 (military oath): συνδιατηρήσω τὴν τε αὐτονομίαν καὶ δημοκρατίαν καὶ τᾶλλα τὰ ἐπικεχωρημένα Σμυρναίοις. *OGI* 234, 19-22: ὁμοίως δὲ καὶ περὶ βασιλέως Ἀντιόχου τοῦ εὐεργέτα Ἀντιοχέων εὐλόγηκε εὐχαριστῶν αὐτῶι διότι τὰν δαμοκρατίαν καὶ τὰν εἰράναν τοῖς Ἀντιοχεῦσιν διαφυλάσσει καττὰν προγόνων ὃ φάγησιν. *Syll* 591, 30 (Hegesias of Lampsacus on a mission to Rome). The Roman people διατηρ[ήσει τὴν δημοκρα]τίαν καὶ τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν εἰρή[νην. *Syll*. 613 (An envoy to Rome) ἐπετέλεσεν πάντα τὰ κοινῆι συμφέροντα τοῖς τε Ἀμφικτιόσιν καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλησιν τοῖς αἰρουμένοις τὴν ἐλευθερίαν καὶ δημοκρατίαν. This may suffice to show that there is a certain flexibility in the use of those associated terms but the connection of ἐλευθερία καὶ αὐτονομία predominates by far and this is the supplement which best fits the circumstances of our text.⁸⁶

L. 21. I depart from phrases such as *χρείας παρέχειν*, *χρήσιμον ἑαυτὸν παρέχεσθαι*, and a variety of constructions around the notion *ἄει τινος ἀγαθοῦ (παρ)αίτιον γίνεσθαι*, *ἄει τι τῶν χρησίμων κατασκευάζειν*, *περιποιεῖν*, *πράσσειν*.⁸⁷ *OGI* 339, 7: βουλόμενός τε τῶι μὲν δῆμωι διὰ τῆς ἰδίας σπουδῆς ἄει τι τῶν χρησίμων κατασκευάζειν. *Ibid.* l. 91: περιποιεῖν ἄει τι καὶ κοινῆι πᾶσιν καὶ

⁸⁶ I restore in parts. My text of *OGI* 222 is forthcoming in *Phoenix* (Toronto).

⁸⁷ It is very old in Greek. Cf. *Lettre d'Aristée à Philocrate*, ed. par A. Pelletier, p. 101 n. 3, citing Sophocles: Ἄει τι βούλου χρήσιμον προσμανθάνειν. Ps. Arist., 135; ἔξευρόντων τι πρὸς τὸ ζῆν χρησίμων.

κατὰ πόλεις ἑκάστοις τῶν πρὸς τιμὴν καὶ δόξαν ἀνηκόντων. Holleaux, *Études III*, 290 (Gurob Pap.), line 21-22: καὶ μετὰ ταῦτα πρὸς τῷ πράσσειν τι τῶν χρησίμων ἐγινόμεθα.⁸⁸ Diod. 2.40.3: προκατασκευάζουσιν αἰεὶ τι τῶν χρησίμων. Jos., *A.J.* 1.9: πειθόμενος ὡς αἰεὶ τοῖς χρήσιμον ἢ καλὸν τι πράττειν δυναμένοις. Pol. 9.4.7: ἀμύνασθαι τι τῶν χρησίμων.

L. 23. Cf. *RC* 15, 10: μετὰ πάσης σπουδῆς καὶ προθυμίας, but the formula is extremely “trivial”. At random: *OGI* 219, 13. *Delphinion* 146, 7 (οἱ πρεσβευταὶ) μετὰ πάσης σπουδῆς καὶ φιλοτιμίας ποιησάμενοι τοὺς λόγους, διελέγησαν δὲ καὶ περὶ τῆς εὐνοίας τοῦ δήμου καὶ τῶν ἄλλων φιλανθρώπων. I quote this to show the essential identity in this respect of epistolary style with decree drafting.

L. 24. *RC* 15, 12: τὰς τε δὴ τιμὰς καὶ τὸν στέφανον δεδέγμεθα οἰκείως. Cf. II 113; IV 11. *RC* 31, 21-22: ἀποδεχόμεθα τὰς ἐψηφισμένας ὑφ’ ὑμῶν τιμὰς τῆι θεᾷ. *Syll.* 536, 40; 620, 20; 656, 40; *OGI* 299, 15; L. Robert, *Études anat.*, p. 19, 13; *Delphinion* 143, 16; *RC* 52, 41.

L. 26. *Delphinion* 139, 41-42: τὸμ με[ν] βασιλέα Πτολεμαῖον ἐπινηῆσθαι διότι ἐμ παντὶ καιρῶιτὴν αὐτὴν αἴρεισιν ἔχει. *RC* 31, 18: διὰ τὴν εὐνοίαν ἣν τυγχάνει (ὁ δῆμος) ἀποδεδειγμένος ἐμ πᾶσι τοῖς καιροῖς εἷς τε ἡμᾶς καὶ πράγματα. *RC* 50, 20; 58, 8; 62, 3; *Syll.* 535, 21; *OGI* 219, 18. For commendations or exhortations “on your gracious attitude, as it is proper” (καθάπερ δίκαιόν ἐστι, ὡς καθήκει) cf. especially *RC* 15, 30-33 (supplevi): παρακαλοῦμεν δὲ καὶ ὑμᾶς μνημονεύοντας ὧν εὐ ἐπάθετε --- τὴν αὐτὴν τ]ε εὐνοίαν, καθάπερ δίκαιόν ἐστι, καὶ ὕστερον διαφυλάσσειν; and Laodice to Iasus, lines 25-28: γινομένοις δὲ ὑμῖν εἷς τε τὸν ἀδελφὸν καὶ καθόλου εἷς τὸν οἶκον ἡμῶν οἴους καθήκει καὶ τῶν ἀπαντωμένων εὐεργεσιῶν μεμνημένους εὐχαρίστως πειράσομαι κτλ.

L. 27-30. The most common καὶ εἷς τὸ λοιπὸν, or εἷς τὸ ὕστερον, seems to be too short. Caesar in R.K. Sherk, *RD* 26, Col. Ia also follows a good Hellenistic style), 10-11: ἡδέως τε τὴν πόλιν [ὑμῶν εὐεργετεῖν πειράσομαι καὶ κατὰ τ]οὺς παρόντας καιροὺς καὶ ἐν

⁸⁸ My re-edition is forthcoming in *Archiv für Papyrusforschung*.

τοῖς μετὰ ταῦ[τα χρόνοις. Cf. Sherk *RD* 34, 17-24, cited under L. 32. At the end of a letter of A. III to Amyzon after the acknowledgment of the "crown" etc. I restore, *Gnomon* 57 (1985): καὶ εἰς τὰ μετὰ ταῦτα πειρασόμεθα κτλ. *OGI* 234, 21 (quoted above, p^m). *RC* 32, 21-23 (*rex Antiochus iunior*): παιράσομαι κατακολουθῶν [τῆι τοῦ] πα[τρ]ῶς ὑφηγήσει συναύξειν ὑμῖν [ἐν οἷς ἄ]ν παρακαλῆτε ἧ καὶ αὐτὸς ἐπινοῶ. *RC* 23, 13 (Pergamenian magistrates "following the lead"): ἐπακολουθοῦντας τῆι ὑφηγήσει.

L. 31. The combination of τὰ τίμια καὶ φιλάνθρωπα abounds and not rare is the amplification of δεδομένα, or γεγενημένα. The ἔνδοξα καὶ τίμια συνδιαφυλάσσειν recurs several times in the Cretan decrees for Teos (e.g. *LW* 67, 20). *RC* 22 (quoted above, n. 70); *OGI* 234, 14; *RC* 64, 13; 67, 14-15; *Syll* 564, 10; 669, 20; 705, 45; τὰ δεδομένα τίμια καὶ φιλάνθρωπα. *SGDI* 1178; 1379; 1380 (three times); 4566, 40; Sherk, *RD* 15, 48: συντηρήσαι τὰ ἐκ παλαιῶν χρόνων δεδομένα τίμια καὶ φιλάνθρωπα. *Ibid.* 34, 21; 57, 13-14.

L. 32. The perfect parallel is Messala's letter to Teos, Sherk, *RD* 34, 17-24: καὶ τὰ εἰς τὸν θεὸν τίμια καὶ τὰ εἰς ὑμᾶς φιλάνθρωπα πειρασόμεθα συνεπαύξειν, διατηρούντων ὑμῶν καὶ εἰς τὸ μετὰ ταῦτα τὴν πρὸς ἡμᾶς εὐνοίαν. Conditional promises of future favors occur also in honorific decrees. It is a characteristic of Athenian decrees of about this very time⁸⁹ and it enjoyed a wide application in letters, of which examples will be found in *RC*, as the appeal of no. 14, 12-14 shows: παρακαλοῦμεν δὲ καὶ εἰς τὸ λοιπὸν χρόνον τὴν αὐτὴν ἔχειν αἴρεσιν πρὸς ἡμᾶς ἵνα καὶ ἡμεῖς τοιούτων ὑμῶν ὄντων ἐπὶ πλεον ἐπιμέλειαν τῆς πόλεως ποιῶμεθα. Cf. further more Jos., A.J., 13.48 (Demetrius I): ἐπειδὴ διατηρήσατε τὴν πρὸς ἡμᾶς φιλίαν --- καὶ ταύτην μὲν ὑμῶν ἐπαινώ τὴν πίστιν καὶ παρακαλῶ δὲ τοῖς αὐτοῖς ἐμμένειν ἀποληψομένους ἀμοιβὰς παρ' ἡμῶν καὶ χάριτας. Cf. the first letter to Teos, l. 18. But (ἐμ)μένω also alludes to mutual obligation to keep the existing understanding, which is always conditional upon the good faith of the opposite contraahent. As such, the formulation is borrowed from the language of treaties, (e.g. ἐμμενῶ ἐν τοῖς ὄρκοις καὶ ἐν τῆι τιθεμένῃ συμμαχίαι), and this may be very much the connotation Antiochus is trying to impress on the Teians. As pointed out (af-

⁸⁹ *Syll* 535, 70; 540, 50; Moretti, *Iscr. stor. ellenist.*, no. 28.41; *Syll* 704 F, 13 should probably be restored διαφυλάσσειν τὰ δεδομένα αὐτοῖς τίμια καὶ φιλάνθρωπα.

ter Heuss) in my discussion of Iasus a *de facto* state of a *symmachia* need not rest on a formal treaty. The people of Iasus are indeed numbered among the king's φίλοι καὶ σύμμαχοι, but we may take for granted that most of the "free cities" associated to the Empire (not only the Seleucid ones) were officially "friends and allies".⁹⁰

The case of Lysimachia affords one good example of such relations based on a formal treaty and verbal comparisons are interesting. Frisch, *Ilion* 45, 12 (quoted to L. 18-19, p^m), and 1. 24: ἔμμενόντος καὶ βασιλέως Ἀντιόχου ἐν τῇ συμμαχίαι. Cf. also the treaty of Pharnaces I with Chersonesus Taurica, 179 B.C., *IOSPE*, no. 402, 22: ἀλλὰ συνδιαφυλάξω τὴν δημοκρατίαν κατὰ τὸ δυνατόν, ἔμμενόντων (scil. Χερσονησιτῶν) ἐν τῇ πρὸς ἔμὲ φιλίαι καὶ τὸν αὐτὸν ὄρκον ὁμοσάντων. In Teos ἐν τῇ αὐτῇ διαθέσει καὶ εὐνοίαι alludes to very much the same condition and it is clear that the kind is trying to solidify his hold on the city by appeal to a moral obligation generally incurred by virtue of a treaty.

More for the δηλώσειν κατὰ μέρος, etc. Cf. Pol. 4.66.10: ὑπὲρ ὧν ἡμεῖς τὰ μὲν κατὰ μέρος ἐν τῇ προτέρᾳ βυβλίῳ δεδηλώκαμεν. 21.13.6; ὑπὲρ ὧν τὰ κατὰ μέρος ἐν τοῖς ἕξῃς δηλώσομεν. Diod. 12.1.2: ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων αἱ κατὰ μέρος πράξεις ἕκαστα δηλώσουσιν. 17.6.3; 17.79.4: κατὰ μέρος ἐπαγγελίας ἠξίωσε τὴν ταχίστην ἀπαγγεῖλαι τῷ βασιλεῖ. *II Macc.* 11.19-20 (Lysias to Jews): εἰάν μὲν συντηρήσατε τὴν εἰς τὰ πράγματα εὐνοίαν, καὶ εἰς τὸ λοιπὸν πειράσομαι παραίτιος ἀγαθῶν (ὑμῖν) ἔσεσθαι. ὑπερ' δὲ τούτων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἐντέταλμαι τούτοις τε καὶ τοῖς παρ' ἐμοῦ διαλεχθῆναι ὑμῖν. *Syll.* 633, 14: ἐπελθόντες ἐπὶ τοῦς ἄρχοντας --- ἔξεθεντο τὰ κατὰ μέρος.⁹¹

4-5. Letters from queen Laodice. *Anadolu* 9 (1965), p. 159.

[--- --- --- --- --- διάληψιν --- --- --- --- --- ἦ]ν διει[ληφὸς ἔ-]
[χει περὶ τοῦ δήμου προαιρουμένη δὴ] καὶ αὐ[τῇ εὐεργε-]
[τεῖν τὴν πόλιν ὑμῶν, πειράσομαι κ]αὶ εἰς τὸ [λοιπὸν,]

⁹⁰ See Bikerman, *Institutions des Séleucides* (1938), p. 144. A formal treaty of φιλία καὶ συμμαχία was concluded in 197 B.C. on behalf of his suzerain by Zeuxis with Euromus, M. Errington, *Ep. Anat.* 8 (1986), 1 (there were four envoys in genitive, with no patronymics [no τοῦ preceding the names so understood], rather than two with them). Ca 196 B.C. an elaborate treaty on similar conditions was made by A. III with Lysimachia, *Historia* 37 (1988), 152, with further references.

⁹¹ For τὰ κατὰ μέρος cf. also Holleaux, *Études I*, 447 n.2. Cf. Teos IV 19 in the text above here.

- 4 [καθότι ἄν ἡμᾶς παρακαλῆτε, οὐθενὸς ἀφίστα[σθαι τῶν]
[συμφερόντων καὶ ὑμῖν καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλη[σιν, καὶ]
[μη ἀχαριστεῖν ὑμῖν ἐν τοῖς ἀξίου]μένοις, δι' ἐμοῦ, ἦ]
[διὰ τοῦ ἀδελφοῦ τηρούντων δὲ ὑμῶν] τὴν αὐτῆ[ν αἴρεσιν]
- 8 [εἰς τὸν ἡμέτερον οἶκον καὶ τὴν εὐν]οιαν τῆμ π[ρὸς ἡμᾶς]
[παρασκευάσομεν ὑμῖν καὶ τὰ ἄλλα,] ἐγὼ καὶ ὁ ἀδ[ελφός,]
[ὅσα πρὸς τιμὴν καὶ δόξαν ἀνήκει.] ἔρρ[ωσθε.]
[--- --- --- Βασίλισσα Λαοδίκη]
- 12 [τῷ κοινῷ τῶν περὶ τὸν Διόνυσον] τεχνιτῶν [χαίρειν.]
[οἱ πρὸς τὸν ἀδελφὸν πρέσβεις τὸ ψ]ήφισμα τὸ [παρ' ὑμῶν]
[καὶ ἐμοὶ ἀπέδωκαν, καλὸν καὶ φιλ]άνθρωπ[ον, καὶ αὐτοὶ]
[ἀπολογισάμενοι τὴν εὐνο]ιαν, ἦν]ἔχετ[ε διὰ παντὸς εἰς]
- 16 [τὴν ἡμετέραν οἰκίαν κ α ι εἰς ἡμ ᾶς,] ἦξ[ίουν ---

It may be stated with some confidence that although extensively reconstructed the first letter has fair claims to consideration as a genuine restoration. The second one is far too fragmentary and the remains are too scanty to allow a similar assurance, but from one or two details that can still be grasped it is, with all due reservations, also a reasonable hypothesis *exempli gratia*, shall we say.

It is quite evident that these lines carried no specific message, as they consist largely of widely used closing and opening formulae. However, seeing that the queen's letter to Iasus also ended in a similar manner, it is quite possible that the now lost portion also contained something comparable to her foundation in that city. That she is the authoress of the second letter was well surmised by H. because for this we have a good circumstantial support from the fact that the lower letter follows immediately after the first one, identified in l. 9, an arrangement analogous to the engraving of the king's letters 2-3. The lines as restored would amount to ca 40-43 letters. It will not be practicable to apportion parallels to their strictly respective lines, but we shall roughly follow their sequence.

L. 1. Reference to king's benefactions and his opinion of the city, most probably ἀντίληψις, or διάληψις. Cf. Laodice to Iasus, line 5: ἦν τε ἀντίληψιν τῶν ἐκείνου φίλων καὶ συμμάχων διατελεῖ ποιούμενος, where, however the word in question chiefly signifies 'succor', 'relief' but may also mean, apprehension, 'conception'. *OGI* 237, 11: ἦν ἔχων διάληψιν δῆμος --- ὑπὲρ τοῦ βασιλέως --- scil. διατελεῖ. *Syll.* 721, 25:

ὄσαν ἔχει διάληψιν; *II Macc.* 3.32: μήποτε διάληψιν ὁ βασιλεὺς ἔχηι --- περι. *RC.* 31, 16-17: ἔχοντες οὖν ἐξ ἀρχῆς περιὶ τοῦ δήμου τὴν φιλανθρωποτάτην δι ληψιν. Cf. *RC.* 32, 16. *RC.* 35, 11: οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ διὰ τὸ πρὸς τὴν πόλιν ὑμῶν φιλόστοργον διάληψιν ἔχειν. *Pol.* 31.23.10: δῆλον ὅτι καὶ σὺ τὴν αὐτὴν ἔχεις διάληψιν.

L. 2. Cf. L.'s letter to Iasus, 11-12: προαιρουμένη δὲ καὶ ἐγὼ ἀκόλουθα πράσειν τῇ αὐτοῦ καὶ ἔκτενεῖαι. Reiterated l. 29-30: παντὶ τρόπῳ συνεκτρέχειν (concur) προαιρουμένη τῇ τοῦ ἀδελφοῦ θηλήσει. Teos I 36: κατ' ταῦτα καὶ ἀδελφῆ αὐτοῦ βασίλισσα Λαοδίκη ἐν [ἅπασι καιρ]οῖς τὴν αὐτὴν ἔχουσα γνώμην διατελεῖ τῷ βασιλεῖ καὶ [ἀδελφῶι κ]αὶ ἐν τοῖς πρὸς τὴν πόλιν φιλανθρώποις ἔκτενη καὶ πρόθυμον ἑαυτὴν παρέχεται πρὸς τὰς εὐεργεσίας. *RC.* 9, 5: [προαιρούμ]ε[θα γὰρ τῶν Ἑλληνίδων πόλεων ἀεὶ τοῖς πολ]ίταις μὲν εὐεργετοῦντες χαρίζεσθαι. *Syll.* 412, 7: τοὺς προαιρουμένους εὐεργετεῖν τὴν πόλιν ἡμῶν. All this is a regular "idiom". The letter of King Antiochus the Younger in *RC* 32 should be recalled with special attention to l. 17-19, which shows how in their public acts members of royal family indicate that their authority is consistent with, and subordinate to, the king's will.

L. 2-6. καθάπερ ἡμᾶς παρακαλεῖτε is also thinkable, cf. 3rd letter of A. to Teos, l. 27. *RC.* 66: πειρασόμεθα δὲ καὶ εἰς τὸ λοιπὸν ὅτι ἂν ἔχομεν τῶν συμφερόντων καὶ ὑμῖν καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλησιν παρασκευάζειν. *RC.* 25, 30-32; ἐν δὲ τοῖς λοιποῖς καθ' ὃ ἂν ἡμᾶς ἀξιῶτε, πειρασόμεθα καὶ ἰδία ἐκάστωι καὶ κοινῇ πᾶσι φιλανθρωπεῖν καθ' ὅσον δυνατοί ἐσμεν. 26, 22-27: καθότι ὁ δῆμος ἠξίωσεν, καὶ εἰς τὸ λοιπὸν πειρασόμεθα, τῶν καθ' ἡμᾶς ὄντων ἐν ἡσυχίαι, μὴ ἀχαριστεῖν ὑμῖν ἐν τοῖς ἀξιουμένοις.⁹² *Syll.* 495, 155: οὐδέν βουλόμενος ἀχαριστεῖν. The same idea is expressed positively in *RC.* 9, 6 as χαρίζεσθαι and *RC* 35, 14: χάριν διδόναι.

For doing a favor to someone καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλησιν cf. Demosth., *De cor.* 187; *Epist.* I, 2; *Syll.* 390, 11; 629, 2; *OGI* 6, 10. With οὐδενὸς ἀφίστασθαι τῶν συμφερόντων (χρησίμων) volumes may be filled. *Delphinion* 141, 21; 149, 21; *I. Priene* 15, 13; 107, 114; *LW* 70, 15; *I. Magn.* 53, 62-65; 58, 25; *RC* 6, 12-13; 52, 42-46; *Labraunda I*, no. 3, 29-32: καὶ πειρασόμεθα συνδιατηρεῖν ὑμῖν τὴν τε δημοκρατίαν καὶ

⁹² Cf. *RC* 35, 7: ἅπαντα τὰ ἀξιούμενα ὑπακούειν.

τὴν χώραν καὶ πάντα καθότι ὤιεσθε δεῖν, καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις οὐ-
θενὸς ἀποστήσόμεθα τῶν τῶι δήμῳ συμφερόντων.

L. 6-7 Two antithetic, or complementary διὰ in motivation of access-
sion to requests was one of those “recherché” stylistic devices. In religious
matters it was often construed “for the god’s sake and for your own sake”,
as in *RC* 41,6 (I modify): Βουλόμενος οὖν καὶ αὐτὸς διὰ τὸν θεὸν
καὶ δι’ ἡμᾶς ποιεῖν πάντ[α τὰ δίκαια. Cf. *RC*. 35, 9-13. For a paral-
lel in secular matters cf. *Labraunda I*, no. 4, end (as restored in *Bull. Ép.*
1965, 368): καθότι ἡξιοῦ[τε, καὶ εἰς τό λοιπὸν δὲ] πειράσομαι συν-
κατασκευάζειν ὑμῖν [διὰ τοῦ βασιλέως κ]αὶ δι’ ἑμαυτοῦ, ὅσα πρὸς
τιμὴν καὶ δόξ[αν ἀνήκει. *Ibid.* no. 8,10-12: προαιρούμενοι ε]ὐεργε-
τεῖν ἐν παντί καιρῶι τὰ μέγιστα τὴν πα[τρίδα οὐδέποτε] ἀπέστη-
μεν τῶν εἰς δόξαν καὶ τιμὴν ἀνηκόν[των. *Ibid.* line 16-17 (I suppose):
προ[αιρούμενοι ἐν οὐδε]νὶ δ[ε]ύτεροι εἶναι τῶν εὐεργετησάντων
ποτὲ τὴν πόλιν, ἔτι δὲ βουλόμενοι ὑμῖν χαρίζεσθαι.⁹³

For the “honor and glory” a good number of examples has already
been displayed *passim*, but for the sake of convenience these additional
references are added here. *RC*. 15, 12; 42,6 (*Ilion* 37); *RC* 52, 20; 37, 44;
Teos IV 13; *OGI* 219, 33; *OGI* 771, 50.

If the line marked vacant by the editor (the 11th in my numbering)
should be completely free that would entail the necessity that the second
epistle could not continue in the alignment of the same column, but
would have to be shifted to the left by some twelve letters. In inscriptions
incised on pre-existing architectural structures that is always possible, but
here rather improbable. Considering the fact that the two letters from An-
tiochus (2-3) run consecutively in one column with an intervening blank
line,⁹⁴ that the right margin is easily amenable to restoration that keeps
the preserved parts directly beneath those of the top letter, one cannot
avoid the conclusion that the apparently vacant line is most likely to have
been partially filled. It may have contained no more than the queen’s title
and name (for which there is no room in line 12), or it might have been

⁹³ Upon re-examination the editor J. Crampa reported ἡμῶν as his new reading for
the original τᾶδε, with some ambiguity about the east letter. My observations on this cor-
pus are forthcoming in *Opuscula Atheniensia*.

⁹⁴ The “vacat” line in that little fragment on the top of the letter no. 1 in Block IV
cannot be cited as possible evidence to the contrary because we know nothing of its now
lost left margin.

preceded by some designation added in Teos, such as e.g. Ἐπιτολή, or Παρὰ τῆς αὐτῆς. Her letter to Iasus still bears traces of such an intitulation: Ἐπιτολή πα[ρὰ βασιλίσσης Λαοδίκης], and such superscriptions are a very ordinary thing, as e.g. *OGI*, no. 1, or *RC* 70, Ἐπιτολή, or ἡ αὐτή may appear as super-, or subscription of administrative letters, as in Wilcken, *Chrestomathie*, no. 2, 19; the letters of Antiochus III from Scythopolis, re-issued by Th. Fischer, *ZPE* 33 (1979), 131-138; or the letter of Dolabella to Peparethus (I think), Sherk, *RD* 21, end.

For l. 13 we may again utilize the letter of Antiochus Junior, *RC* 32, esp. lines 9-10: ἀπέδωκαν καὶ τὸ πρὸς ἐμὲ ψήφισμα. But one cannot discard a possibility that he may be the author of this second letter. E.g. 11: [Βασιλεὺς Ἀντίοχος ὁ νεώτερος?]; 13: [οἱ πρὸς τὸν πατέρα πρεσβευταί.] 13: [οἱ πρὸς τὸν πατέρα πρεσβευταί.]

L. 14. Cf. Demosth. 19, 39: Ἀκούετ' ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι τῆς ἐπιτολῆς, ὡς καλὴ καὶ φιλόφρωνος. *RC* 48A, 4-5: ἀπέδωκαν τὸ παρ' ὑμῶν ψήφισμα καλὸν καὶ ἐκ]τε[νές. *RC* 52, 4-5: ἀπέδωκαν [τὸ] (I add) ψήφισμα, καλὸν καὶ φιλόφρονον. *RC* 58,6: τὴν παρὰ σοῦ ἐπιτολὴν ἀπέδωκεν μοι, οὕσαν ἐκτενῆ καὶ φιλικήν. Cf. the Latin calque, *Cic.*, *Fam.* 9,1: *Litteras plenas humanitatis, officii, diligentiae.*

For l. 15-16 one may gather that there certainly followed the usual "apology" and a "request". The object of that request need not be very substantial. The rest is a matter of adjustment of pertinent phrases from our "crown witnesses" *RC* 15 and Laodice's letter to Iasus, and other inscriptions coming next. It will be interesting to learn in the future how the other unpublished letters of this royal couple affect these interpretations.⁹⁵

Utica, New York

⁹⁵ So far as known to me the new publications (n. 6 above) do not seem to contradict anything essential stated here.

HAN DÖNEMİNDE BAZI TÜRKİSTAN DEVLETLERİ HAKKINDA BİR İNCELEME

Prof. Dr. AYŞE ONAT

Çin kaynakları, özellikle ‘Sülâle Yıllıkları’, İmparatorluğun Batı’ya açılma politikasının nasıl başladığı ve ne şekilde geliştiği hususunu, “Hsi Yü” veyahut ‘Batı memleketleri’ bölümünde zaman zaman ayrıntıya inerek anlatmışlardır. Bu ilk bilgiler, büyük ölçüde, ünlü Çin elçisi Chang Ch’ien’in raporlarına dayandırılarak Sse Ma-Chien tarafından yazılan Shih Chih¹’de bulunmaktadır. Daha sonra yine Han dönemini anlatan Han Shu² ve Hou Han Shu³ gibi resmi tarihlerin Hsi Yü bölümleri, Shih Chih örnek alınarak yazılmıştır. Ancak bu kaynakların değişik zaman ve kişiler tarafından yazılmış olmaları bazı farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dönem üzerinde herhangi bir çalışma yapılırken, bilgilerin doğruluğu açısından sözünü ettiğimiz hususa dikkat etmemiz lâzımdır.

Han döneminden itibaren, Resmi Çin Sülâle Yıllıklarında Hsi Yü veya Batı Memleketleri olarak adlandırılan Türkistan bölgesi, Moğolistan’ın yani Büyük Hun İmparatorluğunun batısında yer almaktaydı. Çin’in batıya açılan kapısı olarak nitelendirilen Yü-men⁴ ve Yang-kuang⁵ geçitlerinin

¹ Bu eser, Çin’in en eski devirlerinden itibaren yarı mitolojik karakter taşıyan Çin İmparatoru Huang-ti ile başlayarak Han Sülâlesi İmparatoru Wu (MÖ 140-87) zamanını da içine alan 130 bölümden oluşan modern anlamda yazılmış ilk tarih eseridir. Çin’in en eski devirlerini içeren genel bir tarih olması nedeniyle de ayrıca bir öneme sahiptir. Yazarı, birçok batılı tarihçinin “Çin’in Herodotu” olarak tanımladığı Sse Ma-ch’iendir. Kaynak, daha sonraki notlarda kısaltılmış olarak SC şeklinde verilecektir.

² Han Sülâlesinin kuruluşundan Wang Mang’ın Çin tahtına geçmesine kadar olan dönemin ilk resmi tarihidir (veya yıllığıdır). Ch’ien Han Shu olarak ta tanımlanan bu eser, aynı dönem içinde 110 bölüm şeklinde Pan Ku tarafından hazırlanmıştır. Kaynak, daha sonraki notlarla kısaltılmış olarak HS şeklinde verilecektir.

³ İkinci Han Sülâlesinin (MS 25-220) resmi tarihi olan bu eser, Sung dönemi tarihçilerinden Fan Yeh tarafından 90 bölüm olarak hazırlanmıştır. Bundan sonraki notlarda adı kısaltılmış olarak HHS olarak verilecektir.

⁴ Yang-Kuang’ın kuzey-batısında yer alan Yü-men geçidi, aynı zamanda Kansu bölgesinde Tung-huang’ın batısına 150 Li uzaklıktadır. Chung kuo Ti-min ta-tze-tien (Çin yer isimleri sözlüğü) s. 234, Shang-wu basımı, 1966 Taiwan. İlerde kısaltılmış olarak CKKC olarak geçecektir.

⁵ Çin’in Kansu eyaletinde Tung-huang’ın 130 Li güney-batısında bulunan bir geçittir. Bkz. CKKC, s. 961.

batsından başlayan bu bölge, güney ve kuzeyden büyük dağlarla çevriliydi, batıdaki sınır ise Tsung-ling⁶ dağlarına kadar uzanıyordu. Belgelerde, doğu-batı uzaklığı 6000 Li⁷ güney-kuzey uzaklığı ise 1000 li olarak verilmektedir⁸. Dönemin kaynakları doğudan batıya uzanan bu alan içinde ilk önceleri 36 devletten bahsederken, daha sonra sayılarının 50'ye varmış olduğundan söz etmektedirler. Sse Ma-chien, bu sayıyı 56 olarak göstermiştir⁹. Adını verdiğimiz bu kaynaklarda, Çin'in Yü-men ve Yang-kuang geçitlerinden, biri kuzeye ve biri de güneye olmak üzere iki yolun batıya uzandığından bahsedilmektedir¹⁰. Sınırları çizilen bu alan içinde, çeşitli göçebe ve yerleşik toplumların yaşadıkları, bunların değişik adlarla devletler kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Bu devletler arasında, doğudan gelen atlı göçebe özelliğini taşıyan Yüeh Ch'i ve Wu Sun lar Türkistan bölgesinin tarihi açısından büyük öneme sahip olmuşlardır. Doğudan gelen bu kavimlerin göçleri, diğer Türkistan devletleri üzerinde önemli siyasal etkiler bırakmıştır. Aşağıda bunları ayrı ayrı ele alacağız.

Yüeh Ch'i

Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulmadan önce, Çin kaynakları iki büyük atlı göçebe toplumundan bahsederler. Bunlardan biri, Hunların kuzey-doğusundaki Proto-Moğollar, diğeri ise bugünkü Kansu'da faaliyette bulunmuş Yüeh Ch'ilerdir. Yüeh Ch'ilerin en eski yerleşim alanı olarak Tung-huang¹¹ ve Ch'i-lien¹² arası gösterilmektedir¹³. Fa-

⁶ Bunlar Türkistan'ın güney-batısındaki sıra dağlardır. Bkz. CKKC, s. 1058.

⁷ Eski bir uzunluk ölçü birimidir. Kesin olarak metre karşılığı bilinmemekle birlikte, 1 Li'nin yaklaşık 564-576 m. civarında olduğu sanılmaktadır. Bkz. Tze-hai, s. 2925; Friedrich Hirth, "The Story of Chang Kien, Chinas Pioneer in Western Asia", Journal of the American Oriental Society (JAOS), vol. 37, s. 144, 1917.

⁸ HS, 96 A, s. 3871. Lê-tien basımı, 1974 Taiwan.

⁹ SC, 123, s. 3160. Lê-tien basımı, 1974 Taiwan.

¹⁰ Shan-shan'dan (bugünkü Lou-lan) başlar, Nan-shan silsilesinin kuzeyini takib ederek, batıya doğru uzanır ve So-che'ye varır. Buna güney yolu denir. Diğeri Ön Che-shih krallığı toprağından geçerek, Pei-shan'dan Su-luo'ya gelir. Buna da kuzey yolu adı verilir. Güney yolunun batı ucunda Büyük Yüeh Ch'iler ve An-hsi memleketi, kuzey yolunun batısında ise Ta-yüan, Kang-gü ve Yen-ch'i devletleri yer almaktadır. Doğudan batıya doğru uzanan bu yollar, tarih boyunca tartışmalı bir konu olmuştur. HS, 96 A, s. 3872; HHS, 88, s. 2920, Lê-tien basımı, 1974 Taiwan.

¹¹ Bugünkü Kansu bölgesindedir. Bkz. CKKC, s. 898.

¹² Kansu'da Chang-yeh hsien'in güney-batısındadır. Tanrı dağları olarak bilinen bu dağlara Ch'i-lien adı Hunlar tarafından verilmiştir. Zaman zaman 'karlı dağlar, beyaz dağlar ve Nan-shan' gibi adlarla da anılmaktadır. Aslında Ch'i-lien dağları, güney ve kuzey olmak üzere iki kısımdır. Güneyi Han Shu, Hsi-yü bölümünde bahsedilen Nan-shan'dır. Kuzeyi ise bugünkü Doğu Türkistan'daki Tanrı dağlarıdır. Bkz. CKKC, s. 528.

¹³ SC, 123, s. 3162; HS, 96 A, s. 3890.

kat sonraki dönem kaynaklarının aynı bölge içinde değişik yer adları verdikleri göze çarpmaktadır¹⁴. Bu nedenle Yüeh Ch'i kavminin eski yerleşim alanlarının kesin olarak belirlenmesi, zor olduğu kadar, tartışmaya açık bir konudur. Bilindiği üzere, göçebe kavimlerinin tam olarak sınırını çizmek oldukça güç bir iştir. Ancak, böyle bir konu üzerinde çalışılırken, en önemli nokta, dönemin belirtilip sınırlandırılmasıdır. Yüeh Ch'ilerin Büyük Hun İmparatorluğu tarafından bir kaç kez yenilgiye uğratıldığını biliyoruz. Ancak, belgelerden, büyük bir kol olarak batıya gelmelerinin, MÖ 174-160 yılları arasında Mete'nin oğlu Lao Shang zamanında gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır¹⁵. İlk geldikleri yer olarak İli ve Isık Göl kıyıları gösterilmiş ve buranın yerli halkı Sai¹⁶ veya Saka'ları göçe zorladıkları belirtilmiştir. Daha sonra doğudan gelen yeni bir göç dalgasıyla yerlerini terkederek, Ta-hsia (Bactria)'yı işgal etmişler ve buraya hâkim olmuşlardır. Chang Chien, Büyük Yüeh Ch'lere geldiği sırada, bunlar Amu Derya'nın kuzeyinde bulunuyorlardı. Bactria'nın istilâsına henüz başlamamışlardı¹⁷.

Bu kavmin doğuda iken kesin yerleşim alanları, genel nüfusu ve askeri gücüne, ilgili belgelerde değinilmemişse de bu konuya ilişkin bilgiler, Yüeh Ch'ilerin ancak batıya gelmesiyle birlikte açıklık kazanmaktadır. Chang Chien'in vermiş olduğu ilk bilgilere göre, Büyük Yüeh Ch'iler, Fergana'nın 2000 veya 3000 Li batısında, Amu Derya'nın kuzeyinde oturdukları ve güneyden Ta-hsia, batıdan An-hsi ve kuzeyden K'ang-gü memleketleriyle komşu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca asker sayısının 100.000 veya 200.000 dolaylarında olduğu belirtilmiştir¹⁸. Han Shu bu bilgileri daha da genişleterek, Çin'e olan uzaklığına ve genel nüfusuna da değinmiştir. Bu kaynakta, Büyük Yüeh Ch'ilerin merkezlerinin Çin başkenti Ch'ang-an'dan 11.600 Li uzaklıkta, 100.000 aile, 400.000 kişi ve 100.000 askere sahip bir devlet olduğu belirtilmektedir¹⁹.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, "Eski Ortaasya Kabileleri hakkında Araştırmalar I, Yüeh Ch'iler", DTCF Dergisi, cilt 15, sayı 1-3, s. 251, 1957.

¹⁵ B. Ögel, a.g.e., s. 248-250.

¹⁶ Bu kavim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ögel, a.g.e., s. 247-278.

¹⁷ Maenchen-Helfen, Chang Ch'ien'in MÖ 129-128 yılında, Yüeh Ch'lere geldiği sırada bunların Ta-hsia'nın idarecileri durumunda olduğunu söylemektedir. Bkz. O. Maenchen-Helfen, "The Yüeh Chih Problem Re-examined", JAOS, vol. 65, s. 71, 1948.

¹⁸ SC, 123, s. 3162.

¹⁹ HS, 96 A, s. 3890; HHS, 88, s. 2920.

Wu Sun

Doğudan batıya, Türkistan'a gelen bir diğer göçebe atlı kavim de Wu Sun'lardı. Yaşam tarzı, Hun ve Yüeh Ch'ilerle aynı olarak gösterilen bu kavmin, eski yerleşim bölgesi konusu, Yüeh Ch'ilerinkinden daha karışık bir durum gösterir. Çünkü, Han Shu, Wu Sun'ların eski oturdukları bölgeyi Kansu'da, Tung-huang ve Ch'i-lien arasına yerleştirmektedir²⁰, bu da, Yüeh Ch'ilerle aynı yerde olduklarına işaret etmekteyse de kesinliği tartışılır²¹.

Doğuda buldukları sırada sınırlarının kesin çizilememesinin yanı sıra, herhangi bir nüfus ve askeri güç konusunda da bilgi verilmemiştir. Ancak, daha sonraki kaynaklar, Wu Sun'ların batıda güçlü askeri bir devlet olduklarının yazarlar. Yüeh Ch'ilerin arkasından batıya gelen bu atlı göçebe kavmin tarihinde, karanlık kalan noktalardan biri de, ne zaman ve niçin göç ettikleri konusudur. batıya hareketleri, Isık Göl ve İli kıyılarına gelmeleri ve Yüeh Ch'ileri buradan çıkartarak, yerleşmeleriyle başlatılabilir. Tarih olarak, MÖ 133 ile 129 yılları arasına yerleştirilebilir²².

Wu Sun'ların batıdaki faaliyetleri hakkında ilk bilgiler, yine ünlü Çin elçisi Chang Chien'in seyahatnâmesinde anlatılanlara dayanmaktadır. Bu bilgilerden, kuvvetli, göçebe bir devlet oldukları görülen, Fergana'ya yaklaşık 2000 Li kuzey-doğuda buldukları anlaşılan Wu Sun'ların genel nüfusu verilmemekle birlikte, yüzbinleri aşan askeri bir güce sahip oldukları belirtilmektedir²³. Han Shu ise, devletin sınırlarını çizmeden önce, Ch'ang-an'dan 8900 Li uzaklıkta olduğunu söyleyerek, doğudan Hun, kuzey-batıdan K'ang-gü, batıdan Ta-wang, güneyden Sai memleketleriyle komşu olduğunu yazmaktadır. Ayrıca genel nüfus olarak, 120.000 aile, 630.000 kişi gibi rakamlar verilirken, asker sayısı 188.000 olarak gösterilmiştir²⁴.

Türkistan'daki Wu Sun ve Büyük Yüeh Ch'i gibi atlı göçebe devletlerin yanı sıra, yerleşik hayatı benimseyen devletler de bulunuyordu. Bunlar, askeri bakımdan zayıf olmakla birlikte, bazıları genel nüfus açısından büyük bir yoğunluğa sahipti. Ziraatle uğraşan bu yerleşik devletlere örnek olarak Ta-Hsia ve Ta-wang devletlerini almayı uygun bulduk.

²⁰ HS, 96 B, s. 3902.

²¹ B. Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu Sun'ların Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF Dergisi, cilt 6, sayı 4, s. 259-278, 1948.

²² O. Maenchen-Helfen, a.g.e., s. 71.

²³ SC, 123, s. 3161.

²⁴ HS, 96 B, s. 3901.

Ta Hsia

Bu ülkeyle ilgili ilk bilgilere yine, ünlü tarihçi Sse Ma-ch'ien'in eserinin 123. bölümünde rastlanmaktadır. Ta-wang'ın (Fergana) 2000 Li güney-batısında, Amu Derya'nın güney kıyılarında büyük bir devlet olan Ta-hsia halkının, aynen Ferganalılar gibi taştan yapılmış bina ve şehirlerde oturdukları anlaşılmaktadır. Merkezi yönetimin bulunmadığı bu ülkede, her şehir ve kasaba kendi idarecileri tarafından yönetiliyordu. Çince belgelerde bu husus açıkça görülmektedir. Chang Ch'ien, bunların çok iyi tüccar olmalarına rağmen askerlerinin korkak, ordularının güçsüz olmaları nedeniyle Yüeh Ch'i işgâlinde kaçamadıklarını ve kolaylıkla boyun eğdiklerini belirtmektedir. Elçi, ülkenin Çin'e olan uzaklığını 12.000 Li olarak vermiştir. Ancak bu uzaklık, sonraki dönem kaynaklarında değişmektedir. İlk bilgileri içeren belgelerde, nüfusun milyonları aşmaktan söz edilmesine rağmen²⁵ devlet, kuvvetli siyasi birlikten ve askeri güçten yoksundu. Bu nedenle, Yüeh Ch'i istilâsı ile karşı karşıya kaldığında, kolaylıkla onlara tâbi olmuştur. Yüeh Ch'iler, Bactria'ya hâkim olduktan sonra, ülkeyi 5 idarî merkeze bölmüşler ve her birinin başına "Hsi-hou" ünvanı taşıyan yöneticiler getirmişlerdir. Çince belgelerden, bu idarecilerin adlarını, oturdukları şehirleri ve Çin'e olan uzaklıkları hakkında bilgiler edinilmektedir²⁶. Bir yüzyıl kadar sonra, bu idarecilerden Kuei-shuang Hsi-hou'ünvanlı Chiu-chiu chieh, diğerlerini kendine tabi kılarak, Ta-hsia ülkesi içinde Kuei-shuang (Kuşan) adında yeni bir devlet kurmuştur²⁷.

Ta Wang (Fergana)

Çin'in batısı²⁸ ile Hunların güney-batısında yer alan ve ünlü Çin elçisi Chang Chien'in²⁹ bizzat ziyaret ettiği bir Türkistan devletidir. Ziraatle

²⁵ SC, 123, s. 3164-3166.

²⁶ He-hei cheng merkez olarak gösterilen birinci bölge, Yang-kuang'dan 7802 Li; Shuang-mi cheng merkez olan ikinci bölge, Yang-kuang'dan 7782 Li; Kuei-shuang cheng merkez üçüncü bölge, yang kuang'dan 7982 Li; Po-mao cheng merkez, dördüncü bölge, Yang-kuang'dan 8220 Li; Kao-fu cheng merkez, beşinci bölge, Yang-kuang'dan 9283 Li uzaklığında bulunuyordu. Görüldüğü gibi, Çin'in batı ucundan olan bu uzaklıklar 7000-9000 Li arasında değişmekteydi. Bkz. HS, 96 A, s. 3891.

²⁷ HHS, 88, s. 2921; O. Maenchen-Helfen, a.g.e., s. 72.

²⁸ SC, 123, s. 3160 daki belgede bu uzaklık 10.000 Li olarak verilirken Han Shu'da, Chang-an Fergana uzaklığı 12.550 Li olarak gösterilmiştir.

²⁹ Bu çinli elçi-seyyahın MÖ 138 yılında başlayan seyahatiyle ilgili bilgiler, Shih Chih 123; Han Shu 61; Han Shu 96 AB gibi Çin kaynaklarında yer almaktadır. F. Hirth, O. Franke, De Groot, E. Chavannes gibi batılı araştırmacılar, Ortaasya ve Çin tarihi üzerinde yaptıkları çalışmalarda, Chang Ch'ien'in seyahatnamesinden büyük ölçüde yararlanmışlardır.

uğraşan halkı, pirinç ve buğday ekıyor ve bağcılık yapıyordu³⁰. Buraya gelen Çin elçilik heyetinin, Fergana atları hakkında vermiş olduğu haberlerin, Çin İmparatoru Wu³¹ yu çok etkilemiş olduğu bilinmektedir. Hatta bunlara sahip olabilmek için, çeşitli diplomatik yollara başvurduğunu o dönemin kaynaklarından öğrenmekteyiz³². Belgeler, Fergana devletini askeri açıdan güçsüz olarak gösterirken, diğer taraftan askerlerinin Hun ve Yüeh Ch'iler gibi at üstünde savaştıklarının ve en önemli silahlarının da ok ile yay olduğu hakkında ayrıca bilgi vermektedirler. Kuzeyden K'ang-gü³³, güney-batıdan Büyük Yüeh Ch'iler³⁴, kuzey-doğudan Wu Sun ve doğudan Han-mi ile Yü-ti'en (Hotan) gibi devletler ile komşu idi³⁵. Genel nüfus hakkında, Shih Chih'de "yalnızca yüzbinleri aşmakta" ifadesi kullanılırken, Han Shu nüfus ve asker sayısını ayrıntılı bir biçimde vermektedir. Bu verilere göre, Ta-wang (Fergana)nın 60.000 aile, 300.000 kişi ve 60.000 askere sahip olduğu görülmektedir³⁶. Bu bilgiler ışığında, nüfus açısından Ta-wang'ın Ta-hsia (Bactria) kadar büyük olmadığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda ele aldığımız ikisi göçebe diğer ikisi yerleşik olan bu dört Türkistan devletinin kurulduğu alanları, sınırlarını, nüfus ve askeri güçlerini, dönemin kaynakları elverdiği ölçüde, kısa da olsa ortaya koymaya çalıştık. 300.000 kişiden oluşan yerleşik devlet Ta-wang'ın oldukça az sayıda asker çıkarttığı görülmektedir. Buna karşılık, Yüeh Ch'i ve Wu Sun gibi göçebe devletlerin nüfuslarının 1/4 ve 1/6 oranında iyi yetişmiş askere sahip oldukları verilen rakamlardan anlaşılmaktadır. Sayıca ve nüfusça ol-

³⁰ Belgeler, Fergana halkının şarap içmekten büyük zevk aldıklarını, bağcılıkla uğraşarak çok iyi kalitede üzüm şarabı ürettiklerini ve bunları bozulmadan 20-30 yıl saklayabildiklerini göstermektedir. Bkz. SC, 123, s. 3173.

³¹ Birinci Han Sülâlesinin İmparatorlarından olan Wu, (MÖ 140-87) Çin'in sınırlarını güneyde, doğuda ve batıda genişleterek, merkeziyetçi, güçlü bir devlet kurmuştur. Türkistan'a açılma politikasını başlatan ilk kişi olması nedeniyle de tarihte ayrıca önemli bir yere sahiptir.

³² SC, 123, s. 3174 deki belgede, en iyi cins atların Erh-shih mevkiinde bulunduğu ve Çin elçilik heyetine verilmemek için de halkın bunları sakladığı belirtilmektedir. İmparator Wu'nun bu atlara sahip olabilmek için giriştiği her türlü çaba, SC, 123, ve HS, 96 A bölümlerinde anlatılmıştır.

³³ HS, 96 A, s. 3894 de Fergana'nın K'ang-gü'deki Pi-t'ien Ch'eng'den uzaklığı 1511 Li olarak verilmiştir.

³⁴ Güney-batı sınırında Ta-hsia devleti gösterilirken, büyük Yüeh Ch'iler batı yönüne konulmuştur. Bkz. SC, 123, s. 3160.

³⁵ SC, 123, s. 3160; HS 96 A, s. 3894.

³⁶ HS, 96 A, s. 3894.

dukça fazla olan bu eski Türkistan devletlerinin, askeri açıdan Büyük Hun İmparatorluğunun gücüne erişemedikleri, yine aynı dönem belgelerinden ortaya çıkmaktadır. Doğuda bir zamanlar, büyük bir tehlike olarak görülen Yüeh Ch'i ve Wu Sun'ların batıya göçleri, buradaki siyasi denge- nin bozulmasına neden olmuşsa da Türkistan'da güçlü bir askeri ve siyasi birliğin kurulmasını sağlayamamışlardır. Bu otorite boşluğunu, zaman zaman Hun ve Çin İmparatorlukları doldurmaya çalışmış ve doğal olarak bu hareket Türkistan üzerinde devamlı savaşların çıkmasına ve siyasi den- genin sık sık değişmesine yol açmıştır.

REFORMCU BİR HÜKÜMDAR FATİH SULTAN MEHMED

Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL

Bu yazımızda, devlet adamı ve kumandan Fatih Sultan Mehmed'in araştırmacılarca işlenmemiş reformcu yönünü ele alacağız. Zira, menşei nereden gelirse gelsin benimsediği bir imparatorluk idesini gerçekleştirmek yolunda tüm hayatını ve enerjisini harcamış, cihan hâkimiyetini gerçekleştirememişse de cihanşümul Osmanlı İmparatorluğu'nu kurmayı başarmış, Fatih'in bu yönü bugüne dek gerçek anlamda ele alınıp işlenmemiştir. Çünkü, onun bizce en ilginç yanı Osmanlı Devlet düzenine getirdiği yeniliktir. Ancak, burada esas konumuza girmeden önce kısa da olsa İstanbul'un alınmasının nedenleri ve benimsediği cihanşümul hâkimiyet fikrinin oluşumuna bir bakış yapmanın yerinde olacağı kanısındayız.

Kritovulos ve Tâci Beyzâde Cafer Çelebi gibi iki çağdaş ve müstakil kaynak, İstanbul'un fethi kararının alındığı toplantıda II. Mehmed'in şu noktalar üzerinde durduğunu nakletmektedirler. "Gaza, atalarımızın gibi bizimde temel görevimizdir. Memleketimizin tam ortasını işgal eden Bizans, devletimizin düşmanlarını korumakta ve onları bize karşı tahrik etmektedir. Osmanlı Devleti'nin güvenliği ve geleceği için bu şehrin alınması zaruret halini almıştır". Hiç şüphesiz Fatih bu beyanıyla, Bizans'ın Osmanlı saltanat müddeilerini barındırarak devleti sık sık iç harbe sürüklediğini hatırlatmakta ve Haçlı Seferleri'nin esas tahrikçisinin Bizans olduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Fatih'e göre, o zaman nüfusu 30 veya 40 bini geçmeyen, ticareti tamamıyla Venedik ve Cenevizlilerin elinde bulunan bu şehrin tabii sahibi Anadolu ve Rumeli'de kurulmuş olan yeni imparatorluğun sahipleri olmalı idi. Çünkü, Bizans'ın tıpkı Selanik gibi batılılara devri teslimi ihtimali uzak değildi. Bunun tahakkuku ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir zaman gerçekleşmemesi demek olurdu. İşte bu objektif görünümeler Tuna-Fırat arasında tek devlet, bir tek hükümdar prensibi temel felsefesi olan II. Mehmed için İstanbul'un fethinin bir ölüm kalım meselesi olduğunu kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır.

29 Mayıs 1453'te gerçekleştirilen bu düşünceden sonra II. Mehmed, bir anda İslam âleminin en şanlı sultanı durumuna gelmiştir. Fatih kendi-

sini artık cihanşümul bir imparatorluğun vârisi olarak görmekte, iktidarının mutlak mahiyetine inanmakta, İstanbul'un her bakımdan tekrar dünyanın merkezi haline gelmesini istemektedir. İşte 30 yıllık saltanatını bu gayeleri gerçekleştirmeye adanmış Fatih, aşağıda değineceğimiz köklü reformlarla Osmanlı İmparatorluğu'nu kesin şekli ve hüviyeti ile kuracak, şahsında klasik Osmanlı Padişahı tipini yaratacaktır.

Fatih'te cihanşümul hâkimiyeti teslim eden bir hükümdar fikri, muhtelif kaynaklardan beslenmiştir. Daha II. Murad devrinde yazılmış Yazıcızâde Ali'nin Selçuknâme'sinde Osman Gazi'nin soyundan olduğu için uçtaki Türk beyleri tarafından hükümdarlığa seçildiği kaydedilmekte ve devamlı "Gün Han'ın vasiyeti Oğuz Tôresi gereğince hanlık ve padişahlık değmez" denilmektedir. Bu iddianın tarihi esası ne olursa olsun Osmanlı hanedanı, diğer Türk hükümdarları üzerinde hâkimiyetini meşrulaştırmak ve bilhassa Timur ve oğullarının himaye ve üstünlük iddialarına karşı çıkmak için, bu görüşü benimsemiş ve paralarda Kayı Boyu damgası kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlılarda aynı zamanda hâkimiyetin menşei hakkında İslami telâkki de kuvvetle benimsenmiştir. Buna göre bir gaza başarısı üzerine Selçuklu sultanı ona beylik tevcih etmiş ve beyliğe ait sembollerini göndermiştir. Selçuklu sultanın kendisi ise bu otoriteyi halifeden almakta idi. Nitekim otoritesini gazi sıfatına dayandırmak hususunda en ileri giden hükümdar da Fatih olacaktır.

İstanbul'un alınması ile Fatih, üçüncü bir geleneği de benimsemiştir. Zira Fatih İstanbul'u aldıktan sonra kendisini Roma İmparatorluğu'nun yegâne meşru vârisi saymıştı. Onun, Rum ve İtalyan nedimlerine eski tarihleri okutarak "İmparatorluk merkezine fiilen sahip olan, imparatorluğun da sahibidir" düşüncesi hakkında fikir aldığını bilmekteyiz. Nitekim 1466'da bir Rum âlimi Trapezuntis, Fatih'e "Romalılar ve Dünyanın İmparatoru" unvanını veriyor ve ilave ediyor; "Kimse şüphe etmesin ki, sen Romalıların imparatorusun, imparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse imparatordur. Roma İmparatorluğu'nun merkezi de İstanbul'dur". Çağdaş batılı yazar ve sanatçılarda ona aynı görüşle bakmışlar ve o şekilde hitap etmişlerdir. İşte Fatih hanlık, gazilik ve kayserlikte de cihanşümul hâkimiyetin yolunu görmekte idi. Nitekim, çağdaş Türk tarihçi ve âlimi Kemal paşazâde "Tedbiri cihangirlik zikrindeydi" diyerek Fatih'in gerçek emelini açıklamaktadır.

Fatih'in siyasi tezahürlerinden biri de, Ermeni Patriği ve Yahüdi Hahambaşısını İstanbul'da payitahtında yerleştirmesidir. Fatih'in eski Roma

ananesini benimsemiş görünmesinin esası, fetih ve hâkimiyet gayeleri için ne kadar faydalı, hatta zaruri olduğunu anlamış olması, hiçbir zaman gözden uzak tutulmamalıdır. Cihanşümul hâkimiyet için Fatih'in Roma'nın dünya üzerinde yegâne meşru otorite olduğu hakkında Hıristiyan âleminde henüz kuvvetini kaybetmemiş fikirden azami faydanlamak isteyeceği tabiidir. Kısaca bu anane onun için siyasi bir vasıta ve fetihleri için bir hareket noktası olmuştur. Görülüyor ki, Osmanlı sultanı, İstanbul'un fethinden sonra cihanşümul imparatorluk idesine yükselmiş bulunmaktadır. Bunda kimi yukarıda değindiğimiz eski Türk hanlık telakkisini, kimi Roma'nın cihanşümul imparatorluk fikrini bulabilir.

Onun, çeşitli tehlikelerin varlığına rağmen İstanbul'un fethini başardıktan sonra, arazi bakımından varmaya çalıştığı hedefi, Tuna ile Fırat arasında bir tek hâkimiyet ve idareye tâbi merkezi bir devlet meydana getirmek olmuştur. Bunda da başarıya ulaşmıştır. İşte burada esas konumuz girer. Gerçekten de çağdaş tarihçisi Tursun Bey'in bile aşırı bulduğu gaza faaliyetine ara vermeden devam ederek, 30 sene içinde iki denizin ve iki karanın tam hâkimi olmuş, açık bir deyişle imparatorluğun territorial yaratıcısı Fatih'in bizce en büyük icraatı, Osmanlı imparatorluk müesseselerini geliştirerek onlara kesin şekillerini vermesidir. Kanun düzenini açmasıdır. Çünkü, İstanbul etrafında ülke bakımından bir bütün teşkil eden imparatorluğun yaşaması için gerekli yeni sistem ve yöntemleri tespiti ve bunları gerçek anlamda uygulamaya bağlı olduğu anlayışı Fatih'te gerçek anlamda olgunlaşmıştır.

Bunun için devlet bünyesinde köklü değişiklikler yapan Fatih'e bir devletin gerçek kurucusu diyoruz. Çünkü o, Tuna ile Fırat arasında bir tek hâkimiyet ve idareye tâbi merkezi bir devlet tipini gerçekleştirmeye çalışırken, tüm devlet selahiyetlerini elinde toplayan ve imparatorluğunu mutlak şekilde bir merkezden idare eden padişah örneğini de yaratma uğraşını birlikte yürütmüştür. İşte o, devlette başlayan yeni devlet düzenlemesini, başka bir deyişle merkezîyetçi mutlak imparatorluk idaresini kurarken, herşeyden önce iktidarına karşı koyabilen elemanları bertaraf etmekle işe başlayacaktır. Çünkü, devletteki genel görünüm Fatih Sultan Mehmed için hiçte müsait değildi. Şöyle ki, Çandarlı ailesi devlet idaresini fiilen ellerinde bulunduruyordu. Öte taraftan uçlarda eski büyük gazi aileleri, Mihâl Oğulları, Evrenos Oğulları, Turhanbey Oğulları, merkezi otorite karşısında temsil ettikleri büyük askeri kudret sebebiyle hesap edilmesi gereken unsurlar teşkil etmekte idiler. Nihayet Osmanlı hanedanından olan müddeiler padişahların hâkimiyetlerini ve bu hâkimiyetin bölünmez-

liğini tehdit etmekte idiler. Tahta çıkışında isyan etmiş yeniçerileri şiddetle cezalandırarak birçoklarını saray yönetiminden uzaklaştıran Fatih, yerlerine saraydaki avcı bölüklerinden sekban adı altında yeniçeri bölükleri meydana getirmiş ve yeniçeri ağalarını sekbanlar arasından seçmeye başlamıştı. Bu suretle askeri sistemde yeni bir uygulama başlamış oluyordu. Daimi emri altında bulunan ve doğrudan doğruya şahsına bağlı 10-12 bin kişilik bu kuvvetle, imparatorluk içinde çıkabilecek herhangi bir muhalefeti anında kırabilecek güce erişmişti.

Fatih şahsi iktidarı hakkında seleflerinden çok daha üstün bir inanca sahipti. Bunun tabii bir sonucu olarak, İstanbul'un fethini başardıktan sonra devlet yönetimine de yeni bir sistem yerleştirmiştir. Bundan böyle sadrazamların tümü kendi kullarından gelecektir. Hiç şüphe yok ki, bu uygulama ile kendi mutlak vekili, kendi emir ve arzularına mutlak surette tâbi birisi haline gelecekti. Fatih, sadrazamlarını kullarından seçtiği gibi kendi icrai ve siyasi iktidarının mümessilleri olarak idarenin her kademesinde kullarını kullanmıştır. Böylece valiler, tımarlı sipahiler, vergi tahsilatları ve padişah yasağını tatbik memur bütün icra organları kullardan seçilmiştir. Bunun yanında şeriat ve kanunun idare ve uygulaması münhasıran ulema eline bırakılmıştır. Şer'i ve örfi kanunlara göre hüküm verme yetkisi, idarenin kontrolü kadılara bırakılmıştı. Sadrazam, padişahın mutlak vekili olarak maliye işlerini temsil eden defterdarın, kanun tatbikinden sorumlu olan kadı asker ve kadıların üzerinde nâzır olup onların işlemlerini onaylardı. Fakat, onlar kendi işlerinde bağımsız ve doğrudan doğruya padişaha karşı sorumlu tutulmuşlardı. Diğer yandan vezir-i âzamın yeniçeri üzerinde doğrudan doğruya emir verme yetkisi alınmış, ağa doğrudan padişahın emir alır duruma getirilmişti. Bu uygulama ile vezir-i âzaman kontrolsüz bir şekilde devlet yetkilerinin ve kuvvetlerinin tümüne hükmetmesi tehlikesi bertaraf edilmek istenmiştir. Böylece idarenin üç esas kolunda son söz padişaha bırakılmıştır. İdarenin bu üç esas kolu ortaçağın diğer ortadoğu devletlerinde görüldüğü gibi genel siyaset işlerinde vezaret, maliye işlerinden sorumlu defterdarlık, kanunun tatbiki ile görevli kadı askerliktir. İşte Fatih kendisinden önce var olan ancak, ademi merkezîyete yönelik biçimde çalışan bu devlet işleyişini düzenleyen bazı değişiklikler yapmış ve bununla ilgili kanunnameler çıkartmıştır. Yeni duruma göre de devlet kurumlarına kesin şeklini vermiştir. Bu suretle de Osmanlı Devleti'nde Fatih'le şeriat yanında yalnız hükümdarın idaresinden doğan bir hukuk -örfi kanunlar meydana çıkmış- uygulanmaya başlamış ve sahası gitkçe genişlemiştir. Şunu da belirtmek yerinde olur ki, bu uygulama İsla-

mi anlayışa yabancı bir davranıştı. Çünkü, kanunname ilanı, Türk devlet ananesinden gelmektedir. Türk ve Moğol hakanları kendi yasa ve törelerini en mühim hâkimiyet haklarından saymakta idi. İşte bu sistem ilk kez Fatih'le Osmanlı düzenine giriyordu. O, padişah sıfatı ile hükümdarın örfi kanunlar koymaya mutlak şekilde yetkili olduğu görüşünü ulemaya benimsetmiştir. Ne var ki, bu düşünce ancak, XVI. yüzyılın başlarına kadar yaşama olanağı bulacaktır. İşte Fatih bu yetkiye dayanarak birçok kanunlar, yasaknâmeler çıkartmış ve bunlar padişah emirleri, hükümler şeklinde toplum düzenine intikal ettirilmiştir.

Fatih'in getirdiği yeni düzen, başka bir deyişle idare ve hukuk sisteminde yaptığı reformlar, mutlak merkezîyetçilik idaresini imparatorlukta yerleştirmeyi amaçlamakta idi. Nitekim yeni düzenin yerleşmesinde son derece titiz davrandığı da gözden kaçmamaktadır. Çağdaşları, onun kanunların ve nizamların tatbikinde ve devlet menfaatini alakadar eden meselelerde fazlası ile sert ve şiddetli olduğunu ifade etmektedir. Hatta kanunun uygulanmasında kendi oğulları için bile imtiyaz tanımazdı, diyen çağdaş yazarlar Fatih'in hukuka ve kanun düzenine saygısını açıkça dile getirmektedirler. İdari ve icra alanında yerleştirdiği mutlakîyetçi düzenin yanı sıra Fatih'in maliye ve toprak siyaseti de inkılapçı bir karakter taşımaktadır. Çünkü, imparatorluğun kurulması için memleketin kaynaklarını son dereceye kadar kullanmaya gayret sarfetmiş ve köklü tedbirlere başvurmuştur. Ancak hemen burada belirtmek yararlı olacaktır ki, bu durum ölümünden sonra şiddetle patlak veren sosyal-siyasal gerginliğe sebebiyet verecektir. Fatih'in mali tedbirleri şu üç kısımda toplanmaktadır; para, inhisarlar, vakıf ve mülklerin devletleştirilmesi.

Yeni akçe çıkartma ve eskisinin tedavülünü yasaklama mali tedbirlerin başında gelmektedir. Çünkü, bu kararlar şahıslar elindeki eski akçeyi darphanelerde beşte bir eksikliğine hakiki gümüş fiyatına almak imkânı elde etmişlerdir. Böylece devlet nakit gümüş para üzerinden beşte bir vergi alma imkânına kavuşmuştu.

İnhisarlarla ilgili tedbirlere gelince, devlete yeni ve süratli finansman kaynağı bulmak isteyen Fatih, tuz, sabun, mum gibi zaruri tüketim mallarını bölge bölge mukataaya vermek, yeni intizamla bu maddelerin inhisarını satma usulünü geniş ölçüde kullanmış, bundan hazine için büyük gelirler sağlamıştır.

Esas ve imparatorluk ölçüsünde hoşnutsuzluk doğuran tedbir, uyguladığı toprak reformudur ki, 1475 tarihinden sonra vakıf ve mülk toprakları

nın büyük bir kısmını devlet toprakları haline sokulması ve tımar olarak askeri sınıfa tahsisidir. Bu gibi toprakların çoğu esasen daha önce miri arazi olup muhtelif yollarla vakıf ve mülk haline gelmiştir. Fatih bu toprakları vesikalara göre durumlarını inceledikten sonra saptanan bazı esaslar çerçevesinde devlete mal etmiştir. Çağdaşı Türk tarihçisi Tursun Bey'e göre bu uygulama ile 20 bin köy ve mezra devlete mal edilmiş ve tımar sahiplerine dağıtılmıştır. Görünüşte bu reformun gayesi, asker dirliklerini artırmak ise de, gerçekte imparatorluk arazisinde oldukça geniş bir sahayı kaplayan vakıf ve mülk topraklarının merkeziyetçi-mutlak imparatorluğu için artık bir tehlike teşkil ettiğinin Fatih tarafından anlaşılmış olmasıdır. Çünkü, kuruluştan itibaren isteyerek ve istemeyerek bölgeselliğe dayalı bir idareyi, yapıyı, merkeziyetçi bir düzende birleştirmeye çalışan Fatih için bu toprakların idari üniteye ayrıcalıklı biçimde devamını istemesi olanaksızdı. Bu reformun neticesinden zarar gören geniş bir kitle büyük tepki göstermişti. Vakıf topraklarının devletleştirilmesinden bilhassa ulema sınıfı, şeyhler, eski Türk-Müslüman aileleri müessir olmuştu.

Osmanlı toplumunda nüfuslu ve zengin ailelerin ellerindeki araziye mülk ve vakıf haline çevirmeye çalıştıklarını, vakıf mütevellisi olarak kendi çocukları ve torunları için bu toprakları sağlam bir gelir kaynağı haline soktuklarını biliyoruz. Nitekim Osmanlı tarihinde sadece Fatih gibi mutlak otorite sahibi bir hükümdar böyle bir reformu gerçekleştirebilmiştir.

XV. yüzyılda Fatih'le birlikte uluslararası alanda siyasi itibarını kazanan imparatorlukta, siyasi güce paralel olarak alınan köklü tedbirlerle devlet gelirlerinde büyük artışlar meydana gelmiştir. Bu ise Osmanlı Devleti'nin büyük askeri ve siyasi teşebbüslerini mümkün kılan en önemli etkidir.

Ticari ve ekonomik alanda alınan tedbirlere gelince, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikanın hedefi yalnız Avrupalıların siyasi hâkimiyetine son vermek değil ve aynı zamanda ekonomik bakımdan da üstünlüklerine son vermek şeklinde planlanmıştı. Örneğin, Bizans'ın çöküşü devrinde Venedik ve Cenevizlilerin temin ettikleri tam gümrük muafiyeti ayrıcalığına derhal son verilmiştir. Gümrük tariflerinde Fatih'le birlikte büyük değişiklikler yapılarak, o güne dek % 2 gibi son derece büyük olan vergi, % 4'e çıkarılmış ayrıca kapitülasyon ile ticaret yapma izni verilen yabancılar için bu % 5 olarak saptanmıştı. Bu siyaset o zamana kadar imtiyazlı bir durumda Levant pazarlarını sömüren Avrupalı tüccarlar tarafından bir felaket gibi görüldü ile karşılanmıştı.

Fatih devrinde süratle büyüyen İstanbul, Fatih'den önce beynelmilel ticaret merkezleri haline gelen ve gittikçe büyüyen Bursa, Edirne, Gelibolu bu ekonomik canlanmanın delilleridir. Bölgelerarası ticarete Osmanlı tebaası olan Türk-Müslüman tüccarlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, İtalyanların yerini almıştır. Batı Anadolu kuvvetli bir pamuklu sanayii, Ankara ve Tosya'da sof sanayii, Bursa ve İstanbul'daki ipekli sanayii Fatih devrinde büyük gelişmeler göstermiştir. İhracata dönük bu sanayii kolları yanı sıra İstanbul'da ve Selanik'te çuha sanayii, Edirne'de deri işleri ve ayakkabı sanayii kolları da dış pazara mal veren kuruluşlar arasında idiler. Diğer yandan Fatih devrinde Bursa, yerli sanayiın gördüğü teşvik ile günde beş yük ipek işler duruma gelmiş ve gümrük gelirlerini gösteren belgelerdeki bilgilere göre, 1479'a doğru Bursa gümrüğünün yılda ipekten geliri 15 bin düka altına çıkmıştı. Yine bu dönemin ilginç yanlarından biri ağaç, tahta ve demir ihracaatında kaydedilen büyük ilerlemedir. Türk tacirlerinin büyük şirketler kurması XV. yüzyılda, Selçuklu Anadolu-su'nda olduğu gibi Türk-Müslümanların hâlâ sanayi ve ticarete birinci planda faaliyette olduklarının en açık delilidir. Ne var ki, Fatih'ten sonraki dönemde de Batı Avrupa ticaretinin gittikçe daha büyük bir önem kazanması Ermeni, Rum ve Yahudileri Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarete hâkim unsur olmalarını hazırlamıştı.

Bu bilgilerden sonra, devrin karakterini kısaca ifade etmek gerekirse denilebilir ki; Fatih devrinde Osmanlı siyasi düzeni emniyet sağlamış, birbirinden uzak geniş sahaları birbirine yaklaştırmış, birbirini tamamlayan iktisadi bir birliğe yol açmıştır.

Fatih'in en büyük gayesi, İstanbul'u dünyanın siyasi ve iktisadi merkezlerinden biri, hakiki bir metropolis haline getirmek, nüfuslandırmak, imar etmek ve kalkındırmak olmuştur. Nitekim çağdaş yazar Kristovulos'ta onun, buna ne kadar ehemmiyet verdiğini açık bir şekilde belirtmiştir. İstanbul Fatih'den önce vücutsuz bir baş gibi idi. Şehir nüfusu 30 bin kadardı. Patrik Gennadius imparatorluğun son günlerinde İstanbul'u fakir, büyük bir kısmı boş, harebeler şehri olarak tanımlamaktadır. Böyle bir şehir teslim alan Fatih, ilk iş olarak şehri nüfuslandırma sorununa el atmış, sürgün usulü uygulaması ile Anadolu Türk halkını şehre yerleştirmeye başlamıştı. Bilahare imar faaliyetlerine girişen Fatih, İstanbul halkı için gerekli alt yapı tesislerini, şehrin yol, su, köprü gibi ihtiyaçlarını tespit ettirerek hemen inşaat yapım ve onarım faaliyetlerine girişmiştir.

1455 kışında biten ünlü Kapalıçarşı'dan sonra, Sarayburnu'nda inşasına başlanan (Yeni Saray) Topkapı Sarayı 1464 yılında tamamlanmıştı. Hemen şunu belirtmek yerinde olacaktır ki, İstanbul'un imarında esas rolü, bütün Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda ve gelişmesinde olduğu gibi, vakıf müessesesi oynamıştır. Çünkü, Osmanlılarda devletin üzerine almadığı birçok amme hizmetlerini yani umuma mahsus binalar, ibadet, ticaret yerleri, seyyahları barındıracak oteller, çeşme ve hamamlar, köprüler, mektep ve hastahanelerin inşası ve bunların yaşaması işini vakıf müessesesi yerine getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin amme hizmetleri fikrinden uzak olduğu, yalnız tebayı istismar fikrine bağlandığı düşüncesi tamamıyla yanlıştır. Çünkü, reayanın refah-ı hali bir din görevi olarak benimsenmişti. Örneğin, Fatih kendi vakfiyesinde "Hüner bir şehri bünyad etmektir, Reaya kalbin abad etmektir" yazılıdır. Bu nedenle, Osmanlı Devleti vakıf müessesesini bu istikamette en ziyade geliştirmiş bir Türk-İslam devletidir. Devlet bütçesinden 1528'de vakıf ve mülklere ayrılan para, genel gelirin % 16'sını kapsamaktaydı.

İşte İstanbul da diğer şehirler gibi aynı yolla bir Türk şehri olarak yeniden imar edilmiştir. Fatih, 1459 yılında tüm büyük devlet ricâlini toplayarak şehrin muhtelif yerlerinde vakıflarla imar merkezleri meydana getirmelerini istemiştir. Nitekim bugün dahi aynı isimle anılan Mahmut Paşa Sitesi, Hoca Paşa, Gedik Ahmet Paşa, Murad Paşa, Davut Paşa mahallerini teşkil eden siteler bu istek sonucu ortaya çıkmışlardır. Bizzat Fatih, kendisinin yaptırdığı cami, etrafında sekiz medresesini, çocuklar için bir mektep, bir hastahane, darüş-şifa, bir imaret inşa ettirmiştir. Nitekim imparatorluğun en yüksek ilim müessesesi olarak yaptırılan Sahn-ı Seman medreselerinde yüksek dini ilimlerle beraber akli ve nakli ilimler (tıp, astronomi, matematik) okutulması onda liberal düşünceye saygının derinliğini göstermesi yönünden de son derece dikkate değerdir. İşte tüm bu tesislere ait vakıflar aynı zamanda şehrin büyümesi ve kalkınmasında da başrolü oynamış, fetihten bir yüzyıl sonra İstanbul Fatih'in tasavvur ettiği gibi gerçekten bir dünya metropolisi haline gelmiştir.

OSMANLI DÖNEMİ FİYAT POLİTİKASI VE FİYATLARIN TAHLİLİ

Yrd. Doç. Dr. MUSTAFA ÖZTÜRK*

GİRİŞ

Tarih ilminin konusu, zaman içinde insan olduğuna göre, insanın bütün faaliyetlerine esas olan düşünce, yaşayış tarzı, inanç sistemi, kültürel değerleri, üretim ve tüketim biçimleri, kısaca maddî ve manevî unsurları, bu unsurların kaynağı, gelişmesi ve sonuçları, tarihin de konusunu teşkil eder. Böylece tarihi, sadece bir takım siyasî ve askerî zaferler yekünü veya sülâle tarihleri olarak ele almak, tarihin hakiki manası ve mahiyeti ile bağdaşmaz. Bu haliyle tarih, ne “faydalanılan” ve ne de “ders alınması gereken bir ilim” olmaktan çıkar. O halde, “faydacı” ve “ders alınması gereken tarih”, bir “bütün” olarak telâkki edilen tarihtir. Bir “bütün” olarak ele alınan tarih, zamanla ihtisaslaşarak, siyasî, hukuk tarihi, eğitim tarihi, müesseseler tarihi, askerî tarih ve iktisat tarihi gibi, konularına göre uzmanlık alanlarına ayrılmıştır.

İktisadın, günümüzde olduğu gibi, geçmişte de, devletlerin hayatlarında vazgeçilemeyen bir unsur olduğu bilinmektedir. Devletlerin dışta siyasî ve askerî üstünlüklerini sürdürebilmeleri, içte, mamur bir ülke, müreffeh bir cemiyete sahip olmaları, bu varlık ve üstünlüğün devamında iktisadî yapının mahiyeti önemli bir etkidir. İktisadî düzenin mahiyetini, paranın durumu, ticaret hacmi, üretim miktarı gibi hususlar belirler. Aynı zamanda fiyatlar da iktisadî hayatın en önemli göstergelerinden biridir. Zira yukarıda sayılan iktisadî faaliyetlerin işleyiş tarzı, iyi veya kötü sonuçları, hemen fiyatlara gözle görülebilecek derecede yansır. Paranın tağşişi, ticaret hacminin veya üretimin düşmesi fiyatları olumsuz yönde etkilerken, paranın istikrarlı seyri, veya üretimin artması, fiyatlara da bir istikrar getirecektir.

İşte bu açıdan büyük önemi haiz olan fiyat tarihinin araştırılması, bugüne kadar her nasılsa ihmal edilen önemli bir boşluğu dolduracağı gibi, tarihimize yeni boyutlar kazandıracığı da şüphesizdir.

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ.

I. OSMANLI FİYAT POLİTİKASI

Çağına göre siyasi, askerî ve iktisadî bakımdan mükemmel bir sistem kuran Osmanlı İmparatorluğunun dayandığı iki temel unsur vardır ki, bunlardan biri, kaynağını islam dininden alan “İslam Hukuku”, diğeri de geleneksel “Türk Tôresiydi”. Bu ikilikten olmuş olmalı ki, Osmanlı imparatorluğunun idarî, hukukî ve iktisadî düzeni hakkında ileri sürülen fikirlerde, çoğunlukla her iki unsurun sınırlarının tespit edilemediği ve yer yer birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Devletin İslamî prensiplere bağlı olmasından dolayı, hemen her konuda ve giderek genelde Osmanlı devlet düzeninin “teokratik” bir düzen olduğu hükmüne varılmaktadır. Bu cümleden olarak, fiyat politikası ve iktisadî düzenin de şer’i esaslara dayandığı görüşü yaygındır. Öyleyse öncelikle, İslam fiyat politikasının mahiyeti belirlenmeli, sonra da Osmanlı fiyat politikasıyla karşılaştırılmalıdır.

A. İslam Fiyat Politikası

Fiyat, mübadelede verilen bir servetin karşılığı, alınan veya alınabilen servet veya para miktarı¹ olduğuna göre, islam iktisadında, doğrudan fiyat politikasını belirleyen herhangi bir nass yoktur. Ancak halk arasındaki alış-verişi düzenleyici ayet ve hadisler vardır. İslam fiyat politikasını istidlal yoluyla sözkonusu ayet ve hadislerden çıkarmak mümkündür.

“Birşeyi ölçtüğünüz zaman, ölçüyü tam tutun, doğru terazi ile tartın. Böyle yapmak sonuç itibariyle daha güzel ve daha iyidir”² ve “insanlardan kendileri birşey ölçerek aldıkları zaman tam alan, ama onlara birşeyi ölçüp tartarak verdiklerinde eksik tutanların vay haline”³ ayetlerinde açıkça görüldüğü üzere, ölçü ve tartılara uyulması, eksik tartmaktan kaçınılması, böyle olunca her bakımdan sonucun daha iyi olacağı ve aksine davrananların uhrevî cezaya çarptırılacakları belirtilmektedir. Öyleyse burada beliren birinci husus, ölçü ve tartılara uymak zaruretidir.

“Her kim hile eder, mağşuş şeylerle bizi aldatırsa, o, bizden değildir”⁴ ve Peygamberimizin (S.A.S.) aldatıldığını söyleyen bir sahabiye “Sen de bir şey almak istediğinde, islam dininde (hile) aldatmak ve aldanmak yok-

¹ Friedrich Falke, Umumi İktisat (Çev. Ş. Raşit Hatipoğlu), Ankara, 1938, s. 79.

² Kur'an-ı Kerim, 17/35.

³ Kur'an-ı Kerim, 82/1-3.

⁴ Muhyiddin Nevevî, Riyazu's-Salihîn (Çev. H. Hüsnü Erdem), c. 3, Ankara, 1972, s.

tur de"⁵ hadis-i şerifleri, alışverişteki ikinci hususiyeti, yani hile ve aldatmanın yasak olduğunu ortaya koymaktadır.

"Müşteri kızıştırmayın (alıcı ile satıcı arasına girip kendisini alıcı gibi göstererek) müşteriye aldatmak için bir metanın değerini arttırmaya çalışmayın"⁶ hadis-i şerifi de müşteri kızıştırmamanın yasak olduğunu belirtmektedir. Başka bir hadis-i şerifte de, yeminin kerahet olduğuna değinilerek şöyle denilmektedir: "Alış-verişte yemin, malın sürümüne medar olabilirse de, hakikatte kazancın bereketini götürür"⁷.

Alış-verişte aracıya yani simsara da yer olmadığı çeşitli hadislerle dile getirilmiştir. "Şehirlinin köylüye-velev ki o, ana baba bir kardeş olsun-simsarlık ederek onun malını (ücretle) satması yasaktır"⁸. Bir başka hadis-i şerifte de "satılık eşyasıyla pazara gelen köylüleri (pazar dışında) karşılayıp (mallarını) satın almayın, şehirli de köylünün namına onun malını satamaz"⁹ buyurulmuştur.

Böylece burada, islam fiyat politikasının dördüncü bir özelliği ortaya çıkmaktadır ki, o da aracının yani simsarın olmayışıdır.

İslam fiyat politikasında önemli bir halkayı da ihtikârın yasaklanması oluşturur. Bununla ilgili pek çok hadis-i şerif vardır, ancak biz burada bir kaçını vermekle yetineceğiz:

"Her kim ihtikâr eder, elbette o asidir, günahkârdır"¹⁰.

Muhtekir ne fena kuldur, Allah-u Teâlâ es'arı ucuzlatırsa herifin keyfi kaçır, yükseltirse o zaman ferahlar"¹¹.

"Her kim müslümanların medar-ı maişetleri üzerinde ihtikâr ederse, Allah o muhtekire cüzzam illeti ile iflas şeameti ulaştırır"¹².

"Her kim galâ kasdıyla halkın erzakını kırk gün ihtikâr ederse, Allah'ın ahd ü mîsakından uzaklaşır, Allah da ondan berî olur"¹³.

⁵ Riyazu's-Salihîn, c. 3, s. 161.

⁶ Riyazu's-Salihîn, c. 3, s. 161.

⁷ Riyazu's-Salihîn, c. 3, s. 251.

⁸ Sahih-i Buharî, c. 6, s. 471, Riyazu's-Salihîn, c. 3, s. 287.

⁹ Sahih-i Buharî, c. 6, s. 476, Riyazu's-Salihîn, c. 3, s. 288.

¹⁰ Buharî, c. 6, s. 448.

¹¹ Buharî, c. 6, s. 449.

¹² Buharî, c. 6, s. 449.

¹³ Buharî, c. 6, s. 449.

Resullah (S.A.S.) bir kere bir palas ve bir kadeh satmak istemişti.

— Bu kilimle kadehi almak isteyen var mı? diye huzurda bulunanlara sordu. Orada bulunan bir zat:

— Bu ikisini ben bir dirheme aldım, dedi. Bu defa Nebi:

— Bir dirheme kim ziyade eder? diye sordu. Diğer bir sahabi de:

— İki dirheme aldım dedi ve Resulullah da bu ikisini iki dirheme bu sahabiye verdi¹⁴.

Bu hadis-i şeriften de açıkça anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamberin bu satışı “müzâyede usulü” ile satıştır. Buna dayanarak başta İmam Malik ve İmam Şafii (R.A.) ve diğer ulema, müzâyedenin caiz olduğu üzerinde ittifak halindedirler.

Buraya kadar yapılan izahları özetlersek, islam fiyat politikasının dayandığı temelleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Ölçü ve tartılara riayet etmek esastır.
2. Alış-verişte hile yapmak ve aldatmak yasaktır.
3. Alış-verişte ihtikâr yasaktır.
4. Aracı ve tefecilere yer yoktur.
5. Spekülasyon yaratmak caiz değildir.
6. Müzâyede ile alış-veriş caizdir.

Fakat dikkat edilirse, öteki islam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğunda da uzun yüzyıllar uygulanan “Narh Sistemi” hakkında kesin deliller bulunmamaktadır. Aksine bir hadis-i şerifte “Hiç şüphe yok ki, fiyat tayin eden, (az vererek) kısan, (çok vererek) yayan, rızıklandırılan ancak Allahtır”¹⁵ buyurularak, eşyaya narh vermenin caiz olmadığı belirtilmektedir. Hal böyleyken, daha sonraki ulemadan bazıları, et ve yağdan başka yiyeceklerde, halkın zarara uğramaması için, narh koymayı hoş karşılamışlardır. Ayrıca “mübayaa fiyatı” ile ilgili olarak aynı şekilde kesin hükümler görülmektedir.

¹⁴ Buharî, c. 6, s. 449.

¹⁵ İbrahim-i Halebî, Mülteka el-Ebhur (Müt. Mustafa Uysal), c. 4, İstanbul, 1973, s. 167.

O halde “narh sistemi” menşe itibariyle belki şer’î olmayabilir. Ama islamiyetin başıboşluğa, düzensizliğe, haksız kazanca karşı olan disiplin ve düzen anlayışına uygun düşmektedir. Mübayaa fiyatının da narh gibi menşe itibariyle şer’î olup olmadığı konusu şimdilik kesin olarak tespit edilememiştir. Ama bu usulün de örfî olması kuvvetle muhtemeldir.

Netice olarak, narh ve mübayaa fiyatlarının, örfî olmakla beraber, islama aykırı olmadıklarını, müzayede ve öteki serbest fiyatların da şer’î olduklarını söylemek mümkündür. Piyasa fiyatları, bir yerde şahsın hukukuna dahil olduğundan ve tarafların rızası esas bulunduğundan, bu tür fiyatlar da şer’î fiatlardır.

B. Osmanlı Fiyat Politikası

Osmanlı fiyat politikasını, devletin genel olarak siyasi, hukukî ve iktisadî anlayışı ve örgütlenmesi dahilinde, bir bütün içerisinde aramak gerekir. Çok geniş bir coğrafi alana hakim olan Osmanlı imparatorluğu, şer’î ve örfî hukuka dayalı güçlü bir merkezî otoriteye sahipti. İdarî sistemi, sahip olduğu coğrafyanın, tabiî, tarihî ve etnik özelliklerine göre farklılıklar gösterirken, idaresi altında yaşayan topluluklar arasında hiçbir fark gözetilmez, aksine, teb’a, “padişaha Allah’ın bir emaneti” olarak görülürdü. Öyleyse bu anlayışa sahip olan devlet, bir taraftan halkını koruyup gözetirken, öte yandan da esnaf teşekküllerinin hak ve menfaatlerini de koruyacaktı. Her ikisi arasındaki bu hassas dengeyi korumak, elbette devletin başta gelen görevlerindendi.

Devletin, fiyat politikasını belirlerken, uygulamada genel olarak iki türlü fiyat politikası izlediği görülmektedir. Umumu veya devleti ilgilendiren hususlarda, idarenin fiyatları belirlediği bilinmektedir. Buna “*Müdahaleci*” bir tutum demek mümkündür. Bu tutum daha ziyade, “paranın resmî kurunun belirlenmesinde”, genellikle yılda iki defa (daha fazla, hatta aylık olabilir) verilen “narh”ta ve ordunun, İstanbul’un veya başka şehirlerin iaşesi için çıkarılan zahire, canlı hayvan veya diğer bazı maddelerin (güherçile, bakır, arpa, odun, kömür vb.) alımında yayınlanan “mübayaa” emirlerinde karşımıza çıkmaktadır. İkinci olarak, umumu, veya devleti değil de, sadece tarafları ilgilendiren hususlarda ise, devletin “*serbest*” denebilecek bir politika izlediğine şahit olunmaktadır. Belki de bu tür fiyatlar, ahvâl-i şahsiyyeye dahil olduğundan ve devletin ahvâl-i şahsiyyeye müdahale etmeme hususundaki anlayış ve kararlılığından dolayı, devletin müdahalesinden uzak kalmışlardır.

Netice olarak, Osmanlı dönemi fiyatlarını menşee ve mesnedleri itibarıyla ele alırsak, kur, narh ve mübayaa fiyatlarının şer'î olmamakla birlikte, *şeriate dayandırılmış örfî fiyatlar*, serbest ve müzayede fiyatlarının da *şer'î hukuka dayalı fiyatlar* olduğu söylenebilir.

II. OSMANLI İKTİSADINDA FİYATLARIN KAYNAKLARI

A. Kaynakların Tanıtımı

İmparatorluğun genişliğine, iktisadî faaliyetlerin çeşitliliğine göre, fiyatların kaynakları da çeşitlilik göstermektedir. Ancak bu kaynaklar, bütün devirler için geçerliliklerini korumamaktadırlar. Kaynakların tahliline girmeden, fiyatların yer aldığı kaynakları kısaca tanıtmak gerekmektedir.

a. Tahrir Defterleri

Yeni fethedilen bir bölgenin iktisadî ve sosyal kapasitesini ortaya çıkarmak ve ona göre bir düzenleme yapmak amacıyla tutulan Tahrir defterlerinde, konumuza esas olan bazı fiyatlar bulunmaktadır. O bölgenin kaza ve köylerinin hâsılları, alınabilecek vergi miktarları, zamanın para değeri (genellikle akçe olarak) üzerinden hesaplanmıştır. Tahrir geleneği XVII. yüzyıldan itibaren terkedilmiştir.

b. Mühimme Defterleri

Merkezden taşraya yazılan muhtelif belgelerin (emir, ferman, hüküm vb.) birer suretlerinin bulunduğu Mühimme defterlerinde, fiyatlarla ilgili pek çok belge bulunmaktadır. Burada çoğunlukla bir bölgeden istenen zahire, canlı hayvan veya diğer bazı maddelerin fiyatları bulunmaktadır. Atama beratlarının suretlerinden de, bu göreve atananların ücret ve diğer istihkakları belirtilmektedir.

c. Muhasebe Defterleri

Çeşitli kalemlerde (bütçe, imaret, inşaat) tutulan muhasebe defterlerinde de, bazı maddelerin fiyatları bulunmaktadır. Fakat bu defterlerden aynı malın fiyatını yıllar itibarıyla izlemek mümkün değildir.

d. Evkaf Defterleri

Bütün vakıfların tahrirlerinin yazıldığı Evkaf defterlerinde, vakfın mal varlığı, kira ücretleri, gelirleri ve vakıf görevlilerinin ücret ve istihkakları

hakkında bilgiler bulunmaktadır. Vakıf tahrir defterlerindeki fiyatlar da, sadece tahririn yapıldığı yıl için geçerli olup, sonraki yıllar için sistematik bilgiler bulunmamaktadır.

e. Gümrük Tarife Defterleri

Yabancı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları gereğince karşılıklı olarak tutulan Gümrük Tarife Defterleri, bu bakımdan önemli kaynaklardır. Ancak bu defterler de tutulduğu dönem için kıymeti haizdirler. Burada da aynı kalem malların fiyatlarını yıllık olarak takip etmek mümkün değildir. Ayrıca bu defterlerin başka bir özelliği de, ihraç ve ithal malların cins, kalite ve menşelerini değişik ölçü ve tartı birimleriyle vermesidir.

f. Şer'iyeye Sicilleri

Kadı tayin edilen bütün kazalarda, devlet ile halk arasında pek çok yetki ve görevle mücehhez olan Kadılar tarafından tutulan Şer'iyeye Sicilleri, Kadıların görev ve sorumlulukları alanına giren her türlü belge ve bilgiyi ihtiva etmektedir. Bu meyanda her türlü fiyat ile ilgili kur, narh, mübayaa, müzayede ve rayic fiyatlarıyla ilgili belgeler bulunmaktadır. Ayrıca kalpazanlık, fiyatların kontrolü vb. gibi hususlara ait bilgileri de ihtiva etmektedirler. Üstelik sicillerde, öteki defterlerin aksine, o kazaya ait fiyatları yıllık, hatta aylık olarak takip etmek mümkün olduğu gibi, bu fiyatları öteki kazalarla da mukayese etmek mümkün olmaktadır. Siciller, Kadılık kurumunun statüsü ile birlikte Tanzimata kadar bu özelliklerini korumuşlardır. Bu tarihten sonra ise, genellikle tereke ve ilâmları ihtiva eden defterler durumuna gelmişlerdir. O halde XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar mahallî fiyat araştırmalarında Şer'iyeye Sicilleri en önemli kaynaklardır denebilir.

g. Salnâmeler

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayınlanan vilayet, askeriye ve ilmiye gibi salnâmelerde de, fiyat cinsleri bulunmaktadır. Fakat bu fiyatlarda da hareketlilik yoktur.

h. Gazete ve Dergiler

Özellikle XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başları için fiyatlar bakımından gazete ve dergiler önemli birer kaynaktır. Fakat gazetelerin çoğunlukla İstanbul ve bazı büyük şehirlerde yayınlanması, yayınlanan bu gaze-

telerin de çeşitli sebeplerden dolayı zaman zaman kapanmaları, fiyat incelemelerini hem bütün Türkiye'ye teşmil etmeyi ve hem de kesintisiz olarak sürdürmeyi engellemektedir.

i. Ticaret Borsası Sicilleri

İmparatorluğun son dönemleri fiyat tarihi için en önemli belgeler Ticaret Borsası Sicilleridir. Hemen hemen Anadolu'nun bütün önemli şehirlerinde kurulan Ticaret Borsalarının kayıtlarından, hububat, gıda maddeleri, canlı hayvan, sanayi ürünlerinin fiyatlarını bulmak mümkün olmaktadır. Bu sicillerin dağınık illerin borsalarının mahzenlerinde perişan vaziyette bulunması, ilmî bir tasnife tabi tutulmamaları, önemli bir kayıp olarak görülmelidir.

j. Konsolos Raporları

Avrupa devletlerinin imparatorluğun değişik merkezlerinde kurdukları Konsolosluklarda görevli Konsolosların, ülkelerine yazdıkları raporlar da fiyat incelemelerinde önemli birer kaynaktır. Fakat bu raporlarda teferruat yoktur. Sadece ilgisi olduğu zaman veya gerekli görülürse bazı maddelerin fiyatları verilmiştir. Bu raporlarda daha çok transit geçen malların umumî dökümleri yapılmaktadır.

k. Tarihler ve Seyahatnameler

Özel tarihler ve Vakanüvis tarihlerinde veya seyahatnamelerde de nadiren de olsa bir iki cümle ile dönemin fiyatları hakkında bir takım bilgiler bulunmaktadır. Fakat bu eserler de sistemli fiyat araştırmalarına kaynak olmaktan uzaktır. Sadece konuyu teyid etmesi bakımından kullanılabilirler.

B. Kaynakları Tahlili

Osmanlı dönemi fiyat araştırmalarının kaynakları, genel olarak yukarıda sayılan belge gruplarıdır. Bu kaynakların tahlilini ise şu şekilde yapmak mümkündür.

Tapu tahrir, Muhasebe, Mühimme ve Evkaf defterleri, yazıldıkları tarihler için geçerlidirler. Bu tür defterlerde hareketlilik yoktur, statiktirler. Yani burada geçen bir malın fiyatını, yazımdan iki ay sonra veya bir yıl sonra bulmak mümkün değildir. Aksine bu defterlerin verileri, bazan yanıltıcı da olabilir. Mesela, XVI. yüzyılda tesis edilen bir vakıf, 10 akçe ile

günlük et ihtiyacını karşılayabiliyordu. Fakat XIX. yüzyıla gelindiğinde, halâ vakfın şartnamesinin değişmediği ve 10 akçenin et ihtiyacı için tahsis edildiği görülmektedir. Oysa XIX. yüzyılda artık akçe tedavülden kalkmıştır. Aynı şekilde XVI. yüzyılda vakıf cami in imamlığına günlük 2 akçe ile imam tayin edildiği, bu rakamın gene XIX. yüzyılda da değişmediğine şahit olunmaktadır. Demek ki, belli bir amaç için tutulan tahrir, muhasebe, mühimme, evkaf defterlerindeki fiyatlar yanıltıcı olmaktadır. Gümrük tarife defterlerindeki fiyatlar ise, halka yansıyan fiyatlar değildir. Fiyatı verilen malın giriş veya toptan fiyatıdır.

Şer'iyeye Sicillerine geçen fiyatlara gelince, yukarıda da değinildiği gibi, canlı, hareketli ve birbirleriyle mukayese imkânı olan fiyatlardır. Yani fiilen uygulanan fiyatlardır. Kaza yönetici ve ileri gelenlerinin tespit ettiği narh ve narha uyulması için gösterilen gayretler, bu fiyatların resmen cari olduğunu gösterir. Sicillere yansıyan mübayaa emirlerinde, mübayaa fiyatlarını görmek ve bu fiyatları rayic fiyatlarla karşılaştırmak mümkündür. Tereke ve serbest fiyatların her türlüşünü gene sicillerde aramak gerekir. *O halde, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar, fiyat tarihi araştırmalarında Şer'iyeye Sicilleri en önemli kaynaklardır.*

Salnâmeler, Konsolos raporları ve gazeteler de bu konuda önemli bilgiler verirlerse de, sistemli ve mukayeseli bir fiyat araştırması için yeterli değildirler. Aynı şekilde yeri geldikçe bir iki cümle ile bazı maddelerin fiyatlarını veren tarihler ve seyahatnameler de yeterli değildir. Gene de bu eserlerin incelenmesinde fayda vardır.

İmparatorluğun son dönemleri için de, yukarıda değinildiği gibi, Ticaret Borsalarının sicilleri önemli kaynaklardır. Ancak bu sicillerin de derlenip tasnif edilmeleri ve araştırmacıların istifadesine sunulmaları bir zarurettir.

III. OSMANLI İKTİSADINDA TESPİT EDİLEN FİYATLARIN TAHLİLİ

İktisat tarihimizin önemli bir ögesini oluşturmasına rağmen, fiyat tarihi konusunda yapılan araştırmaların azlığı dikkati çekmektedir. Bu konuda dolaylı veya doğrudan bir takım araştırmalar yapılmıştır. Fakat bu araştırmaların büyük bir kısmı, ya iktisat tarihi üzerine verilen eserlerin ilgili bölümünü oluşturmakta, veya "narh" ve "muhasebe" defterlerinin ya-

yınından ibarettir¹⁶. Yalnız Ömer Lütfi Barkan'ın bu konudaki çalışmalarını zikretmeden geçemeyeceğiz.

İktisat tarihi alanında pek çok eser veren Ömer Lütfi Barkan, bu konuda da uzunca bir makale yayınlamıştır¹⁷. XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri başlıklı bu makale, fiyat tarihi incelemelerinde kıtas kabul edildiğinden, burada birkaç cümle ile üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Söz konusu araştırmanın hedefi, Türkiye'de fiyat hareketleri olduğuna göre, hiç olmazsa Türkiye'nin değişik bölgelerinden önemli birer merkezin fiyatlarının incelenmesi gerekirken, araştırmanın sınırlarının Edirne ve İstanbul'u aşmadığı görülmektedir. Sadece İstanbul ve Edirne'ye ait imaret kayıtlarına dayanarak, elde edilen sonuçları bütün Türkiye'ye teşmil etmek mümkün müdür? Kanaatımızca böyle bir genelleme mümkün değildir. Anadolu'nun değişik bölgelerindeki vilayetlerin fiyat hareketleri de ele alınmalıydı. O halde bu makalenin adı, "İstanbul ve Edirne'de Gıda Maddelerinin Fiyatları" olabilirdi.

Merhum, sözkonusu makalesinde, Türkiye fiyat tarihi için hazırlık safhası olarak tanımladığı çalışmalarını, bazı imaretlerin muhasebe bilançolarını yayınladığını belirtmektedir. Gerek adigeçen makalesinin kaynaklarına ve gerekse bu amaçla yayınladığını söylediği muhasebe defterlerine bakılacak olursa, Barkan'ın daha çok imaret muhasebe kayıtlarını esas kaynak olarak kabul ettiği sonucuna varılmaktadır. Nitekim kendisi de makalesinde, narh fiyatlarının, hükümetin empoze etmek istediği fiyatlar olarak değerlendirmekte, onun için imaret muhasebe kayıtlarının daha güvenilir olduğunu söylemektedir.

Bilindiği gibi, narhlar, bir kazada Kadının başkanlığında esnaf temsilcileri, âyan ve vucûh-ı memleketten oluşan meclis tarafından genellikle yıl-

¹⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarında Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, c. I., Sayı 1-2, Ankara, 1964, s. 235-377, "Fatih Camii ve İmaret tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İÜİFM*, c. 23, s. 297-341., *Süleymaniye Camii ve İmaret İnaatı (1550-1557)*, c. I-II, Ankara, 1972-1973, "Edirne Askeri Kassamına Ait tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, c. III, Sayı 5-6, Ankara, 1968, s. 1-479. Halil Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. I, Sayı 1, 2, 3, s. 36-40 54-56 50-53. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983. Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, Ankara, 1982.

¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV/136, Ankara, 1970, s. 557-607.

da iki defa (daha fazla olabilir) verilen fiyatlardır. Bu fiyatlar, devletin resmî fiyatlarıdır. Kaldı ki, imaretlere alınan erzak, gene carî olan bu fiyatlarla satın alınır. Mütevellinin tayin ettiği kâtip, vekil harç veya başka bir görevli tarafından bakkal, kasap v.s. esnaftan, zamanın narh fiyatı ile erzak alınmaktaydı. Yani narh fiyatları, resmî makamlar tarafından empoze edilen fiyatlar değil, aksine carî olan fiyatlardır. Resmî makamlar narhın korunmasını sıkı bir şekilde kontrol eder, narha uymayan esnafı çeşitli cezalara çarptırır. Resmî fiyatların dışında serbest veya karaborsa fiyatları vardı. Fakat bu, resmî fiyatların olmadığı veya güvenilmez olduğu anlamına gelmez.

Sözünü ettiğimiz makalede, sadece bazı gıda maddelerinin fiyatları esas alınarak bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Bunlar buğday, un, pirinç, arpa, sadeyağ, zeytinyağı, bal, et, tuz, üzüm, safran, karabiber ve odundur. Üstelik bu maddeler de Süleymaniye, Fatih ve II. Bayezid imaretlerine ait fiyatlardır. Oysa Barkan'ın yapmaya çalıştığı geçim endekslerinin en az hata ile yapılabilmesi için, bütün gıda ve zaruri ihtiyaç maddelerinin incelenmesi gerekirdi. Bu meyanda konfeksiyon mamulleri (bez, çuha, ayakkabı, ipek, yün vs.), aydınlatma aracı olan mum, temizlik maddesi olan sabun, hayvan yemi olarak kullanılan saman ve pek çok alanda kullanılan demir ile inşaat malzemelerinin fiyatları incelenmemiştir. En önemlisi usta, işçi, kalfa, çırak gündeliklerine yer verilmemiştir. Ücretler verilmeyince, bir ailenin sofrasına, o günkü fiyatlarla ne kadar gıda maddesinin kaç akçe ile alındığını hesaplamak ve dolayısıyla yıllara göre Fiyat-Ücret bağıntısını izlemek mümkün değildir. Sadece 6 nolu cetvelde Yeniçeri ve Sipahilerin 1527-1670 yılları arasında aldıkları ücretlerin toplamı ile bunun bütçe içindeki oranları verilmiştir (s. 603) ki, bu da ücretleri halk tabakalarına yansıtmaktan uzaktır.

Öyleyse fiyatlar gibi özel ve değişken bir konuda yapılacak araştırmanın boyutlarının daha geniş tutulması, sadece bir fiyat türüne ve kaynağa bağlı kalınmaması gerekmektedir. İşte bu amaçla yukarıda fiyatların kaynakları verilmeye çalışılmıştır. O halde bütün bu kaynaklarda karşımıza çıkan kaç türlü fiyat vardır, bunların durumu ve güvenilirliği nedir? Şimdi adigeçen belgelerden tespit edilen fiyat türlerinin tahliline geçebiliriz.

1. Ülkede tedavülde olan altın ve gümüş paraların, vezin ve fiyatları, devlet tarafından belirlenir, verilen rayic sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. Herhangi bir fiyat değişikliğinde ise, durum fermanlarla bütün imparator-

luğa ilan edilirdi. İşte bu fermanlarda belirtilen sikke fiyatları, devletin resmî fiyatlarıdır. Ancak devletin resmî fiyatlarından farklı olarak, sikkelerin piyasa fiyatlarının olduğu bilinmektedir.

2. Hububat ve canlı hayvan için de zaman zaman imparatorluğun çeşitli bölgelerine *mübayaa emirleri* gönderilirdi. Yalnız mübayaa emirlerinde belirtilen fiyatların, gerçekte çok düşük tutulduğu görülmektedir. Bunun *Sür-sat* uygulamasının bir sonucu olduğu kanaatindeyiz. Hububat ve canlı hayvan fiyatlarının o günkü asıl rayic fiyatlar olarak karşımıza çıkan Tereke defterlerinde aramak daha isabetli görünmektedir.

3. Şehirlerde uygulanan narhlar, resmî fiyatlar olup, bütün gıda ve zarurî tüketim maddelerinin fiyatları ile usta, kalfa, çırak ve işçi gündelikleri yer almaktadır.

4. Ölen bir şahsın mal varlığının saptandığı ve vârisleri arasında paylaştırıldığı Tereke defterleri de, fiyatlar konusunda önemli bilgileri kapsamaktadır. Buna rağmen tereke fiyatlarının, Kadının resm-i kısmeti yükseltmek için, dökümü yapılan malların fiyatlarını yüksek tuttuğu endişesiyle güvenilemeyen, aldatıcı fiyatlar olduğu görüşü yaygındır¹⁸. Oysa mukayeseli olarak yapılacak bir araştırmada, terekelerde geçen fiyatların, malın cinsine göre değişiklik arzettiği görülecektir. Terekede ferman veya narha tâbi bir mal varsa, ferman veya narhta belirtilen fiyatına bağlı kalınmaktadır. Yani başka bir deyişle, Kadı, resmî fiyata tâbi malların fiyatlarında herhangi bir değişiklik yapamamaktadır.

Mesela, Ankara'da 1801 tarihli bir terekede, 13 Mısır Nısfıyyesi 26, 6 Mısır Zer-i Mahbubu 24, 11 İstanbul Nısfıyyesi 27,5 kuruş olarak hesaplanmıştır¹⁹. Gerçekten de bu tarihte Mısır Nısfıyyesi 2, Mısır Zer-i Mahbubu 4, İstanbul Nısfıyyesi de 2,5 kuruştur²⁰. Aynı şekilde Kayseri'de 1799 tarihli başka bir terekede, 10 tane İstanbul Zer-i Mahbubuna 50, 6 tane Mısır Zer-i Mahbubuna 24 kuruş değer verilmiştir ki, İstanbul Zer-i Mahbubu 5, Mısır zer-i Mahbubu da 4 kuruştur²¹.

Bu uyum sadece altın fiyatlarında değil, narha tâbi gıda ve ihtiyaç maddelerinde de mevcuttur. Mesela Ankara'da 10 Ocak 1798 (22 recep

¹⁸ Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı", *Belleten*, XLI/161, 1977, Ankara, s. 66.

¹⁹ *Ankara Ser. Sic.* No: 195, Bel. 188.

²⁰ *Ankara Şer. Sic.* No: 195, Bel. 151.

²¹ *Kayseri Şer. Sic.* No: 176, s. 22.

1212 tarihli narh ile 28 Mart 1798 (10 Şevval 1212) tarihli terekedeki bazı maddelerin mukayesesi yapılırsa, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır²²:

Eşyanın Cinsi	Miktarı (1 Kıyye)	Narh Fiyatı (Akçe olarak)	Tereke Fiyatı (Akçe olarak)
Bal	1	114	120
Siyah Üzüm	1	20	18,5
Ağda	1	40	30
Fındık	1	44	36,5
Badem	1	132	120
Keçiboynuzu	1	24	24

Görüldüğü gibi, narh fiyatları ile tereke fiyatları arasında büyük bir paralellik vardır. Cüz'i bazı sapmaların olması, malın kalitesinden veya terekeyi yazan kâtibin kalite ve fiyat anlayışından kaynaklanmaktadır.

Ancak hiçbir resmî kurala bağlı olmayan ev eşyası (yatak, yorgan, halı, kilim, şamdan, mangal, kitap, tüfenk vs.) fiyatları serbest fiyatlardır. Öyle dahi olsa, bu fiyatlar da o günkü rayic fiyatlardır. Demek ki, tereke fiyatları, bütünüyle aldatıcı değil, resmî rayic fiyatları içeren güvenilir fiyatlardır.

5. Taşınır veya taşınmaz (ev, bağ, bahçe, dükkân, toprağın tasarruf hakkı) bir malın *müzâyede* (açık artırma) usulü ile satıldığı veya kiralandığı görülmektedir. Bu satışlardaki fiyatlar, resmî fiyatlar olmayıp, piyasa fiyatlarıdır.

6. İki kişinin karşılıklı olarak anlaşmak suretiyle, taşınır veya taşınmaz bazı mal alış-verişlerindeki fiyatlar da serbest piyasa fiyatlarıdır.

7. Narhlarda, hizmet beratlarında ve nafaka hüccetlerinde belirtilen ücretler de kesin ve resmî fiyatlardır.

Böylece ferman, emir, berat ve narhlarda geçen fiyatlar resmî, müzâyede, satış ve terekelerdeki bazı fiyatlar da serbest piyasa fiyatlarıdır.

²² Dr. Rifat Özdemir, *XIX, Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 253.

SONUÇ

Osmanlı dönemi fiyat tarihi araştırmaları için, öncelikle bu dönemde cârî olan fiyatların hukukî kaynakları izah edilmeli ve uygulanan politika-nın çerçevesi çizilmeliydi. Bu makalenin sınırları içerisinde, Osmanlı fiyat politikası ve kaynağı, bunun islam hukuku ile bağlantısı üzerinde durulmuştur. Sonuçta Osmanlı döneminde cârî olan bütün fiyat türlerinin şer'î olmadığı, *narh*, *kur* ve *mübayaa* fiyatlarının örfî, *müzayede* ve *serbest* fiyatların şer'î temellere dayandığı görülmüştür. Devletin fiyatlar üzerindeki kontrolü ise, bazen *müdahaleci* ve bazen de *serbest* bir tutum arzemiştir.

Çok değişik belgelerde mevcut olan fiyat türleri incelendiğinde, bütün bu kaynakların sistemli bir fiyat tarihi araştırmaları için yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kaynaklardan Şer'îyye Sicilleri istisnadır. Zİra sicilleri, sürekli, hareketli ve sistemli olduklarından, fiyatların devamlı olarak izlenmesinde çok önemli kaynaklardır. Ayrıca fiyatların kontrolü, esnaf-halk ilişkilerine ait belgeler de sicillerde yer almaktadır. Bu yönüyle de siciller fiyat tarihi araştırmalarında en önemli kaynaklardır.

Son olarak bütün bu belgelerde geçen muhtelif fiyatların tahlili yapılmış, kur, narh, mübayaa, müzayede, tereke ve serbest olmak üzere 6 çeşit fiyat tespit edilmiştir. Bunlardan kur, narh ve mübayaa fiyatlarının resmî, tereke fiyatlarının yarı resmî, müzayede ve serbest fiyatların piyasa fiyatları oldukları görülmüştür. Tereke fiyatlarının zannedildiği gibi, aldatıcı ve güvenilmeyen fiyatlar olmadığı, aksine hem resmî fiyatları ve hem de rayic fiyatları ihtiva eden önemli belgeler olduğu ortaya konmuş olmaktadır.

İSRAİL'İN KURULUŞUNA VARAN GELİŞMELER İÇİNDE ÇANAKKALE SAVAŞLARININ ÖNEMİ

Prof. Dr. METE TUNCOKU

I. Dünya Savaşı'nın önemli cephelerinden birisini oluşturan Çanakkale Muharebeleri, askerî ve stratejik açıdan olduğu kadar, uluslararası diplomasi'nin çeşitli oyunlarına sahne oluşuyla da önem taşır. Aradan geçen 75 yıla karşılık günümüzde savaşların bu yönüyle ilgili bilimsel araştırma ve yayınların yapılması bunu göstermektedir.

Bu açıdan ele alındığında, Çanakkale Muharebeleri'nin genelde pek bilinmeyen ilginç bir yönü de, İsrail Devleti'nin kuruluşuna varan uluslararası siyasal-hukuksal gelişmeler içinde büyük önem taşıyan ve Yahudi Ulusu'na Filistin'de bir yurt verilmesi ifadesinin ilk kez yer aldığı 1917 Balfour Bildirgesi ile olan yakın ilişkisidir. Burada incelenecek konu, Çanakkale Savaşları'nın işte bu yönüyle ilgilidir.*

I. Dünya Savaşı'nda Siyon Birliği Oluşturup Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşma Düşüncesinin Doğup Gelişmesi

Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere yanında savaşmak amacıyla gönüllü bir siyon birliği oluşturulması fikri aslında, Çanakkale'de yeni bir cephe açılmasından önce ortaya atılmıştır. Fikrin ilk kez resmen ileri sürülmesi Osmanlı Devleti'nin Ekim 1914'te Almanya yanında savaşa girmesiyle aynı tarihe rastlar. Kuşkusuz böyle bir siyasal düşüncenin uygulanmaya konmadan önce gelişip güçlenmesi için belli bir süre geçmesi gerekmiş ve bazı siyasal faktörler bu yönde etkili olmuştur. Bu noktaları ve gelişmeleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

1. 1880'li yıllardan beri uluslararası siyaset alanında faaliyet gösteren Dünya Siyonist Örgütü'nün, Filistin toprakları üzerinde Yahudilere bir yurt kazandırılması yönündeki çaba ve girişimleri¹.

2. Osmanlı Devleti'nin çöküşünün özellikle 1912-1913 Balkan Savaşlarıyla iyice hızlanması, tüm Balkan uluslarının peşpeşe bağımsızlıklarını

* Bu çalışmada kullandığım bazı belge ve kaynakları sağlamamda yardımcı olan Prof. Dr. M. Kemâl Öke'ye ve İsrail Büyükelçiliği yetkililerine teşekkür etmek isterim.

¹ F.Hardie ve I. Herrman, *Britain and Zion*, Belfast: Blackstaff Press, 1980, s. 1-19; I.Friedman, *Germany, Turkey and Zionism*, London: Oxford University Press, s. 53-191; V.D. Segre, *Israel: A Society in Transition*, London: Oxford University Press, 1971, s. 1-109.

alışları. Böylece İmparatorluğun sadece Müslüman halklarının oturduğu topraklarla sınırlı hale gelmesi. Onların da gelişmelerden etkilenmeye başlaması ve din faktörü yerine Milliyetçilik akımının ağırlık kazanması.

3. 1906'dan beri Orta Doğu Petrolü'nün uluslararası siyasette, önem kazanması, büyük güçlerarası rekabetin giderek daha çok Orta Doğu'ya kayması².

4. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sonucu dağılmasıyla doğacak olan Orta Doğu'daki güç boşluğunu doldurmak amacıyla, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yaşayan Arap, Ermeni, Rum, Musevi ve diğer etnik grupları bu amaçla kullanmaya yönelik yoğun siyasal faaliyetleri.

Wladimir Jabodinsky ve Siyon Birliği'nin Oluşturulması Fikri

Osmanlı Devleti'ne karşı gönüllü Siyonistlerden oluşacak birlik kurarak çarpışmak fikrini ilk kez ortaya atan Wladimir Jabodinsky'dir. (1840-1940). Jabodinsky'nin yaşam öyküsü ilginç olup ele aldığımız konunun anlaşılmasına da yardımcı olacağı için kısaca özetlemek yararlı olacaktır.

Musevi bir ailenin oğlu olan Jabodinsky, Odesa'da doğmuştur. Eğitime Rusya'dan sonra İsviçre'de devam etmiş, ardından da İtalya'ya geçmiştir. İtalya'yı ikinci vatan olarak benimseyen Jabodinsky'de siyasal fikirlerin oluşmasında İtalyan kültürünün belirgin bir etkisi olacaktır.

Jabodinsky 1908 Jön-Türk Devrimi'nden sonra İstanbul'a gelir. İstanbul'da kısa bir süre içinde Türk ve yabancıardan oluşan geniş bir çevre yapar. Özellikle Jön Türkler arasında aktiftir. Türkiye ve Türkleri yakından tanımak fırsatını bulur. Genelde Türkler hakkındaki izlenimleri de olumludur. Türklerin büyük asker ve devlet adamları yetiştirdiğini, iyi kalpli ve misafirseven bir millet olduğunu anlatır³.

Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasal gelişmelerini yakından izleyebilen Jabodinsky anlatmaktadır ki, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte artık Osmanlı Devleti'nin sonu hızla yaklaşmaktadır. Ona göre Avrupalı devletler arasında patlayan savaş aslında, Osmanlı Devleti'nin geri kalan toprak-

² H.N. Howard, *The Partition of Turkey*, New York: Howard Fertig, 1966, s. 39-82; A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*, Oxford: At The Clarendon Press, 1957, s. xix-xxxvi ve s. 485-510; W.W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy*, London: *England and the Middle East*, London: Bowes & Bowes, 1956, s. 9-28.

³ V.E. Jabotinsky, *Turkey and The War*, London: T.Fisher Unwin Ltd, 1917, s. 77-78.

larının paylaşımı savaşıdır. Savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin paylaşılması kaçınılmaz olacaktır⁴.

Diğer yandan Jabodinsky, uluslararası ilişkilerde sevgi ve sempati gibi duyguların yeri olmadığına inanır. Ona göre bir milletin yaşamını bağımsız olarak yürütülebilmesinin temel koşulu güç ve ırksal birliktir. Jabodinsky'nin bu fikirleri incelenirse, Makyavelist ve ırkçı akımların etkisinde kaldığı anlaşılır. Nitekim kendisinin daha sonra 1930'lu yıllarda İtalyan faşist hareketleri ile de yakından ilgilendiğini görmekteyiz. Bütün bunlar İtalyan kültürünün Jabodinsky'de siyasal fikirlerin oluşmasında ne kadar etkili olduğunu açıkça göstermektedir.

Çok genel çizgileriyle özetlediğimiz bu siyasal görüşlerin etkisinde kalan Jabodinsky, daha başlangıçtan beri, gönüllü bir siyon birliği oluşturulup İngiltere ve Fransa yanında çarpışmak fikriyle, Filistin'de Yahudilere bir yurt edinme fikrini birlikte düşünmektedir. Ona göre, yüzyıllardır dünyanın dört bucağına dağılmış, zor koşullar içinde yaşayan Musevilerin millet olmaya hak kazanabilmeleri, ancak askerî bir disiplin kazanabilmeleri ve savaşta ön safhalarda çarpışıp kendilerini tüm dünyaya kabul ettirebilmeleriyle mümkün olabilecektir.

Bu amaca ulaşabilmek için de, sembolik olsa bile, uygun bir zamanda girişilecek bazı çabalarla İngiltere'nin doğal müttefiki olduklarını kanıtlamak gerekiyordu. Böylece, I. Dünya Savaşı sona erdiğinde, Osmanlı Devleti'nden kopacağına kesin gözüyle baktığı Filistin'de, siyonistler lehine bazı siyasal düzenlemeler gerçekleştirilebilirdi. Bu noktada hemen şu hususu belirtmek gerekmektedir: Jabodinsky, Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere yanında girişilecek böyle bir savaşın, sadece Filistin'de açılacak yeni bir cephede verilmesini istemekte, başka bir cephede savaşı düşünmemektedir⁵.

Jabodinsky ve Joseph Trumpeldor Arasındaki Görüş Ayrılığı

Siyon birliği oluşturulması konusunda yoğun çabalar göstermiş bir diğer lider de Joseph Trumpeldor'dur. Tıpkı Jabodinsky gibi Rus asıllı bir aileden gelmektedir. Eğitimini Rusya'da sürdürmüş, 1904-5 Japon-Rus Sa-

⁴ *Ibid.*, s. 18-21, 65-76, 149-161, 261-264; H.H. Ben-Sasson, "The Zion Mule Corps", in *Lecturer's Kit Source Material*, s. 19.

⁵ V.E. Jabotinsky, *The Story of the Jewish Legion*, New York: Bernard Ackerman Inc., 1945, s. 41-43; I. Ben-Zvi, *The Hebrew Battalions: Letters*, Jerusalem: 1969, s. 24-25; J. Schechtman, "The Jewish Legion", in *Lecturer's Kit Source Material*, s. 1-2.

vaşına katılıp sol kolunu savaşta yitirdiği için Çar'ın en büyük şeref madal-
yasına layık görülmüştür⁶.

Bir süreden beri Filistin'de bulunan Trumpeldor, Mısır'da Gabbari göçmen kampında (Aralık 1914) Jabodinsky ile ilk kez karşılaşır. Yaptıkları görüşmelerde, ortak fikir ve inançları paylaştıklarını görürler. Sadece Trumpeldor, Japodinsky'den farklı olarak, kurulacak gönüllü siyonist birliği'nin Osmanlı Devleti'ne karşı, ille de Filistin'de çarpışması gerekmediğini, hangi cephede olursa olsun İngiltere yanında yerelmanın daha gerçekçi olduğu görüşündedir. Aralarındaki bu farklı yaklaşıma karşın iki lider, 23 Şubat 1915'te gönüllü siyonist birliği oluşturulmasının öncelikle ele alınması noktasında anlaşılır⁷.

O sıralar Mısır'daki göçmen kamplarında, Osmanlı Hükümeti tarafından göçe zorlanan çok sayıda Musevi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra, o zaman Filistin'de yaşayan bir kısım Museviler, gizliden gizliye silah biriktirmeye ve İngilizler lehine casusluk faaliyetlerine başlarlar. Türk yöneticileri de bunun üzerine birçok Musevi'yi Mısır'a göçe zorlar. Bu işte öncelikle, Rusya'dan Filistin'e yeni göç etmiş, Rus pasaportu taşıyan ve Osmanlı tabiiyetinde olmayıp, geçici izinle oturanlar ülke dışına çıkartılır. İngiltere, Mısır'a gelen bu göçmenler için Gabbari ve Mafruz'da, çadır kamplar oluşturur. Aslında, bu Musevileri Osmanlı Devleti aheyhine casusluk ve gizli gizli silah biriktirmeye sevkedilen ve destek veren de bizzat İngiltere olmuştur. Yukarıda da değinildiği üzere İngiltere, özellikle Osmanlı Devleti'nin Merkezi Devletler yanında savaşa girmesinden sonra, bu ülke sınırları içinde yaşayan etnik grupları kullanma yolundaki çabalarını artıracaktır⁸.

Jabodinsky ve Trumpeldor, işte bu göçmen kamplarındaki Museviler arasından gönüllü bir siyon birliği oluşturmak üzere kolları sıvarlar. Kısa süre içinde bin kişilik bir gönüllü listesi hazırlayıp, kampın İniliz komutanı General Maxwell'e birlik kurmak izni için başvururlar. İstedikleri, Osmanlı Devleti'ne karşı Filistin'de yeni bir cephe açılması ve kendilerinin orada çarpışmalarıdır. General Maxwell konuyu inceledikten sonra ceva-

⁶ Jabotinsky, *The Story of the Jewish Legion*, s. 37-38; R. Freulich, *Soldiers in Judea*, New York: Herzl Press, 1964, s. 17.

⁷ Jabotinsky, *The Story of the Jewish Legion*, s. 41-42.

⁸ Ö.Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*, Ankara: SBF Yayınları, 1982, s. 39-63; Taylor, s. 504-547.

binda, Osmanlı Devleti'ne karşı Filistin'de yeni bir cephe açılmasına şimdilik gerek duyulmadığını ancak, kendilerinden katırlı bir alay oluşturarak cephane ve malzeme taşımak amacıyla Çanakkale cephesinde yararlanabileceklerini belirtir, bu yönde örgütlenmelerini teşvik eder⁹.

Yukarıda da kısaca belirtildiği gibi, nerede olursa olsun İngilizler'in yanında çarpışma yanlısı olan Trumfeldor, General Maxwell'in fikrini olumlu karşılar, kabul edilmesi gerektiğini savunur. Ona göre cephe ister kuzeyden isterse güneyden olmuş farketmez. "Nasıl olsa tüm yollar sonuçta aynı hedefe, yani "Siyon'a" varacaktır"¹⁰. Jabodinsky ise bu öneriyi benimsemeyi. O, bir yandan Filistin dışında savaşılmaya karşı çıkarken, bir yandan da kurulacak olan gönüllü siyon alayına isim olarak düşünülen "Katırlı Alay" adına, onur kırıcı olması nedeniyle itiraz eder. Dikkat edilirse, aslında her iki lider de, Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere yanında çarpışma konusunda hemfikir olup, sadece bu amaçla izlenecek yol ve bazı şekle ilişkin noktalarda ayrılmaktadırlar. Bu arada Jabodinsky, Avrupa'daki diğer Siyonist liderlerle de görüşüp destek aramak amacıyla Londra'ya gider. İlginç olan bir husus, Jabodinsky'in Londra'da himaye olunup, yardım edilmesinde Rus Hükümeti'nin de, verdiği referansın etkin olduğudur¹¹. Bu husus sadece Jabodinsky'nin Rus pasaportu taşımasıyla ilgili değildir. Olayın gerisinde, savaş içi diplomasi gereği Rus Hükümeti'nin, Osmanlı Devleti'ne karşı güneyden bir cephe açılması fikrini desteklemesi ve bu amaçla siyonistleri girişecekleri böyle bir mücadelede teşvik etmesidir. Çarlık Hükümeti'nin umudu, açılacak bu yeni cepheye askerî güç yollamak zorunda kalacak Osmanlı Devleti'nin, Kafkaslar ve Galiciya'da Rusya'ya karşı uyguladığı baskının hafifleyeceğidir. Savaşın ilk aylarında Osmanlı ordularının bu iki cephede Rusları epey zorladıkları bilinmektedir.

Siyon Birliğinin Kurulması

Jabodinsky, Avrupa'da faaliyetlerini sürdürürken geride kalan Trumfeldor girişimi ele alarak General Maxwell'e gönüllü siyonistlerden oluşacak katırlı alay kurulması önerisini kabul ettiğini bildirir ve fikri tek başına uygulamaya koyar¹².

⁹ Jabotinsky, *The Story of the Jewish Legion*, s. 41.

¹⁰ *Ibid.*, s. 42.

¹¹ J.B. Schechtman, *Rebel and Statesman: The Vladimir Jabotinsky Story*, New York: 1956, s. 221-222.

¹² Ben-Sasson, op.cit., s. 8-9.

İşin bu aşamasında ilginç bir gelişme olarak devreye İngiltere'nin doğrudan ve resmen girdiğini görüyoruz. 19 Mart 1915'te İngiliz ordusundan Albay John Henry Patterson, gönüllü birlikleri eğitip yetiştirmek amacıyla Mısır'a yollanır. Burada dikkati çeken husus, bu gelişmelerin Müttefik Devletler'in 18 Mart 1915'teki Çanakkale Boğazı'nı denizden zorlayarak geçme hareketinin başarısız oluşunun hemen ertesinde hızlanması ve olaydaki İngiliz etkinliğinin giderek bir resmiyet kazanmasıdır.

Siyonist Gönüllü Birliği'nin Çanakkale Cephesi'ne Sevki ve Savaş Süresince Faaliyetleri

Bir ay gibi kısa bir süre içinde yoğun bir eğitim altında yetiştirilen gönüllülerden oluşan birlik, 17 Nisan 1915'te İngilizlerin sağladığı Hymettus ve Anglo-Egyptian gemileriyle Mısır'dan ayrılır. Başlarında komutan olarak Albay Patterson ve binbaşılık şeref payesi verilen Trumpeldor bulunmaktadır. 26 Nisan 1915'te Çanakkale cephesine varan kuvvetler Seddülbahir'e çıkartılır ve hemen İngilizlerin 29. tümeninde görev alır. Daha ilk günden başlayarak askerler kendilerini Çanakkale Muharebelerinin yoğun kargaşası içinde, fiilen çarpışmaların ortasında bulur ve 6 Ocak 1916'ya, yani Gelibolu Yarımadası'nın tümüyle boşaltılmasına kadar orada kalır. Bu süre içinde toplam elli kadar gönüllü de, savaşa ölür.

Kuşkusuz siyonist gönüllü birliğinin savaşa katılması, Çanakkale Muharebeleri'nin sonucunu değiştirmez. Ancak, Yahudi liderlerine, varmak istedikleri nihai hedef yolunda önemli bir fırsat sağlar. Muharebelere katılan siyonistlerin gösterdiği cesaret ve savaş yeteneği, örgütlü bir güç olarak hareket etmekteki başarıları, İngiltere başta olmak üzere Batılı ülkeler, kamuoyunda olumlu yankılar yapar, övgüler yazılır. Hatta birlik bizzat General Hamilton tarafından takdirnameye layık görülür¹³.

Çanakkale Muharebeleri bittikten sonra gönüllü siyonist birliği önce Midilli adasına, oradan da İngiltere'ye gider. İngiliz Hükümeti 1917'de birliği, İrlanda'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmak için yollamak ister. Ancak, bunu siyonist liderler kabul etmezler. Bundan sonra birlik dağılır. 1918'de 5000 kişilik olmak üzere yeniden kurulur. Kudüs'ün işgali sırasında bu siyon birliği de, İngiliz kuvvetleri yanında ve başlarında gene John H.Patterson olmak üzere rol oynayacaktır¹⁴. Siyonist gönüllü birliği bu ta-

¹³ *Ibid.*, s.11-12; Jabotinsky, *The Story of the Jewish Legion*, s. 44; Freulich, op.cit., s. 17-21; J.H. Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, London: Hutchinson, 1916, s. 213-214.

¹⁴ Schechtman, op.cit., s. 261-263.

rihten sonra dağıtılacaktır. Uzun yıllar sonra, II. Dünya Savaşı sırasında 1941'de, siyonist gönüllülerden oluşan bir birlik kurulması düşüncesi yeniden ortaya atılacaktır. Jabodinsky gene bu faaliyetler içinde yoğun çaba harcayacaktır¹⁵.

Çanakkale'de Türkler Birlikte Çarpışan Museviler

Yukarıda anlatılanlar Çanakkale Muharebeleri ve Musevi bağlantısının bir yönünü oluşturmaktadır. Konunun bir de öbür yönü vardır ki, tarihi gerçekleri objektif ve bilimsel olarak yorumlayabilmek için, olayın bu yönünü de kısaca açıklamak gerektiği kanısındayım.

Bilindiği gibi, I. Dünya Savaşı çıktığında, geniş Osmanlı ülkesi sınırları içinde Musevilerin yaşadığı tek yer Filistin'dir. İmparatorluğun değişik yerlerinde kalabalık Musevi grupları yaşamaktaydı. Bu Musevilerin hepsi de Osmanlı'ya karşı düşmanla savaşmamıştır. Aksine, Çanakkale Muharebeleri'nde ve Milli Mücadele yıllarında, Türk komutanlar emrinde ve Mehmetçik ile yanyana çarpışıp ölen Musevi vatandaşlarımız da az değildir. Bu olayları anlatan halk ezgileri ve ağıtlar günümüze dek gelmiştir. Bu ezgilerden Çanakkale Savaşları'nı anlatan birisi konu açısından ilginç olup, aynen şöyle demektedir:¹⁶

"Türk ordusu idare ediliyordu, Mustafa Kemal Komutasında Çanakkale'yi müdafaa edeceğiz, ileri ileri diye haykırıyorduk. Bu harpte çok can kaybettik, Hürriyet çığlıkları ile şehit olarak...

Bebekleri kasıklarında hamile kadınlar öldürüldü hunharca.... Günler, seneler geçti, Savaş bitti, netice hürriyet! Hürriyet şarkıları söyledik, Kurtarıcı Mustafa Kemal Paşa'ya şükrederek."*

SONUÇ

Siyonist Katırlı Birliği Çanakkale Muharebeleri'ne İngiltere yanında katılarak rol oynaması temelde, Musevi liderlere hedefledikleri şu iki amacın gerçekleşmesini sağlamıştır:

¹⁵ Segre, op.cit., s.88-89.

¹⁶ J.Esim ve C.İkiz, *Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye Aşkı İçin Yahudi Ezgileri ve Sefarad Romanları*, Çekirdek Sanatevi Stüdyosu Canlı Kaydı, İstanbul.

* Ezgiyi, Ladino dilinden günümüz Türkçesine çevirerek burada kullanmama yardımcı olan, Sayın SABAH Bey'e teşekkür etmek isterim.

1) 2 Kasım 1917'de yayınlanan Balfour Bildirisi ile İngiltere, ilk kez resmi bir belgede, Musevilere Filistin'de bir yer verme fikrini benimser. Bildirinin bu konuyla ilgili kısmı aynen şöyledir:¹⁷

“Majesteleri'nin Hükümeti adına sizlere Musevi-Siyonist emellerine karşı sempatiimizi ifade eden ve hükümet tarafından onaylanan bu bildiriye sunmaktan büyük zevk duyuyorum:

Majesteleri'nin Hükümeti, Musevilere Filistin'de milli bir yurt kurmasına olumlu bakmaktadır ve bu amaca ulaşılmasını kolaylaştırmak için, elindeki bütün imkânları kullanacaktır. Bu cümleden olarak, Filistin'de yaşayan Musevi olmayan toplumların medeni ve dini haklarına, yahut herhangi başka bir ülkede yaşayan Musevilerin haklarına ve siyasi statülerine zarar verecek hiçbir şey yapılamayacağı açıkça anlaşılmalıdır.”

2) I. Dünya Savaşı sonrası toplanan Barış Konferanslarında Filistin ve Siyonizm konusu gündeme getirildiğinde, büyük devletlerin davaya olumlu bakışını ve desteğini sağlar. Nitekim, fikrin babası ve uygulayıcısı olan Jabodinsky de bu gerçeği, yıllar sonra anılarında şöyle ifade edecektir:

“Ben Gelibolu'ya gitmedim. O nedenle size, gönüllü birliğin hikâyesini anlatamam. Ama şunu açıkça belirtebilirim: Trumpeldor o zaman görüşlerinde haklıydı... Savaşmak amacıyla Gelibolu'ya gidiş, siyonizmepenyeni ufuklar açmıştır.

Eğer biz, 2 Kasım 1917'de Balfour Bildirisi ile Filistin'de yurt edinme konusunda söz aldıkça, buna ulaşan yol Gelibolu'dan geçmiştir.”¹⁸

Yukarıda ele alıp kısaca belirtmeye çalıştığımız üzere, Siyonist Katırlı Birliği'nin Çanakkale Muharebeleri'ne aktif olarak katılışına varan gelişmelerin hikayesi, I. Dünya Savaşı'nın en önemli cephelerinin başında gelen bu Çanakkale Olayı'nın, ilginç bir yönünü oluşturmaktadır.

¹⁷ “Balfour Declaration,” *The Times*, Londra: 9 Kasım 1917.

¹⁸ Jabodinsky, *The Story of the Jewish Legion*, s. 43-44.

BALKANLARDAN ANAYURDA YAPILAN GÖÇLER

Prof.Dr. YILMAZ ALTUĞ

I – GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki hudutları daralmaya başladıktan sonra Hıristiyan alemi ortasında devletinin himayesinden mahrum kalmak istemeyen bir zamanlar efendisi oldukları bir ülke halkının nahoş hissiyat ve fiilleri ile karşılaşmayı arzu etmeyen Türk müslüman ahali anavatana doğru göç etmiştir.

Ondokuzuncu yüzyıl başında önce Sırbistan'da ve Mora'da başlayan isyanlar 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığı ile son bulmuş ve 1878 Berlin Antlaşması da Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık vererek Bulgaristan Prensiğini de yarattığı için Balkanlardan da Türkiye'ye göç başlamıştır.

Bu göç ne kadar devamlı ve ne kadar büyük olursa olsun bugün elan Balkan devletlerinde önemli sayıda Türk azınlığı bulunmaktadır. Buna rağmen kasten veya bilgisizlik sebebi ile Avrupa'lı yazarlar arasında Balkanlarda hemen hiç Türk kalmadığını iddia edenler bulunmaktadır. Nitekim Fransız yazar Jacques Fouques-Duparc 1922 yılında yayınladığı eserinde "1878 den beri olagelen değişiklikler sebebiyle azınlık halini alan Balkanların müslüman halkı hıristiyan devletlerden hemen toptan ayrılarak Türkiye'ye dönmüşlerdir"¹ demektedir. Halbuki mesela Rumen Akademisinin 1938'de yayınladığı Dobruca adlı eserde 179.991 Türkün 1930 nüfus sayımına göre Dobruca'da oturduklarını bildirdiği² 1950 de de Bulgaristan'ın 150.000 ve şimdi de 300.000'i aşan Türkü tehcir etmesi vakıası da Fouques-Duparc'ın iddiasının yanlışlığını isbat etmektedir.

II – CUMHURİYET DEVRİNDE TÜRK GÖÇLERİNİN MAHİYETİ

Balkanlardan anayurda doğru yapılan Türk göçlerini mecburi ve ihtiyari mahiyette olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

¹ Jacques Fouques-Duparc- *La Protection des minorités de race, de langue et de religion*, Paris, Dalloz, 1922, s.219, not 2.

² Academie Roumaine- *La Dobroudja*, Bucarest, 1938 tarihli kolektif eserde Dr.Sabin Manuila'nın "La population de la Dobroudja" adlı makalesi, s.460.461.

1. *Mecburi mahiyetteki Türk göçleri:*

Bu mahiyetteki göçlerle anayurda bir milyona yakın soydaş girmiş bulunmaktadır. Bu göçler iki tanedir. Bunlardan birincisi ile Yunanistan'dan, ikinci ile de Bulgaristan'dan göçmenler anayurda mecburi hicrete tâbi tutulmuşlardır.

A – Yunanistan'dan Türkiye'ye Mecburi Muhaceret:

Yunanistan'dan Türkiye'ye mecburi muhaceret İstiklâl Harbi sonunda yapılan Lozan Anlaşması çerçevesi içinde aktedilen ve ona bağlı bulunan 30 Ocak 1923 tarihli Mukavelename hükümlerine göre yapılmıştır. Bu Mukavelename (Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair) olduğundan mecburi mahiyetteki muhaceretin iki taraflı olduğu belirmektedir. Bu (Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair Mukavelename) ve buna ekli protokol daha sonra 1 Aralık 1926 tarihli Atina anlaşması ile tamamlanmıştır. Ahali Mübadelesine dair mukavelename ile Atina İtilâfnamesinin tatbikatından doğan mesailin halli için Yunanistan'la 10 Haziran 1930'da ayrı bir mukavelename imzalanmıştır³.

Yunanistan'dan Türkiye'ye mecburi mahiyetteki göçe Batı Trakyanın müslüman ahali hariç Yunan arazisinde yerleşmiş müslüman dininde Yunan tebası tabi olduğu gibi Türkiye'den de İstanbul'un Rum ahali hariç Türkiye arazisinde oturan Rum Otodoks dininde bulunan Türkiye tebası tâbi idi.

Mübadele anlaşmaları mucibince muhacirler her cinsten menkul mallarını beraberlerinde götürmek ve naklettirmeye mezun oldukları gibi emvali menkullerinin tamamını veya bir kısmını beraberlerinde götüremeyecek olan göçmenler bunları mahallerinde bırakabileceklerdi. Bu takdirde ora memurları bırakılan menkul malların müfredat ve kıymetini göç eden şahsın muvacehesinde tespit edeceklerdi. Bu zabıt dört nüsha tespit edilecek ve birer nüshası mahalli memura, göçmene, göçmenin hicret ettiği memleket hükümetine ve muhtelit tasfiye komisyonuna verilecekti.

Mukavele hükümlerine göre kurulan muhtelit tasfiye komisyonları bırakılan menkul ve gayrimenkul mallardan dolayı göçmenin eline bir alacak vesikası verecekti. Göçmenin hicret ettiği memlekette alacaklı olduğu mebalige karşılık terkettiği emvale kıymet ve mahiyetçe emsali emval alacaktı.

³ Bu anlaşmaların metinleri için bk. 3.Tertip Düstur, c.4. s.135; c.8. (ikinci basılış) s. 128, c. 11, s. 1939.

Görüldüğü gibi Mübadele anlaşmaları muhaceretin adilâne bir tarzda yapılması için hükümler ihtiva etmektedir. Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi için önem ve azametini dikkate alarak 13 Ekim 1339 da Mübadele, İmar ve İskân Umuruyla meşgul olmak üzere bir vekâlet kurmuştur. 8 Kasım 1339 tarihli ve 368 numaralı Mübadele, İmar ve İskan Kanununun I. maddesine göre ahali mübadelesi mukavelenamesine tabi ahalinin nakil, iskele ve yollarda ve iskânlarından itibaren azami iki ay olmak üzere mahallerinde işçilerine bu vekâlet memur edilmişti. Daha sonra iki ay yardımın az olabileceğini gören Büyük Millet Meclisi 22 Nisan 1340 tarihli ve 512 numaralı kanunla mübadeleye tâbi ahali arasında muhtaç buldukları tahakkuk edenlerin iskân olundukları mahallerde mahallerde mahsul-lerin idrakine kadar işçilerine devam olunmasına müsaade edilmiştir. Yunanistan'dan gelen mübadeleye tâbi ahaliye verilecek gayri menkul hakkında 16 Nisan 1340 tarihli ve 488 numaralı kanunla Yunanistandanda emvali gayrimenkule terk eylemiş olanlara gayrimenkul verileceği bildirilmiş ve şartlar ve nisbetler bu kanunla tesbit edilmişti.

Özetlemek gerekirse Yunanistan'dan mecburi mahiyetteki Türk göçünün milletlerarası anlaşmalar gereğince ve iki taraflı olduğunu söyleyebiliriz⁴. Bu göçte 384.000 Türk naklolunmuştur.

B – Bulgaristan'dan Türkiye'ye mecburi muhaceret:

1950 yılında Bulgaristan Türk aslından 155.000 kişiyi tek taraflı olarak anavatana tehcir etmiştir. Bu komünist Bulgar Hükümetinin tek taraflı bir hareketinden doğmuştur. Milletlerarası bir anlaşmaya dayanmaz.

Bulgaristan Türk asıllı tebaasını pek gayri insani bir şekilde sadece üstlerindekiyle adeta cırılçiplak bir şekilde sürmüştür. Bulgarların Türkiye'de vukubulan siyasi iktidar değişikliğinde yeni hükümeti kuruluş anında sıkıntıya sokmak istediklerine hükmedilebilir. Fakat hükümet 155.000 Türkü anavatana derhal kabul edip onların kısa bir zamanda müstahsil hale gelmeleri için elinden geleni esirgememiştir. İstanbul'da Taşlıtarlada, Kartal'da Soğanlı köyünde, Balıkesir, Kayseri, İzmir ve Ankara'da yerleşen bu yeni vatandaşlarımız bugün tehcirin fecaatini unutmuş mesut yaşamaktadırlar Fakat Bulgaristan bu milletlerarası suçu tekrar etmiştir.

Bulgaristan'ın varlığı, statüsü ve hakları ikili ve çok taraflı anlaşmalarla teminat altına alınmış olan, 1,5 milyon nüfuslu Türk azınlığına karşı

⁴ M.Cemil, Lozan, ikinci cilt s.295.

1984 sonlarından bu yana uyguladığı zorla ve topluca eritme politikası aynı şiddetle devam etmektedir. Türk azınlığının etnik, kültürel ve dini benliğinin yok edilmesine yönelik yasak, baskı ve kısıtlamalar sürmektedir.

Türkiye, Bulgaristan'ın tek yanlı bir kararıyla yol açtığı azınlık sorununa çözüm bulabilmek amacıyla bu ülkeyi müzakereye davet etmiş, azınlığın hakları ve statüsünün iadesini, arzulayan Türklerin Türkiye'ye göçlerine ve aile birleşmelerine izin verilmesini istemiştir. Bulgaristan'ın görüşmelere yanaşmaması karşısında mesele Birleşmiş Milletler Genel Kurulundan İslam Konferansı Örgütüne, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansından Avrupa Konseyine kadar çeşitli uluslararası forumlara götürülmüştür.

Bulgaristan'ın günümüzde en vahim insan hakları ihlallerinden birini teşkil eden eritme politikası dünya basın-yayın organlarında geniş yankı bulmuş, insan hakları alanında faaliyet gösteren uluslararası ve ulusal kuruluşların özel raporlarına konu olmuştur.

İslâm Konferansı Örgütü de müslüman Türk azınlığın durumuna özel bir önem atfetmiştir. 1986 Ocak ayında Fez'de yapılan 16. İslâm Dışişleri Bakanları Konferansında kabul edilen "Bulgaristan'daki Müslüman Türk Azınlığın Çilesi" başlıklı karar uyarınca kurulan Temas Grubu 1987 Haziran'ında Bulgaristan'ı ziyaretinde Türk azınlığın içinde bulunduğu çok ağır koşulları ve maruz kaldığı baskı ve yasakları yerinde tesbit etmiş, Bulgar eritme politikasının bütün boyutlarını ortaya koyan raporunu 21-25 Mart 1988 tarihlerinde Amman'da düzenlenen 17. İslâm Dışişleri Bakanları Konferansına sunmuştur. Konferans "Bulgaristan'daki Müslüman Türk Azınlığın Çilesi" başlıklı kararında raporun içeriğini ve sonuçlarını not etmiş, tavsiyelerini de benimsemiştir. Kararda Bulgaristan'daki Müslüman Türk azınlığa karşı sürdürülen baskıların ve azınlığın dini ve kültürel benliğinin yok edilmesini amaçlayan uygulamaların esfle karşılandığı vurgulanarak, Bulgaristan'ın azınlığın bütün dini ve kültürel hakları ile temel hak ve özgürlüklerini iade etmesi istenmiş, Temas Grubu azınlığın durumunu yakından izleyerek Dışişleri Bakanları Konferansına yıllık raporlar sunmakla görevlendirilmiş ve sorunun tatminkâr bir çözüme kavuşturulana kadar gündemde tutulması kabul edilmiştir. Bu karar 10-11 Nisan 1988 tarihlerinde Kuveyt'te yapılan İslâm Konferansı Örgütü Mini Zirvesinde de teyid olunmuştur.

Bulgaristan bütün bunlara rağmen bugüne kadar 310.000 ni aşan soydaşımızı zorla göçe mecbur etmiştir. Hükümet 1950'de olduğu gibi

soydaşlarımıza kucağını açmış vatandaşlar da yakın ilgilerini eksik etmemişlerdir.

2. İhtiyari mahiyette olan Türk göçleri:

Balkanlardan hemen bir asırdır Türkiye'ye ihtiyari mahiyette göçler olmaktadır. Bu göçlerde göçmenlerin bıraktıkları gayrimenkul ve menkulün akibetini ve neler getirebileceklerini tesbit zımında zaman zaman ilgili Balkan devletleriyle Türkiye arasında anlaşmalar yapıldığı görülmektedir. Bu anlaşmalardan bir kısmı muhaceretten sonra, Romanya ile aktedilen ise muhaceretten önce tanzim edilmiştir.

A – Muhaceretten sonra tanzim edilmiş anlaşmalar:

a) Bulgaristan'la yapılan anlaşma:

Ondokuzuncu asrın ikinci yarısında Bulgaristan'da istiklâl hareketleri almış yürümüş nihayet 1878 Berlin anlaşması ile bir Bulgaristan prensliği kurulmuştu. Bulgaristan Osmanlılar tarafından ilhak olunarak idare edilmiş bir ülke idi. Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yarı hıristiyan tampon devletler bırakır, buraların ancak stratejik yerlerine Türkleri yerleştirir, diğer bazı toprakları ise Anadoludan getirdiği Türk muhacirleri iskân ederdi⁵. Bulgaristan iskâna tabi bölgelerden olduğundan buraya milyonlarca Türk yerleşmişti. Bunlar Bulgaristan'a bağımsızlık verileceğini hissedince daha önce Türk idaresinde iken dahi isyan eden Bulgarların katliamlarını unutmuyarak can kaygusu ile Türkiye'ye hicrete başlamışlardı. Fakat 1894 Mayısına kadar başbakan olan büyük Türk dostu İstambulof'un yaklaşırıcı ve uzlaşırıcı siyaseti sonunda 1896-1897 e doğru Türk muhacereti hemen hemen durmuştu⁶. Hatta bir Bulgar yazarının iddiasına göre bazı Türk aileleri de doğdukları yerlere dönmüşlerdir⁷.

1880 de Bulgaristandaki Türk sayısının tahminen 650.000 olduğu iddia ediliyor⁸. Bu rakama aynı kaynağın ayrı olarak verdiği 18.000 tatar

⁵ Bu hususta daha geniş bilgi için "Turkey and Some Problems of International Law İstanbul, 1958 adlı kitabımızdaki "The Semi-Sovereign Dependencies of the Turkish Empire" adlı bahse bakınız.

⁶ André Girard- *Les Minorités étrangères ethniques et religieuses en Bulgarie*, Paris, 1933,s.25.

⁷ Georges Kérékoff- *Les Minorités étrangères ethniques et religieuses en Bulgarie*, Sofia, 1925, s.5.

⁸ Cyrille Popoff- *La Bulgarie économique 1879-1911, Etudes statistiques* Traduction française de V.Robeff, Sofia, 1920, s.20-21.

dahil değildir. Tatarlar II. Beyazıt tarafından Besarabyadan buraya getirilmiş ve bilhassa Tatar-Pazarcık bölgesine yerleştirilmiştir. Ayrıca ana dilleri bulgarca olan 400.000 pomak ile anadilleri Türkçe olan hıristiyan 4.000 Gagaguz da Türk sayısına ithal edilmemiştir. 1910 da Bulgaristan'daki Türk sayısı 465.000 düşmüş fakat 1926'da bu rakam 577.552'ye yükselmiştir⁹. Bu yükselişe sebep olarak Neuilly anlaşmasının imzalanması ile Doğu Trakyadan ve Romanyaya terkedilen Deliorman havalisindeki Türklerin Bulgaristana göç etmesi gösterilmektedir¹⁰. Bir Batılı müşahidin yazdığına göre geçen asrın sonunda Şumnudun Silistreye çekilecek hattın Doğusu Karadeniz kıyıları hariç hemen hemen tamamen Türklerle meskundu¹¹.

İşte anayurda doğru yapılan ihtiyari göçler neticesinde Bulgaristanda bırakılan gayrimenkuller ve Türkiye'den Bulgaristana göçen Bulgarların terkettikleri gayrimenkullerin akibetlerini tanzim için her iki hükümet arasında 18 Ekim 1925 tarihinde bir muahede imzalanmış ve buna bir protokol eklenmiştir. Bu protokolün B maddesine göre Türkiye ve Bulgaristan karşılıklı olarak 1912 deki hudutları içinde doğup ta bu protokolün imza tarihi olan 18 Ekim 1925'e kadar diğer memlekete hicret edip ora tabiiyetine geçmiş olanların yeni tabiiyetlerini tanıdıkları gibi bunların arazilerindeki emvalleri üzerindeki mülkiyet hakkını da tanımaktaydılar. Aynı protokolün C maddesine göre İstanbul şehri müstesna olmak üzere Türkiye Cumhuriyetinin Avrupa kıtasındaki arazisinin asli ahalisinden olup ta 5-18 Ekim 1912 tarihinden sonra işbu protokolün imzası tarihine kadar Bulgaristana hicret etmiş olan Bulgarlara ve Balkan harbini müteakip Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan arazinin asli ahalisinden olup ta 5-18 Ekim 1912 tarihinden işbu protokolün imzası tarihine kadar Türkiye'ye hicret etmiş olan müslümanlara ait her nevi emvali gayrimenkule arazisinde buldukları devletler tarafından müteakiben iktisab edilmiş olacaktır. Görüldüğü gibi Protokolün C maddesi B maddesine bir istisna teşkil etmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi yukardaki Muahede ve ona merbut Protokolün C fıkrası hükmüne nazaran emvali gayrimenkullerini Bulgaristan'da terketmiş olanlara emval verilmesi hakkında 24 Mayıs 1928 tarih ve 1341 numaralı kanunu kabul etmiştir. Bu kanunun birinci maddesine

⁹ Girard, *op. cit.* s.26.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Léon Lamouche, *La Bulgarie dans le passé et le présent. Etude historique, ethnographique, statistique et militaire*; Paris, 1892, s.146.

göre yukarda zikri geçen protokolün C fıkrası mucibince gayrimenkul emvali Bulgar Hükümetine intikal etmiş olan Türk tebaası adiyen iskân edilir. Bunlardan daha fazla istihkakları olanlara aynı protokol mucibince Türk Hükümetine intikal eden emvali gayrimenkule istihkakları nispetinde ita olunur.

B – Yugoslavya ile yapılan anlaşmalar:

Yugoslavya'nın bazı bölgeleri Osmanlı İmparatorluğu tarafından Anadolu Türklerini iskân etmek işine tahsis edilmişti. Bu bakımdan Yugoslav'ya önemli miktarda Türk yerleşmiş ve ayrıca ahalinin bir kısmının da müslümanlığı kabul etmesiyle müslüman nisbeti Osmanlı idaresinde oldukça yüksek olmuştur.

Türk idaresinin Balkanlardan ayrılması üzerine Yugoslavya Türkleri de anayurda doğru göç etmeye başlamışlar fakat 1939-1950 aralarında bu muhacerete Yugoslav hükümeti tarafından müsaade edilmemiştir. 1950 den sonra sınırları gayri resmi şekilde açan Yugoslavya 1953'te Balkan paktını aktinden sonra resmen de göçe müsaade etmiştir. 1950-1958 arasında Türkiye'ye Yugoslavya'dan tam 104.372 göçmen gelmiş bulunmaktadır¹². Yugoslavya Türkiye'ye göçmek isteyenlerden 1) Bakımlarının Türkiye'de bir aile tarafından deruhte edileceğine dair bir vesika istemekte, 2) Yugoslavya'dan ayrılacakların asgari bir gelire sahip olmalarını aramaktadır. 1950'den beri gelen göçmenler bir takım menkullerini getirebilmektedirler. Fakat bunlar pek cüzi bir şey tutmaktadır. Mallarını satmak imkânının bulamayanlara çıkış izni verilmediğinden bunlar emlaklarını Yugoslav Hükümetine hibe ettiklerine dair bir vesika imzalamaktadırlar.

1950'den beri yapılan bu muhacerete ait bir anlaşma mevcut değildir. Yalnız 5 Ocak 1950 tarihinde Ankara'da Yugoslavya'daki Türk emlak ve menfaatlerinin tanzimine müteallik bir protokol imzalanmıştır¹³. Türkiye'ye göçetmiş muhacirlerin de hak ve menfaatlerinin korunması bakımından bu anlaşmayı Muhaceretten sonra yapılmış anlaşmalar meyanına sokmaktayız. Hukuken 1939 ile 1950 arasında Yugoslavya'dan Türkiye'ye

¹² Prof.Dr.Sabahattin Zaim'in Türkiye Göçmen Federasyonu adına Milletlerarası Mülteciler ve Muhacirler Cemiyetinin Kongresine sunduğu (Son Yugoslav muhacirler hakkında) adlı rapor.

¹³ Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Hükümeti arasında imzalanan Yugoslavya'daki Türk emlak ve menfaatlerinin tazminine müteallik Protokol ve eklerinin onanması hakkında Kanun.no:5597. Kabul tarihi, 13.3.1950 Resmî Gazete no:7460, tertip 3 düstur, cilt 31. s. 1760.

muhaceret kesilmiş olduğundan bu protokolün 1939 dan önce Türkiye'ye gelmiş muhacirlerin haklarını korumakta olduğu anlaşılmaktadır.

Bu protokolün birinci maddesinde Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti istimlâk, millileştirme yahut diğer tahdidi hallere müteallik olan muhtelif Yugoslav kanunları ve tedbirlerinin Türk emlâk ve menfaatlerine tatbikinden doğan meseleyi süratle halletmeye amade olduğunu beyan etmektedir.

Bu protokol menkul ve gayrimenkul mallar, haklar ve menfaatleri korumak maksadı ile yapılmıştı. Türk ve Yugoslav Hükümetlerinin mümes-sillerinden müteşekkil olup, Belgrad'da toplanacak bir komisyon dört aylık bir süre zarfında ödenecek tazminatların tesbiti için uygulanacak usulü tesbit edecekti. Bu usulle tesbit edilen tazminatları da Yugoslav Hükümeti ödemeyi taahhüt etmişti.

Protokolde muhaceret tarihine ait bir hüküm de bulunmaktadır. Bu da 6 Nisan 1941 tarihinden sonra Yugoslav vatandaşlığını müsaadesiz olarak terketmiş olanların bu protokol hükmünden faydalanamayacaklardır. Şu hükme nazaran bu tarihten önce müsaadesiz dahi Yugoslavya'dan ayrılmış Türk vatandaşlığına geçen göçmenlerin hakları himaye edilecektir.

Türk malları, iştirakleri ve alacakları da doğrudan doğruya veya bilvasıta Türk vatandaşlarına aid bulunan mallar, iştirakler ve alacaklar olarak tarif edilmiştir.

5 Ocak 1950 tarihli protokolden sonra bu protokolün tatbikatı ile ilgili olarak T.C. Hükümeti ile Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti arasında tasdik kaydıyla 31 Temmuz 1954'de Belgrad'da Yugoslavya'da devletleştirilen Türk mal, hak ve menfaatlerinin tazminine müteallik bir anlaşma ile tazminatın tediye şekilleri müteallik bir protokol ve merbutu mektuplar akit ve imza edilmişti. Bunlar 13 Temmuz 1956 tarihinde Belgrad'da nihai şekilde imzalandı. Bunlar 10.9.1957 tarih ve 7050 sayılı kanunla tasdik edildi.

Yugoslavya'da devletleştirilen Türk mal, hak ve menfaatlerinin tazminine müteallik Anlaşmanın 4. maddesi Türk göçmenler lehine bir hüküm ihtiva etmektedir. Buna göre işbu anlaşmanın imzası tarihinde Türk vatandaşlığından istifade eden her şahıs bu anlaşma hükümlerine göre Türk addolunur.

B – Muhaceretten önce tanzim edilmiş Anlaşmalar:

Muhaceretten evvel tanzim edilmiş anlaşma olarak sadece Bükreş'te 4 Eylül 1936 tarihinde imzalanan Dobruca'daki Türk ahalinin muhaceretini tanzim eden Mukavelename mevcuttur. Romanya'nın Dobruca bölgesi Osmanlı İmparatorluğu tarafından bir İskân bölgesi olarak tespit edilmiş ve buraya pek çok Türk yerleştirilmiştir. Halbuki mesela sınırdaki Erdel yahut Transilvanya Prenslığı bir tampon devlet olarak yarı müstakil bir şekilde muhafaza edilmişti. 1930'da Dobrucadaki Türkler 179.891 nüfusla ahalinin %21.2'sini teşkil ederek etnik bakımdan %44.2'yi teşkil eden Romenler ve %22.7'yi teşkil eden Bulgarlardan hemen sonra üçüncü kalabalık grubu meydana getirirken¹⁴ Transilvanya'da 1930'da Türkler %2'nin de altında kalarak etnik öneme göre tasnifte hiç yer almamışlardır¹⁵.

Türkler Dobruca'yı teşkil eden Durostor, Caliacra, Köstence ve Tulcea Vilayetlerinden Drostor'da ekseriyet halinde idiler. Burada 92.680 Türk 72.412 Bulgar ve 40.088 Rumen yaşamakta idi¹⁶.

İşte Dobruca bölgesinde yaşayan bu Türklerin anavatana muhaceretini tanzim etmek üzere yukarda zikrettiğimiz anlaşma imzalanmıştı. Muhaceretin bilhassa ihtiyari mahiyette olduğunu belirtmek üzere anlaşmanın dilbaçesinde Türk ekalliyetin Romanya'da hürriyetperver ve müşfik rejimden istifade ettiği ve bunu esasen taktir ettiği kaydedilmiştir. Halkın Romanya'dan ayrılmak arzunu münhasıran tabii etnik köküne tekrar bağlayan anlaşma Türkiye'ye hicret etmek isteyen aslen Türk müslüman Romen tebaalarına bu Mukavelenamede derpiş olunan şartlar dahilinde Romanyayı beş senede terkedebileceklerini bildirmektedir. Bunun için bir komisyon kurulmuştur. Şehir haricindeki gayrimenkul mallar Romanya Hükümetinin mülkiyetine geçecek buna karşılık Rumen hükümeti Türk hükümetine üstünde bulunan inşaat da dahil olmak üzere cemaate veya evkafa ait olanlar müstesna hektar başına 6000 leylük bir meblağ verecekti. Romanya Hükümeti bu meblağları yedi senede taksitle ödeyecekti.

İslam cemaatine ve evkafa ait menkul ve gayrimenkul malların tasfiyesini tanzim etmek üzere ilerde hususi bir mukavele aktedilmesi de kararlaştırılmıştı.

¹⁴ *La Dobruadja Op.cit.* s.460.

¹⁵ Academie Roumaine, *La Transylvanie-Bucarest-1938* deki Dr.Sabin Manuila'nın "Aspects demographiques de la Transilvanie". S.817. adlı makalesinden.

¹⁶ *La Dobruadja op.cit.*s.460. Diğer eyaletlerde bu nisbetler şöyledir. Köstence 167.568 Romen; 32.288 Türk, 22560 Bulgar, Caliacra'da 70.797 Bulgar, 42.891 Türk, 37.640 Romen, Tulcea'da 115.276 Romen, 19.510 Bulgar, 8.006 Türk, *op.cit.*den.

Muhacirlerin şehir dahili gayri menkul malları sahiplerinin tam tasarrufu altında kalacaktı. Buna mukabil muhacirlerin şehir dışındaki gayri-menkullerin üzerindeki kendilerine mahsus binaların mülkiyeti Romen Hükümetine terkedilecekti. Bu keyfiyet muhaceret müsaadesi almak üzere Hususi Komisyona verilecek taleplemede açıkça belirtilecekti.

Muhacirler sırf kendilerine ait olup müstamel şahsi eşya küçük büyük çiftlik hayvanatı zirai veya sınai istihsalde veyahut herhangi bir san'atın icrasında kullanılmağa yarar alet makina vesaire gibi her türlü menkul mallarını beraberlerinde götürmekte tamamiyle serbest olacaklardı. Maamafih anlaşma küçük ve büyük çiftlik hayvanlarını beraber götürmelerine bir tahdit koymuş ve her aile reisinin ancak beş baş büyük ve onbeş başta küçük hayvan götürebileceğini bildirmişti.

Muhacirler tamamen şahsi mücevherlerini ve bilhassa Dobrucadaki Türk kadınlarının kullanmak adedinde oldukları altın veya gümüş gerdanlıkları beraberlerinde götürmeye mezun olacaklardı. Maamafih her muhacir kadını mezkur gerdanlıklardan bir taneden fazla götürmeyecekti.

Bundan başka her muhacir Romanya'dan çıkarken beraberinde nakit olarak 1000 ley ve ecnebi dövizini olarak da 2000 leylük bir meblağı serbestçe götürmeğe mezun kılınacaktı.

Romanya Bankası Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti namına hususi bir hesabı cari açacak ve her muhacir elindeki paranın tamamını veya bir kısmını yukarıda derpiş edildiği üzere eşya mübayaası suretiyle naklini temin ettirmek üzere bu hesabı cariye yatırmakta muhtar olacaktı. Romanya milli Bankası bu suretle kendisine yapılacak her tediye, tediya yapan hakkında mufassal izahatla birlikte Bükreşteki Türk Elçiliğine bildirecekti.

Bu anlaşmanın çok iyi bir şekilde hazırlanıp Türk muhacirlerini menfaat ve haklarını gayet güzel koruduğunu iddia edilebilir. Bu hususta yukarıdakilere ilaveten zikredilebilecek bir hüküm de velayet veya vesayet altındakilere ait olup Romanya mal sandıklarına veya vesayet mehkemelerinin muhafazasına tevdi edilmiş bulunan paralar, menkul kıymetler ve diğer bilcümle kıymetli eşyanın Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine tediye ve tevdiine dairdir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti de ilgililer rüşt yaşına varıncaya kadar bunların Türk kanunlarına uygun olarak idare ve muhafazasını deruhte edecekti.

Muhaceret edecek halka mensup Türk gençlerinin askere alınmayacakları ayrıca aileleri muhaceret için müracaat etmiş olup kendileride ana-

vatana gitmek isteyen silah altındaki Türk gençlerinin de derhal terhis edilecekleri anlaşmada yer almış bulunmaktaydı.

İkinci Cihan harbinin patlaması üzerine bu anlaşmanın tam olarak yerine getirilmesi mümkün olamamıştır.

SONUÇ

Etnik kökü ile irtibatını kaybetmemek ve içinde bulunduğu yabancı toplumda erimemek isteyen Balkan memleketlerinde yaşayan Türkler anavata göç etmektedirler. Buna rağmen Balkanlarda önemli miktarda Türk azınlığı olduğunu iddia edebilir. 1940 sayımından sonra Yunanistan sınırları içinde 133.671 Türkün yaşadığını açıklamıştı¹⁷.

1956'da müslüman nüfusun sayısı 108.000 olarak gösterilmiştir. Bu suretle 1940 ilâ 1956 arasında 25.000 kişilik bir azalma görülmektedir¹⁸. 1957 sayımına göre Bulgaristan'da 7.022.206 nüfus vardı. Bunun 1950 de % 9.8 i türkçe konuşuyordu¹⁹ yani Türktü. Bu 700.000 rakamına balığ olmaktadır. 1950-1953 arasında 160.000 Türkün tehcir edilmesine rağmen bugün Bulgaristan da bir milyonun üstünde Türkün yaşadığı bir vakiadır.

Nitekim Milletlerarası bir tahmine göre 1956 Bulgaristan'da 740.000 Türk yaşamaktaydı²⁰. Bulgar makamları 1956 Haziranında Türklerin 1116 okul ve 3 öğretmen okulu bulunduğu ve bunlarda 100.000 talebe okuduğunu bildirmişlerdir²¹.

Yugoslavya'ya gelince 31 Mart 1961 sayımına göre 18.549.291 kişilik nüfusunun 12.3 nün müslüman olduğu belirtilmekte²² fakat azınlıklar arasında Türk ismine rastlanmamaktadır. Sadece 1950-1958 arası Yugoslavya'dan Türkiye'ye 10.372 Türkün göç ettiği vakiasını ve Türklerin 62 ilkokulu, 1 orta okulu ve 2 öğretmen okulu olduğunu Yugoslavya'nın resmen bildirmesini de nazarı itibara alırsak bugün Yugoslavya'da iki milyo-

¹⁷ *10 Eventful years*, Cilt 2. Greece kelimesi, Encyclopedia Britannica Inc.

¹⁸ Milletlerarası yıllıklarda Yunanistanda 1956 dan sonraki Türk azınlığı sayısını bula-
madık.

¹⁹ *The Statesman's Year-Book* 1958, Bulgaria kelimesi, Macmillan & Com.

²⁰ *The Statesman's Year-Book* 1956-66 Bulgaria kelimesi.

²¹ *Ibid.*

²² *The Statesman's Year-Book* 1965-66 Yugoslavia kelimesi.

nu aşkın müslüman arasında yarım milyonu bulan bir Türk azınlığının mevcudiyetini tesbit etmek mümkündür kanaatındayız.

Sadece bugün için Romanya'daki Türk azınlığının çok azaldığını yine Romanya istatistiklerine dayanarak söyleyebiliriz. Romanya'da 1956 sayımında Türklerin sayısı 14.329 olarak tesbit edilmiştir.

Göçlerin milletlerarası anlaşmalarla önceden tanzimi şüphesiz en iyi olan sistemdir. Göçlerin ihtiyari mahiyette olması da üzerinde önemle durulacak diğer bir noktadır. Önceden tanzim edilmemiş göçlerin doğurduğu meselelerin sonradan yapılan anlaşmalarla halledilmesi de arzu edilir diğer bir şekildir. En kötüsü tek taraflı ve muhacirleri sırf üzerindekiyle sürme şeklindeki tehcirdir. Anayurda gelen muhacirlerin iskânlarına ve kısa zamanda müstahsil duruma geçmelerine Türk hükümetleri daima önem vermişlerdir. Yalnız şurası teessüfe şayandır ki Batılı memleketler Bulgaristanın tehcirini ve diğer yarım asırdır devam eden göçleri, büyük bir kayıtsızlık ve ilgisizlikle seyirden başka bir şey yapmamışlardır.

KAUNOS 1988/89 Aktivitäten der deutschen Mitarbeiter

BERNHARD SCHMALTZ

Eine Einladung zur Kooperation, ausgesprochen von Prof. Dr. B. Ögün, dem langjährigen Ausgräber von Kaunos, hat es ermöglicht, daß ich in den beiden vergangenen Jahren jeweils über mehrere Wochen hin Untersuchungen in der antiken Stadt durchführen konnte. So gilt auch hier mein Dank an erster Stelle Herrn Ögün, der mit seinem Engagement für das antike Kaunos und mit seiner Liberalität dieser Zusammenarbeit über die nationalen Grenzen hinweg den Weg öffnete. Ausschlaggebend war dabei nicht zuletzt der starke Anstieg des Tourismus, der auch in dieser bislang fast abgeschiedenen 'Ecke' der SW-Türkei antike Ruinenstätte zu überfluten und zu zerstören droht. Dieser Aspekt bestimmte auch fürs Erste die Zielsetzung meiner Arbeit.

Nicht weniger dankbar bin ich Dr. C. Işık, der insbesondere vor Ort durch unermüdlichen und selbstlosen Einsatz das Unternehmen förderte. Seine praktische Hilfe im konkreten Fall, sein freundschaftlich-kritischer Rat in ungezählten Problemfällen und sein stetes hilfreiches Wirken auch 'hinter den Kulissen' — im Großen wie im Kleinen — haben maßgeblich dazu beigetragen, wenn hier über erste Ergebnisse dieser Untersuchungen berichtet werden kann.

Nicht zuletzt gilt mein Dank auch Prof. Dr. H. Seeger vom Institut für Angewandte Geodäsie/Frankfurt und seinen Mitarbeitern vom Geodätischen Institut der Universität Bonn, vor allem Dipl. Ing. P. Franke. Seit Jahren in der Türkei tätig im Bereich der Erdbebenvorhersageforschung haben sie sich mit dem Kaunos-Projekt auf ungewohntes Terrain begeben. Nach sorgfältiger Prüfung haben sie sich auf die so andersartigen Erfordernisse eingelassen, haben geduldig die Ziele archäologischer Feldforschung kennengelernt und mit Engagement verfolgt. Ihr Verdienst ist es, wenn hier nach relativ kurzer Zeit ein erster Teilplan der antiken Stadt Kaunos vorgelegt werden kann, ein Plan, in dem die Gegebenheiten des Geländes ebenso erfaßt sind wie die wichtigsten Ruinen¹.

¹ An beiden Kampagnen nahmen zahlreiche Mitarbeiter teil. Zum Team der Geodäten unter Leitung von P. Franke gehörten 1988 die studentischen Mitarbeiter P. Winkels,

Schließlich danke ich ganz besonders der Deutschen Forschungsgemeinschaft, die trotz angespannter Lage das Unternehmen hilfsbereit finanzierte.

Mit dem Stichwort 'Teilplan' ist das erste, vorrangige Ziel der laufenden Untersuchungen genannt. Vordringlich schien mir, in einem Geländeplan die derzeit sichtbaren Ruinen zu erfassen, sowohl diejenigen byzantinischer Zeit wie auch die älteren. Notgedrungen mußten wir uns auf größere Mauerzüge beschränken, konnten in der Regel nicht einzelnen Steinsetzungen nachgehen um sie im Plan aufzunehmen. Dies hätte langwierige Reinigungen vorausgesetzt, die in der kurzen Zeit nicht zu leisten waren. Doch was bislang von Erde so gut wie ganz geschützt war, dürfte auch weiterhin vor Zerstörung relativ sicher sein. Andererseits wird es in Zukunft vergleichsweise einfach sein, anhand des Planes dann einzelnen Mauern oder Mäuerchen nachzugehen, die bisher nicht berücksichtigt wurden. Zugleich bietet der vorliegende vorläufige Plan (Abb. 1) einen ersten Ansatz, um sich Gedanken über die Stadtanlage und Stadtentwicklung zu machen. Technische und formale Ähnlichkeiten oder gar Entsprechungen sowie Bezüge in der Orientierung werden es in Zukunft erlauben, Mauern und Gebäude jeweils gleichen Phasen zuzuordnen, zumindest im Groben; als weiterer Schritt ergibt sich dann, gezielte Untersuchungen vorzunehmen, um das Bild der jeweiligen Phase zu klären und zu ergänzen. Ein erster Ansatz in dieser Richtung hat sich im Laufe der beiden letzten Kampagnen bereits ergeben.

B. Görres, U. Gellhaus, A. Scholz/Universität Bonn sowie Dipl.-Ing. R. Celik und A. Aydin/TU Istanbul; 1989 gehörten zum Team Dipl.-Ing. Y. Altiner, C. Peters, die studentischen Mitarbeiter P. Winkels, B. Görres, Th. Klesen, D. Wolff/Universität Bonn sowie R. Celik und F. Diril/TU Istanbul. Bei den im engeren Sinne archäologischen Arbeiten halfen 1988 H.-D. Bader, R. Peper und O.-H. Svenshon, 1989 H.-D. Bader, E. Greul, R. Peper, B. Varkivanc und H. Wege. Allen diesen Mitarbeitern auch hier zu danken ist mir ein Bedürfnis.

Neben den geläufigen Abkürzungen werden im Folgenden benutzt:

Roos 1968 P. Roos, *OpAth* 8, 1968, 149ff.

Roos 1972 P. Roos, *The Rock-Tombs of Caunus I, The Architecture*

Roos 1974 P. Roos, *The Rock-Tombs of Caunus II, The Finds*

Roos 1985 P. Roos, *Survey of Rock-Cut Chamber-Tombs in Caria I, South-Eastern Caria and the Lyco-Carian Borderland.*

Zur Stadtanlage und Geschichte (Abb. 1).

Inmitten des heutigen Ruinenfeldes, etwa mittig zwischen 'Hafenstoa' und Theater, d.h. ungefähr in halber Höhe am Hang südwestlich unterhalb der 'Palästraterrasse' konnte bereits 1988 der Rest einer Mauer über ca. 32 m hin verfolgt und gereinigt werden. Kennzeichnend sind die großformatigen Polygone, meist recht dicht und sorgfältig aneinander gerückt, deren Fronten oft erstaunlich plane Flächen bieten, ohne jedoch Bearbeitungsspuren erkennen zu lassen. An einer Stelle wurden auch etwas tiefere Lagen freigelegt, wobei deutlich wurde, daß die Mauer in ihrem heute sichtbaren oberen Teil hangabwärts, d.h. nach NW etwas herausgedrückt wurde. Da die Mauer den Hang in nordöstlicher Richtung hinaufläuft, scheint es sich nicht um eine mehr oder weniger hangparallele Terrassenmauer zu handeln.

1989 konnte O. Özer einen offensichtlich zugehörigen Teil dieser Mauer, eine Fortsetzung weiter unten am Hang (zum Hafenbecken hin) nachweisen. Hier verläuft die Mauer sogar genau senkrecht zum Hang. Auch wenn hier wie weiter oben eine parallel verlaufende zweite Mauerschale bisher nicht nachgewiesen ist — schließlich handelt es sich bislang nur um oberflächliche Reinigungsarbeiten — scheint es nicht abwegig zu sein, in dieser altertümlich anmutenden Mauer den Rest einer alten Stadtmauer zu sehen.

Diese Annahme stützt sich vor allem darauf, daß im Bereich der Kleinen Akropolis und ihrer NO-Terrasse über lange Strecken hin auf der Hangkrone eine z.T. gut erhaltene Stadtmauer zu verfolgen ist, die teilweise ganz ähnliche Polygone in ähnlich dichter Fügung verwendet. In diesem Bereich aber ist offenkundig, daß dieser Polygonalverband älter ist als die isodome Mauertechnik, die sich auch an anderen Abschnitten der Stadtmauer, etwa im Westen, aber auch innerhalb des Stadtgebietes immer wieder findet.

Überraschend war nun 1989, daß dank eines Hinweises von B. Varkivanc östlich des Gipfels der Kleinen Akropolis in der Ebene zwei fast rechtwinklig zueinander stehende Mauerzüge gereinigt werden konnten, deren Polygone in Form und Zurichtung unmittelbar an die bisher erwähnten Mauern erinnern². Die beiden Mauern begrenzen in der

² Weitgehend noch erhalten war ein sandiger Verputz, mit dem die Fugen mehrfach oberflächlich verstrichen waren. Diese Oberflächlichkeit des Verstreichens läßt vermuten, daß der Verputz nicht ursprünglich ist, sondern wohl von späteren Renovierungen stammt.

natürlichen, weiten 'Bucht' ein segmentförmiges Areal, doch schließen sie es zur Ebene hin offensichtlich nicht völlig ab. Denn die von N her kommende Mauer konnte in ihrem südlichen Ende festgestellt werden: Ein besonders großer Block bildet eine saubere, so gut wie rechtwinklige Ecke. Auch wenn von der südwestlich liegenden Mauer das östliche Ende bisher nicht festgestellt werden konnte, scheinen sich beide Mauerzüge nicht getroffen zu haben, sondern so etwas wie eine Lücke frei gelassen zu haben. Diese 'Öffnung', der Verlauf der beiden Mauern und vor allem ihre Lage lassen vermuten, daß hier die Reste eines kleinen Hafenbeckens zu fassen sind, das zu einer Zeit angelegt wurde, als das heutige Dalyan-Delta noch weitgehend, zumindest aber bis zu diesem Bereich Meer war. Die fortschreitende Verlandung hat dann diesen 'S-Hafen' langsam zugeschwemmt, so daß anschließend allein das große, auch heute noch mit Wasser gefüllte Becken nördlich der Kleinen Akropolis als Hafen genutzt werden konnte.

Die zuerst genannte Polygonalmauer inmitten des heutigen Ruinenfeldes, die recht ähnlichen Mauerzüge im Bereich der Kleinen Akropolis und ihrer NO-Terrasse sowie der kleine 'S-Hafen' lassen fragen, ob hier nicht Reste einer alten Stadtanlage zu fassen sind, einer Stadt, die noch von bescheidenem Ausmaß war, die sich auf das Gebiet zwischen Kleiner Akropolis und Theater konzentrierte, und die noch nicht so einseitig auf das heutige, große Hafenbecken ausgerichtet war, sondern offener, stärker vom Meer bestimmt war: Vermutlich in Entsprechung zur damaligen geographischen Situation der weiten Meeresbucht des heute verlandeten Deltas verfügte das alte Kaunos über zwei Häfen und war exponierte Seestadt.

Die referierten Beobachtungen und Überlegungen geben einen ersten Ansatz für Perspektiven, die erst anhand eines topographischen Planes sinnvoll und gezielt weiterverfolgt werden können. Insofern versucht die laufende geodätische Arbeit eine erste Grundlage zu schaffen, die in Zukunft natürlich ausgebaut und um Details bereichert werden muß.

Im Zuge der geodätischen Aufnahme war es notwendig, an zahlreichen Stellen Reinigungen durchzuführen, um den Mauerverlauf wenigstens oberflächlich zu klären. Dies betraf insbesondere die Stadtmauer, die auch heute noch das weitaus größte Denkmal der Stadt ist, imposant in den Dimensionen ihrer Befestigungen, in der Qualität der Steinfügung und Steinbearbeitung und nicht zuletzt erstaunlich in der Vielfalt der Mauer-

techniken bzw. Mauerformen. So erschien es doppelt gerechtfertigt, einige Mauerbereiche sorgfältiger zu reinigen oder gar etwas eingehender zu untersuchen.

Die untersuchten Mauerbereiche.

Mauerbereich I (Abb. 2).

Südlich der NO-Terrasse der Kleinen Akropolis schiebt sich ein kleiner Felssporn in die Ebene vor, der nach S und O steil, Z.T. sogar senkrecht abfällt, und der sich knapp 14 m über die Ebene erhebt³. Die ursprünglich buckelige Oberfläche der Kuppe wurde an zahlreichen Stellen abgearbeitet, so daß sich eine bescheidene Fläche ergab, die für einen Turm genutzt wurde. Sein Geviert von $6,75 \times 8,7$ m ist im nördlichen Teil in Form der sorgfältig verlegten Zweischaalenmauer noch recht gut erhalten, im südlichen Teil dagegen fast nur anhand der Felsarbeiten abzulesen. Die westliche Mauer überwindet von N nach S eine Höhendifferenz von fast 2 m, wobei der Südteil auf einem etwa 2,5 m tiefer liegenden Absatz vor der eigentlichen Felskuppe liegt, die unmittelbar hinter der W-Mauer im Inneren des Turmes aufragt.

Die erhaltenen Mauerreste des Turmes zeigen die übliche Zweischaalen-Technik mit gelegentlichen durchlaufenden Bindern. Ansonsten ist das Innere der 0,9 m dicken Mauer mit einer Packung aus kleineren Steinen und Lehm gefüllt. Die Quaderhöhe schwankt zwischen 29,3 cm und 35,6 cm; auch das mittlere Maß von 32,5 cm ist bezeugt.

Indessen sind die geringfügig abweichenden Höhen nicht durchgehend für die jeweilige Quaderschicht beibehalten, und ebensowenig ist in der Abfolge der verschiedenen Quaderhöhen von oben nach unten eine wie auch immer geartete Konsequenz zu beobachten. Freilich ist dabei zu berücksichtigen, daß relativ wenig von der ursprünglichen Bausubstanz erhalten ist; nur an der W-Mauer sind 6 Quaderschichten in Abtreppung erhalten, und selbst sie bilden kaum eine ausreichende Grundlage für die Frage, ob die unterschiedlich hohen Quader im Sinne einer absichtsvollen Rhythmisierung verlegt waren.

³ In die östliche Wand sind zwei Felsgräber eingehauen, die freilich stark verfallen/zerstört sind; gleiches gilt für das Felsgrab in der südlichen Steilwand. Gräber erwähnt von P. Roos 1968, 154.

Die Quader sind bemerkenswert sorgfältig bearbeitet⁴. Ihre Stirnflächen sind leicht bossiert (bis zu 8 cm). Die Auflagerflächen sind häufig mit einem feinen Randschlag bis zu 8 cm Breite versehen; die nach hinten anschließenden Quaderflächen sind grob gepickt. Die vertikalen Stoßflächen sind oft bis auf einem schmalen vorderen Rand unregelmäßig, seltener wie die Auflager im Sinne der Anathyrose bearbeitet. Nur die Binder weisen regelmäßig auch sorgfältig hergerichtete Stoßflächen auf. Zahlreiche Quader der Außenschale zeigen knapp hinter dem Randschlag ein Stemmloch⁵, auch dies ein Hinweis für die Sorgfalt, mit der der Turm erbaut worden war. In diesem Sinne sind auch die Lotkanten an den beiden nördlichen Turmecken zu erwähnen.

Zum 5,5 m höher gelegenen Plateau der NO-Terrasse führen von den nördlichen Turmecken aus zwei Mauern hinauf. Von der westlichen Mauer ist nur noch der Anstaz der Außenschale erhalten, den weiteren Verlauf sichern lediglich entsprechende Felsarbeiten, die in der Flucht liegen⁶. Die östliche Mauer ist dagegen auf längere Strecken hin nachgewiesen. Bei einer Breite von fast 1,4 m weist die Mauer zwei Mauerschalen auf, deren Zwischenraum mit Steinen und Lehm vollgepackt ist. Nur für die äußere Schale sind wie am Turm sorgfältig gearbeitete Quader mit Randschlag, Anathyrose und Stemmlöchern verwendet⁷. Die innere Schale besteht dagegen aus kleineren und oft unregelmäßigen Blöcken, die den Packungssteinen im Mauerinneren häufig entsprechen. Nach N hin, d.h. am Steilhang der No-Terrasse verlieren sich beide Mau-

⁴ Die Quader bestehen hier wie in den weiteren Abschnitten in der Regel aus einem hellgrauen, streifigen Marmor; gelegentlich ist es zweifelhaft, ob der Kristallisierungsprozeß so weit fortgeschritten ist, daß es wirklich Marmor und nicht mehr Kalkstein ist.

⁵ Zwei Quader der N-Mauer weisen sogar je 2 Stemmlöcher auf. - Die Lage der Stemmlöcher ist nicht ganz einheitlich, manche reichen bis in den glatten Randschlag hinein.

⁶ 0,7 m nordwestlich der NW-Ecke ist die westliche Verbindungsmauer unterbrochen: ein Schacht von 1,8 m Länge und 0,56 m Breite ist quer zum Mauerlauf angelegt. Teils sorgfältig geglättete Quader, teils bossierte und roh belassene Blöcke bilden eine rundum laufende Schicht von ca. 0,45 m Höhe. Nur im W fehlt ein Abschluß. Der nordwestliche Eckblock, der zugleich in Flucht der Maueraußenschale liegt, weist ein Stemmloch auf, dessen Orientierung nicht dazu paßt, Blöcke der Mauerschale in Position zu rücken. Dies Detail, das unterschiedliche Steinmaterial des 'Schachtes' und seine Lage lassen vermuten, daß es sich um einen nachträglichen Einbau, wohl ein Grab handelt. Im Inneren des Schachtes fanden sich zahlreiche Frgte. großer Schieferplatten, mit denen das Grab offensichtlich abgedeckt war. Von einer Bestattung fanden sich allerdings keinerlei Reste.

⁷ Erstaunlich häufig finden sich hier sogar zwei Stemmlöcher pro Quader.

erschalen; nur treppenartige Abarbeitungen im Fels beweisen, daß die Verbindungsmauer vom Turm her bis zur Polygonalmauer der NO-Terrasse herangeführt war und unmittelbar an sie anschloß. Dabei ist nicht zu übersehen, daß die Polygonalmauer die ältere ist, an die die isodome Verbindungsmauer von S her angebaut wurde.

Abgesehen von den Quadern der Außenschale unterscheidet sich die östliche Verbindungsmauer recht deutlich von den Turmmauern: Innenschale, Mauerfüllung und Mauerbreite weichen offenkundig ab. Hinzu kommt, daß die Mauer nicht etwa in den Turm einbindet, sondern gleichsam nur lose herangeschoben ist⁸. Denn die Quader des Turmes weisen auch hier wie an den übrigen Sichtflächen die üblichen Bossen auf, und der schmale Randsteg der Ecklehre ist ganz widersinnig auch auf der Seite ausgearbeitet, wo die Verbindungsmauer ansetzt. Dies gilt in gleicher Weise auch für die westliche Verbindungsmauer.

Die Vermutung, daß Turm und Verbindungsmauern nicht in einem Arbeitsgang errichtet wurden, findet eine weitere Stütze in einem unscheinbaren Detail. An der nordöstlichen Turmecke weist der Eckquader die bereits erwähnte Lotkante auf. Dabei tritt an der östlichen Stirn des Quaders neben dem geglätteten Steg der Ecklehre unmittelbar die rauhe Bosse vor. Ganz entsprechend war dieser abrupte Absatz auch an der nördlichen Stirn des Quaders ausgearbeitet; doch wurde offensichtlich nachträglich der scharfe Vorsprung der Bosse abgearbeitet, so daß ein allmählicher Übergang vom glatten Steg der Ecklehre zum bossierten Teil des Quaders geschaffen wurde. Der Sinn dieser Maßnahme wird einsichtig angesichts des anschließenden Quaders der Verbindungsmauer: Um ihn möglichst nahe an den Turm heranschieben zu können, und um seine Lage leidlich stabil zu machen wurde die ursprüngliche Ansichtsseite des Eckquaders im Sinne einer Anschlußfläche wenigstens grob geglättet. Ursprünglich muß dagegen die Turmecke als frei stehende Ecke angelegt gewesen sein.

Der Schluß liegt nahe, daß sich drei Bauphasen scheiden lassen: Die alte Polygonalmauer war zunächst die alleinige Befestigung. Ihr wurde später ein kleiner Turm auf der Felsnase vorgelegt — vielleicht weil der

⁸ In diesem Zusammenhang ist auch zu erwähnen, daß die Außenschale der Mauer ca. 1,5 m vor der NO-Ecke des Turmes einen leichten Knick nach O macht, so daß sich die Mauer in ihrem südlichsten Teil ein wenig verbreitert. Auch dieser Befund läßt eher an eine ergänzende zweite Baumaßnahme denken als an eine einheitliche, absichtsvolle Planung.

Fortschritt der Militärtechnik eine solche Erweiterung erforderlich machte, oder aber, weil geographische Veränderungen wie etwa die Verlandung des Deltas eine solche Maßnahme erzwangen. In einer dritten Phase wäre dann dieser Turm mit den heute noch sichtbaren Verbindungsmauern an die Hauptbefestigung, die Polygonalmauer 'angebunden' worden.

So plausibel zunächst eine derartige Phasen-Abfolge erscheinen mag, so ist doch ein Umstand nicht zu vergessen. Südlich an den Quader der NO-Ecke schließt ein bossierter Block an, der zur Stoßfuge hin einen etwa 5 cm breiten, sorgfältig geglätteten Randschlag aufweist, neben dem dann recht unvermittelt die Bosse vortritt. Die Zurichtung entspricht aufs Engste der des Nachbarblockes mit seiner Lotkante. Der Verdacht liegt nahe, daß dieser zweite Quader südlich der Ecke ursprünglich als Eckquader mit Lotkante hergerichtet worden war und erst im Zuge einer Zweitverwendung seinen Platz an seiner heutigen Stelle fand. Bei dieser zweiten Verwendung müßte, so ist zu vermuten, die zweite Stirnfläche mit ihrer Bosse zu einer planen Stoßfläche hergerichtet worden sein⁹. Ein entsprechender Fall ist auch in der westlichen Turmwand zu beobachten. Auch hier findet sich im laufenden Quaderverband ein Block mit einer Lotkante. Schließlich sind in der N-Wand des Turmes zwei Quader nebeneinander verbaut, deren Bosse ganz bzw. teilweise fehlt, und die statt dessen eine sorgfältig gepickte, plane Fläche aufweisen, ganz so, als seien sie auf Anschluß gearbeitet. Doch fehlt im nördlich anschließenden Gelände jeglicher Hinweis auf eine eventuelle Mauer; ausserdem weist die tiefer liegende Quaderschicht der Turmmauer eine entsprechende auf Anschluß deutende Fläche auf, die jedoch weiter nach O reicht, wo der Quader darüber bereits wieder mit Bosse versehen ist. So scheint auch hier wie bei den beiden Quadern mit Ecklot ein Hinweis vorzuliegen, daß diese Blöcke in ihrer heutigen Position nicht ihre ursprüngliche Funktion erfüllen, sondern im Zuge einer Zweitverwendung ihren Platz fanden. Dies würde bedeuten, daß der Turm in seinem heutigen Bestand nicht als originäre Phase zu verstehen ist, sondern daß er seinerseits bereits einen zweiten Zustand darstellt. Damit könnte es dann auch zusammenhängen, daß die Quaderhöhen innerhalb ein und derselben Schicht geringfügig differieren, daß die Höhen der Schichten nicht einem Konzept folgen, z.B.

⁹ Allerdings biegt der Randschlag des Auflagers nicht um, wie es bei einem Eckblock zu erwarten wäre.

nach oben zu langsam abnehmen, und daß die Stemmlöcher in den Quadern der Außenschale auf der einen Seite ganz fehlen, sich auf der anderen Seite aber auffällig häufen. Denkbar wäre, angesichts der genannten Ungereimtheiten, daß der ursprüngliche Turm einstürzte — aufgrund welcher Faktoren auch immer — und anschließend relativ rasch wieder aufgebaut wurde¹⁰, wobei das originale Steinmaterial weitgehend wiederverwendet wurde, jedoch nicht immer in ursprünglicher Position¹¹. Ob gleichzeitig anlässlich dieses Wiederaufbaues die Verbindungsmauern zur höher gelegenen NO-Terrasse errichtet wurden oder erst später, läßt sich derzeit nicht entscheiden.

Chronologische Anhaltspunkte lieferte der Befund selbst bislang kaum. Denn weitgehend bedeckte den Fels nur eine dünne Humusschicht ohne jegliche Scherben. Lediglich im mittleren Abschnitt der östlichen Verbindungsmauer war die Humusschicht bis zu 40 cm stark und mit Keramik durchsetzt; doch fanden sich nur Wandungsscherben einer groben, undekorierten Ware. Offensichtlich handelt es sich um Material, das mit der Erde vom Plateau der NO-Terrasse herabgeschwemmt wurde, und das mithin einer Zeit angehört, in der die Befestigungen bereits verfielen.

Unter der Humusschicht kam in diesem Bereich mehrfach eine dicke, graue Lehmschicht zutage, die jedochh keinerlei Scherbenmaterial enthielt. Möglicherweise handelt es sich dabei um eine Lehmpackung, die bei Anlage der Mauer eingebracht wurde.

Chronologische Indizien bietet allenfalls der Mauerbefund, der Quaderverband und die Bearbeitung der Blöcke. Freilich kann es sich dabei nur um sehr ungefähre Hinweise handeln. Die sorgfältig geglätteten Ränder der Auflager — und Stoßflächen im Bereich der Mauerfront mit der anschließend rau belassenen Fläche, eine Art Anathyrose also, finden sich — innerhalb von Festungsmauern — recht ähnlich in Priene, in Phyle und Samos, aber auch noch an der eumenischen Mauer in Perga-

¹⁰ Eine solche 2. Bauphase könnte auch erklären, daß im Inneren des Turmes Felsarbeiten zu erkennen sind, die einer Linie folgen, jedoch in klarer Divergenz zum jetzigen Mauerverlauf. Ferner sind am nördlichen Ende der östlichen Verbindungsmauer Felsarbeiten erhalten (Höhenpunkte 17.818 und 17.147), die von der heutigen Mauer nicht genutzt werden. Alle diese Abarbeitungen könnten sehr wohl von einem Vorgängerbau mit leicht abweichender Orientierung stammen.

¹¹ Nicht ausschließen läßt sich natürlich vorerst, daß es sich auch um Spolienmaterial von einem anderen, entfernteren Bauwerk handelt.

mon¹². Der zeitliche Rahmen ist also recht weit zu ziehen. Andererseits sind zwei weitere Indikatoren nicht zu vergessen. Die insgesamt eher zurückhaltende Bossierung der Quader unterscheidet sich deutlich von der "rauen und unregelmäßigen Bossierung mit starker Ausladung", wie sie z.B. in Milet im späten 5 Jh. belegt ist, erinnert eher an die Form, die in Samos zu Beginn des Hellenismus vertreten ist¹³. Und die Form der schmalen Binder mit ihrer hochrechteckigen Stirn "taucht im 4. Jh. gelegentlich auf" und ist dann ab etwa 300 v.Chr. "üblich"¹⁴. Sicherlich bieten die genannten Merkmale der kaunischen Turmmauer keinen Anhalt für eine engere zeitliche Fixierung. Doch scheint der Rahmen zumindest im Groben abgesteckt zu sein, scheint auf die Zeit der späten Klassik und des früheren Hellenismus eingegrenzt werden zu können¹⁵.

Es bleibt ein letzter chronologischer Aspekt zu bedenken. Wie bereits skizziert, wurde der Turm zu einem späteren Zeitpunkt errichtet als die polygonale Mauer der No-Terrasse. Diese alte Mauer war offensichtlich in der Frühzeit als Befestigung ausreichend, was nach Entdeckung des nahen Südhafens auch unmittelbar einleuchtet: Reichte doch das Meer in dieser Zeit bis unmittelbar an den Fuß jener Felsnase, auf der später der Turm errichtet wurde. Daß dieser Turm dann als notwendig angesehen wurde, dürfte damit zusammenhängen, daß die Verlandung so weit fortgeschritten war, daß zusätzlicher Schutz vor andrigenden Feind notwendig wurde. Gerade auf der vorspringenden Felsnase war ein Wachturm bestens geeignet, den Feind beizeiten ausfindig zu machen, die beiden angrenzenden und mehr oder weniger verlandeten Buchten zu überblicken und die Hänge vor den Mauern der No-Terrasse mit Geschossen von der Seite her zu bestreichen. Solange ein Feind hier nur mit dem Schiff sich nähern konnte, bedurfte es dieses Turmes wohl nicht. Vor diesem Hintergrund gewinnt die Frage nach einem möglichst genauen Erbauungsdatum für den Wachturm zusätzlich an Interesse.

Mauerbereich II (Abb. 3).

Nordwestlich des beschriebenen Turmes, dort, wo die Verbindungsmauern an die Polygonalmauer anschließen, biegt diese Polygonalmauer

¹² Vgl. Schrader-Wiegand, Priene Tf. VI; Samos XV 42f; AvP I 2, Beibl. 21f.

¹³ Milet II 3, 15; Samos XV 42f.

¹⁴ Wrede, AM 54, 1929, 79f.

¹⁵ Inwieweit die Stemmlöcher als chronologisches Indiz zu werten sind, läßt sich kaum sagen. In der laufenden Mauer einer Befestigung scheinen sie nicht üblich zu sein, in Milet (II 3, 15) aber sind sie belegt; an Ecken und Toren sind auch Klammern und Dübel mehrfach nachweisbar (Milet II 3, 17; AvP I 2, 186f).

von NO kommend in einem deutlichen Knick um und führt fast genau nach W. Nach nicht einmal 5 m bricht die Reihe der großen Polygonblöcke ab, um sich nach 7 m in der ca. 3 m hoch anstehenden Polygonalmauer fortzusetzen. Dazwischen liegt so etwas wie eine Mauer-Bresche. Knapp vor ihrem W-Ende steht im Abstand von etwa 3 m hinter (nördlich) der Außenflucht der Polygonalmauer eine weitere Mauer an, die in fast rechtem Winkel von der Polygonalmauer nach N führt und über etwas mehr als 2 m hin zu verfolgen war; auch diese Mauer besteht aus Polygonen, die jedoch kleiner sind und z.T. lockerer gefügt sind, gelegentlich auch rohe, kubische Form haben. Der Gedanke an eine Toranlage lag nahe; damit hätte sich auch gut erklären lassen, daß die Stadtmauer gerade in diesem Bereich so stark zerstört worden war.

Die Reinigung erbrachte, daß in der Flucht der Außenschale statt polygonaler Blöcke sorgfältig zugehauene Bossenquader in isodomer Schichtung verlegt sind. Felsarbeiten am O-Ende der Bresche zeigen, daß über der erhaltenen Reihe von Quadern weitere folgten; auch nach unten setzt sich der isodome Verband fort, denn zumindest eine weitere Quaderschicht konnte noch 20 cm tief freigelegt werden. Im W fehlen nach dem 7. Quader weitere, doch zeigen anschließende Felsglättungen, daß sich die Mauer mindestens noch 1 m weiter nach W fortsetzte (Höhen-Marken 18.278 und 18.396). So bleibt bis zum Ansatz der westlich noch vorhandenen Polygonalmauer nur noch ein weiterer knapper Meter, der als tatsächliche Lücke unzusprechen ist: Die Wahrscheinlichkeit, daß gerade hier ein Tor bzw. eine schmale Pforte angebracht war, ist recht gering. Eher ist zu vermuten, daß die 'Mauerbresche' auf eine tatsächliche Zerstörung zurückgeht, anschließend in isodomer Technik ausgebessert wurde und später doch wieder an gleicher Stelle durch neuerliche Zerstörung entstand.

Die Quader der isodomen Ausbesserung sind im Vergleich zum Baumaterial des Turmes größer und nachlässiger gearbeitet. Die Höhe der erhaltenen Schicht liegt bei 40 cm. Die Bossen der Stirnflächen sind unregelmäßiger, z.T. auch kräftiger. Zum Mauerinneren hin sind die Quader ebenfalls unregelmäßiger, seitliche Stoßflächen sind nur vereinzelt zu beobachten. Die Auflager der Quader sind durchgehend grob gepickt, Stemmlöcher sind nicht angebracht. So unscheinbar diese Eigenheiten im Vergleich zum nahe gelegenen Turm auch sein mögen, so erscheinen sie gerade im Hinblick auf die Nähe des Turmes doch erwähnenswert zu sein. Denn wären Ausbesserung der Mauer und Errichtung des Turmes

gleichzeitig erfolgt, dann hätte es wohl nahe gelegen, gleichartiges Material zu verwenden.

Drei Meter nördlich der isodomen Renovierung sind im O und W der 'Bresche' die Enden einer weiteren, parallel verlaufenden Mauer ergraben. Entsprechend dem natürlichen Anstieg des Geländes sind die Steine bis zu fast 2 m höher verlegt. In beiden Abschnitten sind mittelgroße, grobe Feldsteine verwendet, wobei im westlichen Teil einige kleinere Steine zur Füllung der Lücken verwendet wurden. Die Orientierung der Mauer, d.h. ihre Parallelität zur südlichen Außenschale, das unbearbeitete Steinmaterial und die lockere Fügung lassen keine Zweifel daran, daß es sich um die Innenschale des renovierten Mauerabschnittes handelt. Sicherlich lief das Plateau der NO-Terrasse auch hier einheitlich durch, was bedeutet, daß der ergrabene Teil der Innenschale ursprünglich durch Anschüttung unsichtbar war. Zu erwähnen bleibt noch, daß der renovierte Mauerabschnitt insgesamt um etwa 80 cm schmaler ist als die westlich anschließende Polygonalmauer. Dies ist bemerkenswert, insofern die Zerstörung dieses Teiles hätte Anlaß geben können, durch zusätzliche Mauerbreite für bessere Stabilität zu sorgen. Warum man sich mit einer schmaleren Mauer begnügte, ist nicht ersichtlich.

Im O schließt an den freigelegten Abschnitt der Innenschale in stumpfem Winkel eine Mauer an, die aus sorgfältiger ausgewähltem Material besteht. Zwar scheinen auch diese Steine weitgehend unbearbeitet zu sein; doch handelt es sich um plattenförmige Steine unterschiedlichster Formate, die ihre Form offenbar der natürlichen Schichtung des Gesteines verdanken. Deutlich ist, daß diese Mauer an die erwähnte Innenschale der Stadtmauer angefügt und daher später entstanden ist. Bemerkenswert ist allerdings, daß sie in ihrer Richtung der fast 4 m weiter östlich verlaufenden Innenschale der Polygonalmauer folgt.

Ungeklärt bleibt vorerst die Funktion jener Quermauer, die nahe dem W-Ende der Mauerbresche nach N läuft und zunächst eine Toranlage vermuten ließ. Schon die Freilegung der Außenschale der renovierten Stadtmauer zeigte, daß keine Toranlage vorliegt. Hinzu kommt, daß in einem 2,20 m langen Suchschnitt senkrecht zu jener fraglichen Quermauer keinerlei Anhaltspunkte für eine östlich parallel geführte Mauer nachzuweisen waren, die zu einer zweiten Torwange hätte hinführen können. Statt dessen steht östlich der fraglichen Quermauer sehr rasch der Fels an, der nach O zu weiter ansteigt. Andererseits ist unstrittig, daß besagte Quermauer mit ihrer Unterkante ca. 30 cm tiefer liegt als die Innenschale

der Stadtmauer; daß Quermauer und Innenschale in eine einheitlich rötliche, sandige Schicht gebettet sind, die sich ca. 10 cm weit auch noch unter den beiden Mauern verfolgen ließ; zu erwähnen ist ferner, daß die Quermauer gerade in Flucht der Innenschale über 3 bzw. 4 Steinlagen hin einen Abschluß zu bieten scheint, d.h. daß an dieser Stelle die Quermauer im Schnitt eine westliche Stirnfläche aufzuweisen scheint — bei einer Dicke von fast 1 m. Daß es sich nicht um ein belangloses Mäuerchen handelt, ist offenkundig; doch läßt sich über Funktion und Sinn der Mauer bisher nichts weiter aussagen.

Wie im Bereich des benachbarten Turmes beschränkte sich die Arbeit weitgehend auf die Beseitigung offenkundig rezenter Verschüttung und der Humusschicht. Nur im Zwickel zwischen jener Quermauer und der Innenschale der Stadtmauer wurden auch unter dem Humus liegende Schichten ergraben. Die schwarzbraune, stark mit Steinen durchsetzte Humusschicht von ca. 20 cm Stärke setzte sich nach unten fort, wobei in den folgenden ca. 20 cm jedoch zunehmend Scherbenmaterial zutage trat, dagegen immer weniger Erde; der Anteil der meist kleineren Steine nahm noch etwas zu. In Höhe der Oberkante der erhaltenen Mauer-Innenschale folgte eine neuerliche Humusschicht, nur bis zu 10 cm stark, in der nur mehr wenig Steine und wenig Scherben gefunden wurden.

Darunter setzte sich jene schon erwähnte rötliche Schicht klar ab, die stark sandig war, keine Scherben und nurmehr wenige, kleinere Steine enthielt. Die gleiche Schichtenabfolge war in dem Suchschnitt zu beobachten, der senkrecht zur Quermauer 2,20 m nach O hin gezogen wurde. Unterschiedlich war lediglich, daß in der scherbenreichen Schicht auch zahlreiche Fragmente von Terrakotten geborgen wurden, und daß die darunter folgende, dünnere Schicht fast schwarz war und zahlreiche Knochenreste enthielt.

Etwa ein Drittel der geborgenen Keramik ist attischer Provenienz. An erster Stelle zu nennen sind Fragmente von mindestens zwei Bauchamporen. Eine davon (1 Tf. 1) ist sicher dem Typus B zuzuweisen und dürfte vom Rycroft-Painter selbst stammen. Bei diesem Maler findet sich auch häufiger — insbesondere in seiner späteren Schaffenszeit — die sonst ungewöhnliche Verbindung des Themas 'Krieger im Viergespann' (Seite A) mit dem Thema 'Dionysos auf dem Maulesel' (Seite B). Daher ist durchaus zu überlegen, ob die Fragmente dieser Szene tatsächlich zur gleichen Amphora gehören, auch wenn sie nicht unmittelbar anpassen.

Weitaus zahlreicher vertreten sind Schalen (3-12). Neben vielen insignifikanten Fragmenten von Schalenböden gibt es doch auch genügend Schalen-Füße und Ränder, anhand derer ein Bild zu gewinnen ist. Demnach handelt es sich um einfache Schalen mit schwarzem Glanzton-Überzug, deren einziger Dekor in ausgesparten oder in verdünnt aufgetragenen Streifen besteht. Nur einmal bezeugt ein Fragment (12) jenen Typus, bei dem in der Henkelzone ein Fries sehr kursorisch gemalter Palmetten auf einer dichten Reihe großer Kringel steht. Neben der durchschnittlichen Randweite von 19 bis 21 cm (Durchmesser in Randhöhe) sind gelegentlich auch kleine Exemplare mit einem Durchmesser von nur 6 cm vertreten. Vergleichsbeispiele in Athen weisen in die Zeit um 500 v.Chr., ein Datum, das mit dem der Amphoren recht gut übereinstimmt. Doch wird man diesen Rahmen nicht allzu eng ziehen und auch nicht für ausschließlich halten. Denn mehrere kleine Fragmente mit bestem Glanztonüberzug könnten, soweit ich sehe, auch zu Gefäßen späterer Typen und Formen gehören, und zumindest eine kleine Scherbe mit gestempeltem Blattstab weist eindeutig in spätere Zeit.

Fast doppelt so hoch ist der Anteil einer dickwandigen und gröberen Ware, die teilweise noch Reste matter Bemalung aufweist. Häufigkeit und schlechte Qualität lassen vermuten, daß es sich nicht um Import, sondern um lokale Keramik handelt. Tonkonsistenz und — farbe, Behandlung der Oberfläche und Bevorzugung rundlich — schwerer, fast urtümlicher Formen verbinden die Funde im Sinn einer recht einheitlichen Gruppe.

Der Ton ist in der Regel grobkörnig, enthält teils erstaunlich große Kalkpartikel undr mehrfach sogar rote und/oder schwarze Steinchen. Gelegentlich sind auch Glimmerpartikel zu beobachten, jedoch in der Regel recht feine und nicht sehr zahlreiche. Häufig reibt sich der Scherben leicht ab, selten erreicht er eine bemerkenswerte Härte. An der Oberfläche ist der Ton beige, meist nach Braun tendierend, gelegentlich mehr nach Grau, selten nach Rot; zum Inneren der Wand hin verfärbt sich der Ton zu einem kräftigen Rotbraun, seltener anschließend zu Grau. Die Oberfläche zeigt keinen Schlickerauftrag mit eigenem Farbwert; vielmehr ist sie mit dem Glättholz (ganz flache Kanten) oder mit einem nassen Schwamm geglättet, so daß sie dichter ist im Sinne eines feinen Schlickers; gelegentlich erreicht sie auf diese Weise einen ganz schwachen Matt-Glanz. Vor allem auf größere Gefäße ist schlichter Streifendekor in Schwarzbraun, Dunkel — und/oder Hellrot aufgetragen, jeweils matt.

So zahlreich auch die Scherben sind, so konnte bislang doch kein vollständiger Gefäßkontur rekonstruiert werden. Allerdings ist es ange-

sichts des Anteiles von Rand — und Boden — bzw. Fußfragmenten sehr wahrscheinlich, daß sie zumindest z.T. gleichen Gefäßtypen zuzuordnen sind. Tonqualität und Formate legen es sogar nahe, daß manche Fragmente vom gleichen Gefäß stammen. Insofern darf man mit Krateren, Schüsseln und Schalen rechnen, wohl auch mit Amphoren.

Krater mit und ohne Fuß lassen sich im Einzelnen nicht scheiden¹⁶. Erhalten sind steile, leicht nach außen (13f) oder nach innen (15ff) geneigte Ränder, die vom eigentlichen Gefäßkörper in einem Knick abgesetzt sind (13, 17) oder aber der Wölbung der Kesselwand mehr oder weniger folgen; bei den nach außen geneigten Rändern ist die Lippe als artikuliertes, horizontal ausgerichtetes Glied gebildet, wogegen bei den nach innen gerichteten Rändern die Lippe im Grunde nur die leicht verdickte, in sanftem Bogen nach außen gerichtete und rundlich abschließende Fortsetzung der Kesselwandung ist (15ff). Seltener erhaltene konische Füße zeigen einen abgesetzten Standring (20f), ein Formelement, das an die abgesetzten Lippen der Ränder 13f erinnert; doch ist ebenso die Möglichkeit eines quasi abgeschnittenen Fußes belegt (19). Ob diese Variante den rundlichen Lippen der nach innen geneigten Kesselränder zuzuordnen ist, die häufiger erhalten sind, oder ob diese eben zu Krateren ohne Fuß gehören, ist vorerst nicht zu beweisen; letztere Möglichkeit ist mir wahrscheinlicher¹⁷.

Fast alle Fragmente zeigen noch mehr oder weniger Reste von Bemalung. In der Regel ist es ein schlichter Streifendekor¹⁸, für den matte Farben verwendet sind, ein kräftiges Schwarzbraun und Dunkelrot; helles Rot und helles Braun sind selten. Freilich ist zu bedenken, daß diese Farben unmittelbar auf die Wand aufgetragen wurden (ohne Grundierung) und meist leicht abblättern. Insofern ist sicher mit einer ursprünglich reichlicheren Bemalung zu rechnen.

Noch weniger lassen sich bisher Schüsseln und Schalen unterscheiden. Lediglich der beträchtliche Durchmesser verbunden mit einem steileren Anstieg der Wand unter dem Rand (ca. 45°) mag Anlaß geben, bei den Fragmenten 22f an Schüsseln zu denken, bei den folgenden dagegen

¹⁶ Henkel, die nach Material und Format zugehören könnten, wurden nicht identifiziert. Doch könnten zumal kleinere Bruchstücke als insignifikant verworfen worden sein.

¹⁷ Die konischen Füße ostionischer Fußteller (vgl. z.B. Samos VI 1, 10ff) scheinen stärker nach unten aufzuschwingen bzw. sich nach oben stärker zu verjüngen.

¹⁸ Nur 2 Male sind Reste einer 'Bildzone' erhalten.

an Schalen. Deren Ränder (24f) sind zuden etwas deutlicher im Sinne eigenständiger Wulste verdickt und abgesetzt. Ob dies aber ein typologisches Kriterium ist, um Schalen und Schüsseln in Kaunos zu unterscheiden, muß vorerst offen bleiben. Ebenso muß offen bleiben, ob die erhaltenen Schalen- bzw. Schüsselböden ohne oder (häufiger) mit Standing (26ff) eine Entscheidung erlauben. Selbst die ungewöhnliche Größe des Fragmentes 29 bietet keinen eindeutigen Anhaltspunkt für die Deutung als Schüssel, da gerade in diesem Fall ausnahmsweise die Bodenunterseite mit schwarzbraunen Streifen konzentrisch dekoriert ist¹⁹, eine Besonderheit, die man eher mit Schalen verbinden wird, die man in die Hand nahm, hoch hielt und auch von unten sah. Zudem steigt gerade in diesem Fall die Wand besonders flach an, was ebenfalls eher für eine Schale spricht.

Nach Material, Lippenform und Bemalung gehören zur gleichen Ware auch Amphoren (30ff). Ihre Identifizierung ergibt sich aus der Enge und senkrechten Führung des Halses. Freilich fehlen bislang paarweise angeordnete Henkel, so daß nicht auszuschließen ist, daß die Fragmente z.B. von Kannen stammen.

Gefäß — und Einzelformen, Farbwerte und Motive des Dekors sind natürlich nicht singular, es gibt mehrfach ungefähre Entsprechungen und auch Parallelen²⁰. Soweit deren Fundschichten und stilistische Sequenzen eine chronologische Einordnung erlauben, ist im Vergleich zu den o.g. attischen Funden ein älterer Zeithorizont angesprochen: Manche Vergleiche weisen ins mittlere 6. Jh. oder gar in die 1. Hälfte, andere lassen gar eine noch ältere Tradition erkennen.

Ähnlich weit scheint der chronologische Spielraum jener selteneren Scherben zu sein, die sich schon aufgrund des Materiales von der lokalen Ware absondern und die sich nicht-attischen Importen zuordnen lassen. Dies gilt für den Rest einer 'Fikellura'—Amphora (33), deren lockerer, schräg gestrichelter Lippendekor mit gleichem Fries darunter wohl schon in die 2. Hälfte des 6. Jh. weist. Älter dürfte dagegen das Teller-Fragment 34 sein, das man sich mit oder ohne konischen Fuß vorstellen mag. Und

¹⁹ Nur bei 28 und 29 sind Reste von Bemalung erhalten: Denkbar, daß Schalen und Schüsseln seltener und/oder wenige bemalt wurden, doch ebenso denkbar ist, daß sie nur schlechter erhalten sind.

²⁰ Vgl. z.B. die 'rhodische' Ware in Tocra, BSA Suppl. 4, 41ff; Milet: IstMitt 32, 1982, 46ff; Didyma: AA 1989 202; Xanthos IV 48, Nr. 53ff.

noch eindeutiger ist die ältere Tradition an dem Fragment eines Skyphos (35), dessen durchbohrte Griffplatte typologisch ungewöhnlich ist; doch gibt die Dekoration dieser Platte mit dem Andreaskreuz und den vier parallelen Streifen unschwer eine noch geometrische Tradition zu erkennen, auch wenn die fehlende Rahmung und die lockere Verteilung klar über diese frühe Epoche hinausweisen.

Natürlich gibt es noch etliche Scherben, die sich wegen ihrer schlechten Erhaltung vorerst nicht genauer zeitlich fixieren lassen (z.B. 36f). Sie können vielleicht in Zukunft noch genauere Aufschlüsse geben. Doch zeigen bereits die genannten Beispiele 33ff, daß die scherbenreiche Fundschicht nicht ausschließlich dem Zeithorizont ihrer attischen Keramik zugeordnet werden darf. Vielmehr ist zu vermuten, daß die für die lokale Keramik angesprochenen chronologischen Indizien ebenso ernst zu nehmen sind wie die der wenigen genannten nicht-attischen Importe. Demnach scheint die lokale Keramik und der nicht-attische Import vor allem der Zeit vor dem Ende der Archaik, d.h. dem 6. Jh. anzugehören, wogegen der attische Import mehr oder weniger zeitlich anschließt.

Diese Beobachtung ist bedeutsam im Zusammenhang mit dem letzten Anteil jener Fundschicht, den wenigen Terrakotten (38ff Tf. 2). Soweit der fragmentarische Zustand erkennen läßt, handelt es sich vor allem um Vertreter geläufiger östlicher Typen, die am Ende des 6. Jh. bzw. am Beginn des folgenden ausgeformt wurden. Einige mögen auch älter sein. Insgesamt bestärken sie den Eindruck — zusammen mit den Resten verstreuter Tierknochen —, daß es sich bei dem Inhalt der Schicht um Abraum des nahe gelegenen Heiligtums auf dem Plateau der NO-Terrasse handelt. Votivschutt von dort wurde offenbar zu späterer Zeit zur Hinterfüllung der Innenschale des restaurierten Mauerabschnittes genutzt. Nicht auszuschließen ist sogar, daß wie an der Stadtmauer die gleichen Ursachen dazu führten, daß Schutt aus dem Heiligtum weggebracht werden mußte — etwa im Zuge von Neubaumaßnahmen nach einer Zerstörung. Wann genau dies freilich geschah, ist derzeit anhand der Funde nicht zu entscheiden.

Mauerbereich III (S-Bastion²¹; Abb. 4).

Der Gipfel der Kleinen Akropolis fällt nach SO etwa 15 m steil, zum Teil senkrecht ab zu einer langgestreckten Bergnase, die sich etwa 200

²¹ Der Terminus 'Bastion' ist hier und im Folgenden vor allem deshalb benutzt, um die besonders großen Anlagen von den kleineren Türmen zu unterscheiden. Bei der SW-

m langsam abfallend nach SO hinzieht bis zum heutigen Ufer des Flusses Dalyan. Der höchste Teil dieses Höhenrückens, der noch dem Gipfel der Kleinen Akropolis nahe liegt, bildet eine relativ weite, etwa dreieckige Fläche, die ursprünglich von Mauern gefaßt war. Die östliche Mauer ist auch heute noch gut erkennbar, teilweise sogar als zweischalige Mauer; die westliche Mauer ist dagegen bis auf wenige Blöcke und vereinzelte Abarbeitungen verschwunden. Das südöstliche Ende dieser Ummauerung bildet ein fast quadratisches Mauer-Viereck von $11,7 \times 11,8$ m, dessen Mauer-Reste nur zu einem kleinen Teil zutage lagen²². Oberflächliche Reinigung sowie einige Spaten tiefe Grabungen in einigen Abschnitten brachten Gewißheit, daß es sich um einen mächtigen Turm handelt, der durch zwei lange Mauern mit dem Gipfel der Kleinen Akropolis verbunden ist²³.

Überraschend ist zunächst die Dicke der Mauern: Im N und W mißt die Mauer genau 2 m, im S und O gar 3 m. Auch angesichts des Formates des Turmes ist diese Mauerstärke ungewöhnlich, wie der Vergleich mit anderen Türmen zeigt. Selbst bei noch größeren Türmen wie z.B. dem Torturm in Sunion wird die Mauerstärke von 1,5 m nicht überschritten, und der Fall der Batterie in Goritsa mit 2 m dicken Mauern scheint relativ vereinzelt zu sein²⁴. Dazu kann die auffallende Mauerstärke in Kaunos auch nicht mit Verweis auf die geographische Situation erklärt werden. Denn Türme in weitaus exponierterer Lage - man denke z.B. nur an Herakleia am Latmos - weisen gleichwohl gleichwohl dünnere Mauern auf²⁵. Auch eine besondere Funktion ist als Begründung nicht

und W-Bastion kommt hinzu, daß es sich um weitgehend massive Anlagen handelt im Unterschied zu Türmen mit Kammern (gerade diese Frage, ob massiv oder mit Innenraum, läßt sich für die 'S-Bastion' nicht entscheiden). - Zu den Begriffen Bastion und Batterie vgl. auch J.-P. Adam, *L'Architecture Militaire Grecque* 71 und A.W. Lawrence, *Greek Aims in Fortifications* 395.

²² Roos 1968, 154 spricht von einem big building und erwähnt den Fund einer weißen Marmorpalmette, vielleicht Akroter, und 'einige profilierte Basen'.

²³ Ob in der N-Wand östlich des großen Spolienquaders mit der Höhenmarke 38.832 eine Tür lag, ist derzeit noch unklar.

²⁴ Sunion: A.W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification* (1979) 390;

Goritsa: *La fortification dans L'Histoire du Monde Grec*, Colloque Valbonne 1982 (1986) 315ff.; Samos XV 84f.

²⁵ Vgl. z.B. den großen Turm 18 in Herakleia mit einer Grundfläche von 10×10 m Mauerstärke: 1,4 m (Milet III 2,30); bei den noch größeren Türmen am westlichen Hafen (bis $13,7 \times 15$ m) erreichen die Mauern eine Stärke von 1,80 m (a.O. 35).

plausibel; denn all diese großen Türme dürften Geschütztürme sein — so auch der Turm in Kaunos. Eine zusätzliche besondere Funktion, die die ungewöhnliche Dicke der Mauer erfordert hätte, ist aber nicht ersichtlich. Eine Erklärung für die so imposante Breite der Mauern des Turmes bleibt also noch zu suchen.

Eine weitere Besonderheit besteht darin, daß der heute sichtbare Bestand zu etwa 70 % aus Spolien besteht, die in annähernd isodromem Verband verlegt sind. Die Wiederverwendung bezeugen Klammerlöcher in etlichen Blöcken, denen im anschließenden Block kein Loch entspricht; oder die unterschiedlich bearbeiteten Oberflächen der Blöcke, zumal benachbarter Blöcke zeigen, daß sie ursprünglich für einen anderen Mauerverband hergerichtet waren; auch die beträchtlichen Formate mancher Blöcke²⁶ lassen keinen Zweifel daran, daß sie nicht als schlichtes Baumaterial für einen Turm gedacht waren; und schließlich zeigen 10, z.T. große Blöcke noch Reste von Schmuckleisten, die bezeugen, daß diese Marmor-Blöcke ursprünglich in aufwendigen, geschmückten Bauwerken Verwendung gefunden hatten und dann hier für diesen Turm genutzt wurden, wobei die Profile meist und weitgehend abgeschlagen wurden. Letzte Zweifel beseitigt ein großer Block mit Profil in der O-Mauer des Turmes, der Reste einer Inschrift zeigt (46 Tf. 3):

) ΟΣ : ΕΡΜ (οδω) ΡΟΥ : ΜΕΠ (οιησεν)

Auch wenn der letzte erhaltene Buchstabe teilweise zerstört ist, die Lesung nicht ganz sicher ist, scheint es sich am ehesten um den Rest einer Künstler-Signatur zu handeln. Die Blöcke mögen Teil einer Basis gewesen sein, die z.B. ein Weihgeschenk getragen hatte, und die in diesem Turm in Zweitverwendung verbaut worden war. Nach der Form der Buchstaben dürfte die Basis im mittleren 4. Jh. v. Chr. gefertigt worden sein, vielleicht auch noch etwas früher.

Neben den im Turm verbauten profilierten Blöcken sind noch aufschlußreicher die 17 Profil-Fragmente, die vor allem im nordöstlichen Bereich des Turmes innerhalb wie außerhalb der Mauerschalen im Schutt gefunden wurden. Ihre z.T. beträchtlichen Formate lassen auf Herkunft von entsprechend großen Bauwerken schließen; die Unterschiede in For-

²⁶ In der Innenschale der W-Mauer ist ein Block von 1,79 m Länge und 0,3 m Höhe verbaut; ein Profilblock in der Nähe mißt 1,22 × 0,80 (Höhe) × 0,32 (Dicke).

mat und Profilverlauf bezeugen, daß es nicht ein einzelnes Bauwerk war, dessen Steine im Turm erneut genutzt wurden; vielmehr ist offenkundig, zumal bei Berücksichtigung der diversen verbauten Profilblöcke, daß eine Vielzahl von Bauwerken und kleineren Denkmälern zu etwa gleichem Zeitpunkt zur weiteren Nutzung ihres Steinmaterials zur Verfügung stand. Einige dieser Bauwerke müssen, wie die entsprechenden Profile 47ff (Tf. 4) zeigen, in klassischer Zeit errichtet worden sein, im einen Fall läßt sich die Entstehungszeit gar auf die Zeit gegen 400 v. Chr. eingrenzen.

Gegenüber der auffallenden Fülle von Spolien sind jene Quader, die eigens für die Errichtung des Turmes zugehauen zu sein scheinen, nur relativ selten. So sind in der S-Mauer des Turmes in der Außenschale recht gleichförmige Bossenquader verlegt, die daran denken lassen, daß sie hier in ursprünglicher Verwendung liegen. Ihre Auflager sind im hinteren Teil grob gepickt, werden zur Front hin aber glatter im Sinne einer Anathyrose. Dieser Sorgfalt der Arbeit entspricht, daß mehrfach Stemmlöcher angebracht sind. Auf der anderen Seite verwundert, daß die Bossen durchaus unterschiedlich stark ausladen, und daß in einer Schicht drei Binder im Abstand von je einem Läufer aufeinander folgen, daneben aber vier Läufer ohne jeglichen Binder nebeneinander verlegt sind. Die Sorgfalt der Steinmetzarbeit scheint hier im Quaderverband keine Entsprechung zu haben. Ganz ähnliche Bossenquader sind im südlichen Teil der östlichen Außenschale verwendet, und zwar unter dem mächtigen Block der wiederverwendeten Basis 46. Dabei weisen 3 Quader einen sauber geglätteten Randschlag neben ihrer rechten Vertikalfuge auf²⁷, während zu den übrigen Rändern hin die Bosse bis zur Fuge reicht. Ob dieser Randschlag als Ecklehre eines Eckblockes zu verstehen ist, ist derzeit nicht zu überprüfen. Es bleibt aber der Verdacht, daß auch diese anscheinend so originären Bossenquader hier nicht in ihrem ursprünglichen Verband verlegt sind, sondern ihrerseits bereits ein 2. Mal genutzt sind. Der Turm bestünde dann — soweit erhalten — fast ausschließlich aus Spolien, — ein erstaunlicher Befund, wenn man bedenkt, wieviel verschiedene Bauwerke für diesen Turm genutzt wurden.

Einige der Spolien (z.B. 46, 48) geben einen Hinweis für ihre eigene zeitliche Einordnung und damit zugleich einen terminus post quem für

²⁷ Randschlag 3,5/5,0/4,0 cm breit. - Im Unterschied zu den Quadern der S-Mauer sind die Bossen nicht unregelmäßig vorgewölbt, sondern sie sind als vortretende, doch plane Fläche gebildet, zugleich aber auffallend grob gearbeitet.

die Errichtung des Turmes: Erst nach dem mittleren 4. Jh. v. Chr. kann er angelegt worden sein. Daß dieser Zeitpunkt erheblich später anzusetzen ist, legt bereits das Profil 47 nahe. Denn die Korrosion der Oberfläche zeigt, daß es beträchtliche Zeit der Verwitterung ausgesetzt gewesen sein muß. Auch das Format des Turmes ist in diesem Zusammenhang zu erwähnen, da solch stattliche Türme bzw. Geschützbastionen erst in hellenistischer Zeit üblich wurden. Einen noch genaueren chronologischen Hinweis gibt schließlich der Fund der rhodischen Weinamphora 59, die in der SW — Innenecke des Turmes ganz nahe der Innenschale geborgen wurde. Zwar gerissen hatte sie doch dem Druck des lehmigen Erdreiches standgehalten, war also offensichtlich unversehrt an dieser Stelle liegen geblieben. Die Stempel ihrer Henkel beweisen, daß die Amphora gegen die Mitte des 3. Jh. v. Chr. hergestellt wurde, und so mag sie nicht allzu lange danach an ihren Fundort gelangt sein. Geht man davon aus, daß solche Amphoren zunächst als Weinbehälter und anschließend z.B. als Wasserkrug genutzt wurden, dann müßte der mächtige Geschützturm etwa im Laufe der beiden folgenden Jahrzehnte nach 250 v. Chr. entstanden sein²⁸.

Für die Deutung des Befundes an der S-Bastion, die auffällige Verwendung der vielen Spolien sowie für die Frage der Datierung ist der Befund der östlichen Verbindungsmauer zum Kleinen-Akropolis-Gipfel aufschlußreich. Auch hier sind, wie unschwer zu erkennen ist, zahlreiche Spolien in der Außenschale verbaut worden. Darunter befinden sich wieder mit Profilen ausgestattete Blöcke, und wenig unterhalb der Mauer wurden am Hang abgeschlagene Fragmente solcher Schmuckleisten gefunden (55ff Tf. 5f). Insofern entspricht der Befund dem der S-Bastion durchaus. Indessen fällt auf, daß mehrfach in den isodomen Quaderverband auch polygonale Blöcke eingefügt sind, die den Horizontalen und Vertikalen der anschließenden Quader annähernd angepaßt sind. Noch erstaunlicher ist allerdings, daß die Innenschale der Mauer, soweit im Ge-

²⁸ Zur weiteren Nutzung der Weinamphoren vgl. V.R. Grace, *Amphoras* (Athenian Agora, Picture Book 6) und EADélos XXVII 278. Gerade die Wiederverwendung dieser Amphoren als nützliche Behälter mag im Einzelfall dazu geführt haben, daß sie auch erst nach einem oder zwei Jahrzehnten zu Bruch gingen oder unter die Erde kamen.

Natürlich sind auch die anderen Keramikfunde 60f zu bedenken; doch bereitet ihre zeitliche Fixierung, zumal eine genauere auf ein oder zwei Dezennien derzeit noch erhebliche Schwierigkeiten. Zudem wurde die Schale 61 im oberen Schuttbereich gefunden, so daß ihr Bezug zum Turm und seiner Anlage auch angezweifelt werden kann.

lände erkennbar, weitgehend aus Polygonen besteht. Eine fast 2,5 m lange Sondage unmittelbar nördlich der S-Bastion zeigt zudem, daß diese Innenschale bis zu einer Tiefe von ca. 2 m einheitlich aus großen Polygonal-Blöcken gefügt ist, wogegen die anschließende N-Mauer der Bastion hier nur aus fein gearbeiteten Spolien-Quadern besteht²⁹.

Der zur Zeit erkennbare Befund der östlichen Verbindungsmauer deutet darauf, daß die Außenschale mit Hilfe von Spolien und Polygonalblöcken errichtet wurde, mithin eine Restaurierung darstellt, wogegen die Innenschale — zmindest weitgehend — aus Polygonen besteht. Demnach scheint diese Innenschale kaum oder garnicht zerstört worden zu sein, was umgekehrt gerade für die Außenschale zutrifft: Sie scheint eingestürzt und anschließend mit wiederverwendetem Steinmaterial renoviert worden zu sein, wobei auch einige polygonale Blöcke über Quaderschichten Verwendung fanden³⁰. Dieser Unterschied zwischen Außen — und Innenschale läßt vermuten, daß als Ursache der Zerstörung nicht etwa Feindeshand anzunehmen ist: Ein Eroberer hätte kaum auf lange Strecke hin (über 40 m) die Außenschale einer Mauer eingerissen, die Innenschale aber unberührt gelassen. So drängt sich die Vermutung auf, daß nicht menschliche Einwirkung die Zerstörung verursacht hat, sondern ein Naturereignis wie ein Erdbeben. Ein solches Ereignis könnte erklären, wie es zu der teilweisen Zerstörung der östlichen Verbindungsmauer kam; denn gerade die frei stehende Außenschale war bei einem Erdbeben stärker gefährdet, wogegen die Innenschale von der Erde der hinterfüllenden Terrassierung bis zu einem gewissen Grade gehalten wurde. Ein solches Erdbeben bietet auch eine naheliegende Erklärung für die Weitläufigkeit der Zerstörung, wie sie durch die Vielzahl der verschiedenen Spolien zu erschließen ist; dazu müssen etliche der in der S-Bastion, d.h. außerhalb des Siedlungsgebietes verbauten Spolien von größeren, repräsentativen Bauten stammen, die vor allem innerhalb der Stadt zu suchen sind, d.h. in

²⁹ Der Aushub der schmalen Sondage förterde kaum Keramik zutage. In der ca. 0,3 m starken Humusschicht fanden sich zwei Scherben mit schwarzem Glanzton. Darunter folgte bis etwa -1,8 m eine Schicht mit vielen mittelgroßen Steinen; Erde fehlte z.T. fast ganz in dieser Packung. Die unterste Schicht, etwa 0,3 m stark bestand aus vielen kleinen Steinen durchmischt mit Erde. Hier fand sich nahe der Turm-N-Mauer eine Scherbe mit schwarzem Glanzton: Sie gäbe allenfalls einen terminus post für den Turm, aber keinen Hinweis für das Datum der Polygonalmauer.

³⁰ Diese polygonalen Blöcke zeigen, daß der Unterschied zwischen Außen- und Innenschale nicht im Sinne beabsichtigter Mauertechniken - isodom bzw. polygonal - zu verstehen sind.

beträchtlicher Entfernung. Schließlich könnte ein solches Erdbeben auch zur Erklärung der ungewöhnlichen Mauerstärke des Turmes beitragen. Denn die Erfahrung dieser Katastrophe mag die Kaunier veranlaßt haben, breite Mauern mit reichlicher Stein-Lehmfüllung zu errichten, da solche Hinterfüllung sich als stabilisierend erwiesen hatte.

So mag die Vermutung gerechtfertigt sein, daß ein Erdbeben Ursache einer weitläufigen Zerstörung der Stadt Kaunos war und damit zu einem hastigen Wiederaufbau führte; dabei wurde das plötzlich verfügbare, zum guten Teil wohl geborstene Steinmaterial der öffentlichen Bauten weitgehend genutzt. Diese Vermutung findet eine unerwartete Stütze in dem erwähnten Fund der rhodischen Weinamphora. Denn sie muß in den Jahren nach 250 v.Chr. unter die Erde gekommen sein, und gerade für diese Zeit ist ein besonders starkes Erdbeben in dieser Region überliefert: Das Erdbeben von 227/6 v.Chr., das vor allem die Stadt Rhodos heimsuchte. Dort stürzte nicht nur der berühmte Koloß ein, vielmehr wurden sogar die Stadtmauern und die Schiffshäuser "weitestgehend" zerstört, wie Polybios (V 88f) berichtet. Bedenkt man die geographische Situation, d.h. die Nähe der beiden Städte Kaunos und Rhodos (Luftlinie ca. 55 km) sowie den Verlauf der Gebirgszüge, dazu die mutmaßliche Intensität jenes Bebens, dann kann kaum ein Zweifel bestehen, daß es damals auch in Kaunos zu erheblichen Schäden gekommen sein muß. Im Zuge der anschließenden Wiederaufbau-Arbeiten wurde offenbar die S-Bastion rasch und unter besonderer Verwendung von Spolien errichtet-lag sie doch auf exponierter Anhöhe, gerade dem näher kommenden Seefahrer schon von weitem sichtbares erstes Bollwerk der Stadt Kaunos, geeignet, die Wehrfähigkeit des Gemeinwesens zu signalisieren.

Mauerbereich IV (W-Fort; Abb. 5 und 6).

In diesem Abschnitt sind zwei eng benachbarte Areale zusammengefaßt, die nur oberflächlich gereinigt wurden, um den Verlauf der Mauerzüge für die geodätische Aufnahme zu klären.

Westlich des Hafens erhebt sich eine Anhöhe von ca. 100 m Länge, die zum Hafen und zur Hafeneinfahrt hin weitgehend senkrecht abbricht. Nach W und SW hin fällt der Hang steil ab, nur nach N bildet sich ein schmaler, weniger geneigter Sattel, der zum W-Tor führt. Der fast 40 m hohe Hügel wird nach SW und W hin von einer mächtigen Polygonalmauer gefaßt, die am Steilhang knapp unterhalb der Scheitelhöhe verlegt ist, weitgehend noch über 2 m aufrecht steht, mit Erdreich hinterfüllt ist

und so die natürliche Anhöhe im Sinne eines ca. 15-17 m breiten, langgestreckten Plateaus erweitert.

Auf der höchsten Erhebung des Hügels zeichneten sich zwei parallel geführte Mauern ab (Abb. 5), die im rechten Winkel zur westlichen Polygonalmauer quer über die Anhöhe nach SO laufen. Die Reinigung erbrachte, daß die etwa 2,80 m breite Polygonalmauer im W an dieser Stelle in einer Länge von etwas über 10 m durch eine 1,77 m breite isodome Zweischalenmauer ersetzt ist, die am nördlichen und südlichen Ende jeweils rechtwinklig umbiegt und sich in den genannten parallel geführten Mauern quer über den Hügel hinzieht. Nach etwa 6 m folgt eine nur 1,20 m breite Quermauer, die also ein Geviert von ca. $6,60 \times 6,00$ m abschließt. Die ca. 1,80 m breiten Parallelmauern setzen sich jedoch weiter nach SO fort; Abarbeitungen im Fels am Rande des östlichen Plateau-Abbruches zeigen, daß sich die Parallelmauern quer über das ganze Plateau hinzogen: Offensichtlich war hier ein Sperrfort auf der Hügelkuppe eingebaut worden, das den SW-Teil des Plateaus im Sinne einer eigenen Festung abschloß.

Weiter südlich finden sich nahe dem Felsabbruch Felsarbeiten, die vermuten lassen, daß das W-Fort auch nach SO, d.h. zum Hafen hin mit einer Mauer über dem Steilhang versehen war, einer Mauer, die wohl das ganze Plateau in seiner Längsrichtung entlang lief. An etlichen Stellen scheinen solche Mauerbettungen mit abgebrochenen Felspartien verloren gegangen zu sein. Wichtig erscheinen diese Beobachtungen im Hinblick auf den Querriegel des Sperrforts. Denn auch hier dürfte eine östliche Mauer existiert haben. Sie mag den östlichen Teil des ummauerten Areals im Sinne eines offenen Hofes abgeschlossen haben, von dem der westliche fast quadratische Teil durch eine Quermauer abgetrennt war: Vielleicht erhob sich hier auf dem Gipfel des W-Forts unmittelbar hinter der Mauerlinie ein Turm, der einen optimalen Blick bot über Hafen, Hafeneinfahrt und die Bucht davor, über die Küstenebene und die anschließenden Vorhöhen des heutigen Dorfes Candir sowie über weite Strecken der W-Mauer und ihr Vorgelände.

Die Mauern des Sperrforts bestehen aus isodomen Quadern; ihre Schichthöhe liegt bei 0,42 m, vereinzelt sind die extremen Werte von 0,45 und 0,38 m. Soweit erkennbar, sind Binder in der westlichen Außenmauer häufiger verwendet, bei den Innenmauern dagegen seltener. Die Quader sind in der Regel kräftig bossiert, ein Randschlag fehlt. An den beiden westlichen Ecken sind breite Ecklehren ausgearbeitet. Die Auflager

sind in der Regel im hinteren Teil grob gepickt, zur Front hin wird die Arbeit sorgfältiger, die Fläche etwas glatter. Mehrfach, doch bei weitem nicht regelmäßig sind Stemmlöcher eingearbeitet. Nur einmal, in der südlichen Mauer gibt sich ein Quader aufgrund seines Materials, weißer Marmor, und aufgrund seiner geglätteten Oberfläche als Spolie zu erkennen.

Knapp 2,4 m südlich des Sperrforts befindet sich in der Stadtmauer ein Durchgang, freilich nur in wenigen Steinlagen und Felsarbeiten erkennbar. Zumal die Außenseite der Pforte ist stark zerstört. Dennoch reichen die Reste aus, um ein Bild zu vermitteln. Demnach verjüngt sich der Durchgang von einer inneren Weite von 1,35 m auf ca. 1,1 m in Flucht der Außenschale. Das Türgewände ist aus größeren und kleineren Quadern sorgfältig geschichtet, wobei offensichtlich auf regelmäßige Quaderhöhen verzichtet wurde, durchlaufende Horizontalfugen aber angestrebt sind³¹. Nördlich der Pforte ist isodomer Verband weitgehend eingehalten, südlich von ihr setzt sich dagegen die polygonale Bauweise fort. Demnach wird man annehmen dürfen, daß Pforte und Sperrfort gleichzeitig angelegt wurden; vorher, als das Plateau der Anhöhe noch nicht unterteilt war, dürfte eine Pforte an dieser Stelle kaum erforderlich gewesen sein.

Im Süden der Anhöhe biegt die gut erhaltene Polygonalmauer in mehrfach geknickter Führung nach SO um. Gerade dort, wo sie sich am weitesten nach W vorschiebt, ist am steilen Hang eine mächtige Bastion angefügt, die sich über 30 m weit nach W verbaut (Abb. 6). Zunächst ist es ein ca. 16 m langer und etwa 8,70 m 'schmaler' Hals, der sich dann beidseitig um etwa 2,10 m zur eigentlichen Bastion verbreitert, die mit ihren äußeren Maßen von 13,20 × 14,70 m die Dimensionen der S-Bastion noch übertrifft. Dabei erhebt sich ihre westliche Mauer noch heute um mehr als 5 m über den steil abfallenden Hang.

Soweit die partielle Reinigung erkennen ließ, ist die W-Mauer der SW-Bastion mit etwa 2,60 m Dicke die mächtigste Mauer der Anlage; die anschließende N — bzw. S-Mauer der Bastion ist um ca. 0,7 m schmaler, und die Mauern des Bastion-Halses sind nochmals schmaler, messen nur etwa 1,70. Offenkundig ist, daß diese Unterschiede wohl kalkuliert der geographischen Situation (Schub des Erdreiches) ebenso Rech-

³¹ Von einem Verschuß der Pforte, einer Tür ist nichts erhalten, weder Rest einer Schwelle noch Rest eines Türanschlages.

nung tragen wie der funktionalen Beanspruchung: Die ca. $9,30 \times 10,0$ m weite Innenfläche der vorgeschobenen Bastion diente sicherlich weitreichenden Katapulten; des Rückstoßes wegen war besondere Stabilität erforderlich und Gleiches erforderte die Bastion als vorgeschobenes Angriffsziel. Die Verbindung zum rückwärtigen Hügel konnte dagegen ökonomischer errichtet werden.

Wie der Zugang zum W-Fort gestaltet war, ist unklar, da zuwenig erhalten ist. Offenkundig aber ist, daß auch die SW-Bastion ähnlich dem Sperrfort auf der Hügelmitte nachträglich der polygonalen Befestigungsanlage zugefügt wurde, vermutlich zur gleichen Zeit. Denn wie dort sind kräftig bossierte Quader isodom verlegt, ihre Auflager sind ähnlich bearbeitet, und ebenso sind nur vereinzelt Spolien auszumachen. Stemmlöcher scheinen noch seltener angebracht zu sein, und die Höhe der Quaderschichten scheint weniger einheitlich zu sein, zugleich im Durchschnitt ein paar Zentimeter mehr zu betragen. Dennoch liegt es nahe SW-Bastion und Sperrfort auf der Anhöhe der gleichen Bauphase zuzuweisen. Mit ihnen wird das W-Fort nicht nur deutlich verstärkt als Befestigungsanlage; vielmehr trägt dieser Ausbau offenbar zum einen dem Fortschritt der Militärtechnik Rechnung — weiter reichende Geschütze —, zum anderen wohl auch geographischen Veränderungen. Denn wenn fortschreitende Verlandung auch die Bucht von Candir weiter hinausschob und die Küstenebene verbreiterte, dann bot sich hier dem potentiellen Gegner ein besseres Aufmarschgelände, das einzusehen und mit Geschossen zu bestreichen die neuen Befestigungen des W-Forts bestens geeignet waren. Wann diese Maßnahmen notwendig wurden, dafür ergab sich bei der Reinerklärung kein konkreter Hinweis. Die Verwendung einzelner Spolien läßt zwar an die Situation der S-Bastion (MB III) denken, doch sind diese Spolien zu selten, um ein überzeugendes Indiz abzugeben.

Mauerbereich V (W-Tor-Anlage; Abb. 7).

Nördlich des W-Forts liegt der letzte bislang untersuchte Abschnitt, der zugleich der umfangreichste und komplizierteste Bereich ist, die W-Tor-Anlage. Sie besteht aus dem W-Tor selbst, einem flankierenden Turm im Norden (Turm I) und einer westlich vorgeschobenen Bastion (W-Tor-Bastion); diese umschließt ihrerseits einen sorgfältig gebauten, kleineren Turm (Turm II), dessen Mauern noch heute bis zu 2 m höher anstehen als die Außenmauern der umgebenden Bastion, die ihrerseits an der SW-Ecke noch mehr als 3 m über das heutige Niveau hinausragt.

Reinigungen und Sondagen an mehreren Stellen klärten den Befund. Westlich des Stadtttores biegt die Stadtmauer fast genau rechtwinklig nach N um. An dieser Stelle erhebt sich ein stattlicher Turm von $6,75 \times 6,6$ m³², der im W 4,4 m vor die Mauerflucht vorragt, im S nur 1,4 m. Die 1,0 bis 1,1 m starken Mauern umschließen einen Innenraum von $4,4 \times 4,7$ m, der von O her durch eine 1,4 m weite Tür zugänglich war. Im N schließt die 2 m starke Stadtmauer an, wobei ihre polygonale Innenschale unmittelbar in die Außenschale der östlichen Turmmauer übergeht. Auch die Außenschale der polygonalen Stadtmauer bindet in die Nordmauer des Turmes unmittelbar ein, und gleiches gilt für die 1,10 m breite Polygonalmauer, die gleich südlich der Turmtür anschließt und nach O zum Torturm I führt.

Die beiden Wangen der Turmtüre, aus unterschiedlich hohen, horizontal ausgerichteten Quaderschichten gefügt, haben sich bis 2,50 m Höhe gut erhalten. Auf dem Niveau 24,15 m ist die Schwelle erhalten³³, womit der alte Gehhorizont gesichert ist. Im Turminnen schließt in gleicher Höhe ein gestampfter Lehmestrich an, der sich durch graue Farbe und sehr kleine Steine deutlich von der darüberliegenden Schicht mit ihren mittelgroßen Steinen und ihrer braunen Erde unterscheidet. Der Gehhorizont vor der Turmtür mag etwas tiefer gelegen haben, vielleicht um eine Stufenhöhe versetzt, ist aber bisher nicht ergraben.

Die gut erhaltenen Wangen zeigen keinerlei Vorrichtung für einen Verschuß. Die obersten Steinlagen enden beidseitig auf fast genau gleichem Niveau und dienten demnach vermutlich als Auflager für den Türsturz. Die Höhe der erhaltenen Türöffnung von 2,50 m kommt einer solchen Vermutung durchaus entgegen³⁴. Demzufolge wäre das Untergeschoß des Turmes beinahe ganz erhalten. Allerdings sind keine Vorrichtungen für eine Decke erhalten (Balkenlöcher oder Mauerrücksprung), sie wären in etwas höherem Niveau allenfalls zu vermuten.

Es bleibt noch ein Hinweis zum Mauerverband und zur Bearbeitung der Steine. Stadtmauer und Turm sind aus polygonalen Blöcken gefügt.

³² Der Turm ist leicht unregelmäßig: Länge der N-Mauer 6,5 m, der W-Mauer 6,75 m, der S-Mauer 6,6 m, der O-Mauer 6,5 m.

³³ Sie besteht aus großen, grob geglätteten Steinplatten, die unter den Wangen dicht nebeneinander verlegt sind, im Durchgang selbst dagegen auch mit größeren Abständen, die mit grauem Lehm ausgestrichen sind.

³⁴ Die gut erhaltene Pforte im N-Teil der W-Mauer hat eine Durchgangshöhe von 2,46 m im Bereich der Mauer - Außenschale und eine Kammerhöhe von 2,83 m.

Allerdings sind die freistehenden Ecken des Turmes sowie die Türwangen unter Beachtung horizontaler Fugen gearbeitet; die Stoßfugen der Blöcke sind in diesen Bereichen überwiegend vertikal, doch gibt es auch leicht schräg geschnittene Fugen, die umgekehrt in den mittleren Abschnitten der Turmmauern überwiegen. Die nördlich des Turmes anschließende Polygonalmauer ist, soweit freigelegt, aus großen, bossierten Polygonen sehr dicht gefügt, wobei auffallend große, aber auch auffallend kleine Blöcke bzw. Steine verwendet sind. Am Turm sowie an der östlich anschließenden Stadtmauer scheint das Steinmaterial einheitlicher im Format zu sein; andererseits gibt es neben flach bossierten Blöcken auch solche, bei denen die Bosse stark und abrupt vortritt; und es gibt immer wieder Blöcke, die einen Randschlag aufweisen: Zum Rand der Blöcke hin ist mit dem Spitz Eisen in lockeren Schlägen die Bosse abgenommen, so daß ein 4 bis 5 cm breiter Randschlag entstand; er ist nicht durchgehend plan, ist auch nicht geglättet, sondern ist in fast dekorativer Weise nur angedeutet. Bezeichnend sind dabei die in lockeren Abständen meist vertikal zum Blockrand gerichteten Furchen des Spitzmeißels. Auffallend regelmäßig sind in dieser Weise die Eckblöcke bearbeitet, die mehrfach auch reguläre Quader sind, häufig die kräftig vortretende Bosse aufweisen und die durchgehende, sorgfältig geschnittene Lotkante zeigen. Insofern scheinen Unterschiede zur nördlich anschließenden Stadtmauer unverkennbar zu sein, — ohne daß eine bündige Erklärung auf der Hand läge. Wichtig ist noch, daß die östlich anschließende Stadtmauer in der Bearbeitung ihrer Blöcke dem Turm ähnlicher ist als der nördlichen Stadtmauer.

Diesen Turm ummantelt eine gewaltige Bastion. Im S ist ihre Mauer in einem Abstand von 3,6 m vor der südlichen Turmmauer verlegt; im O beträgt dieser Abstand 2,65 m, im W gar 4,3 m und im N vergrößert sich dieser Abstand von 3,2 m (vor der polygonalen Stadtmauer) auf 3,5 m im W. So ergibt sich mit den stattlichen Maßen von ca. 13,70 m im S und W eine fast 4 mal so große Befestigung gegenüber dem kleinen Turm. Der Zwischenraum dieser beträchtlichen Erweiterung scheint mit Hilfe von Zwischenmauern versteift worden zu sein, die in orthogonalem Raster geführt Quadranten ergeben, die mit einer Stein-Lehm-Packung aufgefüllt sind.

Die Außenmauern bestehen aus z.T. auffallend großen Quadern, die aufs Ganze offenbar isodom verlegt sind. Freilich weisen manche Horizontalfugen 'Treppen' auf, da die Quaderhöhen gelegentlich in einer

Schicht springen. Binder, erkennbar an ihrer schmalen Stirn, sind reichlich verwendet, doch offenbar nicht in strikter Regelmäßigkeit.

Eine Sondage im Zwickel zwischen Bastion-N-Mauer und polygonaler Stadtmauer lehrt, daß die isodome Bastion an den polygonalen Bestand angebaut wurde. Mehrfach wurden dabei die Bossen der Mauer-Polygone sorgfältig abgearbeitet, um die Quader der Bastionmauer möglichst dicht und unverrückbar heranzuschieben. An dem zeitlichen Verhältnis der beiden Mauern kann demnach kein Zweifel sein, und dies gilt folglich auch für das zeitliche Nacheinander von kleinem, ummauertem Turm und der umgebenden Bastion. Dennoch liegt der Mauerfuß der Bastion in der besagten Sondage tiefer, wenig mehr als 0,5 m unter dem der älteren, polygonalen Stadtmauer daneben, wobei der Fundamentgraben in den anstehenden Fels getrieben wurde. Der Grund dafür dürfte sein, daß bei Errichtung der Bastion in besonderer Weise auf Stabilität geachtet wurde. Diesem Zweck dienen das sorgfältige Anfügen der Bastion an die Stadtmauer, die Verwendung auffällig großer Quader³⁵, die Aussteifung der Erweiterung durch sich kreuzende Innenmauern und nicht zuletzt die Größe und Massivität der ganzen Bastion.

In diesem Zusammenhang ist der Befund im Inneren des kleinen Turmes aufschlußreich. Denn über dem Estrich des Innenraumes folgt eine ca. 20 cm hohe Schicht mittelgroßer Steine und brauner Erde, darüber eine fast reine Lehmschicht von wiederum ca. 20 cm Höhe, in der nur vereinzelt kleine Steine lagen; darüber lag bis zur rezenten Humusschicht eine einheitliche Packung großer und mittelgroßer roher Steine, die auffällig locker gepackt waren; denn mit zunehmender Tiefe waren immer häufiger Hohlräume zwischen den Steinen zu beobachten, die sich offenbar im oberen Teil im Laufe der Zeit durch nachsickernde Erde gefüllt hatten. Der Befund zeigt, daß der Turm im Inneren planmäßig und in einem Zuge mit der Steinpackung aufgefüllt worden war. Diesen Eindruck bestätigt noch eine Einzelheit. Denn in die Türöffnung waren zuoberst eine Reihe besonders großer, länglicher Steine dicht bei dicht gepackt worden; sie sollten offensichtlich die Türöffnung im oberen Teil verschließen und verhindern, daß die Packung herausrutschen konnte.

Diese sorgfältig eingebrachte Packung diente offenbar einem konkreten Zweck, der im Ansatz noch zu erkennen ist. Denn im Turminneren

³⁵ Blöcke bis zu 0,7 m Höhe und fast 2 m Länge im unteren Bereich der N-Mauer.

sind zuoberst auf der Steinpackung 11 mächtige polygonale Steinblöcke verlegt, die mit ihren leicht unregelmäßigen Fronten ein nordsüdlich orientierte Rechteck von ca. $3,50 \times 2$ m beschreiben; dies ist seinerseits ziemlich mittig in das Turminnere plaziert und bis auf die SO-Ecke gut erhalten. In seinem Inneren fehlen entsprechend große Blöcke fast ganz, erhalten sind vor allem kleinere Steine. Die Reinigung westlich dieses Rechteckes zeigte, daß die heutige Oberfläche der Steinpackung als unregelmäßige Fläche nach S abfällt, d.h. keinen Gehhorizont bildet. Dieser Folgerung entspricht, daß der Raum zwischen Rechteck und N- bzw. S-Mauer des Turmes so schmal ist, daß er kein Durchgang war. Der heutige Befund stellt demnach keinen beabsichtigten Zustand dar, sondern war durch weitere Anschüttung verborgen. Entsprechend läßt sich die rechteckige Steinsetzung als Fundamentierung verstehen. Bezogen auf die zweite Phase der Anlage, auf die Bastion könnte sie eine Mittelstütze getragen haben: Vermutlich lagen auf diesem breiten, mächtigen Fundament Quader, die ihrerseits eine Balkenkonstruktion getragen haben mögen; sie dürfte als Mittelstütze die Dachkonstruktion eines großräumigen Geschosses getragen haben, in dem die Katapulte aufgestellt waren³⁶. Der höchste Punkt der heute noch anstehenden Turm-N-Mauer (bei 28,05 m), der 0,6 m höher liegt als die Rechteck-Fundamentierung, dürfte dann dem antiken Gehhorizont der Bastion-Plattform ungefähr entsprochen haben bzw. nahe gelegen haben.

Die Notwendigkeit, die Türöffnung des Turmes in der beschriebenen Weise sorgfältig zu verschließen, ergab sich dadurch, daß östlich vor dem Turm der Gehhorizont tiefer liegt. Zwar wurde auch hier wie im Turminnere eine Steinpackung eingebracht, doch reichte sie nur bis zu einer Höhe von 1,68 m über der Schwelle. In diesem Niveau (25,83 m) wurde eine Art Plattform nachgewiesen, die von der W-Bastion entlang der schmalen Polygonalmauer zum Turm I führt, der das W-Tor unmittelbar flankiert. Im N wird diese Plattform begrenzt bzw. gestützt durch eine Mauer, die im O und W in kleinen Sondagen nachgewiesen ist, im O bis zu einer Tiefe von über 2 m³⁷. Die Oberfläche dieser Plattform ist durch kleinere, unregelmäßige Steinplatten abgeschlossen, die in einem fei-

³⁶ Angesichts des Formates der Rechteckfundamentierung mag man erwägen, ob die vermutete Mittelstütze, nicht noch ein weiteres Geschöß trug, über dem dann erst das Dachgeschöß folgte. Doch wäre dann mehr Versturzmateriel zu erwarten als vorhanden ist - es sei denn, die oberen Geschosse wären vollständig aus Lehmziegeln gebaut gewesen.

³⁷ Der Mauerfuß ist bislang bei 23.20 noch nicht ergraben.

nen Lehmestrich verlegt bzw. z.T. mit ihm verstrichen sind. Nach O hin scheint dieser Gehhorizont ein wenig anzusteigen.

Wichtiger ist indessen, daß diese ca. 2,70 m breite Plattform im W eine Fortsetzung findet, und zwar in einer 1,9 bis 2 m breiten Terrasse, die unmittelbar hinter der polygonalen Stadtmauer entlang nach N läuft und deren Breite genau verdoppelt. Wäre sicher, daß diese Terrasse die gleiche Höhe erreichte wie die alte Polygonalmauer, dann wäre sie als Erweiterungsmauer anzusprechen; doch ist vorläufig auch damit zu rechnen, daß sie nur wie ein Laufsteg in bescheidenerer Höhe hinter der Stadtmauer entlang lief, sei es als stabilisierende Stützterrasse, sei es als Verbesserung des Versorgungsweges unmittelbar hinter der Mauer. Indessen bleibt das Problem, daß keine dieser Möglichkeiten unmittelbar plausibel ist: Denn militärtechnisch macht die Verdoppelung der Mauerbreite wenig Sinn, und die Verbesserung des Versorgungswesens durch einen niedrigeren, parallel verlaufenden 'Laufsteg' bliebe vorerst wohl ein singulärer Fall; die Möglichkeit einer stabilisierenden Maßnahme bedürfte aber einer konkreten Begründung.

Die Grabung in der Tür des alten Turmes II zeigte, daß die Steinpackung innerhalb des Turmes gleichzeitig eingebracht wurde mit der Anlage der Terrassierungen östlich des Turmes bzw. hinter der Stadtmauer. Wie dabei der Zugang von dieser stadtseitigen Plattform zum mindestens 2,2 m höher gelegenen Gehhorizont der W-Bastion gewährleistet war, ist freilich bislang unklar. Dennoch kann kein Zweifel daran sein, daß die erweiternde W-Bastion, die Auffüllung des alten Turmes II, die Plattform zwischen W-Bastion und Turm I und die 'Erweiterung' der alten Stadtmauer als eine Maßnahme zu verstehen sind. Denn im Gegensatz zum polygonalen Mauerverband des alten Turmes II und der einbindenden alten Stadtmauer sind die Mauern der W-Bastion und der beschriebenen Terrassen bzw. Plattformen hinter der Stadtmauer in isodomer Bauweise ausgeführt³⁸. Hinzu kommt als noch wichtigeres Merkmal, daß in beiden Fällen Spolien verwendet sind. Offenkundig ist dies an der SW-Ecke der W-Bastion, wo unter 5 Schichten rustizierter Quader 4 Schichten sorgfältig-

³⁸ Die an Turm I anschließende Mauer der Plattform ist bis zu einer Tiefe von ca. 1,60 m (= ca. 24,55) aus Quadern unterschiedlicher Formate horizontal bzw. vertikal orientiert geschichtet; darunter folgt ein sehr unregelmäßiger, polygonaler Verband. Die 'Fuge' liegt genau in Höhe der Türschwelle des Turmes II, könnte insofern gut einem Gehhorizont entsprechen; jedoch zeichnete sich im anschließenden Schnitt kein entsprechender Horizont ab.

tig geglätteter Marmorquader verlegt sind, darunter 2 Blöcke vom Grabmal eines Arkaders aus Pheneos (62 Tf. 7). Unmittelbar vor diesem Mauerabschnitt wurden im Erdreich zahlreiche Fragmente von Schmuckleisten gefunden, z.T. noch mit Farbresten erhalten, die offenbar bei Wiederverwendung der Blöcke abgeschlagen und einfach fallen gelassen wurden³⁹. Ganz entsprechend war der Befund in der kleinen Sondage östlich der Bastion, dort, wo jene Plattform sich teilt und nach O bzw. N führt. Denn trotz der geringen Fläche und Tiefe der Sondage ist der Nachweis von Spolien im Mauerwerk gelungen, und ebenso wurden im Erdreich davor Fragmente einer abgeschlagenen Schmuckleiste gefunden (64).

So deuten in der Tat alle Anzeichen darauf hin, daß hier zwei Phasen der Befestigung klar zu scheiden sind: Die ältere, kleine, fast schmalbrüstige Anlage des Turmes II mit der anschließenden Stadtmauer in polygonaler Steinfügung wurde zu einem späteren Zeitpunkt erweitert durch die ummantelnde W-Bastion, die ergänzende Plattform im O und die 'Verdoppelung' der Stadtmauer; dabei wurde der isodome Quaderverband für die neuen Außenmauern verwendet, und es wurde Steinmaterial älterer Denkmäler als Spolien genutzt. Vor allem letztere Maßnahme erinnert an den Befund im Mauerbereich III südlich der Kleinen Akropolis und läßt fragen, ob hier ein Zusammenhang besteht. Denkbar wäre immerhin, daß in beiden Bereichen zu etwa gleicher Zeit verfügbares Spolienmaterial verbaut wurde, daß mithin auch die erweiternden Baumaßnahmen an der W-Tor-Anlage erst nach der Erdbebenkatastrophe von 227/6 v. Chr. erfolgten.

Anders als an der W-Bastion, wo sich zwei unterschiedliche Bauphasen eindeutig scheiden lassen, ist der Befund im übrigen Bereich der W-Tor-Anlage unklarer. Die von der W-Bastion bzw. vom älteren Turm II nach O führende schmale Polygonalmauer bindet in den Turm I nördlich des Tores nahtlos ein. Ebenso binden die Schalen der nördlichen Torwange unmittelbar in den polygonalen Steinverband des Turmes ein; dabei ist der südliche Teil dieser Torwange — soweit erhalten — aus mächtigen Quadern gefügt, die eine kräftige Bosse mit breitem, glattem Randschlag aufweisen. Nur im Tordurchgang ist auf diese 'rustikale' Bearbeitung verzichtet; stattdessen sind die Quaderflächen geebnet und mit tiefen parallelen Furchen versehen, die über eine längere Strecke hin gera-

³⁹ Auch im oberen, rustizierten Teil der S-Mauer sind mehrfach Spolien zu erkennen, z.B. an Abarbeitungen oder glatter Oberfläche.

de oder auch gebogen verlaufen, gelegentlich kantig abbiegen oder von einer entsprechend gegliederten, aber quer oder schräg orientierten Fläche unterbrochen werden: Wie wenn mit einem übergroßen Zahneisen die Fläche in lockeren Schlägen dekorativ scharriert wäre.

Östlich des Turmes ist ein rechteckiger, nur noch niedrig erhaltener Anbau angefügt. Seine Mauern sind aus kleineren Quadern gefügt, und mehrfach sind fein geglättete Marmorquader, also Spolien verwendet; offenkundig ist, daß seine Mauern nicht in die Turmmauer einbinden, sondern nur angefügt sind. Gleiches gilt für die oben bereits erwähnte Mauer, die die Plattform zwischen den Türmen I und II im N begrenzt; auch sie stößt an die W-Mauer des Turmes I lediglich an. In Entsprechung zur Baugeschichte des Turmes II bzw. der W-Bastion ist zu vermuten, daß Turm I einer älteren Phase angehört, der des Turmes II, und daß der östliche Anbau und die Plattform zwischen beiden Türmen (und der W-Bastion) gleichzeitig errichtet wurde. Die erhaltene Toranlage wäre dann ebenfalls der älteren Phase zuzuwenden.

Erstaunlich sind indessen die Gestaltung der mächtigen Quader der nördlichen Torwange, ihr breiter und sorgsam geglätteter Randschlag, die abrupt und stark vortretenden Bossen der Quaderspiegel und die klare isodome Fügung der Quader. Der Unterschied zur Gestaltung der Türme und Stadtmauer ist offensichtlich. Sollten diese Unterschiede allein darauf zurückzuführen sein, daß es sich hier um ein wichtiges Stadt-Tor handelt, das auch durch seine formale Gestaltung gegenüber den umgebenden Mauern und Türmen hervorgehoben werden sollte? Oder sind jene sichtbaren Unterschiede nicht doch tiefer begründet, ohne daß derzeit weitere Anhaltspunkte erkennbar wären?

Gravierender sind die Merkwürdigkeiten an der N-Mauer des Turmes I. Denn hier führt eine Tür ins Turminnere, — eine Tür, deren Schwelle recht grob mit dem Spitz Eisen in die Blöcke der bereits vorhandenen Polygonalmauer geschlagen wurde. Entsprechend wurde auch der unterste Block der östlichen Türwange bearbeitet, wogegen die beiden Quader der westlichen Wange auffallend reguläre Quader sind und an ihren orthogonalen Kanten weitgehend jenen kursorischen Randschlag aufweisen, der schon an Turm II begegnete, der aber den Blöcken unterhalb des Schwellen-Niveaus in der Turm-N-Wand fehlt. Schließlich bleibt zu erwähnen, daß ca. 0,25 m tiefer vor der Schwelle Reste eines Plattenpflasters ergraben wurden, das offenbar den Zugang zur Tür bildete⁴⁰; die

⁴⁰ In fast gleichem Niveau endet der 'isodome' Teil der westlich an den Turm anschließenden Plattformmauer (S. Anm. 38).

Turmwand selbst setzt sich indessen weiter in die Tiefe fort, wie eine Sondage vor dem westlichen Teil der N-Wand zeigte: Zwei annähernd horizontal ausgerichtete Steinschichten folgen noch unter der Schwelle in gleicher Flucht, darunter kam eine Steinsetzung von 3 rohen Polygonen zutage, die in schräger Linie bis zu 0,30 m vor die Mauerflucht vortreten (Höhenpunkt 23,30). Mag es sich dabei um eine Fundamentierung handeln oder um Reste eines älteren Bauwerkes, — es bleibt der Eindruck, daß die vorhandene Tür nachträglich in die Mauer eingebaut wurde, an einer Stelle, die nicht von vornherein dafür bestimmt war, und die keinen Bezug zum Mauerfuß erkennen läßt.

Zu den Merkwürdigkeiten des Turmes I gehört schließlich noch ein Befund der O-Mauer⁴¹. Der über den östlichen Anbau nach N hinausreichende Mauerteil besteht aus auffallend großen Blöcken, die weitgehend als reguläre und sehr große Quader gearbeitet sind. So gut wie regelmäßig zeigen sie jenen kursorisch-groben Randschlag, und sie weisen mehrfach ungewöhnlich kräftig bossierte Spiegel auf. Hinzu kommt, daß gerade dieser Teil nach N verrutscht ist, so daß bis zu 10 cm breite Fugen klaffen. Folgt man dem Verlauf dieser Fugen nach unten, so trifft man ziemlich genau auf jene Stelle, wo die N-Mauer des Anbaues an die Turmwand anstößt. Dort stoßen zwei Blöcke der untersten Lage mit ihren oberen Ecken aneinander, bilden aber nach unten eine klaffende Lücke, in der ein flacker Stein fest eingeklemt war und ein gutes Stück (fast 0,15 m) vorragte. Derartige Keilsteine, zumal stark vorstehende sind ansonsten in diesem Mauerwerk ungewöhnlich. Hinzu kommt, daß unmittelbar anschließend in der N-Mauer des Anbaues ein sehr kleiner Stein eingefügt ist, — fast könnte man von einem schlichten Feldstein sprechen. Auch dies ist eine augenfällige Merkwürdigkeit. Der Gedanke liegt nahe, alle Eigenheiten im Zusammenhang zu sehen: Die beiden ungewöhnlichen Steine wurden gleichzeitig als Flicksteine eingefügt; dies würde bedeuten, daß der nördliche Teil der Turm-Mauer gleichzeitig mit dem Anbau errichtet wurde, wohl im Sinne einer Renovierung nach einer Zerstörung. Dabei wären im Unterschied zum älteren Bestand nun vor allem auch reguläre Quader mit Randschlag und Bosse verwendet worden.

Die Besonderheiten der Quader am Tor, die Eigentümlichkeiten der Tür in der N-Mauer des Turmes und die Merkwürdigkeit des nördlichen

⁴¹ Im Plan erscheint der Turm verzogen: Die O-Mauer scheint nach N und die W-Mauer nach S verschoben zu sein. Doch zeigt der Befund an der NO-Ecke klar, daß die oberen Quaderschichten mehr als 10 cm nach N verrutscht sind, die Turmecke im unteren Bereich regulär liegt.

Abschnittes der O-Mauer ergänzen sich nicht zu einer schlüssigen Indizienkette. Dennoch muß man sich fragen, ob der derzeit sichtbare Bestand des Turmes I wirklich einer einzigen Bauphase zuzuweisen ist, oder ob nicht mit teilweiser Zerstörung und nachfolgendem partiellem Wiederaufbau zu rechnen ist. In diese gleiche Richtung scheinen auch die nicht allzu zahlreichen Keramikfunde und die Schichtbefunde zu weisen.

Zunächst sei jedoch der Vollständigkeit halber noch das Tor kurz beschrieben, dessen Wangen bereits erwähnt wurden. In Flucht der äußeren Mauerschale ist ein gewaltiger Schwellstein verlegt, der sich wohl über die ganze Breite der Toröffnung von 2,14 m erstreckt, und beidseitig an die Torwangen anstößt (so im N der ergrabene Befund). Die Vorderseite der Schwelle ist grob gepickt, mit Randschlag versehen und weist — vermutlich zwei — kräftige Hebebossen auf. Die insgesamt 0,69 m breite Schwelle ist im hinteren, 0,22 m breiten Streifen um fast 4 cm tiefer gelegt. In diesem Streifen liegen unmittelbar hinter den Ecken der Türwangen die Vertiefungen für die Türangeln. Hinter (östlich) der Schwelle folgt eine Stufe von ca. 0,20 m Höhe, die zur eigentlichen Torkammer führt⁴². Diese ist um etwa 0,30 m breiter. In diesem Bereich sind nicht quer durchlaufende Schwellensteine verlegt, sondern in Richtung des Durchganges sind lange Platten verlegt, deren unregelmäßiger Umriß und unebene Oberfläche natürlichen Schieferplatten entsprechen⁴³. Nur dort, wo die Torwangen-Quader aufliegen, ist die entsprechende Platte sorgfältig geglättet. Der Zwischenraum zwischen den Platten ist mit Lehm und sehr kleinen Steinchen ausgestrichen. Erwähnt sei schließlich noch, daß die beiden Wangen aus lediglich 2 mächtigen Quader bestehen, die bis zu 0,52 m Höhe reichen bei einer Länge von 1,13 bzw. 0,8 m, und die zur Feld — und Stadtseite kräftig rustizierte Spiegel (bis 12 cm vortretend) mit feingeglätteten Randschlag-Rahmen aufweisen. In der südlichen Wange ist 0,16 m hinter dem Anschlag des Tores und 1,10 m über der Schwelle ein tiefes Loch angebracht: Für den Verriegelungsbalken von 16 (Höhe) × 14,5 cm (Breite)⁴⁴.

⁴² Für Wagenverkehr war das Tor demnach ungeeignet. Entsprechend fanden sich in dem freigelegten Sektor der Schwelle auch keine Abnutzungsspuren, wie sie durchfahrende Wagen hinterlassen, und wie sie bei einer Spurbreite der Wagen von 1,45 m zu erwarten wären (vgl. Pompeion-Propylon: Kerameikos X 49).

⁴³ Der Befund entspricht dem in der Pforte der nördlichen W-Mauer.

⁴⁴ Die Tiefe des Balkenloches ist noch unbekannt. An der Pforte im N-Teil der W-Mauer liegt das Balkenloch 1,25 m über der Schwelle und 14 cm hinter dem Anschlag der Tür; es mißt 21 (Höhe) × 18 cm (Breite).

Unmittelbar vor der nördlichen Torwange wurde in einem schmalen Graben ein mächtiger polygonaler Steinblock freigelegt, der nach S hin eine ziemlich plane Fläche aufweist. Mit seinem höchsten Punkt überragt er das Niveau der Torschwelle um 6 cm. Da der Gehhorizont vor der Torschwelle sicher etwas tiefer als diese selbst lag entsprechend den Verhältnissen im Durchgang, dürfte der polygonale Block durchaus sichtbar gewesen sein. Er verdient Aufmerksamkeit, da weiter nördlich in fast gleich tiefem Niveau Reste vom Mauern aus ähnlichen Polygonalblöcken ergraben wurden. Auf der Innenseite der W-Mauer des Turmes I wurde in fast 2 m Tiefe (Höhenpunkte 23.55 und 23.88) ein Abschnitt einer Mauer gefunden, auf der die obere W-Mauer aufliegt, und die ungefähr parallel zu ihr verläuft. Unter der NW-Ecke des Turmes kam ein weiterer Abschnitt einer solchen Mauer zum Vorschein, die in etwa 1,10 m Breite nahezu rechtwinklig nach W führt, und zu der möglicherweise die großen Blöcke gehören, die vor der N-Mauer in gleicher Tiefe vorragen. Ob all diese Reste eines groben polygonalen Mauerwerkes tatsächlich zusammengehören und gar einer älteren Anlage zuzurechnen sind, muß vorläufig offen bleiben.

Es bleibt noch ein Hinweis zum keramischen Befund, wie er sich in 3 Abschnitten abzeichnete. Klar ist die Situation an der Westbastion. Bei ihrer Anlage wurde klassische Keramik in die Anschüttungen mit eingebracht. Spezielle Formen wie Lekythen und Kratere (nächste Parallelen aus den Felsgräbern bekannt) sowie Skelettreste bezeugen, daß bei Errichtung der Bastion neben Grabsteinen (62) auch Erdmaterial aus der nahen Nekropole verwendet wurde; gleiches Material, d.h. Lekythen, Kratere und Skelettreste wurden auch in den beiden Schnitten an Turm I ergraben. So liegt der Schluß nahe, daß der Errichtung der W-Bastion eine gründliche Zerstörung der Nekropole vorausging — vermutlich gleichzeitig mit der Zerstörung der Stadt, wie sie durch die zahlreichen Spolien im Mauerbereich III (S-Bastion) erschlossen wurde. An ein Erdbeben als auslösenden Faktor zu denken, bietet sich quasi an. Das überlieferte Erdbeben von 227/6 v. Chr. scheint mit der Chronologie der Lampen 132f gerade noch vereinbar zu sein.

Zwei Aspekte erlauben zum Schluß einen Ausblick. Die keramischen Befunde am Turm I und an der W-Bastion (s. die Bemerkungen im Katalog) lehren, daß beide Anlagen gleichzeitig sein müssen — d.h. zumindest der nördliche Teil von Turm I. Sollte der Vorgänger bei dem Erdbeben teilweise zerstört worden sein, so daß er anschließend renoviert wer-

den mußte? Gilt dies auch für die Toranlage selbst? Andererseits müßte Turm II zumindest bis zum heute noch sichtbaren Zustand erhalten geblieben sein. Manche Unterschiede in der Steinbearbeitung könnten sich auf diese Weise erklären — doch würde man gerne Mauerfugen, Renovierungsfugen erkennen können. Hier ergeben sich zweifellos noch Fragen, die einer Antwort bedürfen.

Zum anderen bleibt das merkwürdige Ergebnis, daß die Kaunier sich nach dem Erdbeben, nach einer gewaltigen Katastrophe nicht mit einem Wiederaufbau begnügt hätten, sondern sich so mächtige Erweiterungsbauten wie die W-Bastion und die Erweiterungsterrassen hinter der Stadtmauer geleistet hätten, dazu wohl auch SW-Bastion und Sperrfort. Zumal nach einer Katastrophe dürften solche Baumaßnahmen die Wirtschaftskraft der Stadt überfordert haben. Doch darf man in diesem Zusammenhang an Rhodos erinnern. Polybios (V 88) berichtet, daß die Rhodier mit auswärtiger Hilfe ihre Stadt noch besser und großartiger aufbauten als sie vorher war. Denkbar ist, daß Ähnliches auch für Kaunos gilt. Welche auswärtige Macht da ihre Finger im Spiel hatte, und welche Motivation dahinter stand, bleibt vorerst allein historischen Überlegungen anheim gestellt. Befunde in Kaunos werden sicherlich in Zukunft weiterhelfen.

KATALOG

Im folgenden Katalog sind einige der Funde der beiden Kampagnen 1988 und 1989 aufgeführt, die als exemplarische Vertreter gelten können, oder die aus anderen, z.B. chronologischen Gründen, besondere Aufmerksamkeit verdienen. Die grobe Gliederung folgt den Fundorten. Maßangaben erfolgen in der Regel in Metern; bei Gefäßen beziehen sich Durchmesser-Angaben (Dm) auf den äußeren Dm der Mündung, oder, falls diese fehlt, auf den größeren erhaltenen Dm.

Mauerbereich II

1 Tf. 1 Oberteil einer aus zahlreichen Fragmenten zusammengesetzten Bauchamphore, Typ B, wie am Henkelansatz zu erkennen ist. Seite A: Bildfeld seitlich durch einfache Linie abgesetzt, oben durch breites Band gegenständiger Lotusblüten und Palmetten begrenzt. Krieger und Wagenlenker im Viergespann, nach re, vor dem Gespann in die Knie gestürzter Krieger, der sich mit dem Oberkörper umwendet. Aufgelegtes Weiß am Hemd des Wagenlenkers und am Schildzeichen des rechten Kriegers (3 gegenständig orientierte, leicht divergierende 'Strahlen-Keulen') vollständig abgeplatzt. — Seite B: re obere Ecke auf der anpassenden Scherbe erhalten; seitlicher Rahmenstrich wie auf A im Ansatz erhalten, darüber statt Lotus-Palmetten-Fries ein Fries hängender Knospen, die oben durch Bögen über jeweils 2 Knospen hinweg miteinander verbunden sind, unten durch Bögen über je eine Knospe hinweg. Ungewöhnlich die Unterschiedlichkeit dieser Ornamentzone auf A und B (vgl. CVA München 1. Tf. 36 und 39; CIRhodos 8, 131f). Nicht anpassend, doch nach Format und Material wahrscheinlich zugehörig die Fragmente mit dem dionysischen Thema: Dionysos mit dem Rhyton in der Re nach re hin auf dem Maulesel reitend; hinter ihm ein Silen, der mit der Li den Schwanz des Tieres faßt; vor dem Gott ein nach li in Tanz bewegter Silen. Im Feld Epheuranke, die von Dionysos ausgehen. Zum Gefäß, zur Thematik und zum Stil vgl. die Amphora der Bareiss Collection: Greek Vases In The J. Paul Getty Museum 2, 1985, 56f.; ebda. S. 41ff zum Rycroft Painter. Etwa 510/500.

2 Von einem oder mehreren ähnlich großen Gefäßen, gleichfalls wohl BAmph. 4 weitere sf Fragmente: a. Re Teil eines Bildes (re. Bildrand) mit einer nach re hin tanzender Mänade (über die Schulter langzipfliges Mäntelchen, um die Taille die Nebris); die in Weiß aufgelegten Arme nur noch als 'Schatten' vor dem Oberkörper erkennbar. Li Mantelrest einer weiteren. Figur, dazwischen hängende Epheuranke mit großer Traube.

b. Oberer Teil eines frontal blickenden Silengesichtes; li wohl Rest vom Bug eines Tieres (Maulesel/Pferd) c + d. Kleines Fragment mit Rest eines in '3/4 - Perspektive' gesehenen Rades mit Achse; dahinter halb verdeckt mit geritzten 'Augen' versehene bandartige Partie, fast vertikal orientiert; entsprechend mit 'Augen' versehen auf dem 2. Fragment ein menschlicher Unterschenkel, nach li hin gerichtet; li anschließend Bildrand. Beide Fragm. vielleicht von einer Darstellung einer Amazone mit 'getigerten' Beinkleidern, vgl. Bothmer, Amazons in Greek Art Tf. 59, 61, 64.

3 Schalenfuß, Dm 8 cm; Tom attisch; schwarzer Glanzton, teils verdünnt und streifig aufgetragen. Der feine Absatz über der Fußplatte ausgespart, ebenso das abgerundete

Außenprofil der Fußplatte sowie ein Kreis im Fußinneren (zum Schalenboden hin); auf der Fußplatte etwa 0,5 cm vor dem Umbiegen des Profils ein 0,5 cm breiter verdünnt aufgetragener Tonstreifen, in dem ein schmaler, schwarzer Strich im Sinn einer Spirale einmal umläuft. Vgl. Agora XII Nr. 420; Hesp. 55, 1986, 3ff, fig. 2, 3, 9 und 4 (Typus C). Etwa 500/480 v. Chr.

4 Schalenfuß mit Teil des Schalenbodens. Fuß-Dm 7, 4 cm. Niedriger Fuß ohne Absätze bzw. Kanten im Umriß. Attischer Ton. Überzug: dichter schwarzer Glanzton innen und außen; nur Fußrand und Kehle im Fußinneren zum Schalenboden hin ausgespart. Vgl. Agora XII Nr. 415 (525/500 v. Chr.).

5 Schalenfuß mit Ansatz des Schalenbodens. Fuß-Dm 7,6 cm. Attischer Ton. Überzug: dichter, schwarzer Glanzton innen und außen. Der Wulst zwischen Schalenboden und Fuß mit verdünntem Schlicker überzogen. Fußrand ausgespart, ebenso der Schalenboden im Inneren des Fußes. Ähnliche Fußprofile tauchen bereits bei älteren Schalen auf (Jdl 61/2, 1946/7, Tf. 9 Nr. 24; Corinth XIII Grab 198,1; CVA Univ. California Tf. 17,1), werden anscheinend jedoch weiter tradiert (CVA Kopenhagen 3, Tf. 119,7; Corinth XIII Grab 262,8).

6 Schalenfuß mit Ansatz des Schalenbodens. Fuß-Dm. 6,1 cm; Ton nach Farbe und Konsistenz attisch, jedoch feine Glimmerpünktchen. Innenseite: Mittelpunkt und 2 konzentrische Kreise mit verdünntem Schlicker aufgetragen. Außen: Standfläche mit weißem Überzug versehen, ansonsten dichter, schwarzer Glanzton; am Ansatz des Schalenbodens auf dem matt glänzenden Schlicker Restchen von aufgelegtem Weiß. Vgl. die kleineren Exemplare Keram. IX Tf. 85, E 10,3 und Sindos, Ausstellungskatalog 1985, Nr. 137 und 306 (Ende 6. Jh.).

7 Schalenrand, konkav; Dm an der Lippe etwa 20 cm. Ton attisch; dichter schwarzer Glanzton innen und außen.

8 Schalenrand ähnlich Nr. 7, nur etwas größer: Dm 21,6 cm. Überzug außen ein wenig streifig. Vgl. Hesp. 55, 1986, 6 fig. 3 Nr. 7 (500/480 v. Chr.).

9 Schalenrand mit Henkel, Lippe konkav wie bei 7f doch Knick etwas schärfer. Lippenrand fehlt; Dm im Knick 12 cm. Ton in Konsistenz und Farbe attisch, jedoch feine Glimmerpartikel. Überzug teils schwarzbraun, teils dunkelrot, stumpf; sehr dünn aufgetragen und blättert leicht ab. Ungewöhnlich der Ansatz des Henkels in Höhe des Randknicks, wie bei späteren, fußlosen Randschalen: Keram IX Grab 48,1 und 279,4.

10 Miniaturschale ohne Fuß; Rand-Dm 5,9 cm. Henkel horizontal ansetzend, Rest fehlt. Ton attisch. Überzug schwarz, innen stumpf, oben am Rand und außen nach dunkelrot wechselnd. Vgl. Keram. IX Grab 48,1 (etwas größer; 490/80); AA 1981, 388f Abb. 10 (bereits 4. Jh.?).

11 Schalenrand, ohne Absatz zum Schalenboden auslaufend. Dm am oberen Rand 20 cm. Ton attisch; Überzug innen und außen dicht und schwarz glänzend, gelegentlich, vor allem außen nach Oliv wechselnd. Zahlreiche Fragmente bezeugen diesen Typus, doch lassen sich den erhaltenen Rändern keine Henkel oder Füße sicher zuordnen; daher bleibt die genauere Bestimmung der Schalen ungewiß. Angesichts der Neigung mancher Ränder bzw. der zu vermutenden Flachheit der Schalen wäre auch an rf Schalen zu denken, doch fehlen bislang entsprechende Scherben als Nachweis. Vgl. Hesp. 55, 1986, 13f.

12 Fragment einer Schale mit glatt auslaufenden Rand; Henkelansatz erhalten; Dm ca. 15,2 cm: Ton attisch. Henkelzone ausgespart und mit Palmettendekor geschmückt, ganz ähnlich der Schale Corinth XIII Grab 275,5 (Tf. 39: 485/75); dazu vgl. ClRh 3 (1929), 236; Hesp. 15, 1946, Tf. 62.

13 Lippe, Hals und Kesselteil eines Kraters (?). Mündungs-Dm 0,25; Ton hart und körnig, z.T. große Kalkpartikel; Oberfläche hellbeige, im Bruch Ton nach Rotbraun wechselnd. Lippe innen mit hellrotem Streifen bemalt; außen am Hals schwarzbraune horizontale Streifen, dazwischen Hellrot; am Leib offenbar tongrundiges Bildfeld mit schwarzbrauner Wellenlinie; Rahmung schwarzbraun, re anschließend Reste von Hellrot. Zur Form allgemein vgl. Samos V 53; speziell vgl. Samos IV Nr. 581 und 577; Samos VI 1,8 Nr. 645. Ferner Chios: Boardman, Greek Emporio 106ff, Nr. 82,85 und 144A; Tocra, BSA Suppl. 4, 47f Nr. 603; Boehlau/Schefold, Larisa am Hermos III 109ff.

14 Lippe und Halsansatz eines Kraters (?). Dm 0,281; Lippe stärker ausladend als bei 13, auch klarer abgesetzt. Ton ähnlich wie bei 13, neben Kalkpartikeln auch rote und schwarze Steinchen. Lippe innen braun bemalt; Oberseite mit längs gerichteten Streifen versehen im Wechsel: braun, schwarzbraun, tongrundig (hellbraun/beige), schwarzbraun, braun, schwarzbraun, tongrundig. Außenkante der Lippe schwarzbraun. Zur Richtung des Lippenornamentes vgl. Samos IV Nr. 495.

15 Lippe und schräg nach unten ausladende Wand eines Kraters (?). Mündungs-Dm ca. 0,35. Tonoberfläche beige-hellbraun, im Bruch rötlich; grobkörnig mit Glimmer- und Kalkpartikeln, dazu erstaunlich große Steinchen. Lippe rotbraun bemalt, z.T. Überzug wohl nur abgeplatzt. Außen etwas tiefer 2 schwarzbraune Streifen. Vgl. allgemein Samos V 53, Nr. 389, Chios: Boardman, Greek Emporio 105ff zu Form und Dekor (Farben). Zum Lippenprofil vgl. den freilich kleinen Henkeltopf in Samos, AM 74, 1959, Beil. 42,1.

16 Lippe und schräg nach unten ausladende Wand eines Kraters (?) ähnlich 15, nur Lippe weiter und in sanfter Kehlung ausladend; Dm ca. 0,33. Ton hellbraun auf der Oberfläche, im Bruch rotbraun; körnig, zahlreiche feine Kalk- und Steineinschlüsse. Lippe wie bei 15 mit Dunkelrot überzogen, im Inneren bis zu 7 cm von der Oberkante herab; außen in der Kehle nur noch schwache Reste gleicher Farbe, unteres Ende unklar.

17 Lippe, Hals und kleiner Ansatz des Leibes eines Kraters (?). Mündungs-Dm ca. 0,18. Ton grobkörnig, teils große Glimmer- und Kalkpartikel. Intensiv rot. Keine Bemalungsreste.

18 Lippe, Hals und Kesselansatz eines Kraters (?). Mündungs-Dm ca. 0,35. Ton hart und dicht, wenige und meist kleine Kalkeinschlüsse; Farbe: kräftiges Rotbraun. Auf der Lippen-Oberseite sowie außen Reste sehr dünner brauner Farbe; der gleiche Überzug offenbar auch am Hals; dort schwarzbraune Linien im Sinne eines horizontal-vertikalen Gitters, doch setzen manche Horizontalen plötzlich aus, andere hängen durch. Zum Dekor vgl. E. Akurgal, Alt-Symrna Tf. 113b (?); zur Form des Randes vgl. AM 83, 1968, 265 Nr. 43 (Samos).

19 Unterteil eines konischen Kraterfußes. Dm 0,128. In der Standfläche eine feine Rille, zur Außenseite hin abgeschrägt. Oberfläche hellbraun, im Bruch zu Rotbraun wechselnd. Grobkörniger Ton mit reichlichen, auch großen Kalkeinschlüssen. Im oberen Teil außen zwei dunkelbraune Streifen, darunter sehr dünn und streifig rotbraune Farbreste. Vgl. allgemein Samos V Tf. 74ff.; Boardman, Greek Emporio 113 Nr. 110 und 116.

20 Teil eines konischen Kraterfußes mit abgesetzter, wulstiger Standfläche. Dm 0,153. Ton beige, im Bruch rötlich. Hart, grobkörnig, z.T. große Kalkpartikel. Schmale und breite schwarzbraune Streifen, im Oberteil dazu Ansätze von Vertikalen. Zur Form vgl. den freilich doppelt so großen Fuß CIRrhodos 3 (1929) 91.

21 Ähnlich wie 20, nur etwas kleiner: Dm 0,139. Dazu im oberen Teil eine flache, breite Rille. Ton wie bei 20, lediglich zusätzlich mit dunkelroten Steinchen. Bemalung: Anscheinend ein durchgehender, schwarzbrauner Farbauftrag, der leicht abblättert.

22 Randfragment einer Schüssel (?), Dm 0,30. Ton grobkörnig mit kleinen Kalkpartikeln und Steinchen, durchgehend grau. Keine Farbreste. Vgl. *IstMitt* 32, 1982, 58f; AA 1989, 203 (steiler, kantigere Lippe); Bd'A Suppl. 31/32 (1985) 61ff, fig. 16. Zur Lippe vgl. auch Tocra, BSA Suppl. 4,50 Nr. 627.

23 Randfragment einer Schüssel wie 22: Neigung der Wand wie dort, Ton ähnlich, ebenfalls keine Bemalungsreste. Etwas größer: Dm 0,35. Lippe zudem nach außen als breiter, flacher Wulst abgesetzt. Vgl. AA 1989, 203.

24 Rand einer Schale, Dm 0,245. Lippe nach außen als Wulst leicht abgesetzt. Ton körnig mit reichlichen Einschlüssen von Kalk und roten Steinchen, dazu sehr feiner Glimmer. Hellbeige. Keine Farbreste. Oberfläche offenbar mit dem Glättholz verstrichen. Vgl. AA 1989, 203; *IstMitt* 32, 1982, 82, Nr. 251 (wohl zu spät eingeordnet).

25 Rand einer Schale wie 24, Dm ca. 0,21. Lippe als etwas knapper Wulst abgesetzt. Recht grober Ton mit z.T. großen Kalkeinschlüssen. Durchgehend beige. Keine Bemalungsreste. Vgl. die unbemalten, nur annähernd ähnlicher Schüsseln in Milet: *IstMitt* 32, 1982, 78.

26 Bodenfragment einer kleinen Schüssel (?). Dm 0,092. Kein Standring. Ton grobkörnig mit Kalkpartikeln; beige, im Bruch nach Grau wechselnd. Keine Farbreste.

27 Bodenfragment einer Schale oder kleinen Schüssel. Dm 0,084. Wulstiger Standring. Wand etwas flacher als bei 26. Ton körnig mit z.T. großen Kalkpartikeln sowie roten und braunen Steinchen; feiner Glimmer. Oberfläche beige-bräunlich, im Bruch nach Rötlich und dann Grau wechselnd.

Weitere Fragmente etwa gleichgroßer Gefäße zeigen kantige Standringe, dazu unterschiedliche Neigung der Wand — teils wohl von Schalen, teils von Schüsseln. Vgl. *IstMitt* 32, 1982, 58f (Standring meist etwa höher und nach außen gestellt).

28 Bodenfragment einer Schüssel, Dm 0,12. Kantiger Standring, durch Rille auch von der Wand abgesetzt. Körniger Ton, zahlreiche, meist große Kalkeinschlüsse, sehr feiner Glimmer. Oberfläche bräunlich-beige, im Bruch rotbraun. Dünner, dunkel/rot-brauner Streifen in der Rille zwischen Standring und Wand. Darüber und darunter Reste eines roten Farbauftrages.

29 Bodenfragment einer großen Schale ? — oder Teil eines fußlosen Kraters, zu dem Ränder wie 15ff gehörten; vgl. z.B. Larisa am Hermos III Tf. 49,2. Dm 0,27. Grobkörniger Ton mit Kalkpartikeln und groben Steinsplittern; dazu sehr feiner Glimmer. Hell-beige in der Oberfläche, im Bruch nach Rotbraun wechselnd, zur Bruchmitte hin nach Grau. Oberfläche verstrichen. Schwarzbrauner Streifendekor, auch an der Boden-Unterseite (konzentrische Kreise).

30 Hals und Lippe einer Amphora (?). Mündungs-Dm 0,15. Grobkörniger Ton mit vielen Kalksteinpartikeln und recht große Steinchen (grau/dunkelgra); Oberfläche beige, im Bruch grau. Vgl. AA 1989, 202.

31 Hals —und Lippenfragment einer Amphora (?). Mündungs-Dm 0,12. Ton dicht, aber grob mit großen Kalk— und Steineinschlüssen. Oberfläche beige, im Bruch rötlich. An der Lippe innen und außen schwarzbrauner Farbauftrag; tiefer am Hals außen ein schmaler schwarzbrauner Streifen, darunter ein breiterer rotbrauner. Vgl. IstMitt 32, 1982, 46 (Milet, Kanne).

32 Hals und Schulteransatz einer Amphora (?), Lippe im Ansatz abgebrochen. Hals-Dm oben 0,097. Hals verbreitert sich leicht nach unten; Schulter durch flache Mulde abgesetzt, läßt in flachem Bogen aus. Grobkörniger Ton mit zahlreichen Kalkeinschlüssen; Oberfläche braun-beige, im Bruch kräftig rot. Am Hals 2 schwarzbraune schmale Streifen, in der Mulde zur Schulter Reste eines breiten dunkelroten Bandes.

33 Hals und Lippe einer Amphora, leicht nach oben sich verbreiternd; oberer Dm (Lippe) 0,16. Ton beige/hellbraun, sandig mit feinem Glimmer. Innen rauhe Oberfläche, keinerlei Überzug. Außen: cremiger Überzug, der auf die Lippen-Innenseite übergreift. Schwarzer Malschlicker, der verdünnt dunkelbraun wirkt, bei Überschneidung dicht und schwarz wird. Lippe mit breiten Schrägstrichen dekoriert, oberer Rand einheitlich gedeckt. Am Hals wieder Band lockerer Schrägstriche zwischen breiten schwarzen Streifen; darunter Reste eines locker gemalten Mäander. Vgl. 'Fikellura'-Amphoren wie z.B. BSA 39, 1933/34, Tf. 5; CV Berlin 4, Tf. 172, 3f. CIRhodos 6/7 (1933) 501; Bd'A Suppl. 31/32 (1985), 61 Tf. XI.

34 Teller-Rand, Dm 0,198. Tonoberfläche rotbraun, im Bruch dunkelrot; körnig, reichlich kleine Kalkpartikel. Reste eines rotbraunen Überzuges, der dünn aufgetragen ist und leicht abblättert. Vgl. Fußteller wie Samos IV Nr. 517 und 646, flache Teller wie CVA Berlin 4, Tf. 162,1: 163,5; CV München 6, Tf. 277,2 und 3; CV Kassel 2, Tf. 53,6.

35 Skyphos mit Henkelplatte, Dm 0,143. Ton beige-braun, teils leicht rötlich; harter, dichter Scherben, obwohl körnig mit Kalkeinschlüssen. Oberfläche innen und außen mit dem Glättholz geglättet, daher dicht geschlossen und leicht kantig. Malschlicker schwarzbraun. Außen im unteren Teil zweimal 3 dünnen Streifen, der vierte auf dem Gefäßrand. Platte im lederharten Zustand mit dünnem Stift exzentrische durchstoßen. Zur Form vgl. frühkorinth. Skyphoi; zur Henkelplatte vgl. böot. Vogelschalen wie z.B. CV Louvre 17, Tf. 12 (ebenfalls durchbohrt, doch nur wenig abstehend); zum Dekor vgl. z.B. Henkelornamente wie CV Berlin 4, Tf. 154 (spätgeom. Krater/Rhodos) oder Kantharoi des 7. Jh. in Samothrake (Samothrace V 339).

36 Unterteil-Fragment eines Skyphos (?). Fuß-Dm 0,104; Ton hell-beige, im Bruch leicht rötlich; dicht und fein, leicht sandig (kein Glimmer oder Kalk). Dichter schwarzer Überzug, glänzend; wenn zu dünn aufgetragen, leicht nach Violett schimmernd. Standfläche und Bodenunterseite ausgespart, dazu Streifen über dem Fuß, in dem flüchtig senkrechte 'Tropfen' mit schwarzem Glanzton gemalt sind. Zu korinthischen Skyphoi vgl. BSA 44, 1949, 218ff und Corinth XIII (1964) 106ff; zu att. Skyphoi vgl. Ure, 6th and 5th Century Pottery from Rhitsona 58f (Fußtyp e entspricht eng, doch ist es dort ein klares Zungenornament darüber, keine Tropfen); zur Tropfenform vgl. z.B. die kleine Pyxis/Phaleron: AJA 46, 1942, 43f Grab 33,5; zum Fuß vgl. — trotz Unterschieden — Corinth VII 1, Nr. 342. Frühes 6. Jh.?

37 Fragment eines Napfes/Kanthalos (?): Lippe und Teil der Wand erhalten, kein Henkelansatz. Größter Dm 0,089. Ton beige-braun, im Bruch ein wenig rötlich; feine und wenige Kalkeinschlüsse. Innen Reste eines schwarzbraunen Überzuges; außen am Schulterknick ein schmaler, schwarzbrauner Streifen, darüber und darunter Reste von dünn aufgetragenen, mattem Dunkelrot, ursprünglich wohl an den schwarzen Streifen anschließend. Ton und Bemalung erinnern an die lokale Ware 13ff, doch weicht die Form von den bislang geläufigen Typen ab. Einhenkliche Tassen laden in der Regel unter der Lippe nicht mehr oder nicht so stark aus, vgl. z.B. CV Berlin 6, 101 zu Nr. 7 mit Lit. (Die Form läßt eher an Kanthaloi denken, wie sie in spätgeometr. Tradition bis weit ins 7. Jh. tradiert werden (vgl. z.B. Coldstream, GGP Tf. 38e, f, g; CV Mannheim Tf. 4; 7f; spätere Kanthaloi Samothrace V 336 ff). Doch ist auch an einen 2-henkigen Napf wie CV Heidelberg 1, Tf. 23,8 zu erinnern (böotisch; wohl frühes 6. Jh: MarbWPr 1977/78, 21ff).

38 Tf. 2 Fragment einer thronenden Göttin, in Typus und Format aufs engste der Figur aus Kamiros im BritMus entsprechend: R.A. Higgins, Cat. of the Terracottas British Mus. (1954) Nr. 65; Kinn, Hals mit Schleiersaum, Oberkörper mit Oberarmen und Teil des li Unterarmes erhalten. Ton rötlich-braun, fein; zahlreiche feinste Glimmerpartikel. Von Überzug und Bemalung nichts mehr erhalten.

39 Tf. 2 Unterkörper (ohne Füße) eines Manteljünglings; vom Typus Higgins a.O. Nr. 151, doch etwas größer; Ton hellbraun-beige; reichlich feine Glimmerpartikel; reichlich Reste des weißen, cremigen Überzuges erhalten, vor allem hinten. Vgl. Bd'A Suppl. 31/32 (1985) 61f, Taf. X (dazu Anm. 12).

40 Gesichtsfragment mit Teil seitlich des Kinnes, demnach wohl von thronender Göttin wie 38; auch im Format entsprechend. Ton wie dort, ebenso schlecht erhalten.

41 Fragment einer stehenden Kore vom Typus Higgins a.O. Nr. 110ff. Sehr schlecht erhalten, wohl auch Abdruck einer schon abgenutzten Form. Erh. re angewinkelter Arm der Figur mit der Hand, die zwischen den Brüsten einen jetzt unförmigen Gegenstand hält, wohl einen Vogel. Da von Gewandfalten nichts mehr zu erkennen ist, könnte es sich auch um den späteren Typus wie Higgins a.O. Nr. 210ff handeln. Ton wie bei 38.

42 2-stufige Basis mit Füßen und Ansatz der Gewandfigur; li Fuß leicht vorgesetzt; Mantelsaum hängt zwischen den Füßen nicht durch und steigt zur linken Seite der Figur (vorgesetzter Fuß) leicht an, wie es bei Koren der Fall ist, die mit ihrer Linken das Gewand raffen — vgl. Higgins a.O. Nr. 204ff. In der Größe entspricht das Fragment eng Higgins a.O. Nr. 206, einer Figur, bei der auch eine 2-stufige Basis belegt ist; allerdings ist bei 42 die untere Stufe fast genauso hoch wie die obere, ähnlich wie bei Higgins a.O. Nr. 336. — Unterseite der Basis geschlossen, Luftloch mit Hilfe eines Messers eingeschnitten (s. Higgins a.O. S. 20); Rückseite wohl nicht aus der Form gezogen. Ton fein und dicht; feine Glimmer- und vereinzelte Kalkpartikel; teils rötlich-braun, teils beige-braun; keine Reste des Überzuges erhalten. — Verlauf des Gewandsaumes und Basisform erlauben keine eindeutige Zuordnung, der feine Glimmer weist eher zu den rhodischen Figuren.

43 Ca. 2,7 cm hohes Fragment eines Zylinders von ca. 5 cm Dm. Hohl, offenbar handgemacht, nach unten sich in sanftem Bogen verbreiternd. Zum Typus vgl. Higgins a.O. Nr. 45 (dazu S. 19). Ton beige, leicht rötlich; auffallend körnig, keine Glimmer-, wenig Kalkpartikel. Am oberen sowie unteren (ausschwingenden) Ende des Fragmentes breite, ockergelbe Horizontalbänder, dazwischen 3 braun-schwarze, stumpfe dünne Streifen S. 44.

44 Etwa 3,5 cm hohes Fragment eines Zylinders von ca. 5 cm Dm; wie bei 43 sich nach unten verbreiternd. Im senkrechten Teil offenbar mit dem Glättholz 'kanneliert', wobei die feinen, leicht kantigen Stege einen etwas zittrigen Verlauf bekamen. Knapp über der Verbreiterung, noch im Bereich der 'Kanneluren' ein fast 0,5 cm breites, horizontales Band mit stumpfer, schwarzer Farbe aufgetragen. Sonst keine Reste von Farben, auch keine Reste von Grundierung. Ton außen beige-braun, im Bruch rötlich, dicht und hart; kaum Glimmer. Der breitere Unterteil weist nach außen eine Bruchkante auf, nach innen einen von Hand geglätteten Steg - eine glatte Standfläche kann nicht beabsichtigt gewesen sein. - Umriß und 'Kanneluren' lassen an samische Tonfiguren wie AM 76, 1961, Beil. 21f denken, die farbige Bemalung, vor allem bei 43, weist wohl in spätere Zeit, doch erlaubt der fragmentarische Zustand keine genauere Datierung. - Die Existenz handgemachter weiblicher Terrakotten in Art der samischen bezeugt 45.

45 Tf. 2 Oberkörper-Fragment einer weiblichen Figur, nur die Vorderseite und diese teilweise erhalten. H ca. 0,085. Wie die Innenseite zeigt, zunächst zylindrisch geformt, Dm ca. 0,17; dann wurden die flachen Brüste aufmodelliert, wobei die zylindrische Grundform offenbar etwas verdrückt wurde; die re Brust ist jetzt abgeplatzt. Ton leicht körnig, doch dicht und hart; beige; keine Glimmerpartikel. Keine Reste von Überzug oder Bemalung erhalten. Vgl. etwa BSA 44, 1949, 19f Tf. 6f; AM 83, 1968, 298 Nr. 143.

Mauerbereich III (S-Bastion)

46 Tf. 3 Basisblock mit Rest einer Inschrift in der O-Mauer des Turmes verbaut. H 0,57; das Fußprofil teilweise erhalten; knapp über der Inschrift vermutlich das ursprüngliche Auflager für das Kopfprofil bzw. die Deckplatte der Basis. Grauer Marmor.

Ο Σ : Ε Ρ Μ Ρ Ο Υ : Μ Ε

Unklar in seiner Bedeutung ist der Punkt hinter dem Ρ. Zur Buchstaben-Form vgl. die beiden Inschriften des Maussollos und seines Vaters, die noch heute bei der Hafentoa liegen: JHS 73, 1953, 20; dazu die Alexander-Inschrift an der Ante des Athena-Tempels in Priene: M. Schede, Die Ruinen von Ρ. (1964) 35. Demnach dürfte die Inschrift des Hermodoros-Sohnes eher noch vor der Mitte des 4. Jh. entstanden sein.

47 Tf. 4 KKGB 1+4+13; weißer Marmor, erh. H 0,239; FO: Südmauer; 4 Fragmente der gleichen Profilleiste, 2 davon Bruch an Bruch passend, L etwa 0,46; an der einen Seite dieses Abschnittes befindet sich eine sauber gearbeitete Stoßfuge, an der anderen Seite biegt die Schmuckleiste rechtwinklig um, ist dann aber nach 13 cm gebrochen. Die beiden anderen Fragmente (KKGB 4 und 13) beschränken sich auf Teile der Kehle.

Die Schmuckleiste besteht aus lesbischem Kymation, Rundstab, Hohlkehle und schmaler Tänie. Darüber flache Abschrägung, die zum Auflager führt; diese Abschrägung - um den vorspringenden Teil der Hohlkehle vor Belastung zu schützen - zeigt, daß es wohl kein Fußprofil ist; dem entspricht, daß die Hohlkehle mit einem Lotus-Palmetten-Fries geschmückt war; Lotusblüten und Palmetten waren einst im farbig bemalten Grund ausgespart, sind daher stärker verwittert als der umgebende Grund. Merkwürdig ist, daß unter den Blüten und Palmetten kaum mehr Platz ist für die übliche, verbindende Ranke (vgl. aber Labraunda I 1 Tf. V d), und daß es wohl nur 9-blättrige Palmetten (statt 11-blättrig) waren (vgl. P. Roos 1972, Tf. 59,2). Zur Technik und Form der Palmetten vgl. z.B. BCH 108, 1984, 193; AEPphem 1953/4, III 3f; ADelt 31, 1976 A 246; umgekehrt das Ornament gemalt: Hesp. 9, 1940, 32f. Die Palmetten 47 sind nicht geflammt. Umriß und Proportion

der Palmetten weisen ans Ende des 5. Jh. Zum Verlauf des Profiles vgl. Prakt. 1979, 13 (Rhamnus, allerdings Fußprofil; Hohlkehle niedriger und stärker gekehrt); vgl. typologisch auch das Antenskapitell aus Magnesia: Humann, Magnesia a.M. Abb. 64 (dazu *IstMitt* 33, 1983, Tf. 40f).

48 KKGB 2; weißlich-grauer Marmor, stark verwittert; H 0,173; FO: N-Mauer (östl. Teil); Ecke eines Schmuckprofils, in Entsprechung zum Antenuß des Athena-Tempels von Priene (Wiegand - Schrader, Priene 95) wohl Fußprofil, vielleicht gleichfalls von einer Ante. - Über einer schmalen glatten Leiste eine gestreckte Hohlkehle/Ablauf, darüber leicht zurückgesetzt ein weich geschwungenes lesb. Kymation; darüber feiner Rücksprung und knapper Ablauf (?), ursprünglich kantige Leiste?) zum Auflager. Vgl. den größeren und etwas reicheren Antenuß vom Athena-Tempel (eine genaue Zeichnung verdanke ich W. Koenigs) und vom Zeus-Tempel (fast genauso groß wie 48) in Priene (Wiegand-Schrader a.O. 142); der Antenuß vom Athena-Tempel dürfte für 48 einen ungefähren chronologischen Anhaltspunkt darstellen.

49 KKGB 7; grauer Kalkstein, stark versintert; H 0,144; FO: Nahe der NO-Innenecke innerhalb der Mauerfüllung; Profilecke ganz ähnlich wie 48, nur sind lesb. Kymation und Ablauf geradliniger, und das lesb. Kymation wird oben und unten von einer abgesetzten Tänie gefaßt wie bei den Antenußen in Priene. Die Unterseite des Fragmentes ist zu den Ansichtsseiten hin leicht abgeschrägt im Sinne eines Auflagers (s. 47). Der geradlinig-spröde Verlauf des lesb. Kymation ist ungewöhnlich; vergleichen mag man das freilich steilere Profil des Antenußes vom Ostpropylon in Labraunda I 1, Tf. IV d; ob damit ein Datierungsanhalt gewonnen ist, muß offen bleiben.

50 KKGB 23; weißlich-hellgrauer Marmor, verwittert und versintert; H 0,172; FO: N-Mauer-Außenschale, im Versturz der Oberfläche. Von einer Gebäude-Ecke: kräftig geschwungenes lesb. Kymation, darüber Ansatz des vorkragenden Geison mit Teilen der Mutuli, im einen Fall noch 3 Guttae erhalten, im anderen Fall nur noch eine Gutta. Darüber nur unformig gebrochene Steinmasse. Die Guttae sind von der vertikalen Leiste dahinter nicht getrennt - vgl. z.B. die entsprechende Partie an der Halle des Zeusheiligtums in Priene (Wiegand-Schrader a.O. 138; Dm der Guttae dort 1,8-2,0 cm, hier 1,7 cm). Zum Umriß des lesb. Kymations vgl. das entsprechende Glied in Belevi: FiE VI 23. Etwa gleichzeitig? - ein ähnliches Geisonfragment mit Resten zweier Mutuli wurde 1989 nordöstlich unterhalb des Turmes am Hang aufgelesen; möglicherweise stammt es vom gleichen Bau. - Das lesb. Kymation unterhalb des Geison scheint ein Ionismus im dorischen Kanon zu sein.

51 KKGB 15; hellgrauer Marmor; erh. H 0,186; FO: im Schutt über der NO-Ecke des Turmes. Oberfläche zeigt weitgehend feine Zahneisenspuren. Über dem Rest einer vertikalen, planen Fläche ein feiner Ablauf mit vortretender Tänie, darüber flacher Wulst; nach feiner Kante setzt ein sehr flach geschwungenes lesb. Kymation an, das gut 4 cm vorspringt; darüber nach nochmaligem Absatz eine flache Hohlkehle, deren oberer Abschluß in Form einer Leiste nur zu vermuten ist. Nicht auszuschließen ist, daß es sich um ein Fußprofil handelt, wie es an Altären und Basen gerne mit lesb. Kymation versehen ist (Kopfprofil mit ionischem Kymation); doch ist der flache Rundstab merkwürdig; vgl. Labraunda I 1, Tf. IV b. Zum Umriß des Profiles vgl. Gesims vom Südpropylon in Labraunda I 1, Tf. 5. 51 etwa gleichzeitig (Mitte des 4. Jh.)?

52 KKGB 24; hellgrauer Marmor; H 0,155; FO: im Versturz über der N-Mauer des Turmes. Ganz ähnlich dem Profil 51, nur fehlen Rundstab und Ablauf unter dem etwas

steileren lesb. Kymation; dazu läuft die obere horizontale Fläche nicht durch, sondern nach ca. 3,8 cm setzt parallel zur Vorderkante ein senkrechter Marmorsteg an, der aber nur noch 1 cm hoch erhalten ist. Der Rest erinnert an einen Falz - oder ist es Ansatz des Architraves, wie er bei karischen Felsgräbern über den Antenkaptellen mit ähnlichen Profilen folgt? (vgl. Roos 1972 und Roos 1985 *passim*). Nur das Material des Fragmentes 52 wirft bei dieser Lösung Fragen auf. - Die Oberfläche der Hohlkehle ist sorgfältig mit dem feinen Zahneisen aufgeraut bis auf einen 1 cm breiten, geglätteten Randstreifen über dem kantigen Absatz zum lesb. Kymation - eine optisch reizvolle Oberflächengestaltung, die anscheinend gerne im Hellenismus genutzt wurde: AvP XI 2, 19, Tf. 8; Bd'A suppl. 31/32 (1985) 72ff; *IstMitt* 33, 1983, Tf. 41,1.

53 KKGB 16; grauer Marmor; erh. H 0,131; FO: S-Mauer, im oberflächlichen Schutt. Wieder Hohlkehle/Ablauf und darunter durch scharfe Kante abgesetzt ein Profil; doch hier wohl ionisches Kyma, da es unten über ca. 9 cm hin geradlinig gebrochen ist, wie wenn hier ein Absatz angebracht gewesen wäre. Im Unterschied zu 51f folgt über der knapper geschwungenen Hohlkehle und der anschließenden Tānie eine tiefer liegende, schmale Leiste, über der ein Wulst liegt, der nach hinten flach ansteigt. Diese Fläche ist stark geraut bis auf einen etwa 1 cm breiten Streifen am vorderen Rand, der wie der Wulst sorgfältig geglättet ist. - Wollte man diese Fläche als Horizontale annehmen, dann würden sich die folgenden Leisten schräg nach unten 'vorbauen'. Im übrigen vgl. 55. Zur Abfolge von Hohlkehle/Ablauf und ionischem Kymation vgl. die Inschriften-Stele FdXant-hos VI 32ff Tf. XII, aber auch das Gesims im Pompeion/Athen: Keram. X 87.

54 Basisblock unmittelbar vor der W-Mauer liegend. Hellgrauer Marmor. H 0,675; Grundfläche 0,976 × 0,305. Über der glatten Fußleiste folgt ein lesbisches Kymation, darüber durch tiefe, schmale Furche getrennt eine schmale Leiste; sie schließt in nahezu rechtem Winkel die Fläche des Basisschaftes ab; nach oben endet der Schaft in einem flachen Ablauf und einer knapp vortretenden Leiste; das eigentliche Kopf-Profil war separat gearbeitet und lag auf: dafür ist der erhaltene Schaft mit der Anathyrose auf der Oberseite vorbereitet.

Die beiden Schmalseiten des Blockes sowie die eine Langseite sind sorgfältig ausgearbeitet, die 4. Seite ist auf Anschluß gearbeitet: Die Basis setzt sich hier fort, vermutlich gehört eine der beiden erhaltenen Schmalseiten zur ursprünglichen Langseite, vgl. z.B. Hesp. 2, 1933, 14ff; in der Oberfläche des erhaltenen Blockes ist über der Anschlußseite ein halbes Klammerloch erhalten; eine Klammer sicherte also den Zusammenhalt mit dem verlorenen Basisblock.

Die Schaft-Flächen sind sorgfältig mit einem feinen Zahneisen aufgeraut - bis auf einen ca. 1,5 cm breiten Eckstreifen, der einen Millimeter tiefer liegt und glatt ist. Dazu vgl. die Basis in Nisyros ADelt 25, 1970 B Tf. 440 A (S. 518: 4.Jh.), deren Fußprofil nur etwas steiler ist und weniger auslädt (dazu vgl. den rhodischen Altar ADelt a.O. Tf. 438).

55 Tf. 5 KKGB 89/6; grauer Marmor; FO: war verbaut in der östlichen Mauer, die vom Turm zur Kleinen Akropolis führt, etwa in der Mitte des nördlichen Abschnittes. Teil einer Giebedach-förmigen Bekrönung, vergleichbar einem Sarkophag-Deckel. Erhalten sind etwas mehr als die Hälfte der einen Schmalseite mit der li Giebelhälfte (das li Akroter ist teilweise erhalten), Teil der Langseite und des Daches mit einem Teil eines schornsteinartigen Aufsatzes; erhl. Br (Giebelseite) 0,48, ursprüngliche Breite in Höhe des Giebelbodens ca. 0,76, in Höhe des Auflagers ca. 0,60; erhaltene Länge etwa 0,65; ca. 0,38 hinter

der Giebelfront erhebt sich über dem First ein grob gearbeiteter senkrechter 'Aufsatz', der eine ursprüngliche Breite von ca. 0,28 hatte; über die Höhe dieses 'Aufsatzes' läßt sich nichts sagen, ebensowenig über seine Länge, die natürlich mit der Länge der ganzen Bekrönung in Zusammenhang gestanden haben muß.

Das Auflager des Fragmentes zeigt eine sorgfältig gearbeitete Anathyrose, lag also auf einer geschlossenen Unterlage auf; es fehlt der bei Sarkophagdeckeln übliche Steg, der in den Falz des Kastens eingriff; auch die Dimensionen lassen an einer Deutung als Sarkophagdeckel zweifeln (Breite beim Satrapen-Sarkophag 1,167 bzw. 1,14; Mendel, Cat. S. 35).

Das Eckakroter zeigt zwei von der Ecke ausgehende Spiralranken, die außen in eingewickelten Blüten enden, und über deren inneren Voluten sich wohl eine Palmette erhob. Die inneren Voluten über der Giebelecke waren offenkundig etwas größer. Ob sich über ihnen unmittelbar die Palmette erhob (vgl. z.B. Roos 1972, Tf. 47), oder ob sich die Ranke oben zu einem weiteren Lyra-förmigen Glied entwickelte, über dem dann die Palmette auftrug (vgl. z.B. Antefixe seit frühklassischer Zeit: AM 88, 1973, 73ff; Chr. Le Roy, FdD II (1967) 121ff), läßt sich aufgrund des Erhaltenen nicht entscheiden. Die schlichte Form des Akroters ohne jegliches akanthisierendes Element - vgl. z.B. das Eckakroter des Satrapen-Sarkophages (Kleemann, Jst Forsch 20, Tf. 18, dazu S. 80ff) - sowie der rundliche Umriß des ionischen Profils (vgl. z.B. B. Shoe, Prof. Greek Mouldings Tf. XII 9f; XV 17; XXII 5f) sind offenkundig altertümliche Merkmale; das von P. Roos 1972, 96 für die vergleichbaren Felsgräber aufgrund historischer Erwägungen vorgeschlagene Datum erscheint zu spät, ein Ansatz noch im 5. Jh. mag vertretbar sein. Zum Profil vgl. im übrigen auch Assos, Investig. 61. Merkwürdig bleibt der 'Aufsatz', der mit dem eigentümlichen Firstbalken lykischer Sarkophage wohl nichts zu tun hat (vgl. AA 1975, 335; V. Idil, Likya Lahitleri 1985). Doch mag man vielleicht an den Aufsatz zweier lykischer Pfeilermonumente in Xanthos erinnern, deren Funktion als Basis im einen Fall gesichert ist, im anderen aber gerade fraglich erscheinen muß: FdXanthos I 44 und fig. 10 und 16. Vielleicht darf man auch an den freilich größeren 'Aufsatz' des Felsgrabes bei Phokaia erinnern: Akurgal, Kunst Anatoliens 294.

56 Tf. 6 KKGB 89/7; grauer Marmor; FO wie bei 55. Ungefähr rechteckiger Block, an 2 Seiten gebrochen, an den beiden anderen gleichartig profiliert. H 0,264; Br ca. 0,42; L ca. 0,70. Unterseite mit Anathyrose versehen; Oberseite bis auf ca. 1,5 cm breiten, geglätteten Randschlag grob gepickt. Der obere Teil (fast 2/3 der Höhe) ist im Sinne eines Quaders mit vertikalen, planen Flächen versehen, die mit dem Zahneisen geebnet sind; den unteren Abschluß dieser Flächen bildet ein geglätteter Randschlag. Nach einem scharfen Abstz folgt ein welliges Profil, das jedoch nur von Ferne an ein lesbisches Kymation erinnert. Denn die obere (konvexe) Welle ist knapp und kurz gegenüber der langgestreckten und sehr flachen Kehlung darunter; zudem bildet die obere Welle zunächst eine Wölbung im Sinne eines Viertelkreises, es folgt ein fast kantiger Absatz, in dem die Kehlung des unteren Teiles beginnt: vgl. z.B. Shoe a.O. Tf. LI 2 und 5. Die Kehle wird abgeschlossen durch eine kantig vortretende Leiste, der nach unten ein Ablauf folgt.

Die Ecke zwischen den beiden bearbeiteten Seiten ist vor allem nach oben zu zerstört; auf der Oberseite sind seitlich dieser Verletzung gerade noch Ansätze einer Erhebung erhalten, die wohl nur mit einem Eckakroter in Verbindung gebracht werden können (zum möglichen Denkmaltypus vgl. z.B. AEphem 1930, Tf. 2).

57 KKGB 89/5; grauer Marmor; FO wie bei 55; zwei anpassende Fragmente wurden unterhalb am Hang aufgefunden. H 0,22; Gesamtlänge der 3 Fragmente 0,52. Vgl. 51f;

lesbisches Profil stärker geschwungen, darunter flacher Rundstab; über der Hohlkehle und ihrer Abschußleiste ein horizontaler Rücksprung und eine vertikale Leiste, über der die grob gepickte Oberfläche schräg ansteigt. Die Horizontale ist durch die Auflagerfläche gegeben, die Anathyrose aufweist (geglätteter Randstreifen ca. 6,5 cm breit). Die Oberfläche der Hohlkehle ist mit dem Zahneisen (oder Rasper?) leicht aufgeraut bis auf einen 1,5 cm hohen Streifen am unteren Rand, der sorgfältig geglättet ist. - Die Dimensionen des Fragments lassen keinen Zweifel daran, daß es von einem stattlichen Bauwerk stammt.

58 KKGB 89/8; hellgrauer Marmor, Oberfläche weißlich verwittert. H 0,20. FO: Westlich der Südbastion am Hang. - Ungewöhnlich die hohe Fascie (mit leicht vertieften, glatteren Randstreifen) zwischen ionischem Profil und Hohlkehle; diese auffallend flach; gegenüber den bisherigen Schmuckleisten auch merkwürdig der 2 cm weite Vorsprung über dem ionischen Profil.

59 KKGB 12/8/88; rhodische Weinamphora, H ca. 0,72; FO; Dicht an der Innenschale in der SW-Ecke des Turmes gefunden, in der festen, ansonsten sterilen Lehm-packung liegend, ca. 0,30 m unter der heutigen Oberfläche; gebrochen, doch vollständig. Auf den Henkel die beiden Stempel:

ΑΡΙΣ	ΔΑΜ(
ΤΕΥΣ	ΘΕΝΕΥΣ

Nach freundlicher Aankunft von V.R. Grace sind die beiden Namen bisher noch nicht zusammen an einer Amphora belegt. Damosthenes, der Fabrikant produzierte auch noch nach Einführung der Monatsnamen auf rhodischen Stempeln (ca. 240 v. Chr.); Aristeus fällt in die Zeit davor; Frau Grace schlägt deshalb als Datum 'toward the middle of the 3rd century' vor. Vgl. BCH Suppl. 13 (1986) 559ff zu Nr. 23.

60 KKGB 11/8/88; Unguentarium; FO: ca. 1,50 m östlich der SW-Innenecke, etwa 0,30 nördlich der Innenschale in 0,40 m Tiefe in der gelblichen Lehm-packung. H 0,175 cm; vollständig; Ton hell-beige, z.T. zart rötlich; hart und porös, mit zahlreichen roten und schwarzen Steinpartikeln durchsetzt; sehr wenig Glimmer. Mündung in Glanzton getaucht, der an einer Stelle am Hals herabließ bis zur Schulter und dort einen schwarzen, dichten Klecks bildete. Die Kenntnis vergleichbarer, nur z.T. publizierter Unguentarien verdanke ich der Liebenswürdigkeit von E. Zervoudaki; sie stammen aus Rhodos (vgl. z.B. ADelt 28, 1973 B 2, 640, Tf. 600) und Nisyros (vgl. ADelt 25, 1970 B 2, 518 und 35, 1980 A 79ff) und scheinen aus dem 2. Jh. v. Chr. zu stammen. Doch ist das rhodische Grab 66 mit dem am besten vergleichbaren unguentarium gestört gewesen. - Vgl. im übrigen auch rhodische Unguentarien frühhellenistischer Zeit: A. Giannikouri - B. Patsiada - M. Philimonos, in Synatisti gia tin hellenistiki keramiki, Ioannina 1986 (1989) 59f Typ A mit entsprechendem Fuß.

Zwischen Amphora 59 und der W-Mauer wurden noch Scherben eines Gefäßes gefunden, das eine kleine Olpe gewesen zu sein scheint (die Mündung fehlt); vergleichbar könnte eine Olpe aus Grab 33 A in Rhodos sein (Zoupharakis, MP. A. 4289), das noch dem 3. Jh. angehören soll.

61 KKGB 17/8/88; Fischteller; FO: im Schutt über der NO-Innenecke knapp unter der Humusschicht. Dm 0,20. Ton hart und dicht, dabei körnig ohne Glimmer; feine Kalkpartikel; Oberfläche hellrot, im Bruch dunkelrot; zu 3/4 erhalten. Matt glänzender, dünner

Glanzton; Standfläche und Streifen am Fuß tongrundig ausgespart, ebenso zwei breite Streifen um die Mittelvertiefung bzw. am äußeren Rand des Tellers. Vgl. u.a. Hesp. 43, 1974, 235 Nr. 39 und 52, 1983, 269 fig. 6 (trotz mancher Unterschiede wie im Fußprofil). C. Williams teilte mir freundlicherweise von ihrer Grabung in Mytilene mit, daß dort zahlreiche entsprechende Teller gefunden wurden; nach der Stratigraphie 'late third to mid second century would be by best assessment at the moment'. Vgl. auch Roos 1974, B 6 : 6.

Mauerbereich V

Denkmäler aus Marmor:

62 Tf. 7 Grabmal eines Arkaders aus Pheneos; heller Marmor; im westlichen Teil der S-Mauer der W-Bastion mit anderen Spolien verbaut. Zwei von mindestens 3 Blöcken sind erhalten: der linke Block der Reihe mit dem ersten Teil des Epigrammes; er zeigt li von der Inschrift einen feinen geglätteten Saum, der die mit dem Zahneisen leicht gerauhte Fläche dekorativ rahmt: Demnach schloß hier die Reihe der Blöcke ab. In der gleichen Quaderschicht ist östlich anschließend ein weiterer Inschriftblock verbaut; er zeigt das Ende des Epigrammes und nach reichlichem Abstand wieder den feinen Saum. Der 1. Block mißt 0,875 in der Höhe (in gebrochenem Zustand) und 0,463 in der Breite (liegend verbaut). Der fehlende mittlere Block dürfte etwa die gleiche Breite gehabt haben.

ΕΝΘΑΔΕΓΩΚΕΙ()ΚΛΟΥ
ΑΡΚΑΣΕΚΦΕΝ()ΛΥΣΑΣ

Die metrische Form ist evident; der oft bezeugten Eingangsformel (vgl. Peek, Griech. Versinschriften I 350, 353, 420, 424) dürften der Name und das Patronymikon gefolgt sein, - zu diesem gehört wohl die Endung ΚΛΟΥ; die zweite Zeile stellt die Herkunft aus dem fernen Arkadien demonstrativ in den Vordergrund; das letzte Wort der Zeile muß wohl auf die Umstände des Todes eingegangen sein.

Zur Buchstabenform: E mit kurzer Mittelhaste, K mit kurzen Schräghasten, nach unten ovales Omega vgl. z.B. attische Inschriften des mittleren 4. Jh., z.B. die Bryaxis-Inschrift IG II² 3130 oder auch Inschriften von Grabreliefs wie München, Katalog III, Klass. Grabdenkmäler und Votivreliefs Tf. 10. Über der Inschrift tritt eine schmale, glatte Leiste leicht vor - ein wohl zu bescheidener Abschluß der so stattlichen Inschrift. So ist nicht nur eine Basis für die 3 Inschriftenblöcke anzunehmen, vielmehr ist zu vermuten, daß über der Inschrift ein angemessener Abschluß oder gar ein weiterer Aufbau folgte. Nach Art der Oberflächenbearbeitung könnten benachbarte Spolienblöcke vom gleichen Denkmal stammen.

63 — Rustizierter Quader an der SW-Ecke der W-Bastion, nahe der Ecklehre relativ flach eingemeißelt:

Δ
ΕΠ

In Anlehnung an eine Mauerinschrift in Nisyros (BSA XII, 1905/6, 166f) könnte man daran denken, daß die 3 Buchstaben für

Ε(πεντε) ΠΟΔΕΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ

stehen. Der schmale Raum zwischen Bastion und Straße sollte offenbar nicht für Grabmäler genutzt werden. Die Inschrift mag bei Errichtung der Bastion angebracht worden sein.

64 BK 1 (A + B + C + D): 4 Fragmente vom gleichen Profil; grauer Marmor, z.T. stark, weißlich verwittert; H 0,20; FO: im Zwickel zwischen der stadtseitigen Erweiterung der Stadtmauer und der nördlichen Begrenzungsmauer der Plattform zwischen Turm I und II, im Niveau 25,60 bis 25,40. Das kleinste Fragment D ist vorzüglich erhalten: Der scharfkantige Steg unter dem lesbischen Kymation und der folgende Rundstab zeigen eine fein geglättete Oberfläche; die folgende plane Fläche ist bis auf einen schmalen glatten Rand rau belassen: Demnach handelt es sich um ein Auflager. Keine Farbspuren. - Merkwürdig die scharfe, wie gesägte Furche über dem lesbischen Kymation. - Der weich geschwungene Umriß des lesbischen Kymation läßt noch an Formen des späten 5. Jh. denken, vgl. z.B. Erechtheion, Stevens-Paton Tf. 29, 10 und 30, 14.

65 Bk 3 (A + B); grauer Marmor, H 0,084; FO: im Schutt vor dem Grabmal 62; unter dem Ablauf lesbisches Kymation (Ansatz abgeschlagen) mit Resten roter Farbe (Grund mit Rot bedeckt, Herzblatt und Lanzettblättchen waren unbemalt); darunter Beginn eines Ablaufes/Kehle. - Zahlreiche weitere ähnliche Fragmente, die sich im einen Fall zu einer Leiste von mindestens 0,6 m addieren.

Keramikfunde:

Im Schnitt nördlich der Bastion bzw. westlich der Polygonalmauer konzentrierten sich die Scherbenfunde in 3 Horizonten. Im Niveau 24,65/24,60 (A) fand sich hellenistische Reliekeramik (grauer Ton, schwarzer/dunkelgrauer Überzug; stumpf).

66 Becherrand mit Eierstab und Rosetten in der Art wie EADélos XXXI, Tf. 79, Nr. 351 + 1148.

67 Tf. 8 Bodenfragment eines Bechers mit Monogramm: EAélos XXXI, 226f Nr. 634; zu den Kelchblättern vgl. a.O. 267 Nr. 458.

68 Tf. 8 Becherrandfrgt. wie AJA 45, 1941, 244f; dazu vgl. K. Tsakos, in *Synantisi gia tin Hellenistiki Keramiki* (Joannina 1989) Tf. 82 (Samos). Ein ähnliches Fragment fand sich vereinzelt noch ca. 0,4 m tiefer. Bis in diese Tiefe reicht die Schicht, die durch reichliche Dachziegel- und Amphorenfragmente gekennzeichnet ist.

Aus der gleichen Schicht stammen zwei Amphorenhenkel:

69 ΔΑΜΟΣ(rhodisch; Fabrikant; vgl. EADélos XXVII E 18 ("period VI"/spätes 2. Jh./frühes 1. Jh.).

70)ΙΝΘΙΟ(wohl Monatsname: YAKINΘIOY oder ΣΜΙΝΘΙΟΥ; rhodisch, vgl. Tarsus I 141, Nr. 26.

Mächtiger war eine Schicht im Bereich von ca. 23,85 bis 23,50 (B), die reichlich Scherben mit gutem Glanzton enthielt, fast durchgehend attische Keramik. Fragmente aus dem unteren Bereich (C) paßten an solche aus dem oberen Bereich an. Zu mindestens 2 Krateren gehören 71-74;

71 Teil der Lippe eines Kraters (Dm ca. 0,38) wie Roos 1974, B 1:1 b + d + e.

72 Wandungsfrgt. unterhalb der Lippe, vielleicht vom gleichen Gefäß; in Weiß aufgelegter Olivenzweig, vgl. Roos 1974, B 9:1 und 2.

73 Frgt. vom unteren Teil eines Kraters mit Ansatz der steilen Wand, vgl. Roos 1974, B 1:1p.

74 Frgt. ähnlich 73, doch ist zwischen den unteren Schalenteil und die steile Wand ein markanter Absatz eingefügt. Zum Verlauf der Wand vgl. Roos 1974, B 1:1P; zum Absatz vielleicht dort B 1:11.

75 Frgt. eines profilierten Fußes (Dm 0,14), schwarzer Glanzton mit schmalem ausgesparten Tonstreifen, (mit intentional red), wohl von einer Pyxis wie AM 79, 1964, Beil. 14.

76 Frgt. einer fußlosen Schale wie Agora XII 494, doch im Inneren 'rouletting'.

77 Frgt. eines Kantharos ähnlich Agora XII 628f, doch Wandung etwas mehr nach außen geneigt; Dm 0,10 m. Etwa in halber Höhe des Gefäßes lief eine gestempelte Dekoration um: Hängende Palmetten (mit stark betontem Mittelblatt) und nach oben gerichteter Eierstab; vgl. etwa CV Warschau 6, Tf. 12.

78 Schale mit steilem Standring, ähnlich wie Hesp. 52, 1983, 266 Nr. 31 (allerdings knickt das Außenprofil des Standrings erst 1 mm über der Standfläche nach innen ab); Dm 0,15.

79 Schalenfrgte: 5 Schalen mit Horizontalhenkel nachgewiesen, die größte mit Dm 0,116; auffallend dünnwandig. Ton hart und dicht, im Bruch hell-beige; Schlicker z.T. schwarz und metallisch glänzend, teils dunkelrot glänzend, mehrfach am gleichen Gefäß wechselnd; z.T. auch ohne Glanz; zum Standring hin in welliger Linie endigend, darunter tongrundig, wobei gelegentlich Tropfen des Überzuges nach unten liefen. Offenbar nicht attisch. Vgl. zum Umriß die einhenkligen Schalen wie Agora XII 769 (doch Lippe dort einfach nach innen gerichtet) oder die henkellosen Schalen in Korinth VII 3, 28f, Nr. 2 und 11 (hier Lippe stärker nach außen gerichtet). Näher stehen Schalen in Rhodos - trotz feiner Unterschiede: A. Giannikouri - B. Patsiada - M. Philimonos, in *Synantisi gia tin hellenistiki keramiki*, Ioannina 1986 (1989) S. 77 Tf. 80f (vom Ende des 4. Jh.). - Einige der Schalenfrgte. fanden sich auch in tieferem Niveau (ca. 22,60).

Der 3. 'Scherbenkomplex' (C) wurde im Fundamentgraben (23,0/22,5 m) gefunden.

80 Frgt. von der Wandung eines Glockenkraters; Mäander und Reste von 2 Figuren (Füße und Gewand); attisch; vgl. Roos 1974 E 1. Ein kleineres, ganz ähnliches Fragment (nur Mäander-Rest) vielleicht vom gleichen Gefäß wurde im Horizont B gefunden.

81 Rest einer wgr. Lekythos: Teil der weiß gedeckten Bildzone (schlecht erhalten) und mit schwarzem Glanzton überzogener Unterteil, der sich in flachem, gestrecktem Bogen zum Fuß hin verjüngt. Demnach dürfte die Lekythos zu denen des späteren 5. Jh. gehören, vgl. z.B. Ephem 1958, Tf. 6ff.

82 Kopf, Hals und Schulteransatz einer Tk, sehr verrieben, doch auch schon Form abgenutzt. H ca. 5 cm. Ton weich, dunkelbraun; keine Farbreste; Noch gut zu erkennen die Doppelflöte, die vom Mund nach unten führt; über der Stirn dicker Haarwulst, demnach kein Silen; über dem Haar ein 'Aufsatz' wie die Stephane bei Frauen - demnach weibliche Figur. Dieser Typus (stehend) sehr selten: Winter, Typen III 2, 140; vor allem im Osten selten: Lindos I 2267. Soweit die verriebenen Formen erkennen lassen, wohl klassisch.

83 Glasknopf in Form eines Kugelsegmentes, Dm 1,3 cm; unmittelbar dabei Elfenbeinplättchen mit geritztem 'Abakus' und Volute, L 2,2 cm, Dicke 2 mm Beide Funde wohl von einem Holzmöbel, z.B. Kästchen.

Die Funde der oberen Schicht A setzen sich zeitlich und als Gattung klar von den beiden unteren Schichten ab, die enger zusammengehören (anpassende Fragmente). B und C decken einen größeren Zeitraum ab: 2. Hälfte 5. Jh. bis Ende 4. Jh. Wichtig ist dabei, daß eine Gefäßform wie die wgr. Lekythos eindeutig und ausschließlich sepulkral verwendet wurde; die Kratere 71ff sind gerade in Kaunos aus Gräbern bekannt, stammen demnach wohl auch aus sepulkralem Bereich. Insofern ist noch zu erwähnen, daß deutlich unter Schicht A im Niveau 24.15 (also noch ca. 30 cm über B) Reste eines Schädels, gleich dabei ein Oberschenkelknochen und eine Handspanne entfernt ein 2. Oberschenkelknochen gefunden wurden; unter dem Kopf folgten ein paar Wirbel, weitere Knochenreste waren nicht mehr zu identifizieren; in gleicher Höhe westlich wurden sehr ähnliche Reste eines zweiten Skelettes geborgen. 0,20 m tiefer wurden wieder bescheidene Knochenreste ergraben (Schädeldecke, Oberarm- und Oberschenkelknochen?), und im Niveau 23.75, also inmitten der Schicht B Reste eines 4. Skelettes. Offenkundig waren es keine regulären Bestattungen, und die Skelette waren unvollständig.

Westlich und nördlich des Turmes I wurde in mehreren aneinander anschließenden Schnitten ein ganz ähnlicher Befund wie an der W-Bastion ergraben. Nur wenig unter der 15 - 20 cm starken Humusschicht folgte eine an Dachziegelfragmenten reiche Schicht (darunter auch Grobkeramik), in der zunächst Amphoren-Henkel gefunden wurden, dann auch Reliefware. Der Zeithorizont scheint recht einheitlich hellenistisch (2. Jh. v. Chr.) zu sein. Erst 0,50 m tiefer nach einer so gut wie sterilen Schicht aus kleinen Steinchen mit reichlichem Lehm folgten wieder Scherbenfunde. Dabei handelt es sich so gut wie durchgehend um attische Ware klassischer bis spätklassischer Zeit (ca. 480 - 300 v. Chr.).

A. Hellenistischer Horizont

84 Amphoren-Henkel mit Rundstempel ΙΩΙΛΟΥ um Rose; rhod. Vgl. Hesp. 54, 1985, 42; durch den pergamen. Fund von 205/175 v. Chr. ungefähr datiert.

85 Amphoren-Henkel: ΤΙΜΟΘΕΟΥ ; re eine Weintraube; rhod. Grace: 2nd half of 2nd cent. by appearance of handles.

86 Amphoren-Henkel: ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ; rhod. Vgl. EADélos XXVII 313 zu E 34; spätes 2. Jh.

87 Amphoren-Henkel : ΕΠΙΑΡΑΤΟ
ΦΑΝΕΥΣΑ
ΓΡΙΑΝΙΟΥ

rhod; vgl. EADélos XXVII 313 zu E 34, um 100 v. Chr.

88 Amphoren-Henkel: ΑΛΥΠΟΣ ; li eine Weintraube; Grace: Rhodian Fabricant; probably late 2nd cent.

89 Amphoren-Henkel, Rundstempel mit Adler;

Grace: ΕΠΙΓΟΝΟΣ ; Knidian Type 553 - vgl. Hesp. 54, 1985, 14 Anm. 28; about 100 B.C.

90 Frgt. einer 'knidischen' Lampe: EADélos XXVI 33f.

Etwas tiefer wurden gefunden (bis zu ca. 20 cm):

91 Frgt. eines Kohlebeckens (Blüte) wie EADélos XXVII Tf. 52, D 401. Demnach spätes 2. Jh. v. Chr.

92 Frgt. eines 'delischen' Bechers wie EADélos XXXI Tf. 32, 394 und 1420. Demnach spätes 2. Jh. v. Chr. (vgl. Gnomon 53, 1981, 164f).

93 Frgt. eines Relief-Bechers: Hängende Epheublätter; darunter netzartig angeordnete flache Leisten, auf denen in lockeren Abständen Punkte sitzen. Vgl. Tarsus I fig. D+E, 131 M; Samaria - Sebaste III 279 Nr. 11 und 280 Nr. 23; ferner Labraunda II 1, 63 Nr. 123.

94 Frgte. von mehreren (?) Bechern wie 68.

B. 'Klassischer' Horizont, attische Ware:

95 Frgt., wohl von einem Glockenkrater wie 80, mit Gewandrest, Wandstärke 6 - 7 mm, innen 'gefirnißt'.

96 Rand-Frgt. eines Kraters, wohl von einem Glockenkrater, da recht steil ansteigend und Wulstlippe außen abgesetzt. Innen genau unter der Lippen-Kante ein tongrundiger Streifen, ebenso außen über dem Absatz. Darunter kleiner Rest des üblichen Blatzweiges. Vgl. CVA Tübingen 4, Tf. 25 (440-430); Basel 3, Tf. 12, 3-4 (Absatz stärker betont; 440-30).

97 Mündung einer Lekythos (Dm 4,6 cm); Schwarzer, dichter Glanzton bis auf die tongrundige Oberseite, die nur am inneren Rand einen schmalen schwarzen Streifen aufweist. Der äußere Kontur schwingt leicht nach oben aus, stärker als z.B. bei CVA Kiel 1, Tf. 41, 7f und 42 (kurz vor 450) und CVA Basel 3, Tf. 46, 5f (um 460); Group II in Corinth XIII 141f; B.F. Cook in *Ancient Greek and Related Pottery*, Symposium Amsterdam 1984, 150f.

98 Lekythos-Fuß; schlichter Diskusfuß, der sich nach unten leicht verbreitert (Dm 2 cm); Oberseite flach ansteigend, mit Glanzton versehen; Seite mit dünnem roten Farbauftrag; Unterseite flach konisch vertieft. Wohl von einer Lekythos der Gruppe III (vgl. Corinth XIII 142f; Kerameikos IX 35f, Gruppe III/3 und einzelne Vertreter von IV/2 wie Tf. 34,7).

99 Lekythos-Fuß, ähnlich dem der Lek. CVA Kiel 1, Tf. 44, 4ff - unterer Torus ein wenig mehr ausbauchend, und über dem Absatz fast wie ein flacher Teller (also höher); Oberseite leicht ansteigend.

100 Bauchlekythos-Frgt. wie Agora XII 1123, CVA Kiel 1, Tf. 54,5. Ungewöhnlich am Frgt. in Kaunos ist, daß das Z-Muster nicht von den üblichen beiden schwarzen Streifen begleitet wird.

101 Fuß, wohl von einer Schale wie Agora XII 534 oder ADelt 35, 1980 A 42 fig. 5 (Fußprofil bei 101 um eine Kante bereichert); Unterseite: Kreis in der Mitte und Streifen neben Fußansatz ausgespart.

102 Kantharos-Fuß vom Typ Agora XII 701; Dm 4 cm; vgl. auch ADelt 33, 1978 A 208, 6.1 und 212,7; Hesp. 52, 1983, 265 Nr. 26.

C. Ein weiterer 'Scherben-Horizont' zeichnete sich nach ca. 0.3 - 0.35 (= 24,20/23, 85) ab, nach einer sterilen Schicht, die aber nach Konsistenz und Farbe keine Abweichungen erkennen ließ.

103 Frgt. vom Hals eines Kolonettenkraters; Dm ca. 0,30; auch innen mit dichtem Glanzton überzogen; Drehspuren sichern fast senkrechte Position; außen hängende Knospenkette, wie sie bei diesen Kratern sehr üblich sind: Vgl. z.B. CVA Kiel 1, Tf. 31f.

104 Tf. 9 Frgt. mit dem Kopf einer Flötenbläserin; darüber feine Kante und Ansatz eines Wulstes; die schräge Stellung des Frgt. deutet auf einen Kelchkrater: Vgl. z.B. CVA Tübingen 4, Tf. 18 Basel 3, Tf. 10; Kiel 1, Tf. 35. Zum Kopf vgl. ARV² 1143f, Nr. 2, 13 und 16 - wohl gleiche Hand.

105 Kleines Frgt. vom Rand eines Glocken (?) - Kraters wie CVA Tübingen 4, Tf. 23 mit Teil des Lorbeerzweiges.

106 Frgt. vom Rand eines Glockenkraters wie CVA Tübingen 4, Tf. 25 (Absätze über und unter dem Lorbeerzweig kantiger) und 27 (Position stärker nach außen geneigt).

107 Frgte. eines Glockenkraters: A. Randscherbe mit Lippe und li-läufigem Lorbeerzweig; nach Farbe und Konsistenz von Ton und Überzug vom gleichen Gefäß zwei Wandscherben: B. Rest eines Helmes mit flatterndem Busch eines nach rechts eilenden Kriegers; Ansatz des Rundschildes noch erhalten (2 konzentrische, im lederharten Zustand eingetiefte Kreise); li noch Rest des Henkelmusters (sehr kursorisches Zungenmuster); C. Ein schräg nach hinten ausgestreckter Fuß - offenbar von einer rennenden Figur. Das Motiv des eilenden Kriegers läßt an Menelaos denken, der Helena verfolgt (vgl. LIMC IV Tf. 337; besonders ARV² 615 - Louvre G 482); doch paßt die Nähe des Henkels hinter 'Menelaos' nicht; oder man hat an Waffenträger zu denken wie CIRhodos 3, 248ff; zu diesem Glockenkrater paßt auch gut das Randfragment A (Umriß).

108 Frgt. vom Rand eines Kraters mit li-läufigem Lorbeerzweig; fast ohne Absatz durchlaufender Kontur, weit ausladend. Die kursorische Zeichnung der Blätter weist bereits ins 4. Jh. In dieser Zeit ist auch mehrfach das Profil glatt gebogen, sowohl bei Glocken- wie bei Kelchkratern: Vgl. z.B. CVA Wien 3, Tf. 110 und 127ff.

109 Teil eines Kraterfußes, Dm 0,128; bis auf schmalen roten Streifen (Rot aufgelegt) am oberen Rand der Fußscheibe mit schwarzem Glanzton überzogen. Die schlichte Form des Fußes und der Ansatz des Gefäßes darüber sprechen für Ergänzung als Glockenkrater; doch ist bei diesen meist die Seite des Fußes tongrundig belassen: Richter - Hall Tf. 171; vom späteren 5. Jh. an scheint sich aber auch bei Glockenkratern die einheitliche Grundierung mit schwarzem Glanzton durchzusetzen, vgl. CVA Wien 3, Tf. 117ff.

110 Tf. 9 Fußfragment wie 109, doch niedriger; Dm 0,12. Vgl. CVA Tübingen 4, 58 Abb. 16.

111 Frgt. eines großen, offenen Gefäßes - Krater? - mit Darstellung eines bärtigen Mannes (Kopf); Dm ca. 0,26; Wandstärke 6 mm. Zum Kopf vgl. z.B. Hesp. Suppl. X (1956) 49, Nr. 212 oder auch Arias/Shefton/Hirmer Tf. 198 - vom gleichen Gefäß wie 104?

112 Lekythos-Mündung (Dm 4 cm) ganz ähnlich wie 97; auch Oberseite mit schwarzem Glanzton versehen; vielleicht vom gleichen Gefäß Teil des Halses mit Henkelansatz: schlecht erhalten; Glanzton im Brand dunkelrot statt schwarz verfärbt.

113 Halsfrgt. einer Lekythos: Ansatz des Henkels deutlich, dazu unten am Ansatz der Schulter Restchen des Öleinsatzes erhalten; H 7 cm; etwa in der Mitte eine feine horizontale Kante: darüber schwarzer Glanzton, darunter Weiß.

114 Schalenfrgt., nur 1 Henkel und Teil der Wandung erhalten; bester schwarzer Glanzton; erh. Dm 0,24. Vgl. München 2710: Bloesch, FAS Tf. 37. Während an der Münchner Schale im inneren ein Absatz in Höhe der Henkel noch die alte Gliedrigkeit (Schalenbecken und Rand) erkennen läßt, ist es am vorliegenden Frgt. eine von oben wie von unten fast gleichmäßig aufgeworfene Kante geworden.

115 Lampen-Frgt. Dm 0,10; sehr feiner, attischer Ton. Vgl. Kerameikos XI 17, Nr. 2 (520/480).

116 Schalen (?) -Fuß; Dm 0,09; Ton beige-braun; schwarzer Überzug stumpf, an der Außenseite des Standringes teilweise herabgelaufen, vgl. 79; offenbar nicht attisch. Hoher Standring, der aber nur mit dem äußeren Rand aufsteht - vgl. die attischen Fischteller (zu denen aber der Verlauf des erhaltenen Schalenbodens nicht paßt); vgl. auch die kleine Schale Agora XII 880, deren Fußprofil übereinstimmt - doch weicht anderes ab. Die Anlehnung an Attisches scheint deutlich zu sein, doch wird kein bestimmter Formentypus konsequent befolgt - auch dies läßt an lokale Imitation/Variation denken.

117 Schalen (?) -Fuß; Dm 0,076; Ton und Überzug wie bei 116; Fuß ganz ähnlich in Eretria: ADelt 33, 1978 A 200f, Nr. 34 (doch im Inneren 'rouletting!'). Auch demnach beide Gefäße wohl vom Ende des 4. Jh.

Bezogen auf die beiden klassischen Jh. sind in den Schichten B und C frühe und späte Gefäße vertreten; zwar überwiegen in C die Frgte. des 5. Jh., doch zeigen Vertreter des 4. Jh., daß B und C nicht zeitlich 'gewachsene' Schichten sind, sondern imgrunde zusammengehören. Nur der oberste, hellenistische Horizont A sondert sich klar ab - wie an der W-Bastion.

Noch auffälliger als dort ist der höhere Anteil an Lekythen, d.h. an eindeutig sepulkral bestimmter Ware. Da es stets nur bescheidene Fragmente sind, liegt der Schluß nahe, daß es sich um Schuttmaterial von der Nekropole handelt. Entsprechend ließe sich auch der hohe Anteil an Krateren deuten. Hinzu kommt nun noch ein merkwürdiger Befund. Nördlich der NW-Ecke des Turmes wurde knapp über dem lockeren Felsen eine ausgehnte, bis zu 5 cm starke Aschenschicht freigelegt, die sich nach N weiter in die Schnittwand fortsetzt. In schwarzer und weißgrauer Asche, gelegentlich mit Holzkohle-Stückchen durchsetzt fand sich reichlicher Leichenbrand: Völlig zerfaserte Knochensubstanz, die nur noch selten Knochenformen erkennen ließ - menschliche Knochen. Darunter folgte noch eine dünne Schicht rotbrauner Erde und dann erst der Fels (23, 15/23, 10). Der Befund zeigt klar, daß es sich um Material handelt, das von anderer Stelle - wie auch immer - hier eingebracht wurde.

In diesem Zusammenhang sei noch der Befund eines weiteren Schnittes mitgeteilt, auch wenn das abschüssige Gelände die Zuordnung der Funde zu einzelnen Horizonten erschwert. Östlich des Turmes I bzw. nördlich des Anbaues wurde das abfallende Gelände teilweise abgegraben, soweit es die Nähe des Fahrweges erlaubte. Ein auffälliger Unterschied gegenüber den beiden betrachteten Bereichen besteht darin, daß der 'hellenistische Horizont' ungleich reichlicher ist als der ältere. Neben zwei Amphoren stempeln besteht das Material weitgehend aus Fragmenten 'delischer' Reliefkeramik, einer z.T. sehr dünnwandigen, meist grauen Ware mit dünnem schwarzem Überzug, der nicht immer einen matten Glanz erreicht.

118 Amphoren-Henkel mit Stempel: AMYN TA und re davon ein Kranz; rhod. Grace: Da nicht in der Middle Stoa-Füllung vertreten, wohl nach 184 v. Chr.; doch mit Töpfern der Zeit 188-176 verbunden. Vgl. BCH Suppl. XIII 516ff Nr. 3.

119 Amphoren-Henkel mit Stempel; Grace: BPOMIOY und re ein Kranz; rhod.; la-tisch in 2nd quarter of 2nd cent B.C. Vgl. Tarsus I 143, no. 51-53; *IstMitt* 23/4, 1973/4, 114 no. 168.

120 Tf. 10 Randfrgt. eines 'delischen' Bechers: Unter dem glatten, leicht nach innen geknickten/gebogenen Rand ein kräftiger Eierstab; darunter Rest einer behelmten Figur mit flatterndem Mäntelchen und ausholender Lanze, heftig nach re agierend; vor ihm Rest des Pferdekopfes. Vgl. allenfalls AJA 45, 1941, 207 Tf. 5 (doch ohne Helm und ohne Mäntelchen - Jagd) und 229ff Tf. XII (Mäntelchen tiefer flatternd, böot.?).

121 Ganz ähnlich wie 120; statt Eierstab ein dichtes Flechtband; darunter kleiner Rest wie von einer Darstellung (Kopf?): Vgl. EADélos XXXI Tf. 98, 3197. - Flechtband im Att. häufig, in Delos seltener, und dann fast immer in Verbindung mit weiteren Zierleisten (Mäander, Ranke, Eierstab).

122 Frgt. wie 120, statt Eierstab dichter Fries 8-blättriger Rosetten. Hier und bei 123 Ton beige und Überzug dunkelrot. Vgl. Roos 1974, B 1, 19 (doch hier grau!).

123 Wand-Scherbe; zum Material vgl. 122; Rest des Eierstabes, dann Kreuzplatten-mäander und mächtiger Perlstab. Eierstab in Delos meist über dem Mäander; wie hier: EADélos XXXI Tf. 47, 9543; 98, 9538. Mäander mit Perlstab a.O. Tf. 4, 1340; 12, 1798 und 9077 (doch Perlen oval); 'Kugelperlen' a.O. Tf. 70, 8866-4662; 73, 5957 und 8348; 76, 1246 u.a.

124 Wandscherbe: Ranke nach li; darüber Rest eines breiten Eierstabes, darunter 3 feine Rundstäbe als Trennung zum nächsten Register. Vgl. EADélos XXXI Tf. 36, 866-996; 105, 1639; Rundstäbe und Breite des Eierstabes in Delos ungewöhnlich.

125 Kleines, sehr dünnwandiges Frgt. (2 mm dick) mit Rest eines Eierstabes und einer Weinranke darunter; diese nach li gerichtet. Roter Ton und kräftig roter, glänzender Überzug. Motivisch nahe EADélos XXXI Tf. 34, 481 (Ranke aber re-läufig); AvP I 2, Beibl. 43,8 (Traube hängend); XI 1, Tf. 59, Nr. 431 (re-läufig); dazu EADélos XXVII Tf. 40 D 8.

126 — Bodenfrgt. mit Rest des konzentrischen Kreises und aufsteigendem Lanzettblatt. Vgl. EADélos XXXI Tf. 38, 1138 u.a. Samos IV Nr. 317; Bd'A Suppl. 31/32 (1985) 86 Tf. XIII C.

127 Bodenfrgt. ähnlich 126, doch Blatt rautenförmig. Vgl. EADélos XXXI Tf. 71, 9341-9342; 100, 9185; Bd'A Suppl 31/2 (1985) 86 Tf. XIII b.

128 Bodenfrgt. mit Rest des Mittelmedaillons; vertikale kurze Furchen ähnlich 68 und 94, doch greifen die Strichreihen versetzt ineinander.

129 Im gleichen Kontext gefunden Tk.: Oberkörper einer männlichen, unbedeckten Figur, die re hielt wohl etwas vor der Brust. H 4,3 cm; aus 2 Formhälften; vor allem auf der Brust Reste eines intensiv rosa Überzuges. Körperrelief stark betont, Ansatz stark vortretender Glutäen - Grotteske? Vgl. S. Besques, Cat. Louvre III Tf. 242, a+b; 243, a+h; 246f; 257, b+c.

Von dieser Ware setzt sich klar das Wenige ab, was tiefer gefunden wurde, durch eine schmale, sterile Steinsplitt-Lehm-Schicht vom oberen Horizont getrennt:

130 — Boden (Dm ca. 0,14) und Hals mit Schulteransatz einer Lagynos; auffallend dünnwandig; harter, dichter, roter Ton mit reichlich feinen Glimmerpartikeln. Weiß aufgetragen, am Hals roter Streifen auf das Weiß aufgelegt. Vgl. J. Schäfer, PF 2 (1968) 105ff. Die steile Wand und die flache Schulter weisen ins 2. Jh. v. Chr.

131 Frgt. vom Rand eines Kraters ähnlich den Frgte. 105ff? Über dem nach re gerichteten Lorbeerzweig ein klarer Grat, darüber stärker nach außen gerichteter hoher Randteil, wie er bei Krateren durchaus ungewöhnlich ist.

Wichtig sind schließlich 2 Lampen:

132 Tf. 10 Lampe, schwarzgrauer Überzug, Ton heller; Dm (Boden) 6 cm; Henkel und Mündung fehlen, mit Warze. Vgl. Agora IV 126, Typ 32 (gelegentlich bereits mit Vertikalhenkel); die kleine Öffnung weist bereits auf Typ 40 A. Vgl. ferner Labraunda III, 80 Nr. 21 und IstMitt 32, 1982, 65 Nr. 151; knidische Lampen: EADélos XXVI 39f.

133 Teil einer Lampe; heller, beiger Ton, dunkelroter Überzug innen und außen. In Ton und Überzug nahe die delischen Lampen wie EADélos XXVI 25 Nr. 241 (doch Umriß abweichend). Vgl. die attischen Vertreter Kerameikos XI 50f: Beispiele der Gruppe FSL 1 kommen nahe; diese würden die Lampe in Kaunos ins mittlere 3. Jh. verweisen (bei FSL 3 ist die Knubbe bereits ohne Öse).

Für den Befund des Abschnittes ist wichtig, daß unmittelbar auf dem Fels, etwa 1,6 m östlich der Turmmauer ein einzelner menschlicher Kieferknochen gefunden wurde: Wie in den beiden anderen Arealen wieder Skelettrest, auch hier verbunden mit rf. Keramik (131), freilich mit weit weniger Scherben, und nicht so eng verbunden. Doch scheinen Kieferknochen und die Funden 131ff e i n e r Schicht anzugehören (freilich wurde die Lagynos 130 in kaum höherem Niveau gefunden!). Die Lampen geben einen - wenn auch vagen - Hinweis darauf, wann die Schicht eingebracht wurde: Nicht vor dem mittleren 3. Jh. v. Chr., vielleicht wenig später.

Abb. 1

KAUNIS
Geodätisches Institut/Bonn - IFAG/Frankfurt
Vorläufiger Ruinenplan, Stand 1989

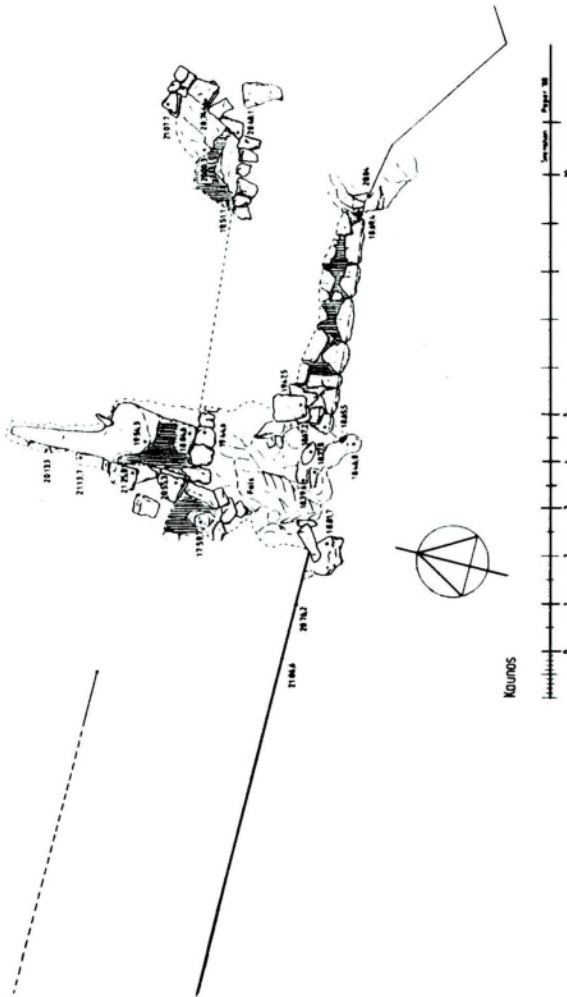

Abb. 3

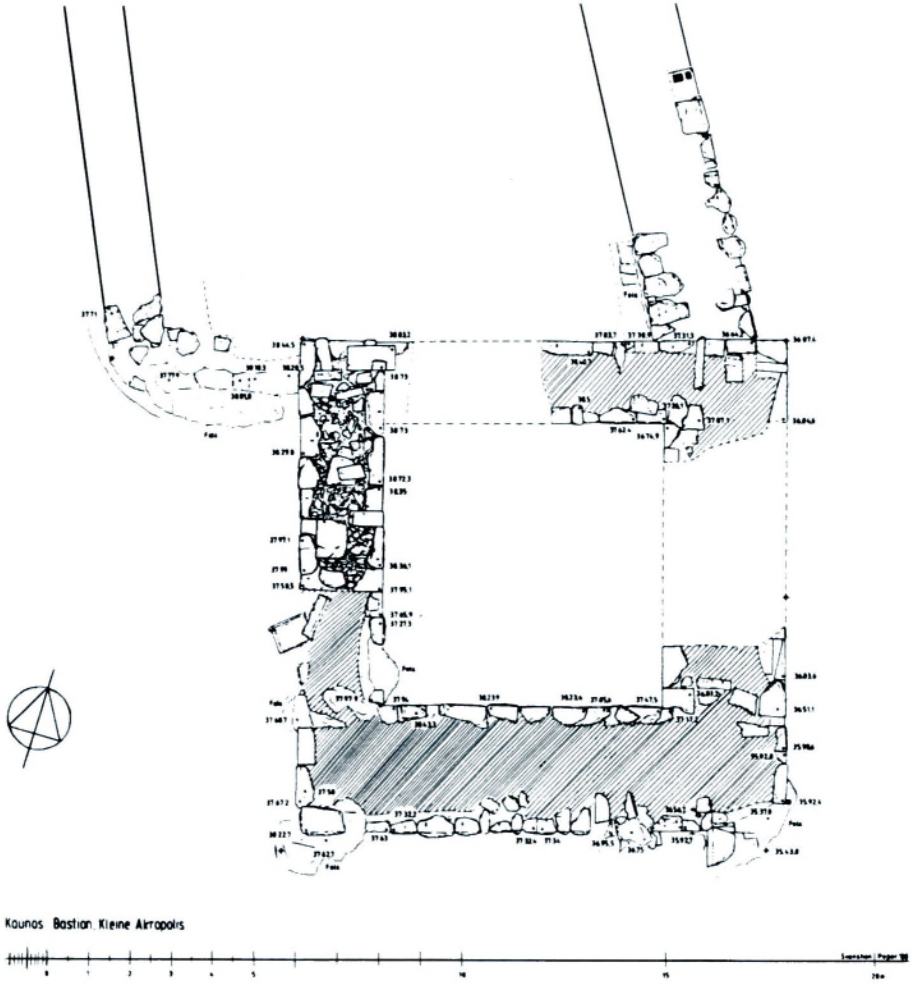
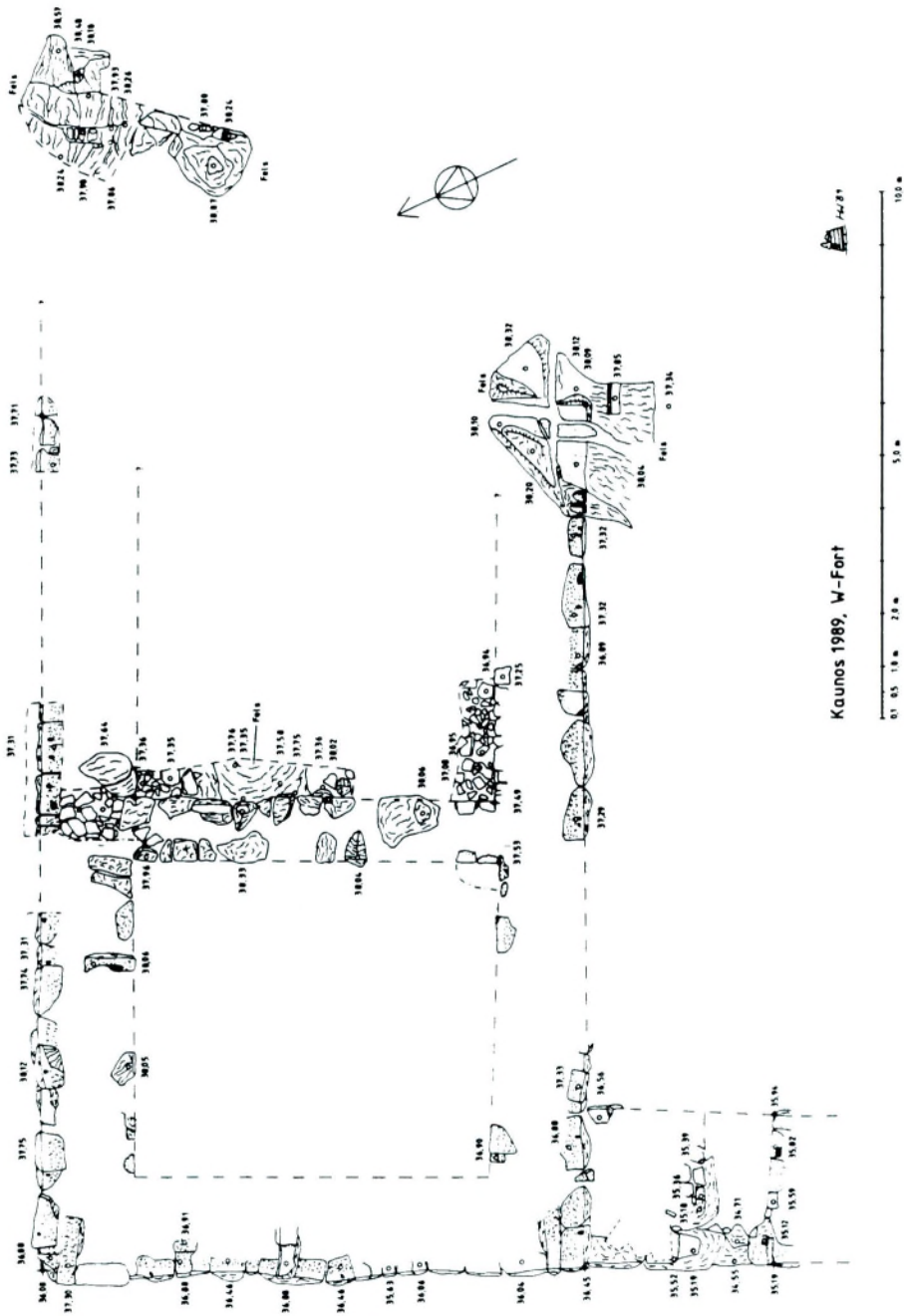

Abb. 4

Kaunos 1989, W-Fort

Abb. 5

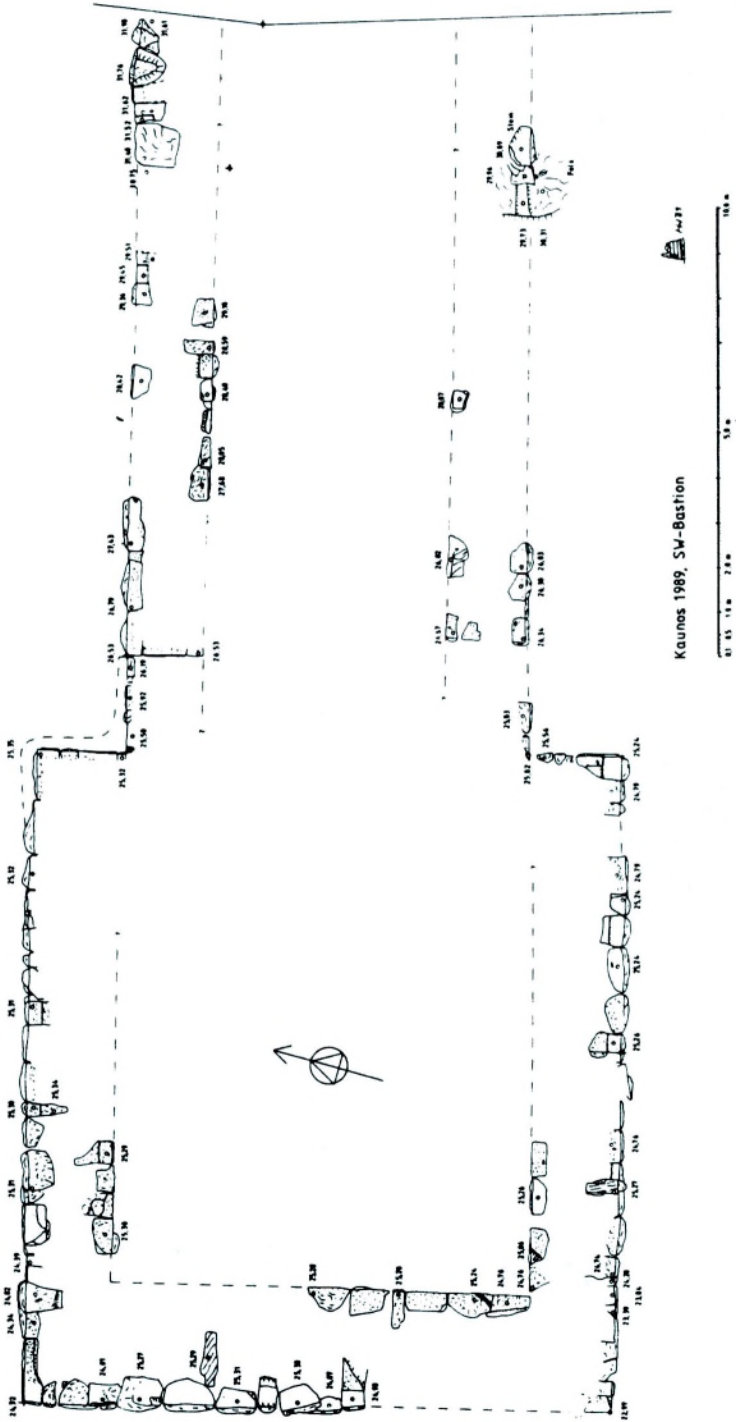
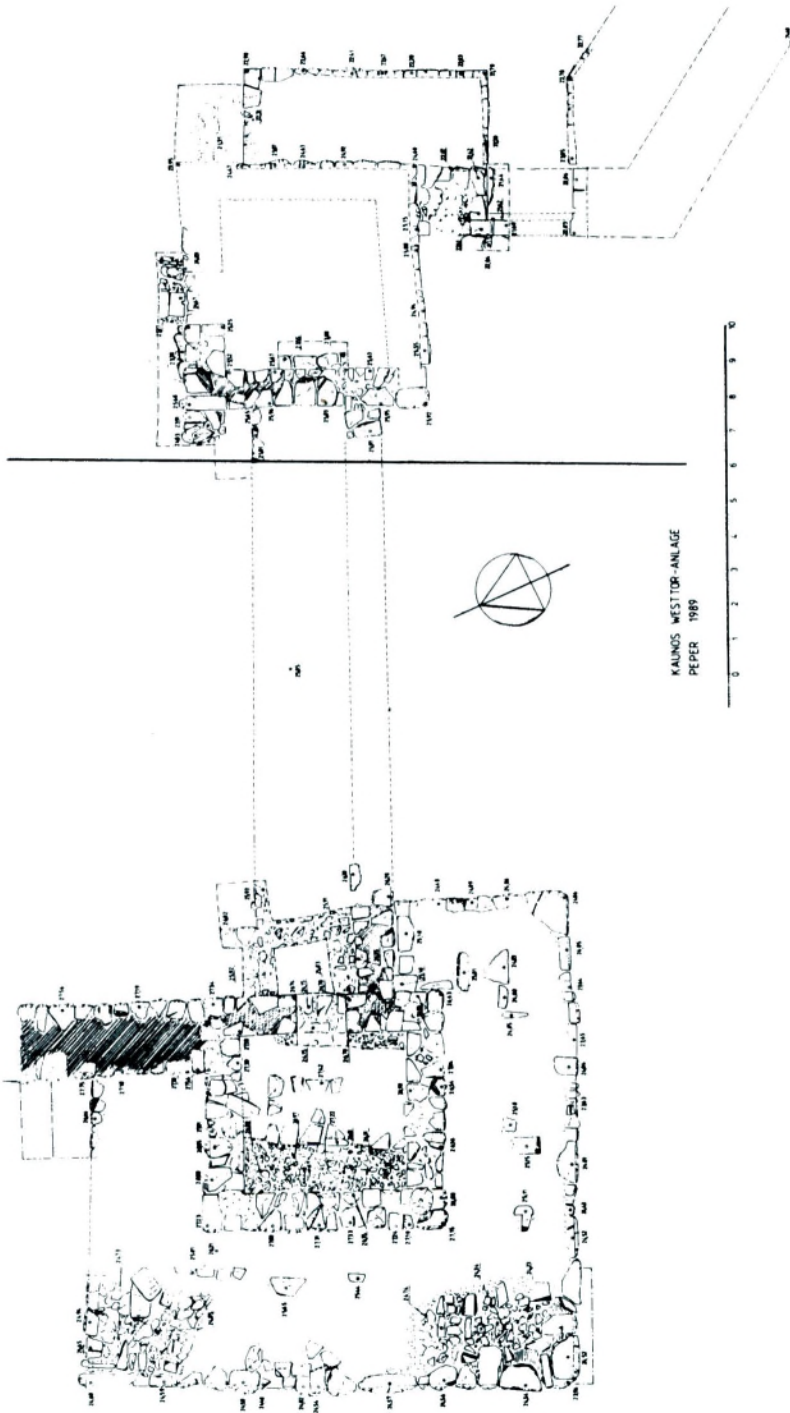
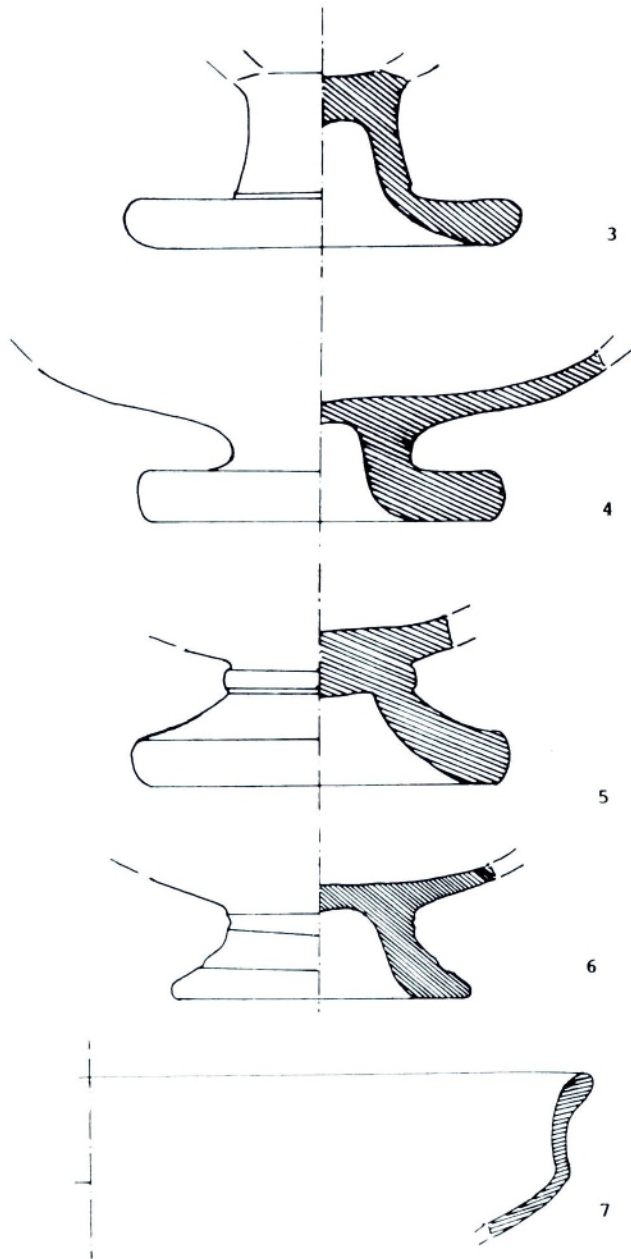

Abb. 6

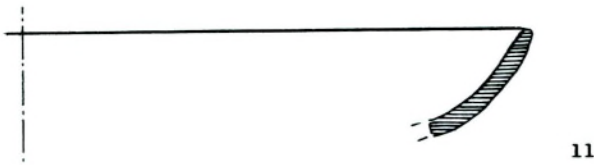
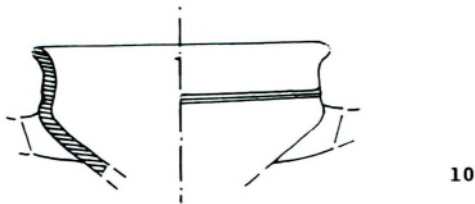
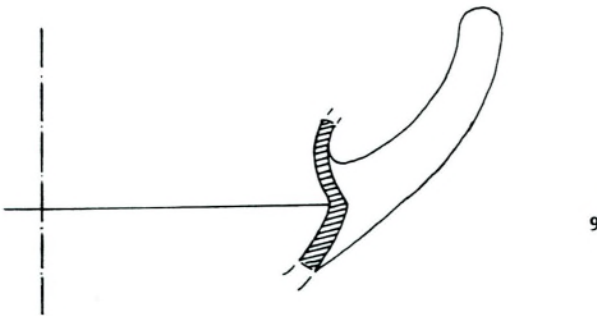
KALINOS WESTTOR-ANLAGE
PEPER 1989

Abb. 7

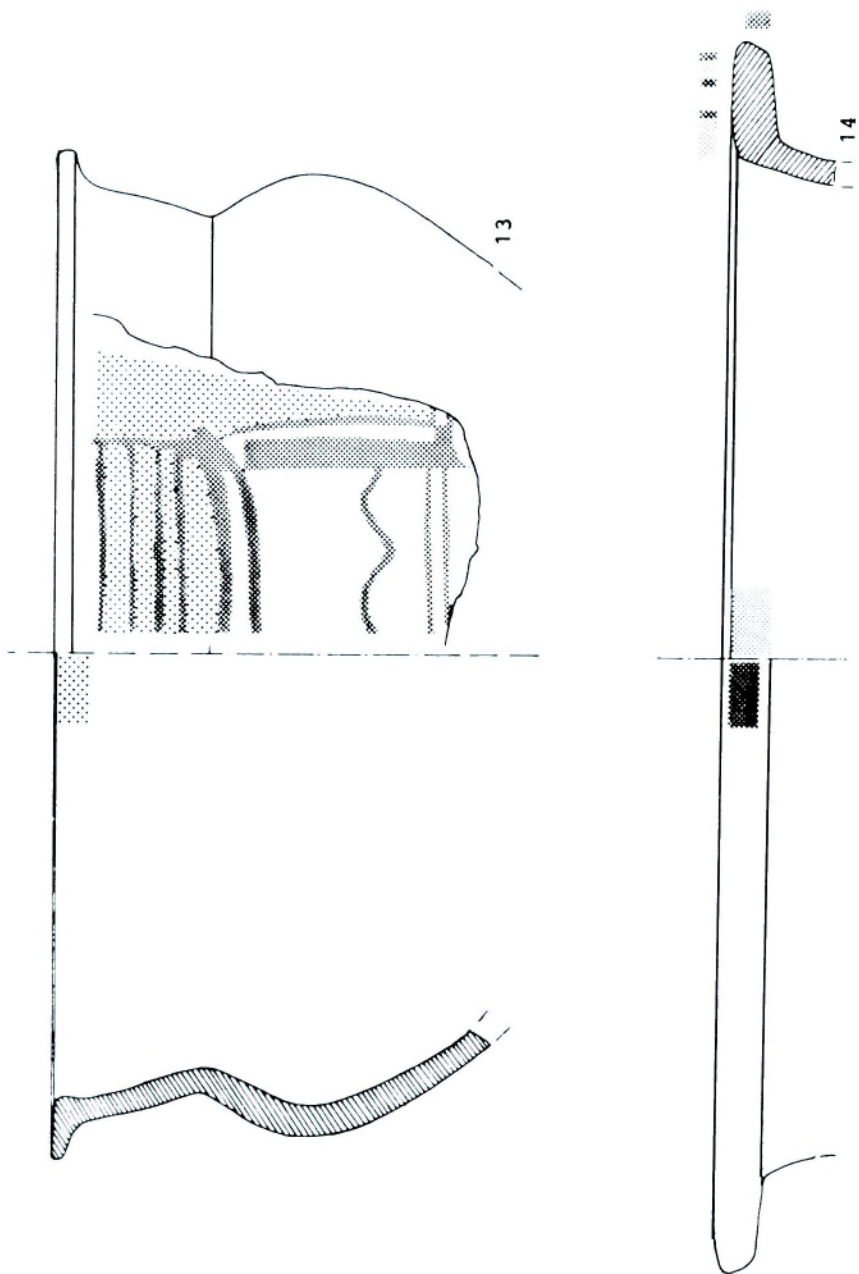
2:3

Abb. 8 – Kaunos, Mauerbereich II

2:3

Abb. 9 – Kaunos, Mauerbereich II

1 : 2

Abb. 10 — Kaunos, Mauerbereich II

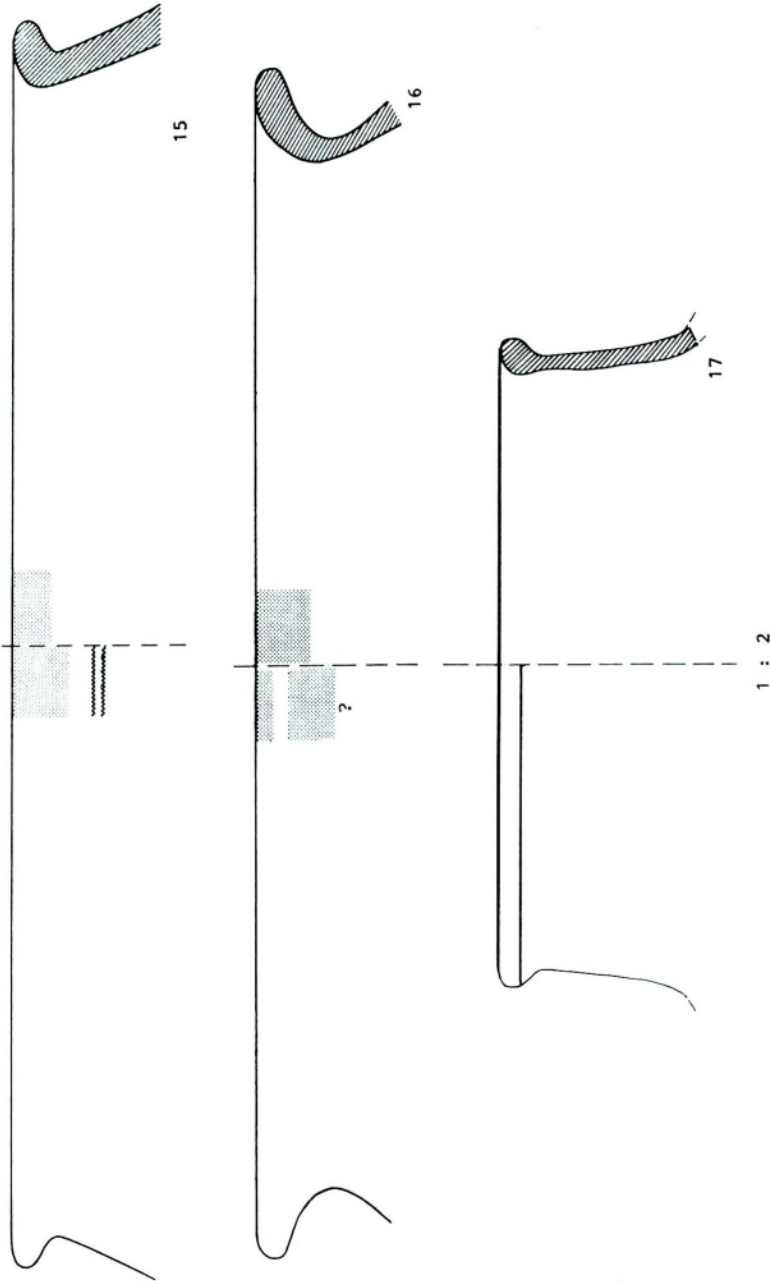
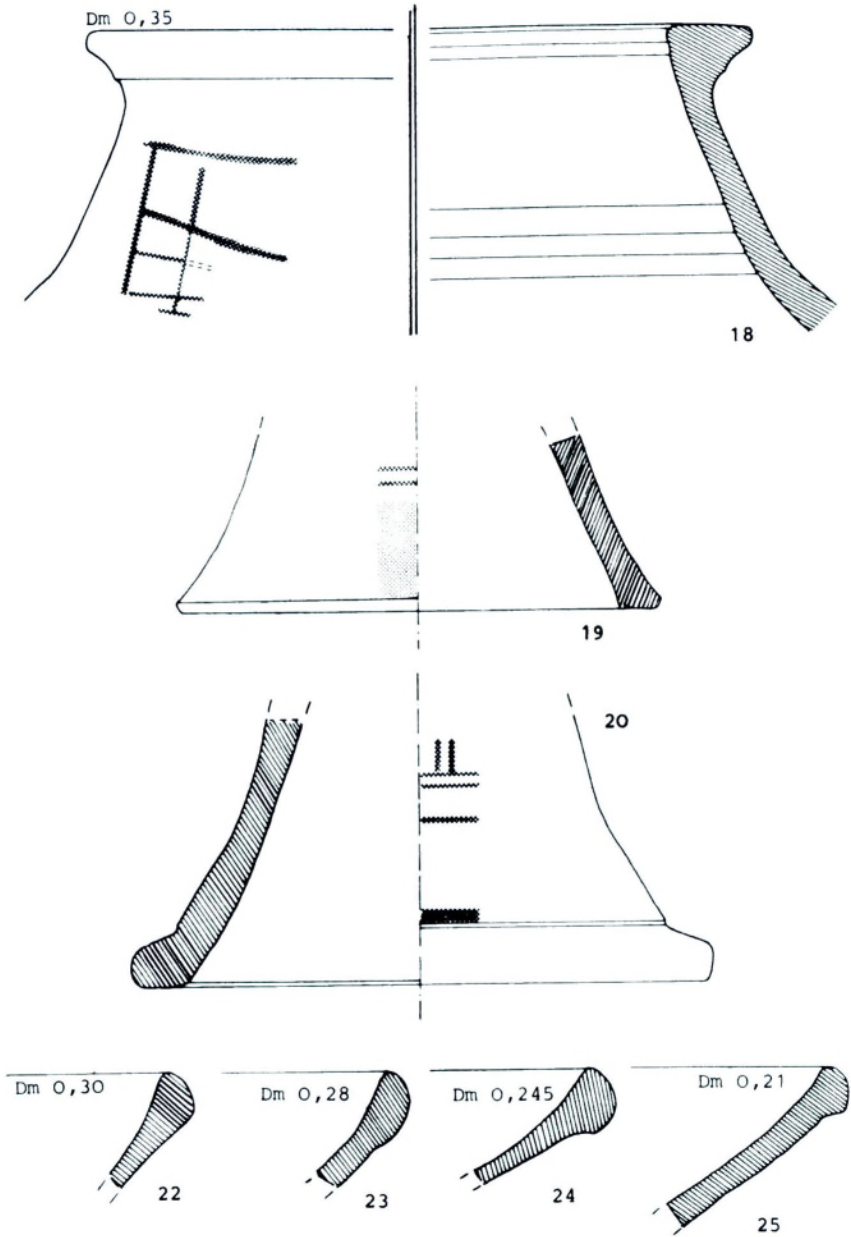

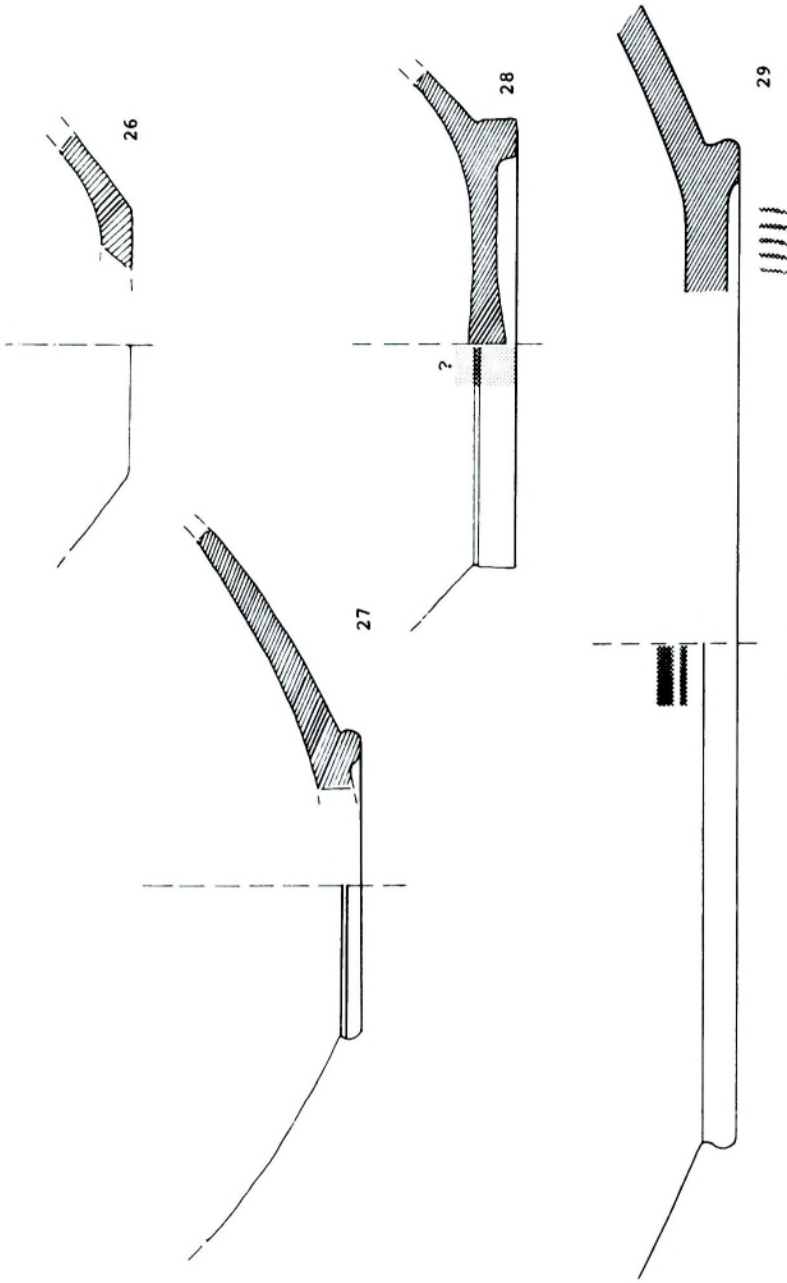
Abb. 11 — Kaunos, Mauerbereich II

1 : 2

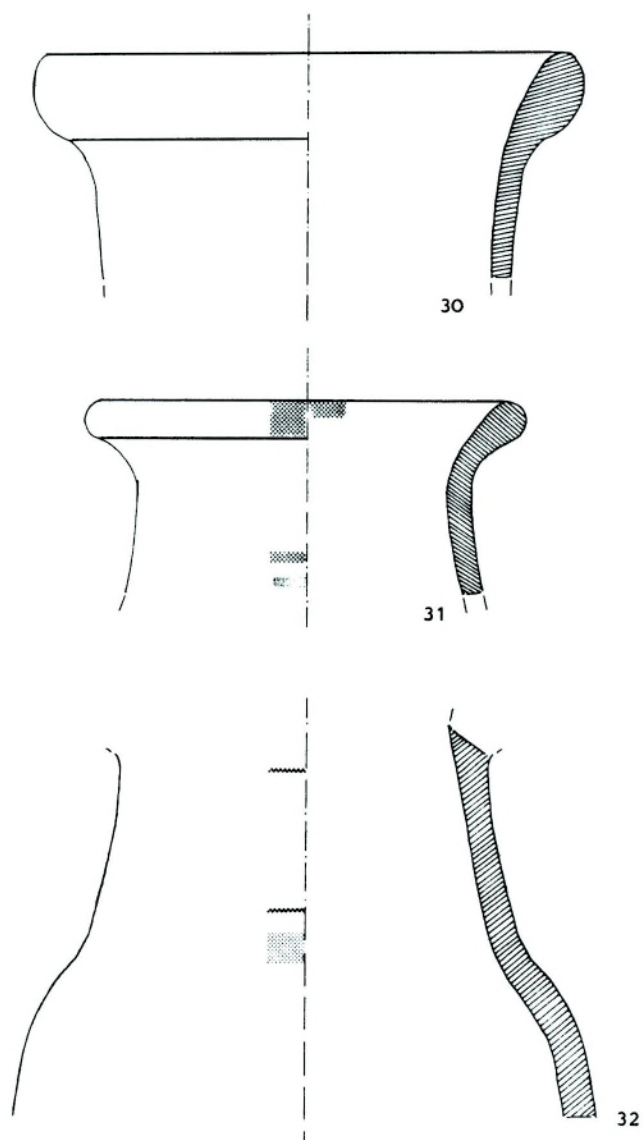
1 : 2

Abb. 12 — Kaunos, Mauerbereich II

1 : 2

Abb. 13 — Kaunos, Mauerbereich II

1 : 2

Abb. 14 — Kaunos, Mauerbereich II

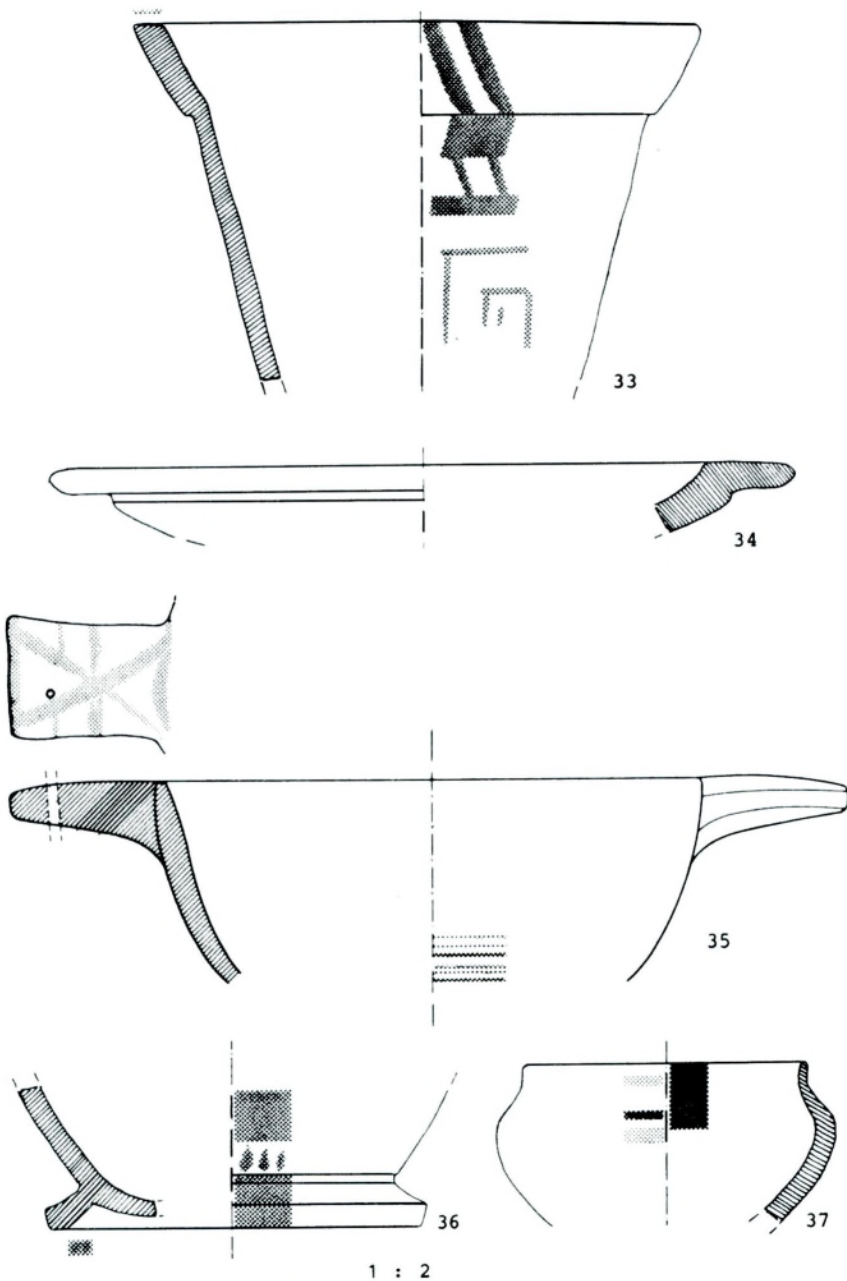
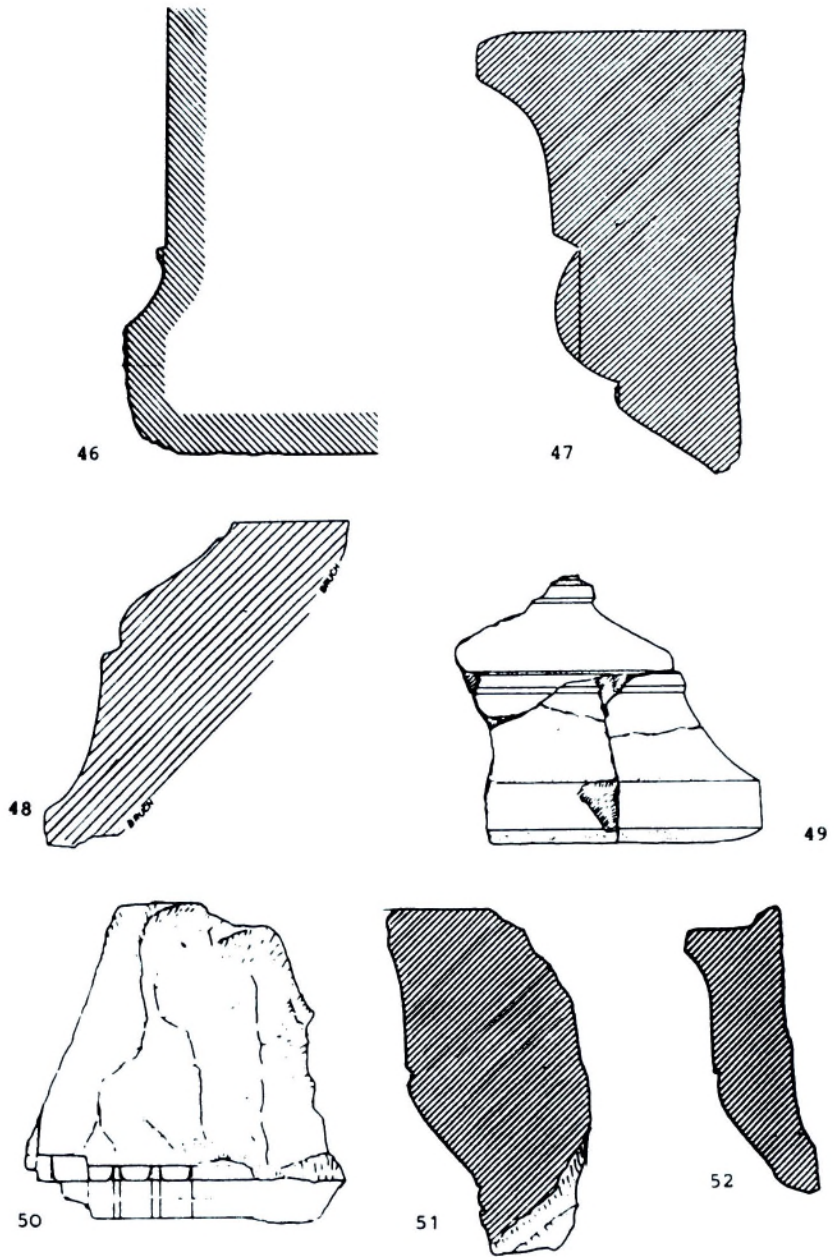

Abb. 15 — Kaunos, Mauerbereich II

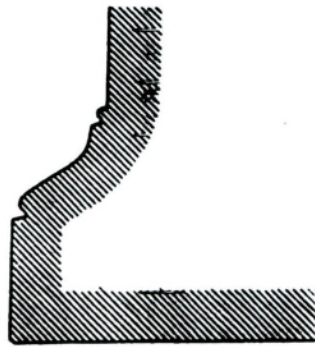

1 : 4

Abb. 16 – Kaunos, Mauerbereich III

53

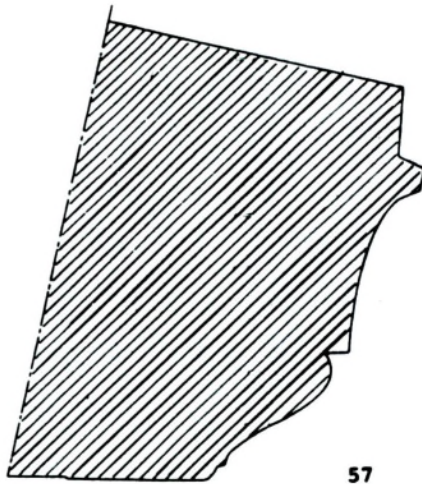

54

58

1:4

57

61 1:2

Abb. 17 — Kaunos, Mauerbereich III

1 : 4

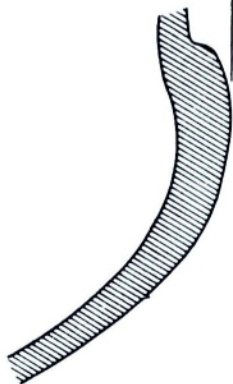

1 : 2

2 : 3

73

Dm ca. 0,22

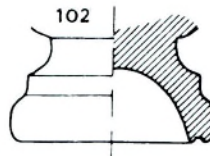
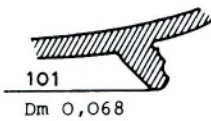
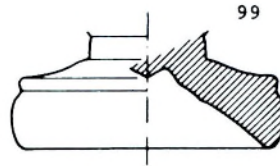
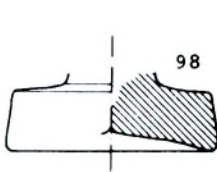
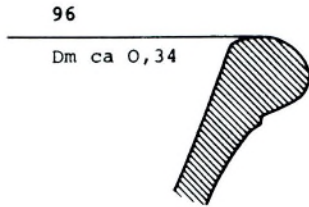
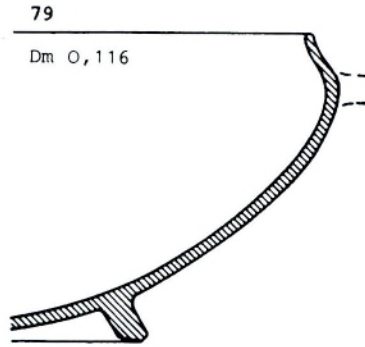
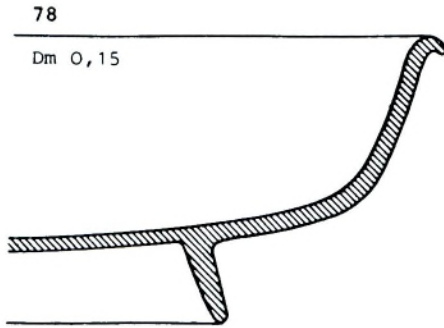

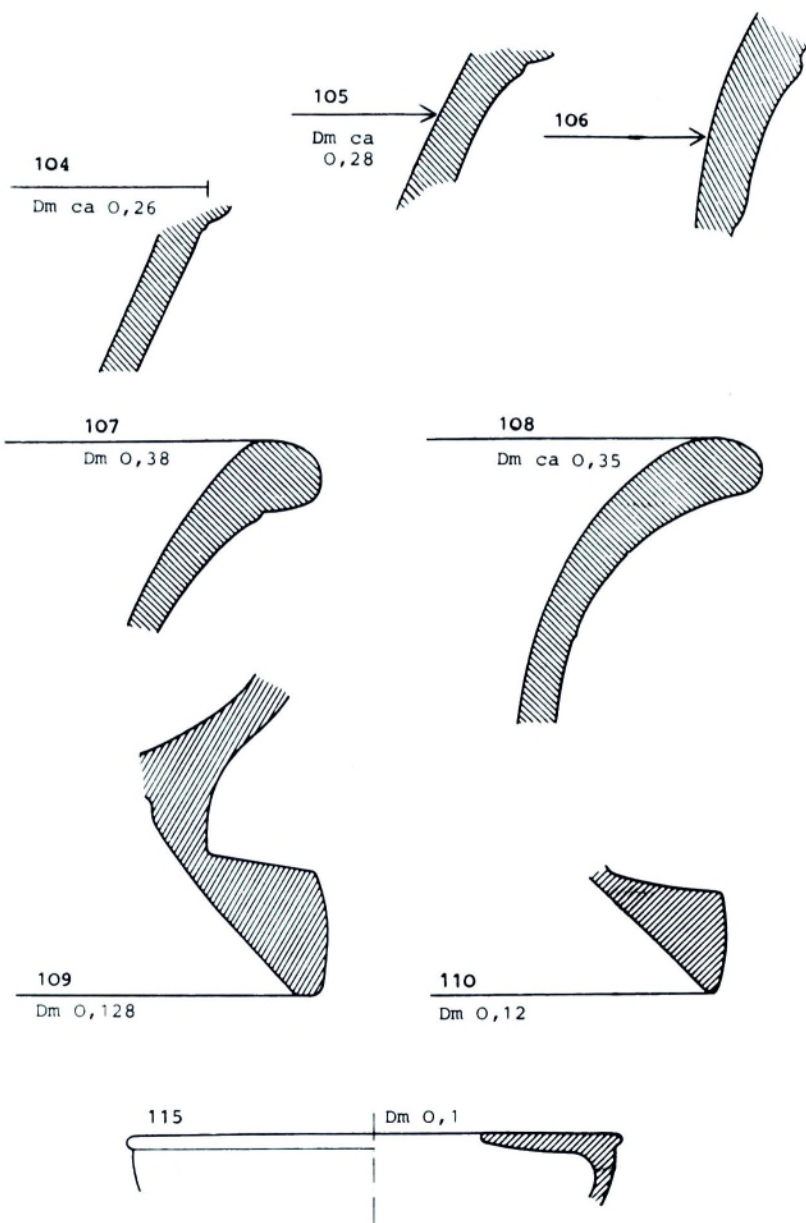
74

Dm ca
0,26

Dm 0,14

38

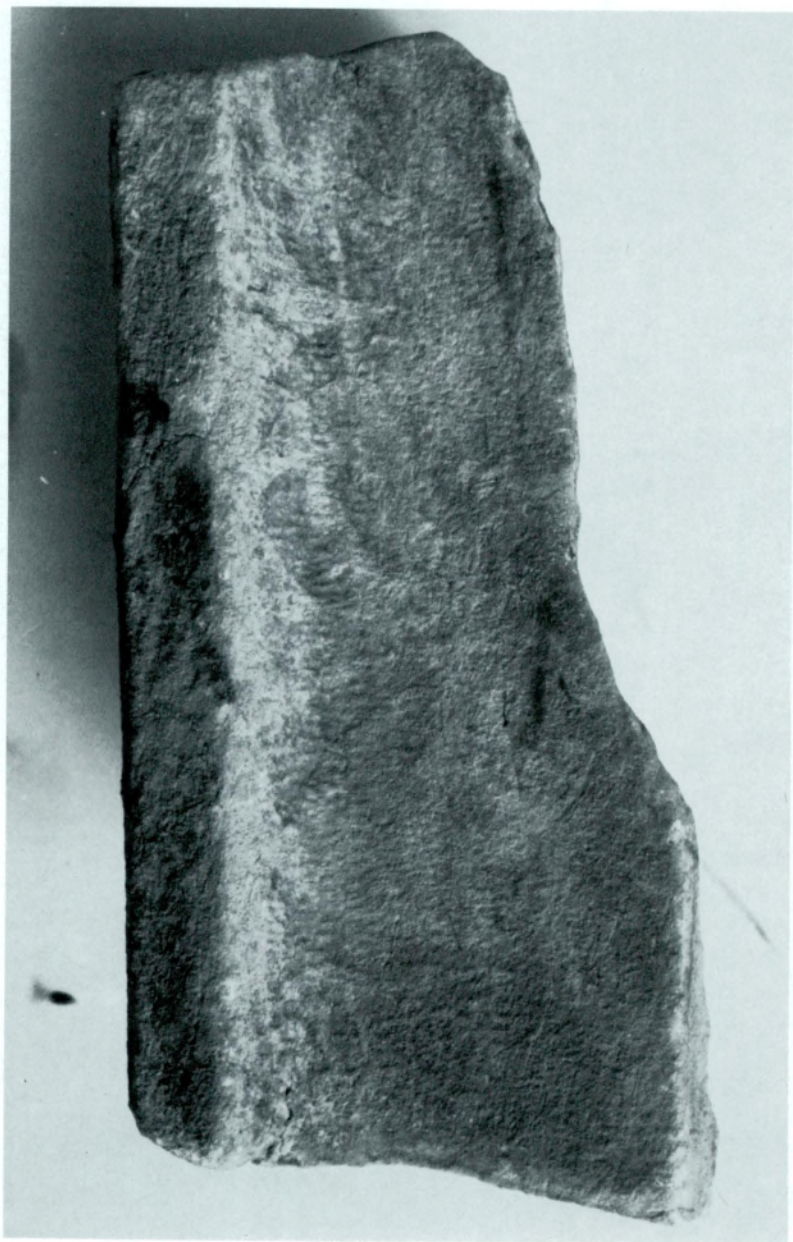
39

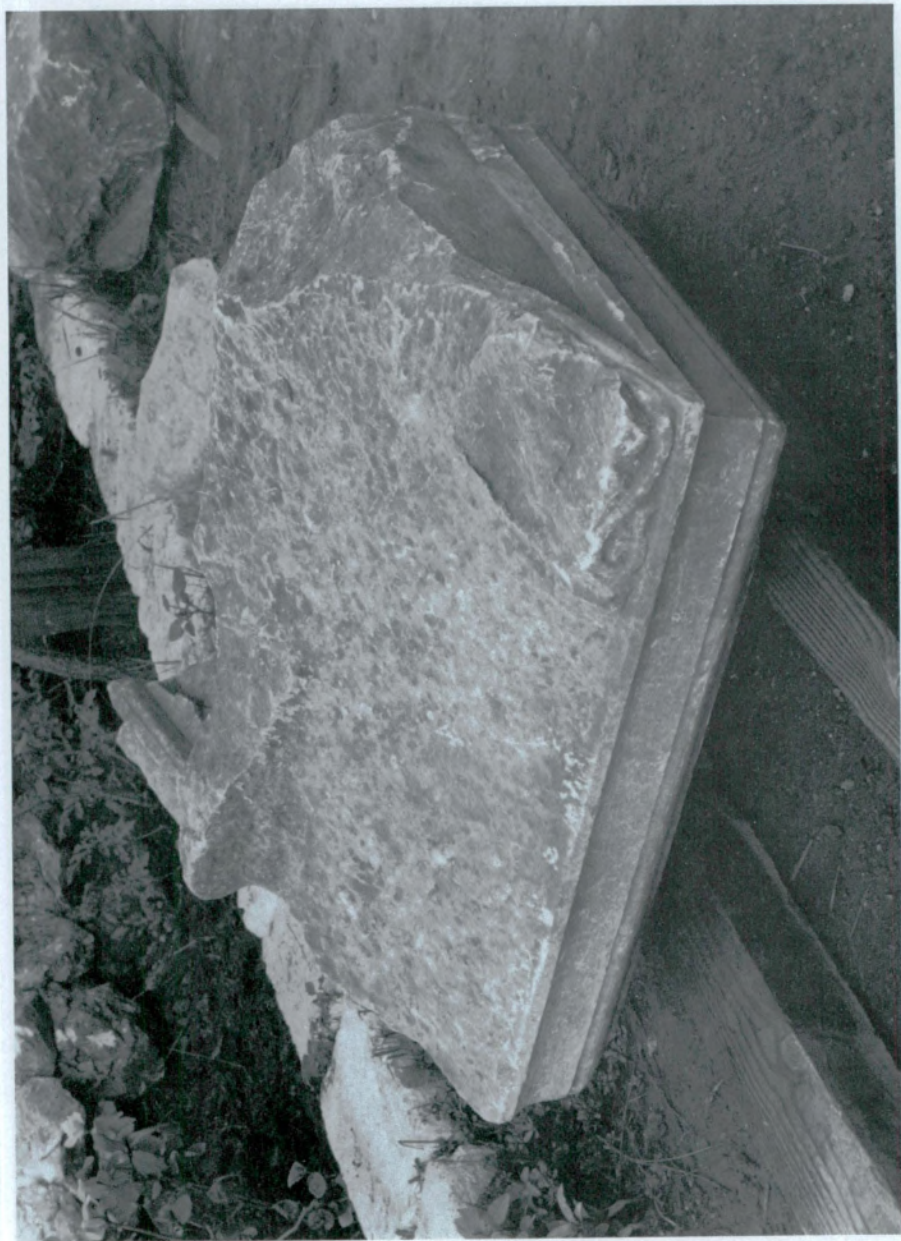
Tl. 3

Bernhard Schmalz

47

Tf. 4

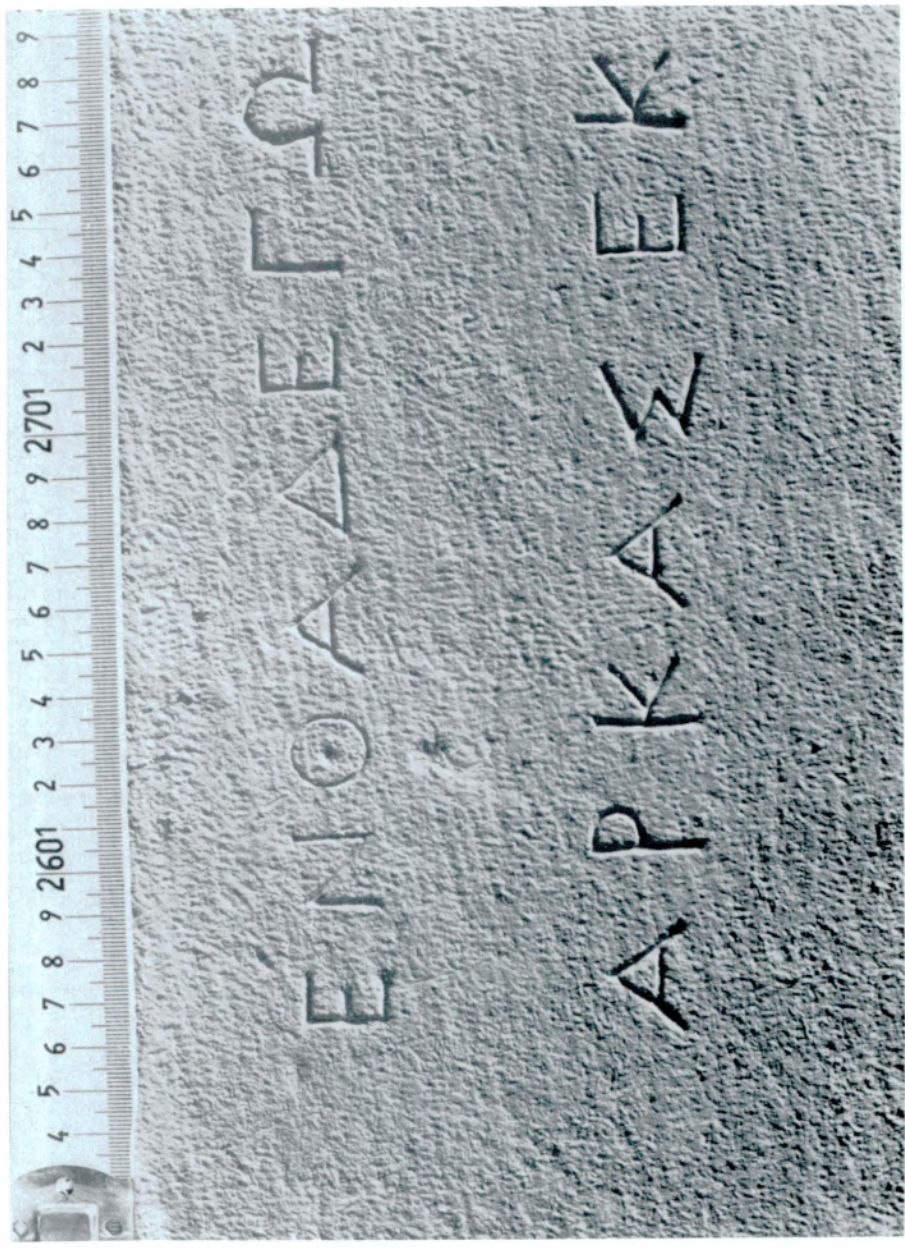

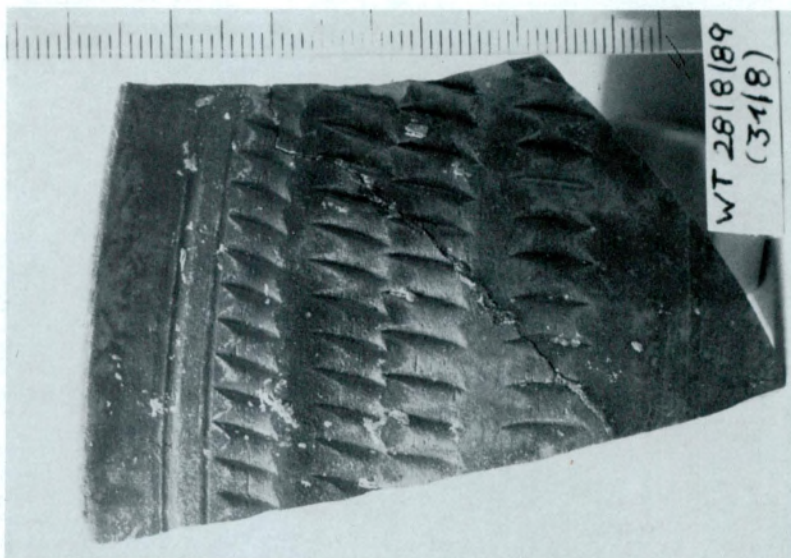
Bernhard Schmalz

56

Tf. 6

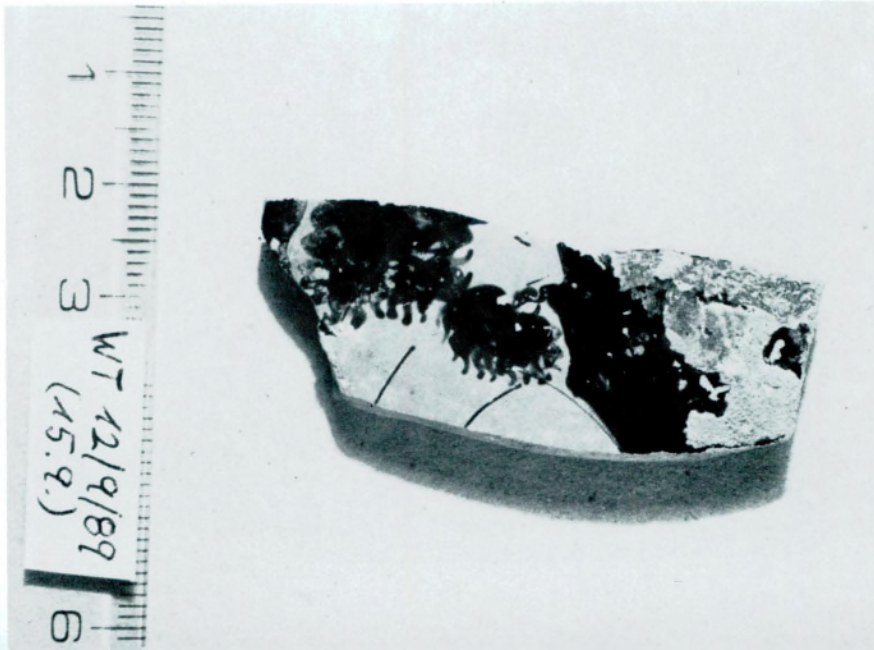
68

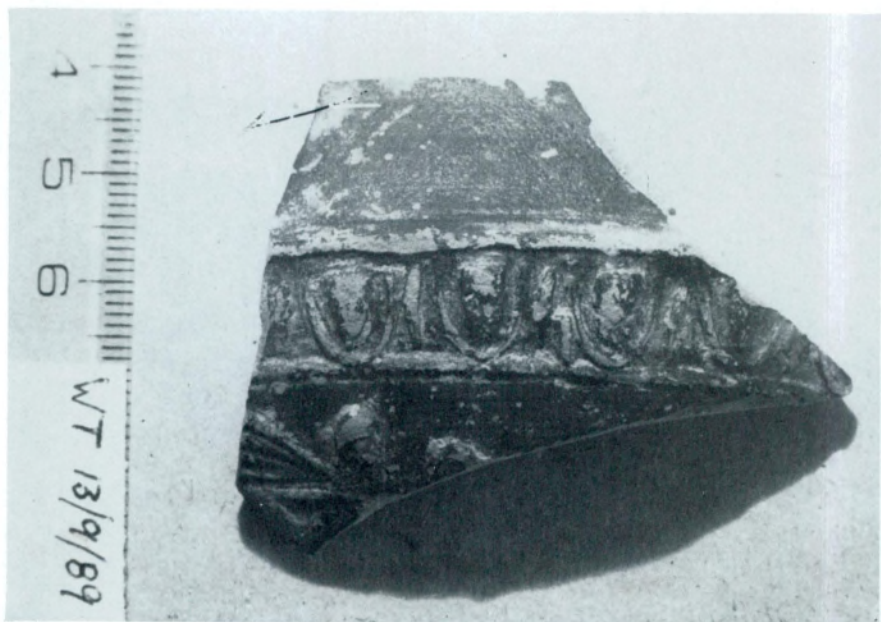

67

104

120

1955 BAĞDAT PAKTI*

İSMAİL SOYSAL**

GİRİŞ

Bağdat Paktı diye anılan “Karşılıklı İşbirliği Andlaşması” (Treaty of Mutual Cooperation) Türkiye ile Irak arasında 24 Şubat 1955’de Bağdat’ta imzalanmıştır.

İkinci Dünya Savaşından sonra Sovyetler Birliğinin Ortadoğu’da yaratabileceği tehlikeyi karşılamak üzere bir bölgesel savunma paktı yapılması için, 1947 yılından başlayarak, önce İngiltere kimi temaslar yapmıştı. Daha sonra İngiltere, ABD, Fransa ve Türkiye sorunu birlikte ele almışlardı. Böyle bir örgüte bu dört devletin yanı sıra, İran, Pakistan ve, başta Mısır olmak üzere, bölgedeki başlıca Arap devletlerinin de katılması öngörülüyordu. Ne var ki, Filistin’de 1948’de İsrail devleti ortaya çıkınca Arap devletleri asıl tehlikeyi orada görüyor, İsrail’in kurulmasını destekleyen ABD ve eski mandater devletler İngiltere ile Fransa’ya güven duymuyordu. Ayrıca, Mısır Süveyş Kanalı bölgesindeki İngiliz kuvvetleri geri çekilmedikçe İngiltere ile herhangi bir siyasal işbirliğine girmek istemiyordu. Öte yandan, 1950’de İsrail’i tanıyan Türkiye’nin Ortadoğu’da Batılılarla birlikte hareketi de Araplarca iyi karşılanmamıştı. Nitekim 1949’da NATO kurulup 1951’de Türkiye’nin de ona katılması kesinleşince, ABD, İngiltere, Fransa ve Türkiye, Ortadoğu savunması işine bir çare olarak, 13 Ekim 1951’de Kahire’ye, başta Mısır olmak üzere başlıca Arap ülkelerinin de katılacağı bir Ortadoğu Komutanlığı (Middle East Command) kurulmasını önerdiğinde, Mısır bunu reddetmişti. Bunun üzerine, bu dört devletin, Araplarca daha iyi karşılanabileceği umuduyla, yalnız “ortak planlama” temeline dayalı, daha esnek bir Ortadoğu Savunma Örgütü (Middle East Defense Organization-MEDO) önerisi de bir sonuç vermemişti.

Oysa, ABD Sovyet tehdidine karşı bu bölgede kesinlikle bir savunma örgütü kurulmasını istiyordu. Bu amaçla yeni bir formül arayan ABD Dışişleri Bakanı Dulles, 1953 mayısında Ortadoğu’ya bir gezi yapacaktı.

* XI. Türk Tarih Kongresi’ne bildiri olarak sunulmuştur.

** Em. Büyükelçi, Türk - Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı.

Bu gezi sonunda, şimdilik Türkiye, İran, Pakistan, Irak ve Suriye'den oluşacak bir "Kuzey Kuşağı" kurulmasını hükümetine benimsetecek ve harekete geçecekti. Bunun üzerine, bölgede komünizme karşı bir savunma bariyeri kurulmasında en atılğan tutum içindeki Türkiye, önce Pakistan ile 2 nisan 1954'de bir savunma alanında "Dostça İşbirliği Andlaşması" bağtılayacak, ertesi yıl da, Irak ile Bağdat Paktını imzalayacaktı. Buna aynı yıl içinde İngiltere, Pakistan ve İran katılınca, Pakt bölgesel bir nitelik kazanacak, ABD ise Paktın fiili bir üyesi durumunda kalacaktı.

Irak, 1958 darbesi üzerine, Paktan ayrılınca geri kalan dört Devlet, Paktı CENTO (Central Treaty Organization) adı altında sürdürecekti. Ancak CENTO, aşağıda değineceğimiz nedenlerle, giderek önemini yitirecek ve 1979 yılında tarihe karışacaktı.

Biz bu etüdümüzde daha çok 1955 Bağdat Paktının hangi amaçlarla, hangi siyasal çerçeve içinde kurulduğunu, Türkiye'nin tutumunu ve rolünü, Paktın eksiklikleri ve ona karşı girişilen savaşımları, üç yıl içinde Paktın ne yaptığını anlatmağa çalışacağız. Daha sonra CENTO dönemine (1959-79) kısaca değinip sonunda bu bölgesel savunma paktı üzerinde bir analiz yapacağız.

Pakt konusunda Türkiye'de ve Batıda çıkan diplomatik tarih kitaplarındaki bölümler ya da makalelerdeki bilgiler ve anıların dışında, arşivlere dayanan incelemelere pek rastlamadık. Amerika BD Dışişleri Bakanlığının "Foreign Relations of U.S." adlı dizi yayınlarında görülen belgelerin de yeterince irdelenmediğini sanıyoruz. Biz bu amerikan arşiv belgelerinden başka, Türkiye Dışişleri Bakanlığı Arşivinde Pakt ile ilgili dosyaların başlıcalarını incelemek fırsatını bulduk. Ayrıca, 1953-55 yıllarında Şam'da işgüder sıfatıyla görevli olduğum zaman Paktın hazırlanışı ve tepkileri üzerinde yapılan yazışmalar elimizden geçti. 1954 temmuzunda Arap ülkelerindeki Türk temsilcileriyle Ankara'da Başbakan Menderes'in başkanlığında Ortadoğu'da bir Savunma Paktına Arap ülkelerini özendirmenin çarelerinin konuşulduğu bir toplantıda ve 1955 başında Menderes'in Şam'da yaptığı görüşmelerde hazır bulunduk. Daha sonra, başta Nâsır'ın Mısır'ı olmak üzere, kimi Arap devletlerinin Pakta karşı giriştiği savaşıma yakından tanık olduk. İşte bu kaynaklar ve bilgilerle yola çıkarak, Bağdat Paktı ve CENTO'nun Türkiye yönünden aydınlatılmasına çalıştık. İleride daha geniş biçimde ABD, ayrıca İngiliz, Irak, İran, Pakistan, Mısır, Suriye ve Sovyetler Birliği arşiv belgelerine dayanılarak yapılacak yeni yeni araştırmaların konuyu daha da aydınlatacağı kuşkusuzdur.

KUZNEY KUŞAĞI (Northern Tier) SAVUNMA ÖRGÜTÜ KAVRAMININ OLUŞMASI (Mayıs 1953-Nisan 1954)

Mısır, "Ortadoğu Komutanlığı" önerisini reddetmesinin ve daha sonra onun biraz değiştirilmiş biçimi olan MEDO'ya da yanaşmamasının nedenlerini şöyle açıklıyordu: Arp dünyası için tehdit Sovyetler Birliğinden değil, İsrail'den geliyor; zaten Sovyetler Birliği uzaktır; Batılılarla siyasi bir Pakt yapılırsa, daha yeni bağımsızlıklarına kavuşmuş Arap devletlerinin eli kolu bağlanmış olacaktır; belki de Batılıların Komünist dünya ile girişeceği bir çatışmada savaş bu bölgeye yayılacaktır; oysa Araplar barış içinde kalkınmak ve gelişmek istemektedir; kaldı ki, Arap ülkelerinin eski mandater Batı devletleriyle çözümlenmemiş sorunları da vardır; bu sorunların en önemlisi İngiltere'nin Süveyş kanalındaki askeri üssüdür, bu üssün Mısır'a geri verilmesi gerekir.

Bu gerekçelerle, Mısır ve öbür Arap ülkelerinin çoğunluğu tarafsızlık (neutralisme) politikasına yöneleceklerdi. Böyle olunca, ABD Yönetimi, hareket noktası Mısır olan bir Ortadoğu savunma sisteminden vazgeçilmesi gereğini anlamıştı. Dolayısıyla, üssü ve Filistin sorunları bir çözüme kavuşturulmadan bunun üzerinde ısrar etmeyip yeni bir Ortadoğu savunma kavramı oluşturulmasını yeğlemişti. Bu yeni düşüncenin öncüsü 21 Ocak 1953'de ABD'de yönetimin başına geçen Eisenhower'ın Dışişleri Bakanı John Foster Dulles olmuştu. Güçlü bir kişiliğe sahip Dulles Ortadoğu'nun stratejik önemini, özellikle Sovyetlerin bu bölgedeki petrol kaynaklarından Batılıları yoksun bırakmak isteyebileceğini biliyordu. Önce durumu yerinde incelemek (facts finding) üzere, 11-20 Mayıs'ta sırasıyla Mısır, İsrail, Suudi Arabistan, İran, Hindistan, Pakistan, Yunanistan, Türkiye ve Libya'yı kapsayan bir gezi düzenlemişti. Bakana, karşılıklı Güvenlik (yardım) Kurumu (Mutual Security Agency) Direktörü H.Stassen ve Dışişleri Örgütünün yetkilileri eşlik ediyordu¹.

Kahire'de yeni rejimin Başbakanı General Nagib ile yapılan görüşmeler daha çok Kanal üssü sorunu etrafında geçmiş, bu arada Mısır'ın bir Ortadoğu savunma sistemine ilgi duymadığı iyice belli olmuştu.

Telaviv'de, İsrail-Arap gerginliği azaltılıp bir barış sürecinin başlatılmasının çareleri konuşulmuştu.

¹ State Department, "Foreign Relations" (1952-1954), C.IX, s.8-18 ve 379-386, Dulles ve Stassen'ın Kahire'deki görüşmelerine ilişkin "gizli" tutanak (No.4) ve Dulles'in haziran 1953'de Milli Güvenlik Kuruluna sunduğu "çok gizli" rapor (Belge No.137); ayrıca Hurewitz, "Diplomacy in the Near and Middle East", 1914-1956, Vol.II, s.337-342.

Şam'da Suriye devlet başkanı Çiçekli Dulles'a, Nagib'e oranla, daha geniş görüşlü bir kişi izlenimi vermişti. Dulles Suriye'nin önemli konumunu biliyordu. Ayrıca ona ekonomik yardımda bulunursa, daha çok Filistinli mülteci kabul edebileceğini düşünüyordu.

Bağdat'ta Iraklı yöneticiler Sovyet tehlikesinin bilinci içinde görünmüştü. Iraklılar ülkenin kalkınmasını düşünüyor, petrol gelirlerini buna ayırmak istiyordu. Silâhli kuvvetleri için dış yardıma gereksinim duyuyordu.

Suudi Arabistan Körfez bölgesinde İngiltere ile Arap Emirlikleri arasındaki uyuşmazlıklardan yakınıyordu. Dulles, ABD'nin petrol ayrıcalığına sahip olduğu ve bir Amerikan hava üssünün bulunduğu bu ülkenin önemini raporunda özellikle belirtiyordu.

İran, gezi programından çıkarılmıştı. Çünkü İngiltere ile İran arasındaki petrol uyuşmazlığı henüz sıcaklığını koruyordu. Dulles Amerika'nın Tahran Büyükelçisi Henderson'u Pakistan'a çağırmış, ondan bilgi almakla yetinmişti.

Yeni Delhi'de Nehru ile Keşmir ve öbür Asya sorunlarını gözden geçirmişti.

Karaçi'de Dulles Pakistanlı yöneticileri komünizm tehlikesine karşı duyarlı bulmuştu. Bu ülkeye ekonomik sıkıntısını hafifletmek üzere hemen yardım yapılması gereğine inanmıştı.

Libya'da sadece sınırlı bir ekonomik yardım konusu üzerinde durulmuştu.

Türkiye'nin ziyaret edilmesi başlangıçta öngörülmemişti. Onun güvenilir bir NATO üyesi olduğu, Ortadoğu'da sorumluluk yüklenmeğe hazır bulunduğu biliniyordu. Ancak Başbakan Menderes bu Ortadoğu gezisi sırasında Dulles ile Ankara'da görüşmek isteyince, böyle bir ziyaret programa alınmıştı. Dulles, Ankara'dan sonra dönüş yolunda Yunanistan'a uğramış ve Başbakan Papagos ile daha çok NATO çerçevesinde işbirliği ve yardım konusuna görüşmüştü.

Ankara'da, ziyaret günü 26 Mayıs'ta Amerikan-Türk heyetleri arasında iki toplantı yapılmıştı. Birincisinde Türk heyetine Başbakan Adnan Menderes, ikincisinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar başkanlık etmişti. Türk heyetine Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü ve Bakanlığın ileri gelenleri de katılmıştı. İkinci toplantıda, Türkiye'ye Amerikan yardımları konusu ile ilgili olarak, ayrıca Maliye ve Milli Savunma Bakanları hazır bulunmuştu.

Ankara görüşmelerinin Amerikan Dışişleri Bakanlığı arşivindeki "gizli" tutanaklarına göre², Dulles önce Sovyet tehdidine karşı, karmaşık bir durum içindeki Ortadoğu'nun savunma sorununun hangi yollardan çözümlenebileceği konusu üzerinde Türk görüşünü öğrenmek istemişti. Menderes, Amerikan savunma doktrinine tam uyum içinde, önce dünyanın iki gruba ayrıldığını, tehdidin komünist grubundan geldiğini, özgür grubun birleşip güçlenmesi gerektiğini belirtmişti. Daha sonra, Ortadoğu'daki durumu anlatmıştı. Değerlendirmesini şöyle özetleyebiliriz: Süveyş Kanalı Üssü yalnız Mısır-İngiltere sorunu değildir. Bu, örneğin Türkiye için de yaşamsal bir konudur. İngiltere özgür dünya için kilit noktası olan bu ileri karakolun koruyucusu olarak kalmalıdır. ABD'nin de Akdenizde VI. Filoyu bulundurması bölgeye verdiği önemi gösterir. Bu durumda Mısır'ın Kanal üssü işini yalnız kendi bağımsızlık sorunu olarak ortaya koyması doğru olamaz. Türkiye'nin, ABD ile birlikte kullanılmak üzere, ülkesi içinde kimi ortak üslerin kurulmasını kabul etmesi Mısır için örnek olabilmelidir. Her halde Kanal üssü, mevcut andlaşmanın 1955'de sona ermesine değin, ortak savunmayı sağlamaya yararlı olacak biçimde yeni düzenlemeler yapılmadan başlatılmamalıdır. Türkiye, stratejik konumu ve Doğu ile Batı arasındaki köprü durumundan başka, saldırıya karşı kararlılığı, sosyal ve siyasal istikrarı olan önemli bir ülkedir. Türkiye olmadan Ortadoğu savunması kuramsal kalır. Öyle anlaşılıyor ki, Ortadoğu bölgesinin Araplarla birlikte savunulması tasarısından (MEDO) artık vazgeçilmesi zamanı gelmiştir. Yeni bir girişim gerekiyor. Ortadoğu savunması için yeni bir sistemin belkemiği Türkiye olmalıdır. Pakistan'ın da bu yeni sisteme girmesi normaldir.

Dulles, Menderes'in özgür dünyanın dayanışması gereği ile ilgili görüşüne katıldığını belirttikten sonra, Kanal üssü konusundaki düşüncelerini şöyle açıklamıştır: Bu sorun kuşkusuz uluslararası bir nitelik taşıyor. Ancak Mısır ulusunun isteğine karşın, Kanal'ın güç kullanarak elde tutulması sağlıklı bir çözüm olamaz. O nedenle, Mısırlılara konu üzerinde uluslararası sorumluluklarını anlatma yolunu denemek gerekir. Türkiye bir Ortadoğu savunma sisteminin kuşkusuz belkemiği olacaktır. Ama Arap ülkelerini bütünüyle dışlayamayız. Kimileri Kanal ve İsrail sorunlarıyla meşguldür. Buna karşılık, Irak komünist tehlikesinin bilinci içindedir. Irak gibi belirli Arap ülkeleri böyle bir savunma sistemine özendirilebilir.

² Aynı, s.137-154, belge No.48, Dulles'in Ankara'da yaptığı görüşmelere ilişkin "gizli" tutanak.

Her halde Dulles, Menderes hakkında olumlu izlenimler edinmiş, onun Kuzey Kuşak sistemine öncülük edeceğine inanmıştı.

İkinci toplantıda Bayar Komünist tehlikesini önlemek için sıkı durmak gerektiğini anlatmıştır. Dulles, ABD'nin daha önce Ortadoğu bölgesini biraz gözardı ettiğini, şimdi bunu düzeltmek istediklerini belirtip şöyle konuşmuştur: "Pakistan'da tehlikeye karşı durmak kararlılığı gördük. Ancak Türkiye ile Pakistan arasında uzanan boş ve zayıf bir alan var. MEDO'nun yürümeyeceği anlaşıldığına göre ne yapmak gerektiği üzerinde görüşünüzü öğrenmek istiyoruz".

Bayar'ın yanıtı şu olmuştur: "İsrail ve Kanal sorunları çözüme kavuşturulsa bile, Arapların Batı ve bizimle bir araya geleceklerini sanmıyorum. Sovyet tehlikesinin bilincinde değillerdir. Türkiye Araplarla dost kalmak istiyor. Bunun, sadece onlardan gelebilecek zararı önlemek için de olsa, yararı vardır". Bayar, Dulles'in soruları üzerine de şöyle konuşmuştur: Irak daha güvenilir bir devlettir. Kral Abdullah yaşıyor olsa idi, Ürdün de düşünülebilirdi. Ama Suriye'ye güvenilemez, Suudi Arabistan'ın savunma katkısı olamaz. Her ne olursa olsun, Ortadoğu savunma işinden vazgeçilmemesi gerekir. Bunun-belki Irak dışında-Arap ülkelerinden katılma olmasa bile, gerçekleşmesine çalışılmalıdır.

Dulles, Türkiye'nin doğusunda açık bir kanadının güçlendirilmesine çalıştıklarını, İsrail ve Kanal sorunları çözümlenirse, Arapların savunmaya katkılarının gerçekleşebileceğini belirtmiş ve "Arapların yaşadığı bölge öylesine önemlidir ki, onlarla işbirliği için çalışmalarımızdan vazgeçemeyiz" demiştir.

Türk tarafı, hükümetin yukarıda anlatılan görüşlerinin özetini ayrıca bir muhura halinde Dulles'a sunmuştu. Dulles'in Vaşington'a dönüşünde hazırladığı raporda, Türk-Amerikan görüşmeleri üzerinde şöyle bir sonuca varlıyordu: Türkler Araplara güven duymuyor ve -belki Irak dışında-Araplarla bir savunma işbirliğinin gerçekleşeceğine inanmıyorlar. Oysa, ortadaki bölge sorunlarının çözümüne değin, Araplarla iyiniyetle görüşmek gerekir. Bununla birlikte her iki taraf, MEDO yerine yeni bir savunma sisteminin kurulması konusunda görüş birliği içindedir. Türkiye bu yolda ön planda rol oynamaya hazırdır. Pakistan ve, az çok, Irak da umut vericidir. İran için, onun İngiltere ile uyuşmazlığının sonucunu beklemek gerekecektir. Ayrıca Suriye üzerinde durulabilir.

Dulles'in bu ziyaretle ilgili genel raporu ve ileri sürdüğü öneriler 1 haziran 1953'de Eisenhower'ın başkanlığında Milli Güvenlik Kurulunda

görüşülmüş ve onaylanmıştır³. Buna göre, Ortadoğu savunma sistemi konusunda Arapların genellikle olumsuz tutumları belli olduğuna göre, bir yandan onların bu tutumlarını değiştirmeleri için çaba gösterilmeli, öte yandan bu çabaların sonucu beklenmeksizin, Kuzey Kuşağı sisteminin gerçekleştirilmesine çalışılmalıdır.

Böylece, bölgede Türkiye, Pakistan, Irak, İran ve Suriye'den oluşacak bir "Kuzey Kuşağı" kavramı Sovyetler Birliğinin güneyindeki devletleri ön plana getiriyor, onların gerisinde petrol kaynakları ve stratejik yerleri içeren, Süveyş Kanalı'ndan Umman denizine ve Pakistan'a doğru geniş bir bölgenin de savunulmuş olacağı düşünülüyordu. Bir çok Arap ülkesinin, İsrail, İngiltere ya da Fransa ile sürüp gelen çekişmeleri nedeniyle, Sovyet tehlikesine pek önem vermediği, buna karşılık Sovyet sınırına yakın yerlerdeki ülkelerde tehlikenin görüldüğü anlaşılmıştı. Dulles haziran ayı içinde yaptığı açıklamalarda, Arap ülkelerinin daha olumlu tutumu ortaya çıkıncaya değin, MEDO'dan vazgeçildiği söylemişti.

ABD'nin Ortadoğu Pakti konusunda bu kararlı tutumu üzerine Menderes derhal harekete geçmişti. O sırada bölgede böyle bir Pakta en yakın görünen iki ülkeden biri Irak, öteki Pakistan idi. Menderes, Irak Parlamentosunda çoğunluk partisi lideri Nuri Said Paşaya konuyu açmak vesilesini 2 haziran 1953'de Londra'da Kraliçe Elizabeth'in taç giyme töreni sırasında bulmuştu. Ancak Paşa, Irak'ın buna henüz hazır olmadığını, biraz sabretmek gerektiğini söylemişti⁴.

KUZEY KUŞAĞININ İLK HALKASI:

TÜRKİYE-PAKİSTAN ANDLAŞMASI (2 Nisan 1954)

1953 Haziranından 1954 baharına dek, Ankara ile Vaşington arasındaki danışmalar Pakistan üzerinde toplanmıştı. Dulles, Türkiye'den ayrılmadan Vaşington'a yolladığı ivedi bir mesajda, Pakistan'ın komünizme karşı koymak kararlılığını belirtip bir Ortadoğu savunma sistemine katılmağa hazır olduğunu, bu ülkeye, onunla herhangi bir anlaşma bağitlanmasını beklemeden, silâh, gereç ve buğday yardımı yapılmasını istemişti⁵.

³ Aynı, ABD Millî Güvenlik Kurulunun "Kuzey Kuşağı" tasarsını onaylayan kararı, 137 sayılı belgenin son sayfası.

⁴ Aynı, s.387, Ankara'ya gelen NATO Avrupa Kuvvetleri Baş Komutanı Gen.Ridgway'in Menderes ile görüşmelerine ilişkin olarak ABD Büyükelçisi McGhee'nin 10 eylül 1953'de Washington'a raporu.

⁵ Aynı, 49 sayılı belge, Dulles'in İstanbul'dan State Department'a 26 Mayıs 1953'de yolladığı mesaj.

Gerçekten, Pakistan Sovyetler Birliği ile ortak bir sınırı olmamakla birlikte, bir komünist tehlikesi üzerinde duyarlı görünüyordu. Bunun yanı sıra, açıkca söyleyemeyeceği bir amacı da, ABD'nin destekleyeceği bir ittifak sayesinde, Keşmir sorunu yüzünden gerginlik içinde olduğu Hindistan'a karşı stratejik bir avantaj sağlamak, Amerikan yardımı ile ordusunu güçlendirmektir.

Atlantik'ten Pasifik'e dek Komünizm tehlikesine karşı kesintisiz bir savunma sistemini bir an önce gerçekleştirmek kararındaki ABD yönetimi, nasıl Türkiye'yi NATO ve o sırada hazırlığı sürdürülen Üçlü Balkan İttifakı ve kurulması düşünülen "Kuzey Kuşağı" arasında bir menteşe gibi görüyorsa, Pakistan'ı da "Kuzey Kuşağı" ile -1954 Eylülünde gerçekleşecek- Güneydoğu Asya Andlaşma Örgüsü (SEATO) arasında bağlantı noktası olarak görüyordu. Pakistan'a bu özel ilgi nedeniyeldir ki, Başkan Yardımcısı Nixon 1953 sonlarında Karaçi'ye gönderilmiş, ilişkiler geliştirilmişti. Çok geçmeden, 22 şubat 1954 günü, Pakistan Başbakanı Muhammed Ali, ABD'den silâh ve gereç yardımı istemişti. Bu vesileyle yaptığı bir demeçte, Pakistan'da herhangi bir devlete üs verilmesinin ya da yabancı bir ülkenin Pakistan'a asker göndermesinin sözkonusu olmayacağını, ayrıca bölgede istikrara katkıda bulunmak isteyen Pakistan'ın Türkiye ile sıkı bağlar kurmak niyetinde olduğunu açıklamıştı. Üç gün sonra Başkan Eisenhower da, Pakistan'ın yardım isteminin yerine getirilebileceğini, ancak Pakistan'ın da bölge savunması için düşünülen sisteme katılması gerektiğini açıklamıştı. Kısa bir süre sonra, Pakistan hükümeti ABD'nin bu önerisini kabul edince, 19 mayıs 1954 günü Pakistan'a silâh ve gereç yardımı anlaşması imzalanacaktı⁶.

Öte yandan, Türkiye, Pakistan'ın 1947'de kuruluşundan beri, onunla sıcak ilişkiler sürdürmüştü ve 26 Temmuz 1951'de bir Dostluk Andlaşması imzalamıştı. 1953 yılı sonlarında ve 1954 başlarında iki taraf arasında, ABD-Pakistan görüşmelerine paralel olarak, yürütülen temaslar da bir bölgesel ittifakın temelini atmak olanağını ortaya koymuştu. Bunun üzerine 19 şubat 1954 günü Türk ve Pakistan hükümetleri şu ortak bildiriye yayımlamışlardır:

"Pakistan ile Türkiye arasındaki Dostluk Andlaşmasının özüne uygun olarak, iki hükümet siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda sıkı ve dostça işbirliği yapmak ve, bunun yanı sıra, hem kendi çıkarları, hem

⁶ Metin için bkz. Mutual Defense Assistance Agreement with Pakistan, US Treaties, 852 ve BM.202 UNTS. 301.

de tüm barışsever ulusların çıkarları için, barış ve güvenliğin güçlendirilmesi amacıyla gerekli yolları araştırmak konusunda görüş birliğine varmışlardır”.

Türkiye Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü ertesi gün yaptığı bir açıklamada, bu bildiriye değinerek, iki hükümetin şimdiden Karaçi’de görüşmelere giriştiklerini; bağtılamayı düşündükleri yeni Anlaşmanın askersel bir ittifak olmamakla birlikte, jeopolitik alanda görüş alışverişi, iki devletin uluslararası durumun gereklerine göre, barış ve güvenliğin güçlendirilmesini amaçlayan çalışmaları öngöreceğini; barışsever ve iyiniyetli hiç bir devlete karşı olmayacak bu andlaşmanın ilgili devletlerin katılmasına açık tutulacağını belirtmiştir.

Türkiye Pakistan arasında Dostça İşbirliği Andlaşması (Treaty of Friendly Cooperation) 2 nisan 1954 günü Karaçi’de Pakistan Dışişleri Bakanı Zülfikâr Han ile Türkiye Büyükelçisi Salahâtin Arel arasında imzalanmıştır⁷. Andlaşma, onay işlemleri bitince, 12 haziran 1954’de yürürlüğe girmiştir.

Andlaşmanın amacı ve getirdiği hükümler şöyle özetlenebilir: Giriş kesiminde, BM amaçlarına uyum içinde girişilecek işbirliğinin Ortadoğu ülkelerinin çıkarlarına uygun olacağı, böylece bölünmez nitelikteki dünya barış ve güvenliğine hizmet edeceği belirtilmiştir.

1.,2., ve 3. Maddeler dostluk, danışmalar, kültür, ekonomik ve teknik işbirliği ile ilgilidir.

Savunma işleriyle ilgili 4. Maddede, a) teknik deneyim ve gelişmelerde bilgi alışverişi; b) silâh ve mühimmat yapımında ve alışverişinde yardımlaşma -ve en önemli hüküm olarak- c) Dışardan, kendilerine karşı kışkırtmadıkları bir saldırı olursa, BM. 51 Maddesine uygun biçimde nasıl ve ne ölçüde işbirliği yapabileceklerinin incelenmesi ve saptanması öngörülmüştür.

5. Madde, Tarafların daha önce bağtıladıkları andlaşmaların hükümlerinin saklı ve geçerli kalması ile ilgilidir.

6. Maddede, bu Andlaşmanın, onun amaçlarının gerçekleşmesi için katılmaları yararlı görülecek devletlerin katılmalarına açık olduğu belirtilmiştir.

⁷ Andlaşmanın türkçe resmi metni için bkz.Düstur, Ter.III C.36 s.1719 ve İngilizcesi için 211 UNTS 270, Reg.No.2858.

Görülüyor ki, 4. Maddenin (c) fıkrası kesin yükümlülük koymaksızın, esnek bir anlatımla, savunma için işbirliği öngörülmektedir ki, bu işbirliği uygulama anlaşmalarıyla, bir içerik kazanabilecektir.

Andlaşmanın imzalanması üzerine Türkiye Dışişleri Bakanı F.Köprülü France Presse Ajansına yaptığı bir açıklamada, Pakta bir gün Arap ülkelerinin de ilgi göstereceği umudunda olduğunu belirtmiştir.

Andlaşmanın uyandırdığı tepki ve yankılara gelince: Sovyetler Birliği daha Karaçi Ortak Bildirisi üzerine, 18 martta Türk ve Pakistan hükümetlerine uyarı notaları vermiş ve bunları açıklamıştır. Notalarda böyle bir Paktın Ortadoğu'nun öbür devletlerinin de katılmasına nüve oluşturacağını, ortada bir saldırı tehlikesi olmadığına göre, paktın savunma niteliği taşımayacağını, bunun NATO'nun bir manevrası olduğunu, Ortadoğu ve güneydoğu Asya'da durumu tehlikeye sokacağını, ayrıca Türk (ve Pakistan)-Sovyet ilişkilerine zarar vereceğini ileri sürmüştür. Türk hükümeti verdiği yanıt notada, Türkiye'nin sadece barışı güçlendirmek emelinde olduğunu, bildirmiştir.

Sovyetler Birliğinin bu tepkisi Doğu-Batı ilişkilerindeki "soğuk savaş"ın Ortadoğu bölgesine yayılmasının bir başlangıcı sayılabilir.

Öte yandan, Mısır'da Devrim Konseyinin organı El-Tahrir dergisinin 23 mart sayısında, bir Türk-Pakistan Paktının komşu devletleri tehdit edeceğini; karışıklıkları artıracığını; Batılı sömürgecilerin Pakta Ortadoğu'nun öbür devletlerini de sokmak isteyeceklerini; Türkiye'nin Balkan Paktında olduğu gibi Ortadoğu paktında da ABD'nin emrinde yürüdüğünü; Rusya'nın Ortadoğu işlerinde Arapları Batılılara karşı uyarmalarına gerek olmadığını; Arapların öğütlere gereksinim duymadıklarını; Irak'ın böyle bir pakta katılmakta kararsız olduğunu; İran'ın ise hiç istemediğini yazmıştır.

2 nisanda imzalanan Türkiye-Pakistan Paktından yedi hafta sonra, ABD-Pakistan akersel silâh-gereç yardım anlaşması yapılıncaya başta Mısır olmak üzere, Arap ülkeleri basınında tepkiler artmıştır. Paktın Arap Birliğini bölebileceğini, Irak'ın bu Paktan uzak durması gereği vurgulanmaya başlanmış, ayrıca Pakta karşı Kahire, Şam, Amman ve Bağdat'ta öğrenci gösterileri düzenlenmiştir.

Irak'ta Nuri Said Paşa'nın, lideri bulunduğu iktidardaki Anayasal Birlik (El İttidad-ül Desturî) partisinin 10 martta yaptığı bir toplantıda, Irak'ın sınırları dışında bir yükümlülüğe girmemesi gerektiğini belirtmekle birlikte, Türk-Pakistan Paktına karşı çıkmaması, hatta kapalı biçimde onu

özendirici nitelikte sözler söylemesi muhalif basında sert tepkiler uyandırmıştır. Tepkiler zamanla artınca Dışişleri Bakanı Fazıl Cemali, Irak'ın kardeş Arap devletlerine danışmadan Ortadoğu savunması konularında karar almayacağını, zaten Irak'ın Türk-Pakistan Paktına katılması için bir öneri de alınmamış olduğunu, şu da var ki, Türkiye gibi bir devletin dostluğu kazanılırsa, onun İsrail'e karşı politika gütmesinin sağlanmasına çalışılabileceğini belirtmiştir.

İşte Pakistan'ın olumlu bir çizgiye girdiği, Irak'ın da umut verdiği bir zamanda, hareketin mimarı konumundaki Menderes, sivil ve askersel geniş bir heyetin eşliğinde 30 Mayıs-7 Haziran 1954'de ABD'ye yaptığı ziyarette, NATO çerçevesindeki işbirliği ve Türkiye'ye yardımın artırılması ve Balkan (Bled) Paktının hazırlıkları gibi konuların yanısıra, Kuzey Kuşağının gerçekleştirilmesi sürecini de konuşmuştu. Menderes, ABD'de bulunduğu sırada yaptığı bir açıklamada, Arap ülkelerinin İsrail'in varlığını tanıması gereğini vurgulamıştı. Bu açıklama Arap ülkelerinde soğuk yankılar uyandıracaktı. Ziyaret sonunda yayımlanan bildiriye, Türkiye'nin dost ülkelerle daha sıkı siyasal ve askersel bağları kuracağı belirtilmişti.

BAĞDAT PAKTI İÇİN TÜRK-IRAK GÖRÜŞMELERİ

(Nisan 1954-Ocak 1955)

Türkiye-Pakistan Paktı imzalandıktan sonra, ona katılmasında en çok umut beslenen devlet Irak idi. Irak'ta Sovyet tehlikesine karşı Ortadoğu'da Batılılarla işbirliği içinde bir savunma sistemi kurulmasına en yakın politikacı da Nuri Said Paşa idi. Lideri bulunduğu Anayasal Birlik Partisi Meclis'te çoğunluğa sahipti. Nuri Said güçlü bir kişiliği olan, krallığa bağlı, deneyimli ve kurnaz bir politikacıydı. Osmanlı Ordusunda subaylık etmiş, türkçe bilen ve Türkleri yakından tanıyan, ayrıca Irak'ın eski mandateri İngiltere ile iyi geçinilmesini yeğleyen bir kişi idi. ABD'nin silâh ve para yardımı ile Irak'ı güçlendirmek, Arap dünyasında ön plana çıkarmak istiyordu.

1954 baharında başbakan bulunan Umarî bağımsız bir politikacı idi. Savunma pakti konusunda karar alabilecek durumda değildi. Nuri Said bu hükümeti az çok etkiliyor ve bu arada, bir yandan İngiltere ile 1930'da imzalanmış ittifak anlaşmasının yerine geçmek üzere, Irak kamuoyunu tatmin edecek, daha elverişli (üslerin Irak'a devri vb.) bir yenisinin yapılmasını düşünüyor, öte yandan, Ortadoğu savunma pakti işine bir formül bulmak için Türkiye ile perde arkasında temaslar yapıyordu.

Türkiye’de başbakan Menderes “Kuzey Kuşağı” tasarısının bir an önce gerçekleşmesi yanlısıydı. İngiltere ile zaten sıkı temas içindeydi. İran’ın da böyle bir Pakta çekilmesi için, onun İngiltere ile Anglo-İranean petrol kampanyasının millileştirilmesinden doğan uyuşmazlığını bir çözüme kavuşturması gerekiyordu. Buna karşılık Irak’ta Nuri Said bu konuda kararlı görünüyordu. Irak’ın Türkiye-Pakistan Paktına katılması için ABD 13 nisanda Irak hükümetine şu yolda bir muhtıra vermişti: Eğer Irak bu konuda öbür Araplardan çekiniyorsa, şimdilik buna katılmayı erteleyebilir; ama hiç değilse bölgenin savunması için işbirliği yanlısı olduğunu şimdiden açıklayabilir; bunu yapmadan ABD Irak ile silâh ve gereç yardımı için bir anlaşma imzalamaz. Irak bu öneriye verdiği yanıtta, nisan başlarında Arap Birliği toplantısı bildirisi karşısında işin zorluğuna değinmiş, Türk hükümetinden henüz Türkiye-Pakistan Paktına katılma önerisi de almadıklarını belirtmişti⁸.

19 nisanda Türkiye’nin Bağdat Büyükelçisi, Nuri Said Paşa ile bir görüşme yapmıştı. Paşa bu görüşmede son Karaçi ve Yeni Delhi gezilerinden sözettikten sonra, “Irak Türkiye-Pakistan Paktına katılabilir; ancak Andlaşmanın 4/c Maddesinin Irak’ın duyduğu kimi gereksinimlere göre genişletilmesi ve bu ABD’ne kabul ettirilmelidir; özellikle “kışkırtılmamış bir saldırı” durumunun bir İsrail saldırısını da kapsayacak biçime getirilmesi iyi olacaktır; öte yandan, ABD’nin silâh yardımı olmadıkça Irak pakta giremez. Her halde Pakt konusunda ABD ile bizzat temaslar yaptıktan sonra Ankara’ya geleceğim”⁹ demiştir.

20 nisanda ABD-İrak silâh-gereç yardımı anlaşması, Irak’ın olumlu tutumu gözönünde tutularak, daha çok gecikilmeden, imzalanmıştı. Bu olgu Irak’ın Türk-Pakistan Paktına katılma yolunda bir adım sayılabilirdi.

Irak’ta haziranda yapılan seçimlerde Anayasal Birlik Partisi biraz kayba uğramışsa da, gene Mecliste birinci parti durumundaydı. Ama Nuri Said bunu yeterli bulmamıştı. Nitekim 2 mayısta 18 yaşını doldurduğu için Kral olan 2. Faysal başbakanlığı Nuri Said’e vermek istemişse de, o yeni bir seçim yapılmadıkça bunu kabul etmeyeceğini söylemişti. Kral yeniden seçim isteğini benimseyince, 4 ağustosta hükümetin kurulmasını Nuri Said’e vermişti. 12 eylülde yapılan yeni seçimlerde Nuri Said’in par-

⁸ Ankara’da 16 nisan 1954’de ABD Büyükelçisi F.Warren ile Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Açıklan arasında geçen görüşme ile ilgili Türkiye Dışişleri Bakanlığı Servis Notu, Dışişleri Arşivi, Bağdat Paktı Dosyası.

⁹ Aynı, Dışişleri Bakanlığının servis notunun ikinci bölümü, Açıklan’ın Warren’e verdiği bilgiler.

tisi Meclis'te salt çoğunluğu sağlamıştı. Artık pakt konusunda Nuri Said kesin biçimde harekete geçebilecek durumda idi.

Menderes Irak'ın Pakta katılacağından emindi. Katılma gerçekleşince bunun öbür Arap ülkelerindeki yankıları ne olabilirdi, hangileri buna olumlu bakabilir ve yeni katılmalar kimlerden beklenebilirdi? Onları özendirmek için ne yapmalıydı? Paktın karşısında olan Mısır'ı izleyecekler kimlerdi, onlara karşı nasıl bir tutum içine girebilirdi? Bütün bunlar üzerinde danışmalar yapmak üzere temmuz ortasında Arap ülkelerindeki Türkiye Büyükelçilikleri ve işgüderleri Ankara'ya çağırılmıştı. 12 ve 13 temmuzda Ankara'da Başbakan Menderes Başkanlığında ve 15 temmuzda İstanbul'da Cumhurbaşkanı Bayar başkanlığında yapılan toplantılarda, temsilcilerin görüşleri alınmış ve onlara yönergeler verilmişti. Toplantılara ben de, Şam işgüderi olarak, katıldığım ve not aldığım için o sırada Türk-Arap ilişkilerinin Ankara'dan görünüşüne tanık olmuştum¹⁰.

Bu toplantılarda varılan sonuçlar ve bize verilen yönergeler şöyle özetlenebilir:

Arap ülkeleri Türkiye'nin ortak güvenlik politikasını henüz benimsemiyor, görünüyorlar. Aslında Araplar birlik içinde değildir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Örneğin, Haşimi-Suudi çekişmesi yüzünden birbirlerini köstekliyorlar. Bunun gibi, Türk önerilerine karşı olanlar buna karşı olmayanları durdurabiliyor. Şu sırada Arap Birliğine egemen olan Mısır Arap dünyasını kendi emellerine alet etmektedir. Arap ülkeleri 400-450 yıl egemenlikten yoksun kaldığından milli varlık ve sorumluluk duygusundan uzaktır. Dolayısıyla politikaları belirsiz ve iç durumları istikrarsızdır. Büyük devletlerle, özellikle onları eskiden mandater olarak yönetenlerle işbirliğini bir egemenlik sorunu yapmaktadır. Çok kez de, büyük devletler arasında manevralara başvurmaktadır. İsrail sorunu Arap ülkelerinde Sovyet tehlikesini ikinci plana itmektedir. O nedenle Sovyetlere karşı bir güvenlik sistemine girmek istemiyorlar. Hatta Sovyetler Birliğini bir denge ögesi olarak görüyorlar. Böyle olunca Sovyet propagandasının (emperyalizm, neo-

¹⁰ Bu toplantılara Başbakan Menderes, Başbakan yardımcısı ve Devlet Bakanı F.R.Zorlu, Dışişleri Bakanı Köprülü, Genel Sekreter N.Birgi, Daire Başkanı O.Eralp, Cidde Büyükelçisi K.A.Payman, Berut Büyükelçisi Rıfık R.Zorlu, Amman Büyükelçisi K.Rızan, Kahire işgüderi M. Dikerdem, Bağdat işgüderi F. E. Özdoğanlı Şam işgüderi İ. Soysal katılıyordu. Toplantı sonunda Genel Sekreter ve İ. Soysal'ın notları birleştirilerek bu çalışma belgesi hazırlanmıştı. Bunun ilk kesiminde hükümetin görüşü, ikincisinde temsilcilere verilen yönelge yer alıyordu. Bkz.Dışişleri Arşivi, Bağdat Paktı dosyası ve toplantı üzerinde Dikerdem'in gözlemleri: "Ortadoğu'da Devrim Yolları" adlı kitap, İstanbul 1990, S.104-108.

kolonializmle savaşım, İslamın korunması vb.) etkisinde kalıyorlar. Bu arada Sovyetler, adam ve gazete satın almak gibi yollara başvurmakta-
dır.

Araplarda Türkiye'ye karşı beslenen duygular aslında olumludur. Hükümetler bizimle işbirliğinden kaçınmanın bahanesini kamuoyla-
rında buluyor. Arap basını genellikle halkların arzusunu yansıtmıyor. Zaten gazete okuyan çok az. Gerçi Türkiye'nin İsrail'i tanınması ve onunla normal ilişkiler sürdürmesi olgusu halk üzerinde olumsuz et-
kiler yapmıştır. Hükümetleri de bu etkileri kamuoylarının bu konuda duyarlı olduğuna ve bizimle işbirliğine girmekten kaçınmalarına ge-
rekçe gibi ileri sürüyorlar. Ama bu tutum gerçeği yansıtmamaktadır. Zaten bu ülkelerde gerçek bir kamuoyu yoktur". (Bu son düşüncelere Kahire işgüderi M.Dikerdem ve ben pek katulamayacağımızı söyledik). Türk-Pakistan Paktının Arap dünyasındaki yankısı pek açıklığa kavuş-
mamıştır. Ama az çok ilgi uyandırdığı görülüyor. Bunun nedeni, Türkiye'nin Pakistan gibi büyük bir İslam ülkesiyle biraraya gelmesidir. Bu olgu Türkiye'nin İslâma karşı olduğu söylentilerine bir darbe indirmiştir.

Bugünkü koşullar içinde, zaten güçsüz olan Arap ülkelerinden bek-
lentimiz, NATO müttefiklerinden beklediğimiz gibi bir yardım değil, düşmanlarımız safında olmamaları, mümkünse kurulacak savunma düzeni için stratejik kimi kolaylıklar göstermeleridir. Arap ülkeleri, uzun süre başkaları tarafından yönetilen ülkeler olarak daha çok kuv-
vete, prestije saygı gösterirler. O nedenle Türkiye'nin o ülkelerde say-
gınlığını artırıcı gösterişli etkinliklere (davetler, saygı gösterileri vb.) gi-
rişilmelidir. Biz geçmişin kötü anılarını silici hayırhah ve iyiniyetli dav-
ranışlar içine girmeliyiz. Bunu her Arap ülkesinin özelliğine göre yap-
malıyız. Bu arada Türkiye ile Arap ülkeleri arasında her türlü geziler özendirilmeli; kültür temasları artırılmalı; Berut'ta bir Türk Haberler Bürosu açılmalı; dostluk dernekleri, parlamento grupları kurulmalı; etkin kişilerle iyi ilişkiler sürdürülmeli; stajyerlere burslar sağlanmalı; filo gezileri düzenlenmelidir.

Türkiye-Pakistan Paktına karşı bugün Mısır ve Suudi Arabistan olum-
suz, Irak ise, henüz cesaretsiz de olsa, olumlu bir tutum içindedir. Suriye, Lübnan ve Ürdün bekleyiş durumundadır. Arap devletlerini makul yola sokmak üzere aktif biçimde şu politikalar güdülebilir: Mısır'ın başından beri, olumsuz tutumu nedeniyle şimdilik onu kenara bırakmalıyız. Ötekilerini işbirliğine çağırırken, Mısır'ın haksız ve yersiz tutumunu da anlatmalıyız. Önce, hiç değilse bir Arap ülkesini Arap Birliğinin olumsuz tutumundan uzaklaştırarak, ötekilerini de zamanla aynı yola çekmeliyiz.

İsrail sorununa gelince, Başbakan Menderes'in son ABD gezisinde açıkladığı üzere, bu sorun ortadaki gerçeklere uygun biçimde çözüme kavuşturulabilir. Çözüme çabuk varılırsa Ortadoğu savunma sisteminin gerçekleşmesi kolaylaşır. Bu bakımdan İsrail-Arap ilişkilerindeki bugünkü "statu quo"yu güvence altına alan 1950 Üçlü Deklarasyona (ABD-İngiltere-Fransa) Türkiye'nin de katılması ve onun dörtlü duruma getirilmesi zorunluğudur.

Başlıca Arap ülkelerini bir Ortadoğu güvenlik sistemine yaklaştıracığı umuduyla yapılan bu değerlendirmeler ve önerilen etkinlikler, Irak dışında, Arap ülkelerindeki siyasal akımlara uymuyordu. Çünkü bağımsızlıklarına kavuşan Arap ülkelerindeki yeni akımlar, yeni yöneticiler Türkiye'de yeterince bilinmiyordu. Zaten değerlendirmeler yüzeyseldi, önyargıların etkisindeydi. Ayrıca benimsenen tutumda Dulles'in Arap ülkeleriyle işbirliğinde sonuna dek durulması isteğinin rolü vardı. Başka deyişle, Menderes Amerika BD.nin çizdiği yolda elinden geleni yapmakta kararlıydı.

Süveyş Kanalı üssünün Mısır'a terki konusunda İngiltere ile Mısır arasındaki görüşmeler olumlu bir sonuca varmış ve andlaşma 27 temmuz 1954'de parafe edilmişti. 19 ekimde imzalanınca yürürlüğe giren bu Andlaşmanın 4. maddesine göre, 1950 Arap ülkeleri Toplu Güvenlik Paktı üyelerinden birine ya da Türkiye'ye bir saldırı olursa, üs İngiltere'nin kontrolüne bırakılacaktı. Arap ülkeleri ile Türkiye'nin güvenliklerinin birbirine bağlı olduğunu ortaya koyan böyle bir hüküm kuşkusuz İngiltere'nin isteğiyle olmuştu. Ancak Nâsır'ın bunu kabul etmesi Menderes'i çok sevindirmiş, ona Kuzey Kuşağı Paktına ileride Mısır'ın da girebileceği umudunu vermişti. Menderes yaptığı bir açıklamada, bu olgunun Nâsır'ın gerçek bir devlet adamı olduğunu gösterdiğini belirtmişti.

Öte yandan, Türkiye ile Irak arasında temaslar, Nuri Said'in başbakanlığı üstlendiği ağustos ayından beri hızlanmıştı. Bu temaslar ve olaylar şöyle olmuştu: Irak Veliâhtı Emir Abdülilâh 2-10 eylül 1954'de Türkiye'ye gelmiş ve Menderes ile Pakt konusu üzerinde görüş alışverişinde bulunmuştu. Öte yandan, Nuri Said başbakanlığı üstlendiğinden beri Mısır hükümeti ile Ortadoğu Paktı üzerinde temaslar sürdürmüş, Irak'ın pakt konusundaki tutumuna Mısır'ın anlayış göstermesini sağlamaya çalışmıştı. Nuri Said'in Nâsır'ı ikna etmek üzere, "Irak Sovyet tehlikesine karşı Türkiye ve Pakistan gibi iki önemli müslüman ülke ve Batılılarla birlikte bir pakt yaptıktan sonra, bir Arap-İsrail savaşı çıkınca yüz milyonluk müslüman Pakistan ve 20 tümene sahip Türkiye'nin tarafsız kalmalarının

düşünülemeyeceğini” söylediği, Nâsır'ın bu sözlere bir yanıt vermek istemediği öğrenilmişti¹¹.

Nuri Said 1954 eylülünde genç Kral Faysal ile birlikte Londra'ya gitmişti. Yola çıkarken 17 eylülde yaptığı bir açıklamada, “Arap ülkelerinin savunması için Batılılarla işbirliği kaçınılmazdır. Arapların bu işbirliği için ileri sürdüğü tek koşul Kanal ve Filistin sorunlarının Arapların istekleri doğrultusunda çözüme kavuşturulmasıdır” demişti. Nuri Said Londra'da İngiliz hükümetiyle Pakt işini ve, ona bağlı olarak, İngilizlerin Irak'taki Habbaniya ve Şaiba hava üsleri konusunda görüş alışverişinde bulunmuştu. O sırada Kanal üssünün geleceği konusundaki İngiltere-Mısır görüşmeleri de ilerliyordu. Nuri Said bu durumun Nâsır'ın Irak'a karşı tutumunu az çok olumlu biçimde etkileyeceği umunduydu.

Nuri Said, Londra temasları sonunda Irak'a dönerken İstanbul'a uğramış ve 9-18 ekimde Menderes ile resmi görüşmelerde bulunmuştu. Görüşmelerde Türk tarafından Menderes'ten başka, Başbakan yardımcısı F.R.Zorlu, Dışişleri Bakanı F.Köprülü, Dışişleri Genel Sekreteri Nuri Birgi, Yeni Bağdat Büyükelçisi Muzaffer Göksenin, Irak tarafından Nuri Said'den başka Ankara Büyükelçisi İbrahim Alüsi hazır bulunmuştu. Eldeki tutanak özetine¹² göre konular şu üç bölümde ele alınmıştı: Ortadoğu'nun güvenlik ve istikrarı; Ortadoğu'nun savunma sistemi ve Türk-İrak ilişkileri. Nuri Said artık pakt işinde son ve kesin adımı atmak kararı içindeydi. Çünkü, önce Mecliste salt çoğunluğu sağlamış, sonra Arap Birliğine bilgi vermiş, artık fazla bir tepki gelmeyeceği izlenimini edinmiştir.

İstanbul görüşmelerinde Nuri Said'in konuşması şöyle olmuştu:

Arap Birliği toplantısında açıkladığı üzere, a) Sovyetler Birliği ile işbirliği yapmak komünizm ve Rus tehlikesine yol açabilir; b) Tarafsızlık yeterince güçlü olmadıkça zordur; c) Demokrasi dünyası ile işbirliğinin gerçekleştirilmesine ise Kanal uyuşmazlığı ve İsrail sorunu engel olmaktadır. Ama yakında İngiltere-Mısır Andlaşması imzalanınca Kanal sorunu çözüme kavuşmuş olacaktır. İsrail sorununa gelince, Araplar İsrail tehlikesini Sovyet tehlikesinden daha yakın görüyorlar. Böyle olunca oldu bittileri önlemek, BM kararlarının uygulanması ve 800 bini aşan Filistin mültecisinin yerlerine dönmeleri, dönmek istemeyenlere zarar giderim ödenmesi gerekir. Her halde Türkiye BM kararları-

¹¹ Heykel, Hasaneyn'i "Süveyş Dosyası" (Kahire 1987) adlı arapça yapıtıdan alınarak Milliyet (İstanbul) gazetesininin 25.IV.1987 günlü sayısında Murat Bardakçı'nın yazısı.

¹² İstanbul görüşmelerinin tutanak özeti, Dışişleri Arşivi, Türkiye-İrak İlişkileri dosyası.

nın uygulanması gereğini açıklamalı, Arap kamuoyunda İsrail'e yardımcı politika göttüğü izlenimini silmelidir.

Menderes görüşünü şöyle açıklamıştır:

Kanal sorunu çözümlendiğine göre Mısır'ın Ortadoğu savunması için de daha yapıcı davranması umut edilir; Filistin sorununda, geçende New-York'ta açıkladığım gibi, İsrail'in varlığını kabul etmek gerekir. Eğer Araplar kendilerini İsrail karşısında güvenlikte hissetmiyorlarsa buna çare bulunabilir.

Köprülü de "Türkiye Filistin işinde BM kararlarını desteklediğini zaten açıklamıştı. Şimdi bunu yeniden yapabilir", demiştir.

Menderes ayrıca şunları da belirtmiştir:

Türkiye hükümetleri Araplara karşı her zaman dostça davranmıştır; çıkan kimi olaylar yanlış yorumlanmıştır; temaslar artınca bunlar sona erecektir; Kanal anlaşmasında, Türkiye'ye saldırı olursa Kanal üssünün yeniden İngiltere'nin denetimine geçerek güçlendirileceği yolundaki hüküm Nâsır'ın Türkiye'ye karşı ilk olumlu tutumunu göstermektedir. Biz bunu çok iyi karşılıyoruz. Yakında Nâsır ile buluşunca (ki Nâsır vazgeçince böyle bir buluşma olmayacaktır) bu konuları düşüneceğiz, demiştir.

Ortadoğu savunması konusunda Nuri Said şöyle konuşmuştur:

Bu savunma işini, Filistin sorununun çözümüne değin, ertelemeye gerek yoktur. Sovyet tehlikesinin ön safında bulunan İran, Türkiye ve Irak'tır. Ancak Irak dışarıya kuvvet gönderecek durumda değildir. Katkısını kendi sınırları içindeki geçitleri tutarak yapabilir. Savaş başlayınca Irak'a havadan uçaklar ve paraşütcülerle saldırabilir. Biz şimdiden İran ile temastayız. İran'ın pakta katılmasına Türkiye ile birlikte çalışabiliriz. Suriye'nin de bizimle işbirliğine girmesi iyi olur. Ancak Suriyeliler bize karşı kuşku duyuyorlar. Bu işi daha çok Türkiye üstlenebilir. Abdülnâsır'ı anlayışlı görüyorum. Ancak zamana gereksinim duyuyor. Kendisine, Irak'ın Sovyet tehlikesine karşı ön safta olduğu için, fazla bekleyemeyeceğini, bildirdim. Bunu normal karşıladı. Türkiye de Mısır ile işbirliğini geliştirirse işler kolaylaşır.

Menderes ayrıca şunları belirtmiştir:

Türkiye-Pakistan anlaşması imzalanmış durumda olduğuna göre, Irak'ın kiminle, nasıl bir bağ kuracağı konusunu düşünmemiz gerekiyor. En iyi yol tüm Ortadoğu devletlerinin birliğini gerçekleştirmektir. Ama bu zaman alacaktır. Şimdilik Türkiye ile Irak'ın öncelikle

İran nezdinde çaba göstermesi gerekir. Türkiye ayrıca Suriye ve Lübnan üzerinde çalışabilir. Tüm Arap devletleri de aynı zamanda eşit koşullarla işbirliğine çağrılabilir. Aynı davet Pakistan'a yapılabilir. Ancak her şeyden önce, Irak ile Türkiye'nin ilişkilerinin özelliği nedeniyle, bizim aramızda bir bağ kurmamız yararlı olur. Böylece Türkiye-Pakistan Paktı da bir uygulama alanı bulmuş olacaktır.

Görülüyor ki, Menderes, Irak'ın Türkiye-Pakistan Andlaşmasına değil, Pakistan'ın Türkiye ile Irak arasında yapılacak bir Andlaşmaya katılması düşüncesindeydi. Bunun üzerine iki başbakan şu ortak görüşü dile getirmiştir: Dünya barışının korunması için büyük sorumluluklar üstlenen ABD'nin Ortadoğu ile ilgisini artırmasının yaşamsal bir önemi vardır. Bu ilgi, bir Ortadoğu güvenlik andlaşmasının gerçekleşmesiyle artmış olacaktır. Kanal sorunu da çözümlendiğine göre, artık İngiltere'nin Ortadoğu'da emperyalist emeller beslediği yolundaki savların arkası kesilir. İngiltere'nin Ortadoğu'ya ilgisi bölge güvenliği için yararlıdır. (Menderes bu vesile ile, bölge barış ve güvenliği bakımından Kıbrıs'ın İngiltere'nin elinde kalması onun Türkiye'ye geri verilmesinden daha yararlı olacağı kanısını dile getirmiştir).

Toplantı sonunda, Nuri Said konuşulan konuları Bağdat'ta kabine arkadaşlarıyla görüşeceğini söylemiş ve Menderes'i Bağdat'a davet etmiştir. Menderes 1955 başlarında Bağdat'a gitmeyi kabul etmiştir.

İstanbul görüşmeleri sonunda açıklanan Ortak Bildiride şöyle denilmiştir:

"Taraflar, bugünkü koşullar içinde bölünmez bir bütün olan dünya barış ve istikrarın korunabilmesinin ancak BM yasasının amaç ve ilkelerine içtenlikle bağlı ulusların, onları toptan emri altına almak ve varlıklarını yoketmek emelini güdenlere karşı aralarında tam dayanışma içinde olmaları ve gediksiz bir ortak güvenlik cephesi kurmalarıyla mümkün olabileceği konusunda anlaşmış ve böyle bir ortak güvenlik cephesinin tam eşit koşullar içinde Ortadoğu'da kurulabilmesi için daha çok gecikmeden elbirliği ile çalışma gerektiği sonucuna vermişlerdir".

Nuri Said Paşa 12 ekimde İstanbul'a yaptığı bir basın toplantısında, öbür Arap devletlerinin de kurulacak güvenlik cephesine katılıp katılmayacağı yolundaki bir soruya, "Süveyş Kanalı ve Filistin sorunları Arap ülkelerini tatmin edecek makul bir çözüme bağlanırsa tüm bu devletlerin Batı ile işbirliği yapabileceği kanısındayım" demiştir. Oysa Paşanın bu açıklamasından birkaç gün önce, Mısır Başbakanı Nâsır, Arap Birliği Dışişleri Bakanlarının Kahire'de yaptığı toplantıda, farklı bir görüş ileri sürmüş ve

şöyle konuşmuştu: “Ortadoğu sorunları üzerinde Arap devletleri ortak bir politika saptamalıdır. Bunun için 1950 Arap Savunma Paktını esas alıp onu güçlendirmelidirler”.

İstanbul görüşmelerinden sonra her iki taraf bağtlanacak Andlaşmanın nitelik ve kapsamı konusunda normal diplomasi yollarından temaslarını sürdürmüşler ve gelişmelerden özellikle Pakistan’a bilgi vermişlerdir. Bunun üzerine Menderes, Köprülü, Birgi, kalabalık bir milletvekili grubu ile birlikte, 6 Ocak 1955’de Bağdat’a gitmiştir. Orada yapılan uzun görüşmelerden sonra, 12 Ocakta bir Ortak Bildiri yayımlanmıştır.

Bağdat Bildirisinde, 1954 Ekim ayında İstanbul toplantısı sonunda açıklandığı gibi, Ortadoğu’nun istikrar ve güvenliği için işbirliği gereği düşüncesinden hareketle, böyle bir işbirliğini gerçekleştirmek ve genişletmek üzere iki devlet arasında bir andlaşma bağtlanmasına karar verildiği belirtilmekte ve şöyle denilmektedir:

“Yapılacak andlaşma, Birleşmiş Milletler Yasasının 51. Maddesinde belirtilmiş olan meşru savunma hakkına dayanarak, gerek bu bölgede, gerek bu bölge dışından, yani her nereden gelirse gelsin, bağtılı taraflara yöneltilcek saldırılara birlikte karşı konulması için aralarında işbirliği yükümlülüğünü içerecektir. Andlaşmaya, vakit geçirmeden, kesin biçimi verilecek ve hemen imzalanacaktır.

“Türkiye ile Irak hükümetleri, Ortadoğuda Birleşmiş Milletler Andlaşmasının ilkelerine ve bu ilkelere dayanılarak alınmış Kararlara (resolutions) uygun olarak, istikrarın kurulmasına ve, ne biçimde ortaya çıkarsa çıksın, saldırı niyetlerinin önlenmesiyle güvenliğin güçlendirilmesine ve barışın korunmasına hizmet edeceğine inandıkları böyle bir andlaşmaya, onun amaçlarının gerçekleşmesine hizmet kararını kanıtlamış olan ya da coğrafi konumu gereği ya da elindeki olanaklar sayesinde bu yolda çaba gösterecek durumda bulunan devletlerin katılımını yararlı ve gerekli görmekteyler.

“Bu bakımdan, andlaşma kesin biçimini almadan önce, çok kısa bir sürede, bu konuda kendileriyle birlikte hareket etmek isteğini gösterecek devletlerle sıkı temas içinde bulunarak, andlaşmanın imzasının onlarla birlikte yapılmasına, çalışacaklar ve, her ne olursa olsun, imzadan sonra da aynı çabayı sürdüreceklendir”.

Bağdat Bildirisi Ortadoğu ve dünyada sürprizle karışık, geniş yankılar uyandırmıştı. ABD bile bu kadar kısa zamanda böyle bir başarılı sonucu beklememişti.

Bildiride, Andlaşmada yer alacak temel esaslar belirlenmişti. Şöyle ki:
a) Saldırı nereden gelirse gelsin, demekle doğrudan bir Komünist (Sovyet)

saldırısı ya da onun bölge içinden kıskırttığı bir komünist ayaklanması (darbe) öngörülüyordu. Gerçi "bölge dışından" olduğu gibi, "bölgede" de yine bir İsrail saldırısı, hatta Pakta cephe alacak bir Arap devletinin saldırısı da akla gelebilirdi. Ama bu varsayımlar kuramsal kalmaya mahkûmdu. ABD'nin girişimi ile kurulacak bir savunma sisteminde İsrail saldırısı sözkonusu olamazdı. Zaten Türkiye böyle bir saldırıya karşı Araplarla birlikte savaşa girmek niyetinde değildi. Ancak Nuri Said bildiride genel nitelikli bir anlatımın bulunmasını öbür Arap devletlerine hoşgörünmek ve onları pakta yanaştırmak bakımından yararlı görmüş olabiliyordu. Her halde aşağıda belirtildiği üzere, Pakt metninde (Madde 1) saldırının nereden gelebileceği konusunda bir açıklık olmayacaktı. Yanlış yorumları önlemek için metinde bunun böyle olmasını Türkiye'nin istediği anlaşılıyordu. Doğrudan ya da dolaylı olsun yalnız bir Sovyet saldırısının sözkonusu olduğu nasılsa yapılan açıklamalar ve bildirilerden belliydi. Gizli görüşme tutanakları da bunu gösteriyordu. b) Birleşmiş Milletler ilkelerine dayanılarak alınmış kararlardan, Filistin sorununun Arapların haklarını koruyan kararlar anlaşılıyordu. Ancak bu nokta Andlaşmada değil, ona ek Türk-İrak ortak bildirisinde yer alacaktı; c) Andlaşmaya bölgedeki devletlerden başka, onun amaçlarına hizmet edecek güçlü devletler (ABD ve İngiltere sözkonusu) katılabilecekti. Bölge devletleri içinde Pakistan hazır olduğuna göre, İran ve Arap ülkelerinden Suriye, Lübnan, Ürdün hatta ileride Mısır'dan umut vardı.

İşte bu iyimser hava içinde Menderes Bağdat'ta El-Ahbar gazetesine yaptığı bir açıklamada, Mısır'a bir ziyaret yapmağı kabul ettiğini, ayrıca Lübnan Cumhurbaşkanı Chamoun'un da 31 martta Ankara'ya davetli olduğunu söylemişti.

Menderes ve ona eşlik eden heyet mensupları, aşağıda anlatılacağı üzere, 14 Ocak sabahı Bağdat'tan ayrılarak Şam'a güneybirliğine ve oradan da Lübnan'a dört günlük bir ziyaret yapacaktı. Bu arada Dulles, başarıları için Menderes'e bir kutlama mesajı yollamıştı. Artık Paktın imzası kesinleştiğine göre, 23 ockata Türk-ABD-İngiliz kurmayları arasında Londra'da askersel görüşmeler başlamıştı. Bunlar sürdürüldüğü sırada Türkiye'ye askersel yardımın artırılması kararlaştırılmıştır.

*BAĞDAT PAKTININ İMZALANMASI (24 Şubat 1955);
ANDLAŞMA METNİNİN İÇERİĞİ VE KATILMALAR*

12 Ocak Bildirisi üzerine, yapılacak Pakta karşı Arap ülkelerinde Mısır'ın önyak olduğu tepkiler genişleyince Paktın imzası işi hızlandırılmış,

Menderes ve Köprülü ertesi ay yeniden Bağdat'a gelerek, Irak Başbakanı Nuri Said ve Ayan Meclisi Başkanı Burhanettin Başayan ile -kısaca "Bağdat Paktı" diye tanınan -"Karşılıklı İşbirliği Andlaşması"nı (Treaty of Mutual Cooperation) imzalamışlardır¹³.

Andlaşmanın Giriş Kesiminde, önce 1946 Türk-Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Andlaşmasını bütünlemek isteğinden sözedilmektedir. Ondan sonra, Arap Birliği devletleri arasındaki Ortak Güvenlik ve Ekonomik İşbirliği Andlaşmasının (Kahire, 17 Nisan 1950) 11. Maddesinin, Bağdat Paktı gibi BM Yasasına dayanan yükümlülük içeren bu Andlaşma hükümlerinin BM Yasasından kaynaklanan Yükümlülöklere ters düşmediği vurgulanmakta, ayrıca Ortadoğu'da barış ve güvenliğin korunması bakımından iki devletin sorumluluğu bulunduğu belirtilmektedir.

Andlaşmanın 1. Maddesi, Tarafların güvenlik ve savunmaları için, BM Yasasının 51. Maddesine uygun biçimde, "işbirliği" yapacakları ve bu işbirliğinin gerçekleşmesi için gerektiğinde "özel anlaşmalar" bağitlayabilecekleri yazılıdır.

2. Madde ile işbirliğine ilişkin önlemlerin alınması yetkili makamlara bırakılmıştır. Önlemler hükümetlerce onaylanır onaylanmaz yürürlöğe konulacaktır. Yani ayrıca Parlamentoların onayına gerek olmayacaktır.

1. ve 2. Maddelerden anlaşılıyor ki, 1949 NATO, hatta 1954 Üçlü Balkan Paktında yer aldığı üzere, birine saldırı olunca öbürünün hemen harekete geçeceği yolundaki kesin yükümlölük Bağdat Paktında yoktur. Ayrıca, bir ortak komutanlık da kurulmayacaktı. Sadece Askersel komite çerçevesinde ortak planlama çalışmaları yapılacaktı. Pakt savunma alanında bir işbirliği çerçevesi ortaya koymakta, bu çerçevenin içeriği daha sonra hükümetlerin kabul edecekleri ortak önlemler ve özel anlaşmalarla doldurulacaktır. Böylece hükümetler geniş yetkilerle donatılmış olmaktadır.

Gerçekte, üyeler arasında, 2 nisan 1955'de İngiltere Pakta katılırken bağitlanan Irak-İngiliz anlaşması ve 1959'da Irak'ın Paktan ayrılması üzerine ABD'nin-tam üye olmasa da- CENTO'nun üç bölge devletiyle bağitladığı ikili anlaşmalar dışında, başka bir özel anlaşma yapılmayacaktı.

3. Madde Tarafların birbirlerinin içişlerine karışmamak ve aralarında ki uyuşmazlıkları barışçı yollardan çözmek gibi klasik hükümler içermektedir.

¹³ PaktıTürkçe resmi metni için bkz.Düştur, III, C.36, s.422; İngilizcesi ve Arapçası için: 233 UNTS, 1991, Reg.No.3264; Türkçe metni bu makalenin sonuna eklenmiştir (Ek.I).

4. Maddede, Andlaşma hükümlerinin Tarafların daha önce bağitladıkları anlaşmalara (Türkiye için 1949 NATO, 1954 Üçlü Balkan İttifakı, Irak için 1945 Arap Birliği ve 1950 Arap Ortak Güvenlik ve İşbirliği Andlaşması gibi) aykırı olmadığı, ayrıca Tarafların bu Andlaşmaya ters düşecek yeni yükümlülükler üstlenmeyeceği yazılıdır.

5. Maddede, Andlaşmanın tüm Arap Birliği devletlerine ve bölgenin güvenliği ve barışı ile ilgili olup imzaca iki devletin resmen tanımış oldukları devletlere (Irak İsrail'i tanımadığından ona kapalı, buna karşılık İran, Pakistan, İngiltere ve ABD'ye) açık olduğu ve onların Türkiye ve Irak ile 1. Madde uyarınca özel anlaşmalar yapabilecekleri ve 2. Maddeye göre, gerekli güvenlik önlemlerini alabileceklerini vurgulamaktadır.

Bu Anlaşma yapılırca Irak'ın Türkiye-Pakistan Paktına katılma konusu fiilen ortadan kalkmıştır. Çünkü Bağdat Paktı daha kapsamlı yükümlülükler getirmiş ve katılma biçimi açıkca düzenlenmiştir. Pakistan da bu durumu kabul edip Pakta katılacaktır. Böylece Türk-Pakistan Paktının Ortadoğu savunmasıyla ilgili hükümleri, özellikle 4. Maddesi resmen ortadan kaldırılmış olmamakla birlikte, varoluş nedenini yitirmiştir, denilebilir.

6. Maddede üyelerin sayısı dördü bulunca Andlaşmanın yürütülmesini düzenlemek üzere bir Sürekli Konsey (bakanlar, gerekince başbakan ya da devlet bakanları düzeyinde) kurulacağı yazılıdır.

7. Maddeye göre, Andlaşma 5 yıl için yapılmış olmakla birlikte, ona son verilmedikçe, beşer yıl için kendiliğinden yürürlüğe uzayacaktır.

8. (Son) Madde Andlaşmanın, Taraflarca onaylanınca, yürürlüğe gireceği yazılıdır.

Andlaşmanın Türkçe, Arapça ve İngilizce her üç metni de geçerli olmakla birlikte, üzerinde anlaşmazlık çıkarsa, İngilizce metne bakılacağı ayrıca belirtilmiştir.

Andlaşmanın imzası sırasında Nuri Said Paşa Menderes'e sunduğu, Paşanın da içeriğini kabul ettiği bir resmi Mektupta, Filistin konusundaki BM kararlarının uygulanması için iki Tarafın sıkı işbirliği yapacağı yazılıdır. Nuri Said Paşanın Menderes'e kabul ettirdiği bu Mektupta şöyle denilmektedir:

"Bugün imza ettiğimiz bu Andlaşma münasebetiyle, bu Andlaşmanın ülkelerimizden herhangi birine yöneltilen herhangi bir saldırı eylemi-

ne karşı koymak için ülkelerimizin işbirliği yapmalarını olanaklı kıldığı yolundaki anlaşmamızı belirtmek ve Ortadoğu'da barış ve güvenliğin sürdürülmesini sağlamak amacıyla, Filistin konusundaki Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanması için sıkı işbirliği içinde çalışmak üzere mutabık kaldığımızı bildirmekle onur duymaktayız".

Aslında Türkiye sözkonusu kararları zaten kabul etmiş bulunuyordu. Ancak uygulanması için Araplarla işbirliği yaptığı söylenemezdi.

Böyle bir yükümlülüğü, Pakta katılacak öbür devletlerin kabul etmesi kuşkulu idi. Hatta İngiltere ve ABD tarafından olanaksız görünüyordu. Nitekim İngiltere Başbakanı Eden bu Mektubun kendilerini bağlamayacağını açıklamakta gecikmeyecekti. O nedenle Andlaşmaya genel bir hüküm olarak konulmamıştı. Bu yükümlülük yalnız Irak ve Türkiye için geçerli kalacaktı. Nuri Said Paşa bu Mektup Verişimiyle Arap kamuoyuna Irak'ın Filistin davasını gözardı etmediğini ve Türkiye'yi bu yolda yükümlülük altına soktuğunu göstermek istemişti. Hatta belki de, Arap ülkelerine bir İsrail saldırısı durumunda, Türkiye'nin desteğinin sağlanabileceği izlenimini vermeği düşünmüştü. Mektup Pakta ek olmakla birlikte, T.B.M.M. onayına sunulmamış, böylece Türkiye açısından hükümetin üstlendiği bir vaad, niteliğinde kalmıştır.

Andlaşma 26 şubatta yani imzalanışından iki gün sonra Türkiye BMM'de ivedilikle görüşülmüş ve o gün onaylanmıştır. Köprülü Mecliste Paktın yalnız Türkiye'nin güvenliğine değil, Ortadoğu'nun barış ve esenliğine de yararlı olacağını belirtip "dünyada bugün biri saldırı, öteki savunma cephesi vardır. Tarafsızlığın yeri yoktur" demiş ve Mısır'ın Pakta karşı yersiz bir kampanya başlattığını anlatmıştır. Muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi, Pakt'da bir üye devlete saldırı durumunda alınacak önlemlerin ne olacağını belirlemediğini ve öbür üyelerin otomatik olarak harekete geçmesini gerektiren bir hüküm bulunmadığını ileri sürmüş, ayrıca ek Mektubun sadece hükümeti bağlayan bir belge olduğunu belirtmişti. Bu eleştiriler üzerine söz alan Menderes, Paktın savunma için bir ittifak olduğunu, alınacak önlemler için Andlaşma onaylanınca hükümete yetki verilmiş olacağını söylemiş ve, bu vesile ile, Paktın Irak'tan başka Arap ülkelerinin de katılmasının umut edildiğini belirtmiştir. Ayrıca Türk-İsrail ilişkilerinde bir değişiklik olmayacağını söylemiştir. Sonunda Andlaşma TBMM üyelerinin oybirliği ile onaylanmıştır.

Aynı gün Irak Parlamentosunda da Andlaşma görüşülmüştü. Nuri Said kamuoyunu yatıştırmak için, Paktın Irak'a ülkesi dışında bir

yükümlülük getirmediğini, ve ek Mektupta Filistin sorununda Türkiye'nin desteğinin sağlandığını vurgulamıştı. Sonunda, Andlaşma Irak Meclisinde de onaylanmıştı. Andlaşma, onay belgelerinin 15 nisan 1955'de Ankara'da verişimiyle yürürlüğe girmiştir.

Bağdat Paktına ilk katılma istemi İngiltere'den gelecekti. 1955 Martında İngiltere Başbakanı Anthony Eden Avam kamarasında İngiltere'nin bu niyetini açıklamakta gecikmemiştir. Nuri Said Paşa, bir yandan İngiltere ile Irak arasındaki 1930 İttifak Andlaşmasının -ki bununla İngiltere Irak'ta hava üssünü elinde tutuyor, kimi ayrıcalıklara ve Irak dış ilişkilerinde gözetim yetkisine sahip bulunuyordu- 1956'da sona ermesinden önce, ona son verip kamuoyunu memnun etmek, öte yandan İngiliz hükümetinin istediği üzere İngiltere ile savunma alanında Irak'ın egemenlik haklarına daha saygılı yeni ve özel işbirliği düzenini bölgesel bir savunma paktının çerçevesi içine sokmak istiyordu. Sonunda, İngiltere'nin Bağdat Paktın katıldığı 4 nisan 1955'de yeni İngiltere-İrak İşbirliği Andlaşması da imzalanmıştır. Bununla, İngiltere'nin Bağdat Paktına katılmasının yanısıra, 1930 İttifakına son verilmesi, Irak'a silâh sağlanması, askersel eğitim işlerinde işbirliği ve bir saldırı (Irak'a karşı anlamında) durumunda yardımlaşma yükümlülükleri getirilmiştir. Bu anlaşma Irak parlamentosunun onayına sunulmayacaktı. Çünkü Bağdat Paktı çerçevesinde yapılan bir düzenleme sayılmıştı. Başka deyişle, İngiltere'nin Irak ile özel askersel ilişkilerini düzenleyen bu yeni anlaşma aynı gün imzalanan Bağdat Paktının şemsiyesi altına konulmuştu.

Pakistan zaten Bağdat Paktına katılmaya hazırды. Böyle bir savunma ittifakının Bağdat'ta imzalanan bir Andlaşma ile gerçekleştirilmesinin yararını kabul ediyordu. Başbakan Muhammed Ali Han Pakistan'ın Pakta katılma isteğini 1955 martında açıklamıştı. Nitekim, Türk ve Irak hükümetlerinin 4 nisanda yaptıkları resmi çağrı üzerine Pakistan 23 eylülde Pakta katılan ikinci devlet olmuştu.

İran komünist tehlikesine karşı Türkiye gibi çok duyarlı bir ülke idi. Bu tehlikeyi 2. Dünya Savaşından sonra Sovyetler Birliğinin Kuzey İran'da bir komünist yönetim kurma manevralarıyla görmüştü. Ama, 1951'de Anglo-İranean Petrol kampanyasının millileştirilmesi üzerine İngiltere ile çıkan çetin uyuşmazlık onu bir süre Ortadoğu savunma sistemi kurulması sürecinden uzak tutmuştu. Bu uyuşmazlık 1954'de bir çözüme kavuşturulunca, İran Bağdat Paktına ilgi göstermeğe başlamıştı.

Bununla birlikte, İran'ı Pakta katılmakta duraksamaya sevkeden bir konu da Sovyetler Birliği ile eski ittifak bağları olmuştu. Gerçekten, 26 şu-

bat 1921'de imzalanan İran-Sovyet saldırmazlık Paktının 3. Maddesine göre, Taraflardan birinin, ötekinin güvenliğine karşı bir ittifaka ya da başkaca siyasal bir andlaşmaya girmemesi yükümlülüğü ortaya konulmuştu. Ayrıca 6. madde İran'ın ters bir davranışı durumunda Sovyetler Birliğinin İran'a askersel müdahalesine hak verebilecek nitelikte idi. Bu Pakt 1 ekim 1927'de yapılan İran-Sovyet "Güvence ve Tarafsızlık" Andlaşması ile yenilenmişti¹⁴. Gerçi Bağdat Paktının savunma amacı güttüğü, sözü edilen 1921 ve 1927 bağitlarının eskiliği, koşulların çok değişmiş olduğu vb. ileri sürülebilirdi. Ama Sovyetlerin ısrarlı olmalarından çekinilebilirdi. Oysa Şah Muhammed Rıza Pehlevi yürekli bir tutum içinde, ABD ve Bağdat Paktı ülkelerine yaklaşmaya kararlı idi. Sovyetler Birliği de daha ileri bir tavır takınmaktan kaçınacaktı. Böyle olunca Şah C.Bayar'ın Eylülde Tahran'ı ziyaretinde Bağdat Paktına katılma kararını ona bildirmiş, 23 ekim 1955'de Başbakan Âlâ bu kararı açıklamış ve Pakt onay vb. işlemleri tamamlanınca katılma 3 kısımda gerçekleşmişti.

Amerika BD.ne gelince: Bir komünist tehlikesine karşı Ortadoğu'da "Kuzey Kuşağı" kurulması tasarısını ortaya atan devlet ABD olmuştu. Sovyetler Birliğine karşı kesintisiz güvenlik çemberinde, NATO, SEATO ve ANZUS savunma paktları arasında yer alacak böyle bir Paktın gerçek özendiricisi olarak onun da Pakta katılması normaldi. Ama bunun istemiyordu. Nedeni neydi? Genellikle yapılan yorumlarda Arap ülkelerini, özellikle Mısır ve Suudi Arabistan'ı tedirgin etmemekten sözedilmişti. Amerikan dış politikasına güçlü kişiliği ile damgasını vuran Dulles'in Ortadoğu'da İngiltere ve Fransa gibi eski sömürgecilere karşı sıcak olmayan tutumu da biliniyordu. Bundan başka, Dulles Osmanlı egemenliği döneminin Araplarda Türkiye'ye karşı bir çekingenlik yarattığı izlenimini edinmişti. Bundan başka, İsrail-Arap uyuşmazlığında Başkan Truman dönemine göre daha objektif ve Araplara oldukça anlayış gösteren bir davranış içinde idi. Ortadoğu'nun çok karmaşık koşullarının da bilincindeydi. Onun Pakta karşı çekingen tutumu Andlaşmanın 1. Maddesinde imzacıların güvenlikleri için "işbirliği" yapmak gibi zaten fazla zorlayıcı olmayan ve otomatiklikten uzak bir yükümlülüğten kaçınmasından doğamazdı. Nitekim, ABD 1957'de Eisenhower Doktrini ile ve hele 1959'da Bağdat Paktının üç bölge devleti ile bağitlayacağı ikili anlaşmalarla çok daha sağlam yükümlülüklerden kaçınmayacaktı. Bağdat Paktının 1. maddesinde sözügeçen böyle bir "özel anlaşma" aslında üyeler arasında öngörülmüştü.

¹⁴ 1921 ve 1927 İran-Sovyet Andlaşmaları için bkz.Hurewitz, "Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record", Princeton, N.Y.V.II.154 ff.

ABD üye olmasa da, 1958 Irak devrimi üzerine Pakt çöküntüye uğramasın diye üye imiş gibi hareket edip Paktın üç bölge devletine güvence verecekti.

Öyle anlaşılıyor ki, Dulles, Mısır, Suudi Arabistan, Suriye, Lübnan ve Ürdün gibi Arap devletlerinin Pakta karşı olumsuz ya da çekingen tutumlarını görmüş, ABD Pakta katılırsa onların Sovyetler Birliğinin yaklaşmasından ya da Sovyetlerin kıskırtmasıyla, Arap petrolü üzerinde ABD'ye zorluklar çıkarılmasından çekinmişti. Şimdilik dışında kalırsa ileride İsrail-Arap sorunu çözüme bağlandığında belki bu Arap ülkeleri de Pakta çekilebilirdi. Bundan başka, İsrail hükümetinin ve ABD'deki Sionist çevrelerin İsrail'in yalnızlığa itildiğini ileri sürerek giriştikleri baskılar sözkonusu olabildi.

Aslında ABD'nin bu tutumunda çelişki vardı. Bu çelişkiyi kimi üst düzey Amerikan diplomatları da biliyor ve hükümetlerini uyarıyordu. Örneğin, Ankara'daki Büyükelçilikleri F.Warren Vaşington'a yolladığı 11 nisan 1955 günlü bir yazısında "... Türk dostlarımızı kendi çıkarlarımıza da ters düşen bir tutumla yüzüstü bırakıyoruz "Kuzey Kuşağı" gibi sağlıklı bir kavram zaten bizden gelmedi mi?" demişti¹⁵.

Dulles dış ilişkilerle ilgili olarak 11 Ocak 1956'da yaptığı bir basın toplantısında ABD'nin Bağdat Paktı ile ilgili tutumuna ilişkin sorular üzerinde şunları söylemiştir¹⁶.

ABD bu Paktın kurulmasına sempati ile bakıyor. Böyle bir Pakt benim 1953 Mayısında geliştirdiğim "Kuzey Kuşağı" kavramından doğdu. Paktın bugün daha da genişletilmesi konusunda belirli bir görüşümüz yok. Biz bölgedeki öbür devletleri Pakta katılmaya özendirmiş değiliz. "Pakta katılmayı düşünebiliriz. Yeter ki, bu katılma genel istikrarı güçlendirecek koşullar içinde ve zamanında olsun. Katılmayı içinde bulunan koşullardan soyutlandırarak yapmayı düşünmüyoruz".

Daha sonra Eisenhower ise anılarında bu çekingenliğin nedenini daha çok İsrail'in kaygılarına dayandırarak şöyle yazacaktı¹⁷.

¹⁵ Aynı, Foreign Relations (1955-57), C.XXIV, 629 ABD.Ankara Büyükelçisi Warren'in State Dpt'e raporu.

¹⁶ Dpt.of State Bulletin, Washington, 16 ocak 1956, s.79.

¹⁷ Eisenhower, Dwight D., "The White House years: Waging Peace", N.York.1965 s.26-27.

“Bağdat Paktına maddesel ve moral desteğimizi artırmak akıllıca bir davranış olacağı anlaşılacakla birlikte, İsrail’in korunması için gerekli güvenceleri sağlamadan, resmen böyle bir katılma olanaksızdı. Bu güvencelerin verilmesi ise Irak’ın Paktan uzaklaşması sonucunu doğurabilirdi”.

BAĞDAT PAKTININ YARATTIĞI YANKILAR VE TEPKİLER (1955)

12 ocak Bağdat Bildirisinde, Türk-İrak Andlaşmasının çok kısa sürede Türkiye ve Irak ile birlikte hareket etmek isteyen devletlerle (Araplar sözkonusu) topluca imza edilmesine çalışacağı açıklanmıştı. Menderes Irak’tan sonra, 14 ocakta Berut yolu üzerinde 4 saat için Şam’a uğramış, daha sonra Berut’ta dört gün kalarak, Lübnan ve, olanak bulursa, Ürdün Başbakanlarıyla görüşmek istemişti.

Suriye ziyaretinden bir gün önce Şam ve Halep’te Türkiye’ye karşı geniş gösteriler olmuştu. Göstericiler, işgüderi olarak başında bulunduğum Şam Elçiliğimizin önünde “Türkiye batsın” diye bağırıyordu. Gösterilerin Mısır ajanlarınca düzenlediği, komünistlerce desteklediği ve Suudi Arabistan’dan yardım gördüğü belli olmuştu. Mısır basını ve radyosu Türkiye ve Irak’a karşı sert bir kampanya başlatmıştı. Suriye basınının bir bölümü buna katılıyordu. Menderes’in Şam’dan ayrılışının ertesi günü (15 ocak) Şam’da yeniden gösteriler olmuş, Elçilik binamız taşa tutulmuştu. Menderes bu olay üzerine beni Berut’a çağırmış, Türk-Lübnan görüşmelerine katılmamı istemişti.

Suriye’de bir yıl önce, devrilen Çiçekli rejiminden sonra parlamento düzenini geri getiren bir hükümet kurulmuştu. Yeni rejim dış ilişkilerinde Mısır’dan biraz uzak duruyor, buna karşılık Irak’a sıcak bakıyor, ama genellikle temkinli davranan bir dış politika güdüyordu. Cumhurbaşkanı Haşim El-Attasi Osmanlı döneminde Türkiye’de okumuş, yaşlı ve saygın bir kişiydi, hristiyan olan Başbakan Fares El-Huri ılımlı bir kişi olarak tanınıyordu. Dışişleri Bakanı Feydi Attasi Cumhurbaşkanı’nın yeğeni idi. Suriye hükümeti Menderes’in Şam’ı ziyaret önerisini dostça kabul etmişti. Kuruluşundan beri Suriye’ye ilk kez bir Türk Başbakanı gelmişti.

Menderes’in, Dışişleri Bakanı Köprülü ve geniş bir heyetin eşliğinde yaptığı bu dört saatlik ziyaret sırasında bir olay çıkmamıştı. Görüşmeler karşılıklı saygı içinde olmakla birlikte, sanki bir “sağırklar dialogu” gibi

geçmişti¹⁸. Menderes, komünist tehlikesinden, dünya barış ve güvenliğinin bölünmezliğinden, Türkiye'nin Araplara dostluğundan, yapılacak Irak-Türkiye Paktna karşı Mısır'ın tepkisinin yersiz ve haksız olduğundan, Türkiye'nin Mısır ile de ilişkilerini geliştirmek istediğinden söz etmişti. Sözleri Suriye'nin yapılacak Pakta katılmasını özendirici bir anlatım içinde kalmış, ama bunu açıkça önermemiştir. Haşim El-Attasi ise, kendilerine İsrail'in yaptığı haksızlıklara ve geleceğe dönük emellerine karşı Türkiye'nin yardımını beklediklerini vurgulamıştır. Bu dilek üzerine Menderes, Filistin işinde kimi oldu bittiler ve haksızlıklar yapıldığını bildiğini, ancak bunların olabileceğince düzeltilebileceğini ve tehlikelerin, Arapların Türkiye ile girişecekleri işbirliği sayesinde, hafifletilebileceğini söylemiştir.

Görüşmelerden sonra bir bildiri yayımlanmamıştır. Türk tarafının edindiği izlenim, iktidardaki Suriye hükümetinin Bağdat-Ankara savunma işbirliğine şimdilik katılmayı düşünmemekle birlikte, Bağdat ile Kahire arasında tarafsız kalmak, her halde Irak'ı tedirgin etmemek eğiliminde olduğu yolunda idi.

Menderes'in 14-17 ocakta Berut ziyareti de dostluk içinde geçmişti. Bu arada Ürdün Başbakanı ile Berut ya da Amman'da buluşup görüşme önerisine, Ürdün'ün Mısır'dan çekinmesi nedeniyle, olumlu yanıt alamamıştı.

15 Ocak'ta Lübnan Dışişleri Bakanı Nakkaş bir açıklama yaparak, Menderes'in Lübnan'ı yakında yapılacak Türk-İrak Paktna katılmağa çağırıldığını, Köprülü'nün de İsrail'in Pakta alınmasının sözkonusu olmadığı yolunda Lübnan'a güvence verdiğini bildirmişti.

Berut'ta Lübnan-Türk temasları başladığı sırada Mısır, Türk-İrak Andlaşmasını durduramasa bile, onun öbür Arap ülkelerine yayılmasının önlemek üzere 16 ocakta, 1950 Arap Ortak Savunma Andlaşmasının¹⁹ imzacısı Arap devletlerini (Mısır, Irak, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan- ve iki gün sonra- Yemen ve Libya) Kahire'de ivedi bir toplantıya çağırılmıştı. Bu çağırmanın yapılmasının ertesi günü iki delegasyon arasında son resmi Türk-Lübnan görüşmeleri olmuştu²⁰. Lübnan heyetine Başbakan Sâlah

¹⁸ Şam'da benim tuttuğum görüşme tutanağının metni Türkiye Dışişleri Bakanlığı Arşiv, Bağdat Paktna dosyası.

¹⁹ Bu Andlaşmanın İngilizce metni (Treaty of joint Defense of Arab Countries) için bkz. Middle East Journal, No. 6 (Spring 1952), USA.

²⁰ Berut'ta benim tuttuğum görüşme tutanağı, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Bağdat Paktna dosyası.

Solh başkanlık ediyordu, ancak Menderes'e daha çok hristiyan Nakkaş muhatap olacaktı. Menderes Lübnanlılara şu mesajı getirmişti: Suriyeliler Arap Birliğinin görüşü belli olmadan bir şey söylemiyorlar. Mısır Türk-Irak andlaşmasına karşı bir kampanya başlattı. Bu haksızdır. Türkiye ile Irak tehlikenin ağzında bulunan iki komşudur. Savunmaları için bir Pakt yapılacaktır. Sovyet tehlikesi Suriye için de geçerlidir. Suriye bir saldırı olsa kendi başına ne yapabilir? Türkiye ayrıca Filistin mültecileri içinde Araplara yardımcı olmaya hazırdır. Nakkaş şöyle konuşmuştu: Türk-Irak andlaşması hem Araplar için, hem de Ortadoğu'nun güvenlik bakımından iyi olabilir. Lübnan Arap Birliğine her zaman bağlı kaldı, ama konusunda olumsuz bir tutum içindeki bu birliğin -İsrail'e karşı boykotlar dışında bir yararını görmedi. Şimdi Kahire'ye çağrıldık. Biz Arap Birliğinden onay almadıkça Türk-Irak Paktına katılamayız. Ama, Mısır'ın hakemliğini de kabul edemeyiz. Menderes bunun üzerine Arap Birliğinin onayı zorunluğunu anlamadığını, örneğin Türkiye'nin de bir NATO üyesi olduğunu, ama Ortadoğu içinde NATO'ya sormadan bildiği gibi hareket ettiğini, zaten Türk-Irak Paktının Arap Birliği Andlaşmalarına ters düşmediğini anlatmıştı.

Menderes, Berut'ta yayımlanacak resmi bildirisinin Bağdat Bildirisine ters düşmemesini istemişti. Ancak, Nakkaş Kahire toplantısı öncesinde Mısır'dan çekindiğinden, buna yanaşmamıştı. Bildiri olmayacaktı. Nakkaş bir açıklama yaparak, asıl konuya değinmeden, Türkiye, Lübnan ve öbür Arap devletleri arasında ilişkilerin güçlendirilmesi için görüşmelerin sürdürüleceğini bildirmişti. Menderes ise yaptığı basın toplantısında, Lübnan hükümetinin etkin bir Ortadoğu savunma örgütü kurulması yanlısı olmakla birlikte, Arap Birliğinin onayı olmadan böyle bir sisteme katılmayacağını bildirdiğini açıklamıştı.

Başbakan Nâsır'ın çağrısı üzerine 1950 Arap Ortak Savunma Paktı üyesi devletlerin Başbakanları ve Dışişleri Bakanlarının toplantısından-ki Nuri Said hasta olduğunu ileri sürerek Kahire'ye gitmemiş, Irak'ın eski başbakanlarından Fadıl Cemali'yi göndermişti-bir gün önce yani 21 ocakta Menderes Ankara'da yaptığı bir açıklamada, Bağdat Bildirisi üzerinde Arap kamuoyunu aydınlatmak üzere şunları belirtmişti: Geçen eylül başlarında Mısır hükümetine bir mesaj göndermiş ve Mısırlılara duyduğumuz güven ve sevgi içinde, iki tarafın başbakanlarının buluşmasını önermiştim. Sayın Nâsır Türkiye'ye gelirse bundan onur duyacağımızı, bunu istemezse, benim Mısır'da ya da bir başka dost ülkede kendisiyle görüşmeye hazır olduğumu bildirmiştim. Ama bu önerim, sonunda, kabul edilmedi.

Aslında, Türk-İrak Bildirisi Ortadoğu'yu içerden ve dışardan gelebilecek saldırılara tüm Arap ülkeleriyle birlikte karşı koymak amacını güdüyor. Arap Birliğine karşı hiç bir tarafı yoktur. Tersine, BM ilkelerine uygundur ve Filistin konusunda BM kararlarının yardımcı olacaktır. Bu girişim yeni bir şey değildir, çöktan beri Arap ülkelerine anlatılmaktadır.

Menderes'in bu açıklaması 22 ocakta Arap ülkeleri basınında yer almıştı. Buna karşılık olarak Nâsır da bir açıklama yapmıştı. Söyledikleri kısaca şunlardı: Irak Arap Birliğine ihanet etmiştir. Bağdat Bildirisi Arap Birliğine bir darbedir. Bu Pakt yapılıp da Irak'a bir saldırı olsa, tüm Arap ülkeleri de savaşa sürüklenebilir. Irak, Amerikan ve İngiliz yardımı ile güvenliğini zaten sağladığına göre, Türkiye ile bir ittifak yapmasına gerek yoktu.

22-23 Ocak günleri Kahire toplantısında konuşulanlar üzerinde Ankara'da Dışişleri Bakanlığınca elde edilen bilgiler²¹ şunlardı:Nâsır, Arap Birliği üyesi bir devletin yapacağı herhangi bir askersel paktın Arap Birliği Yasası ve 1950 Arap Savunma Paktına aykırı olacağını bildiriyor ve Irak'ın Türkiye ile bir Pakt yapma kararı nedeniyle mahkûm edilmesini istiyordu. Yapdığı konuşmada muhataplarını etkilemek için şu duygusal sözleri söyleyecekti: "Arap gerdanlığı parçalansa ve tüm parçaları etrafa dağılsa, Arap ülkeleri Batı ve Türkiye'nin kölesi olsa bile, Mısır Arap çıkarlarının şampiyonluğunu yapmaya devam edecektir. Bağımsızlığımızı korumalı ve bunu herhangi bir Pakta girmeden gerçekleştirmeliyiz. Arap milliyetçiliği düşüncesinden vazgeçtiğimiz takdirde, bir kaç yüz yıl daha yabancıların sömürgesi olmaya devam ederiz²².

Ancak Suriye, Lübnan ve Ürdün Irak'ı mahkûm edecek böyle bir karara yanaşmamıştı. Irak temsilcisi de, Bağdat Bildirisinin daha iyi incelenip anlaşılması için önce Dışişleri Bakanlarının toplanmasını, onların hazırlayacağı raporun şubatta Başbakanların yeni bir toplantısında ele alınmasını önermişti. Bu öneri de kabul edilmemiş, sonuçta bir ortak bildiri yayımlanmaksızın ve kesin bir karar alınmaksızın, Lübnan Başbakanı Solh, Suriye ve Ürdün Dışişleri Bakanları ile Mısır Enformasyon Bakanı Binbaşı Salem'den oluşan bu heyetin Bağdat'a gidip bir uzlaşma bulması kararlaştırılmıştı. Ama 31 ocak-2 şubatta yapılan bu Bağdat toplantısından da bir şey çıkmayacaktı. Herhalde Nâsır Türk-İrak Paktının 24 Şubatta imzalanmasını önleyemeyecekti, ancak ona herhangi bir Arap ülkesinin

²¹ Türkiye Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Bağdat Paktı dosyası.

²² Heykel, aynı.

katılmasına engel olmuştu. Şimdi bütün gücüyle Bağdat Paktına karşı vereceği savaşında öbür Arap ülkelerini etrafında toplayıp onlara kendi liderliğini kabul ettirmeğe çalışacaktı.

Suriye Meclisinde Sosyalistlerin muhalefeti ve Fransızlara yakınlığı ile bilinen Halid El-Azm ve Suudi Arabistan'dan para aldığı söylenen kimi politikacıların manevralarıyla Huri hükümeti düşürülmüştü. Şubatta yapılan yeni seçimler sonunda Sabri El-Assali hükümeti kurulmuştu. Bu koalisyon hükümetinde Halid El-Azm Dışişleri ve Milli Savunma Bakanı olmuştu. Artık Suriye Mısır'a yaklaşıyordu. Arap Savunma Paktının dışında hiçbir Pakta katılmamak kararında idi. Bunun üzerine Şam'a gelen Enformasyon Bakanı Binbaşı Salâh Salem ile biri Mısır-Suriye, ikincisi Mısır-Suudi Arabistan arasında dayanışmayı öngören, Ortak Bildiriler yayımlanmıştı. Bunlar ekim ayında yapılacak birer ittifaka temel olacaktı. Böylece Suriye Mısır'ın yanında Bağdat Paktına karşı bir tutum içine girecekti. Bu tutum 1957'de Türkiye ile Suriye arasında, Sovyetler Birliği ve ABD'nin de işe karışmasıyla, tehlikeli boyutlara ulaşan bir bunalım yaratacaktı. Ertesi yıl Suriye-Mısır ittifakı 1958'de bir birliğe (Birleşik Arap Cumhuriyeti) dönüşecekti. Buna karşı Irak ile Ürdün de bir federasyon içinde birleşecekti. Ancak Irak-Ürdün Federasyonu 1958 Irak Devrimi üzerine yıkılacak, Birleşik Arap Cumhuriyeti de 1961'de Suriye'nin birlikten ayrılma kararıyla yok olacaktı.

Lübnan ve Ürdün'ün Bağdat Paktına katılması olasılığına gelince: Lübnan'da başta Cumhurbaşkanı Chamoun olmak üzere, hristiyan Maruniler Amerika ve İngiltere'nin desteğine sahip bu Pakta sempati ile bakıyor, ama Nâsır'ın kışkırtmalarından kaygı duyuyorlardı. Hükümet böyle karışık bir ortamda, Lübnan'ın araplararası işlerde geleneksel tarafsız tutumunu korumayı yeğlemiş, Bağdat Paktına katılmak istememişti. Ürdün'de ise, hükümet bir yandan Irak ile Hâşimi hanedanına dayanan akrabalığını, öte yandan İngiltere ile iyi ilişkileri gözönünde tutuyor, dolayısıyla Irak'a yakınlık duyuyordu. Ancak Nâsır'ın Ürdün'deki Filistin'lileri tehlikeli biçimde kışkırtması onu derinden kaygılandırıyor bu yüzden İngiltere ve Türkiye'nin ona Bağdat Paktına katılması çağrılarını kabul etmek yürekliliğini gösteremiyordu. Nitekim, 1955 kasım başlarında Ürdün'ü ziyaret eden Türkiye Cumhurbaşkanı Bayar'ın orada: "Bir gün Ürdün haksız saldırıya uğrarsa Türk ordusunun onun yardımına gelmesine kimse şaşırmasın" demesi belki moral verici idi, ama bu Nâsır'ın Ürdün'de Türkiye'ye karşı olaylar çıkarmasına neden olacaktı. Böyle bir durumda Ürdün hükümeti tarafsız tutumunu sürdürecekti.

Paktın 24 şubatta imzası üzerine Büyük Devletlerin tutumu şöyle olmuştu: Amerika BD Dışişleri Bakanlığı 25 şubatta yayımladığı bir bildiri-
de, Paktı Ortadoğu'da komünist tehlikesinin varlığının ve Türkiye ile Irak'ın buna karşı önlem almaktaki kararlılığının göstergesi olarak tanımlamıştı. İngiltere çok memnundu. Basın genellikle paktı övüyordu. Buna karşılık Sovyetler Birliği pakta açıkca cephe almış, bölgede kendi etkisi altındaki gizli güçleri pakta karşı harekete geçirmişti. Bu üç büyük devletin tutumları normaldi.

Fransa'nın Bağdat Paktı karşısındaki tutumu genellikle olumsuzdu. Bağdat Paktının hazırlanışına Fransa çağrılmamış, hatta ona bilgi de verilmemişti. 1954 kasımında başlayan Cezayir içsavaşı Fransa'nın başında büyük bir sorundu. Bu sorun yüzünden Arap devletleri, özellikle Mısır ile arası açılmıştı. Fransız Hükümeti Bağdat Paktının Ortadoğu'da anglo-saksonların etkinliğini artıracaklarını düşünerek ona kuşku ile bakıyordu. En azından kendi etki alanı saydığı Suriye ve Lübnan'ın Bağdat Paktına kaymasından kaygı duyuyordu. Fransız basını Türk hükümetini "pactomanie" ile damgalıyordu. 12 ocak 1954 Bağdat Bildirisi yayımlanınca Suriye ve Lübnan'ı böyle bir paktan uzak durmaları için uyarıyordu. Ayrıca Suriye Meclisinde ağırlığı olan Halid El-Azm yoluyla partilerarası dengeleri etkilemiş, hatta Pakta karşı Suriye'de girişilen gösterileri hoş karşılamıştı.

Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Saint-Hardouin 22 nisan 1955 günü Başbakan (ve Dışişleri Bakanı) Menderes'e yaptığı bir ziyarette, Bağdat Paktı konusunu Menderes açmış ve ona şunları bildirmişti²³:

Komünist tehlikesine karşı Ortadoğu'nun güvenliği için MEDO yürümemişti. Bağdat Paktını ABD ve İngiltere ile işbirliği içinde gerçekleştirdik. Amacı sizin de benimsediğiniz amaçtır. Pakt işinde bize acele ettiğimiz söylendi; biraz beklese idiniz, Arap ülkelerindeki heyecan ve ters tepkiler olmazdı, denildi. Kimi Arap hükümetleri sert tepkiler gösterdi. Ama bunlar bizi yolumuzdan alıkoyamazdı. Pakta karşı olumsuz davranışlardan biri de iki ay önce Suriye'de iktidara geçen yeni hükümetten geldi. Ürdün ise bize daha anlayışlı kaldı. Fransa'nın Pakt karşısındaki tutumu farklı olsa idi, Suriye belki ona katılırdı. Fransız hükümetinin çekimser, hatta pakta cephe almayı özendirici biçimde davrandığı izlenimi doğuyor. Buna müttefik olarak üzülüyoruz. Aslında bu dava toplu güvenlik davası olduğundan Fransa'nın da davasıdır. Dışişlerinin Bağdat Paktı üzerinde Arap ülkele-

²³ Menderes'in Fransa Büyükelçisi ile görüşmesi tutanağı, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Bağdat Paktı Dosyası.

rindeki Büyükelçilerinize 1955 mart ayında gönderdiği yönergeden bize de bilgi verilmişti. Yönerge temsilcilerinize duruma göre davranış serbestisi taniyordu. Gördük ki, kimi temsilcileriniz bize karşı girişimler yaptılar. Fransa'nın Suriye'nin bağımsızlığına önem vermesi normaldir. Ama Bağdat Paktının Suriye'nin bağımsızlığına karşı hiç bir yanı yoktur. Tersine onu güçlendirici niteliktedir. En az Fransa kadar biz de bağımsız ve güçlü bir Suriye isteriz. Dileğimiz onun toplu güvenlik davasına katılmasından ibarettir. Katılırsa bağımsızlığı güçlenecektir. Cezayir bağımsızlığı için biz bunu açıkca göstermeyip sorunun anlaşarak çözülmesi yanlısı çıktıysak, bu Fransa ile NATO çerçevesindeki dayanışmamızı bozmamak için olmuştur. Oysa Fransa'nın Suriye'de bize karşı tutumu NATO dayanışması ve toplu güvenlik ilkesinin özüne uygun değildir. Şimdi hazırlığı yapılan Mısır-Suriye Paktı gerçekleşse bile böyle bir Pakt yaşamaz. Suriye Bağdat Paktı devletlerinin komşusudur. Mısır uzak ve güçsüzdür.

Fransa Büyükelçisi bu bilgi ve görüşleri Paris'e iletceğini söylemiş, tartışmadan kaçınmış, sadece "eğer şu güne değin bir Mısır-Suriye ittifakı yapılmamışsa, bunun nedeni Fransa'nın Suriye'ye makul davranışları özendirici uyarılarının etkisidir" demiştir. Menderes bundan memnun olmuştur. Fransız gazetelerinin Bağdat Paktı aleyhindeki yazılarına değinilince Büyükelçi bunların hükümetini bağlamadığını, nitekim Türk basının da Kuzey Afrika sorunlarında Fransa'ya yönelttiği eleştirilerin Türk hükümetini bağlamadığını söylemiştir. Görüşme Menderes'in Fransız hükümetinin Suriye politikasını düzeltmesi dileği ile sona ermişti.

Fransa'nın Suriye ve Lübnan için duyarlılığı gene sürecek, ancak bu ülkeler giderek daha başka büyük devletlerin etki alanına girecekti.

İsrail'e gelince: Bağdat Paktının kuruluşundan İsrail'de derin bir kaygı duyulmuştu. Çünkü ABD ve İngiltere'nin desteğine sahip bu Pakta Arapların alınmasına çalışılıyordu. Paktın imzalanışından iki gün sonra, 26 şubatta İsrail hükümetinin yaptığı bir açıklamada, Pakt'da saldırı ve saldırı tehdidinden söz edilmeyişi eleştirilmiş ve Nuri Said ile Menderes arasında, Filistin konusunda Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanmasına ilişkin Mektubun İsrail için düşmanca bir bağıt olduğu vurgulanmıştı. İsrail, çok geçmeden, 17 martta, Ankara'daki elçiliği aracılığı ile Dışişleri Bakanlığına bu konuda bir nota²⁴ vermişti. Notada ileri sürülen görüşler şöyle özetlenebilir:

²⁴ İsrail'in Türkiye'ye 17 Mart 1955 günlü notası ve aynı gün Türkiye Dışişleri Bakanlığının yanıtının fransızca metinleri, Dışişleri Arşivi, Bağdat Paktı dosyası.

Türkiye ile İsrail arasında ilişkiler şimdiye dek dostça gelişmiştir. Şimdi durum değişiyor. Türkiye Arapların uzlaşmaz tutumunu desteklememeli ve Ortadoğu'da "statu quo" ve güç dengesi bozulmamalıdır. Dışişleri Bakanı Köprülü 30 kasım 1954'de AFP ajansına yaptığı bir açıklamada, Türkiye'nin Araplarla İsrail arasındaki uyumsuzlukta hiç birine karşı düşmanca bir tutum içine girmeyeceğini, dolayısıyla Türkiye'nin Araplarla dostluk ve işbirliğinin onun İsrail'e karşı politikasını değiştirmeyeceğini ve BM çerçevesinde de bunun böyle kalacağını söylemiştir. Ayrıca Arapların tehdit ve saldırıdan vazgeçmeleri ve uyumsuzlukların barışçı yoldan çözümünü zımnen kabul etmelerinin bir Türk-Arap anlaşması için zorunlu koşul olacağını belirtmişti. İsrail bu güvenceleri çok iyi karşılamıştı. Ama 12 ocak 1955 Bağdat Bildirisi İsrail'de kaygı uyandırdı. Bildiride BM Yasasının 2. maddesinde belirlenen ve genellikle ittifak anlaşmalarında (1949 NATO, 1954 Üçlü Balkan İttifakı gibi) yer alan saldırı tehdidinden vazgeçilmesi, ya da uyumsuzlukların barışçı yollardan çözümü ile ilgili ilkeler bildiride yer almamaktadır. Öte yandan İsrail ile Arap devletleri arasında 1949 Silâh Bırakışımı Sözleşmeleri ile ortaya konulan "statu quo" var iken, BM'in 1947 Filistin'in bölünmesi kararı artık geçerliliğini yitirmiştir. Eğer Bildiride bu karar düşünülmüşse, Arap revizyonizmine yol açıyor demektir. Bunun gibi, Bağdat Bildirisinde Ortadoğu bölgesi dışından ve içinden gelecek bir saldırı durumunda Türkiye'nin Irak'a yardımı öngörülüyor ki, eğer bununla İsrail'den gelebilecek saldırı da anlaşılıyorsa, Araplar İsrail'in varlığını bile bir saldırı saydıklarından, tehlikeli bir yol açılıyor, demektir. İşte bu düşüncelerle, İsrail Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Sharett 25 ocakta Telaviv'deki elçimize hükümetimizin kaygılarını ilettiler. 27 ocakta Ankara'daki Elçimiz Fisher de Başbakan Menderes ile görüşerek görüşümüzü sundu. O da Elçimize bizim kaygımız için bir neden olmadığı güvencesini verdi. Oysa, 24 şubatta imzalanan Bağdat Paktı bizim kaygılarımızın temelindeki durumu düzeltmedi, tersine artırdı. Gerçekten Pakt'da, "Kuvvet kullanımını ve Kuvvet tehdidini" önleyici bir hüküm yok. Üstelik ekli Mektupta Filistin ile ilgili BM kararlarının uygulanması için işbirliği öngörülüyor. Bunlar Arapların aşırı savlarını destekleyici etki yapabilir. Ankara İsrail ile önceden danışmalarda bulunabilirdi. Bu durumda İsrail Türkiye'den BM kararlarının uygulanması konusunda Irak ile sıkı işbirliğinin kapsamını sormak ve Pakt'da İsrail'in ülke bütünlüğü ve bağımsızlığına karşı bir hüküm bulunmadığı güvencesinin verilmesini istemektedir.

Bu notaya Bakanlığın verdiği yanıtta özellikle şunlar belirtilmişti:

27 Ocak 1955'de Menderes İsrail Elçisine Türkiye'nin, savunma niteliğini aşacak hiç bir pakt yapmak niyetinde olmadığını ve Türkiye'nin

hiç bir devlete karşı saldırgan niyetler beslemediğini bildirmişti. Pakt'da BM yasasının sözkonusu maddesindeki ilkelere yollama yapılmamış ise bu sadece biçimsel bir şeydir. Paktın üçüncü maddesinde sözkonusu olan "uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözümü"nden imzacılar arasındaki uyuşmazlıklar anlaşılmaktadır. İsrail bunu belki yanlış yorumlayıp onların dışındaki uyuşmazlıkların bu hüküm kapsamına girmediği sonucunu çıkarmıştır. Ek Mektuba gelince, bu Araplara yapılmış bir ödün değildir. Türkiye Ortadoğu'da hakça bir barış ve istikrardan yanadır. Ancak, Filistin ile ilgili BM kararlarının artık geçersiz olduğu yolundaki İsrail görüşüne katılmıyoruz. Bu tutumumuz zaten biliniyor. Kararların gerçekçi ve hakgözetir biçimde uygulanması yanlısıyız. Öte yandan, İsrail'in bir Ortadoğu devleti olarak, kuşkusuz paktın saldırıya karşı koruyucu niteliği ile ilgilenmesi düşünülebilir. Ama İsrail'in Araplarla uyuşmazlığı nedeniyle, bugün için onun pakta alınması sözkonusu değildir. Önceden danışma konusuna gelince, Pakta İsrail ile ilgili yükümlülükler üstlenilmemiştir ki, onunla önceden danışmalar yapılsın. Ama Paktın niteliği üzerinde zamanında İsrail'e bilgi verilmiştir. Durum böyle olunca, Türkiye'nin İsrail ile dostluğuna bağlı kaldığı gerçeği ortaya çıkar. Onun bu politikası değişmemiştir.

Türkiye'nin bu açıklamaları üzerine İsrail az çok tatmin olmuştu. Ancak Bağdat Paktına Irak'tan başka Arap devletlerinin katılması durumunda Türkiye'nin daha çok Araplara kayması olasılığından kaygı duyuyordu. 1959'da Irak Paktan ayrılınca bu kaygıları yok olacaktır.

BAĞDAT PAKTININ ÜÇ YILLIK YAŞAMI (1955-1958) VE MERKEZ ANDLAŞMA ÖRGÜTÜNE (CENTO) DÖNÜŞMESİ (1959)

1955 yılı içinde İngiltere, Pakistan ve İran Pakta katılmıştı, ama şimdilik başka bir katılma olmayacağı da anlaşılmıştı. Bunun üzerine Başbakanlar düzeyinde ilk toplantı 21-22 Kasım 1955'de Bağdat'ta yapılmıştır. Nuri Said başkanlığındaki Konseyin bu açılış toplantısına Türkiye adına Menderes, İngiltere adına Macmillan, İran adına Âlâ ve Pakistan adına Muhammed Ali katılıyordu. ABD, daha önceden kararlaştırıldığı üzere, Pakt ile sürekli nitelikte bir bağlantı düzenlenmesi (permanent liasion) çerçevesinde, Konseyde Bağdat'taki Amerikan Büyükelçisi Gallman ve Askersel Komitede Amiral Cassady, "gözlemci" sıfatıyla, hazır bulundurmıştır.

Sonuç Bildirisinde²⁵ Paktın öngördüğü biçimde İngiltere-İrak özel anlaşmasının yapıldığı not edilmiş; Paktın amaçları anımsatılmış; dünyadaki siyasal durumun gözden geçirildiği açıklanmıştır. Konsey gene bildiride açıklandığı üzere, Örgütün çalışma düzenini de toplantıda belirlemiştir: Sürekli niteliği olan Konseyin Bakanlar toplantısı olağan olarak yılda bir kez yapılacaktır. Irak 1956 sonuna dek Konsey başkanlığı yapacak; ondan sonra başkanlık İngilizce alfabe sırasına göre öbür üyelerce yürütülecektir. Örgütün Merkezi Bağdat olacaktır. Her Hükümet Paktın Merkezinde Büyükelçi düzeyinde bir yardımcı temsilci (ki pratikte Bağdat'daki Büyükelçiler) bulunduracaktır. Bağdat'ta sürekli bir Sekreterlik kurulacaktır. Kurulan Sürekli Askersel Komitenin üyeleri genelkurmay başkanları olacaktır. Kurulan Ekonomik Komite bölgede ortak çıkarlar doğrultusunda çalışılacaktır; İngiltere'nin 5 milyon Sterlin altın yardımına ve ayrıca ABD yardımlarına teşekkür edilmiştir; Atom enerjisi alanında projeler yapılacaktır.

Konseyin ikinci toplantısı 16-19 nisan 1956'da Tahran'da gene başkanlar düzeyinde yapılmış, dışişleri bakanları da hazır bulunmuştur. İngiltere ise sadece Savunma Bakanı tarafından temsil edilmiştir. ABD adına bu kez de Dışişleri Bakanı yardımcısı Handerson'un başkanlığındaki bir gözlemciler heyeti katılmıştır. Bu durum ABD'nin Pakta üye olma niyetini taşımadığını göstermiş ve dört bölge hükümetinde düş kırıklığı yaratmıştı. Bununla birlikte, ABD'nin gerek Ekonomik Komiteye, gerek komünistlerin yıkıcı eylemlerini önlemek üzere, bu toplantıda kurulması kararlaştırılan "Yıkıcı Eylemlerle Savaşım Komitesi"ne üye olması, ayrıca Askersel Komitenin Bağdat'taki sürekli karargâhına bir askersel bağlantı (liasion) grubu yollamayı kabulü Konseyi teselli etmişti.

Toplantıda dünyada gerginliğin sürmesine değinilmiş, bölgede gerginlik konusu Filistin ve Keşmir sorunlarının ivedilikle çözümü gereği vurgulanmıştı. Ekonomik ve Teknik İşbirliği, bu arada Fırat ve Dicle suları, ticaretin artırılması sorunları ele alınmıştır.

Konseyin üçüncü toplantısının 1957 başlarında Karacı'de yapılması beklenirken, Mısır'ın Süveyş Kanalı Kumpanyasını millileştirilmesi üzerine, 29 ekim 1956'da Kanal Savaşı patlak verince Pakt ilişkilerinde beklen-

²⁵ Paktın Konsey toplantıları sonunda yayımlanan bildirilerin türkçe metinleri için bkz. Ayın Tarihi yayımlanan bildirilerinin türkçe metinleri için bkz. Ayın Tarihi koleksiyonu, Basın-Yayın Genel Müdürlüğü; İngilizce asılları için ise Department of State Bulletin, Vaşington.

medik bir bunalım ortaya çıkmıştı. Çünkü üyelerden biri (İngiltere), Fransa ile birlikte, İsrail'in Mısır'a saldırısından hemen sonra Kanal bölgesine, meşru bir gerekçe yok iken, asker çıkarmıştı. Irak, İngiltere'nin bir müttefiki olarak Arap dünyası, özellikle Mısır önünde çok zor bir duruma düşmüştü. Bu durum üzerine Bağdat Paktının dört bölge devleti İngiltere'yi çağırmaksızın, derhal olağanüstü bir toplantı düzenlemiştir. Konsey başkanlığı İran'da bulunduğu için toplantı gene Başbakanlar (ve Dışişleri Bakanları) düzeyinde Tahran'da yapılmış ve 7 kısımda şu kararlar alınmıştır: İsrail'in Mısır'a saldırısı haksızdır; İsrail kuvvetleri ateşkes çizgisine çekilmelidir; ABD'nin bu savaşta BM'in tutumunu destekleyen davranışı yararlı olmuştur; İngilizler ve Fransızlar da derhal Mısır'dan çekilmelidir; Mısır egemenliğine saygı göstermelidir; İsrail-Arap uyuşmazlığı BM kararlarına uygun biçimde çözüme bağlanmalıdır; Süveyş Kanalı sorunu BM gözetiminde Mısır ile yapılacak görüşmelerle çözümlenmelidir; Mısır'ın egemenliği korunmak koşuluyla, Süveyş Kanalı seyrisfer serbestliği sağlanmalıdır.

Bu arada Arap Birliği ülkeleri başbakanlarının 16 kısımda Beirut'ta yaptıkları toplantıda Kanal saldırısı ile ilgili daha ileri istekler ortaya atılınca, Irak'ın önerisi üzerine, Bağdat Paktının dört üyesi 23 kısımda Bağdat'ta yeni bir olağanüstü toplantı yapmış ve, Beirut'ta yayımlanan bildirinin genel anlatımının "kendi görüşleriyle uyum içinde" olduğunu açıklamıştır.

Türkiye bu hava içinde, İsrail'i tanıyan tek İslam ülkesi sıfatıyla, kendisini Araplar karşısında zor durumda görerek 26 kısımda Telaviv'deki Elçisini geri çektiğini, orada sadece bir işgüder bıraktığını açıklamıştır ki, bu durum günümüze dek sürececektir.

Süveyş bunalımı BM çerçevesinde "statu quo ante" temeline dayandırılarak ve barış sağlanmıştı. Ancak İngiltere ve Fransa Ortadoğu'da etkinliklerin hayli yitirmişti. Mısır İngiltere ile 1954 Kanal Andlaşmasına 1 Ocak 1957'de son vermişti. İngiltere'nin ABD ile ilişkileri sarsılmıştı. Ayrıca Bağdat Pakti içinde saygınlığı azalmıştı. Bu durumda İngiltere 1970'li yıllarda-Kıbrıs dışında-Ortadoğu'daki üs ve tesislerini terkedecek ve sorumluluklarını ABD'ye bırakacaktı.

Süveyş bunalımında Mısır'ı destekleyen ve onun yanında savaşacak gönüllüler yollamak tehdidinde bulunan Sovyetler Birliğinin Mısır ve Suriye'de prestiji çok yükselmişti. İşte bu durumun ileride Ortadoğu ülkelerine karşı komünist nitelikli saldırılara geçilmesi olasılığını hesaba katan

ABD, "Eisenhower Doktrini" adını alan bir güvence oluşturmuştu. Başkan Eisenhower'ın 5 ocak 1957'de Kongre'ye sunduğu mesajda önerilen bu güvence Kongrede 9 martta bir Ortak Kararla (Joint Resolution) olarak kabul edilmişti²⁶. Metni ekli Belge II olarak aşağıda verilen bu kararda şunlar ortaya konuluyordu: ABD Ortadoğu ülkelerinin ve ülke gruplarının bağımsızlıklarını korumağa yararlı olacak ekonomik durumlarını geliştirici yardım yapmağa hazırdır. Bu ülkeler, uluslararası komünizmin kontrolündeki ülkelerden gelecek bir saldırıya karşı yardım isterlerse, ABD-imzaladığı andlaşmalar ve anayasanın sınırları içinde- sözkonusu ülkelerin savunması için silâhlı kuvvetlerini kullanmağa hazırdır. İlgili devletlere bu amaçlarla ekonomik ve askersel yardım için 1957 bütçesine 200 milyon dolar konulmuştur. Bu plan çerçevesine hangi Ortadoğu devletlerinin girebileceği konusu ABD yönetiminin 12 martta temaslar için bölgeye gönderdiği özel temsilci J.Richards'ın uğradığı ülkelerden belli olmuştu. Bunlar Libya, Türkiye, Lübnan, İran, Pakistan, Afganistan, Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Habeşistan, Sudan, Yunanistan, İsrail, Tunus ve Fas idi. ABD'ye karşı olumsuz tutumları nedeniyle Mısır ve Suriye ile İngiltere'nin etkisindeki Ürdün ziyaret edilmiyordu. Aslında Türkiye ve Yunanistan gibi NATO ülkeleri için yeni bir güvenceye gerek yoktu. Ancak onlarla da, bölge devletleri olarak danışma yapılması düşünölmüştü.

Eisenhower planı Sovyetler Birliğinin Ortadoğu'daki olası etki ve girişimlerini frenleyecek nitelikte idi. Plan çerçevesinde ABD'nin harekete geçişi, 1958'de Irak'ta hükümet darbesi üzerine, Lübnan ve Ürdün'de ortaya çıkan olayların bastırılmasında görülecekti. Aslında bu olaylar komünistlerin değil, Nâsır'ın kıskırtmasıyla çıkmıştı.

Süveyş Savaşının Bağdat Paktının dört bölge devletinde uyandırdığı kaygılar Eisenhower planının açıklanmasıyla biraz olsun yatışmıştı. Dört devlet Başbakanları hemen Ankara'da toplanmış ve 21 ocak 1957'de yayımladıkları bir bildiri de Eisenhower planını sevinçle karşıladıklarını açıklamıştı.

İngiltereye gelince: ABD, Süveyş Savaşında bu devlete (ve Fransa'ya) karşı bir tutum içine girdiğinden beri iki anglo-sakson ülkesinin ilişkileri soğumuştur. Şimdi ABD, İngiltere'yi bir kenara bırakarak, Eisenhower Planı ile Ortadoğu'da önemli bir girişime geçmişti. Güvenlik ve ekonomik

²⁶ ABD kongresinin bu Ortak Kararının İngilizce metni "Documents of American Foreign Relations, Council on Foreign Relations", N.Y.1958, Doc. No.55'den alınarak bu maddenin sonuna eklenmiştir (Ek II).

yardım işlerinde tek başına hareket ediyor, Ortadoğu'da yalnız kendi etkinliğinin yerleşmesini istiyordu. Böyle bir girişim İngiltere'nin bu bölgeden uzaklaştırılması sonucunu verebilirdi. O nedenle İngiliz hükümeti ABD planını soğuk karşılamıştı. Hatta henüz etkisi altındaki Ürdün'ü plandan uzak tutmağa çalışacak, ama başarılı olmayacaktı.

Bağdat Parkı 3. olağan konsey toplantısını 3-6 haziran 1957'de Karacşi'de yapmıştı. İngiltere de buna çağrılmıştı. ABD gözlemci heyetinin başında gene Henderson vardı. Toplantıda son gelişmeler gözden geçirilmiş, Eisenhower Doktrininin desteklendiği yeniden belirtilmişti. Toplantıda ABD Paktın Askersel Komitesine üye olmuştu. Bölge devletleri arasında kara ve demiryolları ile iletişim bağı projeleri için ABD 17 milyon 750 bin Dolar, İngiltere de 1 milyon İngiliz Lirası yardım yapmağı kabul etmişti.

Konseyin 27-30 Ocak 1958'de Ankara'da yapılan 4. olağan toplantısında ABD gözlemci heyetine bizzat Dışişleri Bakanı Dulles başkanlık ediyordu. Konseyde Menderes, Nuri Said, yeni İran Başbakanı İkbal, yeni Pakistan Başbakanı Firuz Han Nuri, İngiliz Dışişleri Bakanı Salweyn Lyod biraraya gelmişlerdi. Toplantıda komünist tehdit ve taktiklerinin Paktın değerini ortaya çıkardığı, 1957 sonbaharında Türkiye-Suriye bunalımında girişilen oyunların Türkiye'nin soğukkanlı cesaretiyle bozulduğu not edilmişti. Teknik işbirliğinin çeşitli katkularla geliştirileceği belli olmuştu. Daha da önemlisi, 1957 sonbaharında Bağdat'ta Pakt merkezinde, askersel işbirliği alanında kurulan Planlama Örgütünce (Combined Military Planning Organization) savunma planlama işlerine girişildiğinin saptanması olmuştur. Bu örgütte ABD ile sıkı bir işbirliği kurulmuştu. 1958 yılı için bu örgütün başına Türk generali Akalin, yardımcılığına da Amerikan generali Campbell getirilmişti. Böylece ABD Askersel Komite çerçevesinde entegre bir sistemin içine girmişti.

Buna karşın Askersel Komite çerçevesinde girişilen işbirliği hiç bir zaman NATO'daki gibi bir ortak komutanlık kurulması, barış zamanından başlayarak üye devletlerin silâhlı güçlerinin tümü ya da bir bölümünün bu komutanlık emrine verilmesi, bölgede belirli zamanlarda askersel manevra ve tatbikatlar düzenlenmesi, silâh ve gereç standardizasyonu gibi bir düzeye çıkmamıştır. Çalışmalar, genellikle, bilgi alışverişi ya da saldırının gelebileceği yerler, saldırı durumlarında ne gibi önlemler alınabileceği konularında yani savunma planlaması alanında inceleme ve danışmalar olarak yürütülüyordu. Bölge devletlerinin en çok düşündüğü nokta silâh ve gereç gereksinimlerini ABD temsilcilerine iletmek oluyordu. Şunu da be-

lirtelim ki, Sovyetler Birliğinin güneyinde uzanan binlerce kilometrelik bir alanda, askersel hazırlıkları zaten yetersiz olan bu ülkeler güçlerinin ortak bir komutanlığa bağlanması kolay değildi. Böyle bir komutanlığı ABD düşünmediği gibi, Türkiye de istemiyordu. Çünkü, Türkiye, bir NATO üyesi olarak, silâhli güçlerinin büyük bölümünü bu ittifakın emrinde tutuyordu. Böyle olunca, Bağdat Paktı (sonra CENTO) emrine ayrı güç vermesi kolay değildi. Nitekim, bu konu ele alındığı zaman Türkiye Genelkurmayının görüşü şöyle oluşturulmuştu²⁷:

“Bağdat Paktı bir işbirliği andlaşması olduğuna göre, bu andlaşma çerçevesinde kalırsa, ortadaki karargâh (PMDG yani Sürekli Askersel Savunma Grubu) çalışmaları ile askersel sorunlar çözümlenebilir. Komutanlık kurulması konusu ortaya çıkarsa, Türkiye tarafından bu komutanlığa kuvvet ve alan tahsis edilmemek koşuluyla, öbür üyelerin üzerinde anlaşmaya varacağı bir komutanlık örgütü yeterli görülmektedir”. Genelkurmay daha sonra bu görüşe şöyle bir açıklık getirmiştir: “CENTO’da bir komutanlık kurulması ve bu komutanlığa kuvvet ve alan tahsisi ulusal çıkarlara aykırıdır. Bir ülkenin savunması en iyi biçimde o ülkenin ulusal komutanları tarafından planlanır ve uygulanır. CENTO gibi sadece işbirliğine dayanan bir pakt için eşgüdüm düzeni yeterlidir”.

Süveyş Savaşının yarattığı sarsıntıyı bölge içinden Menderes’in, dışından da Dulles’in çabasıyla henüz atlatan Bağdat Paktı, 14 temmuz 1958 sabahı Bağdat’ta General Abdülkerim Kasım’ın yaptığı kanlı bir hükümet darbesi üzerine yıkılacaktı. Bu darbede genç Kral 2. Faysal, Veliâht (eski Naip) Abdülillâh ve Paktın kurucularından Nuri Said öldürülmüştü. Olaydan çok önce, İstanbul’da 15 temmuzda, Paktın dört bölge devletinin devlet başkanlarının bir toplantısı planlanmıştı. Nitekim İran Şahı Rıza Pehlevi ile Pakistan Cumhurbaşkanı İskender Mirza 14 temmuzda gelmişti. Irak heyeti de beklenirken Bağdat’taki darbe haberi bir şok havası yaratmıştı. Bu durumda, üç devletin başkanları Ankara’da 15-17 temmuz günleri yapılan toplantılarda Bağdat’tan gelen haberleri değerlendirmişti. Bu bir komünist darbesi değildi. Yeni rejimin Sovyetler Birliği ile siyasal ilişkiler kurmak ve Birleşik Arap Cumhuriyeti ile bir savunma paktı yapmak kararına karşın, Batı ile iyi ilişkiler sürdürmek istediği belli olmuştu. Ancak, Irak’ın Bağdat Paktından ayrılacağı da bekleniyordu.

²⁷ Cumhuriyet Gazetesinin 16 ekim 1990 sayısında Em.Hava Korgenerali Şeref Uğur’un “Ortadoğu’da yeni bir Güvenlik Sistemi” başlıklı makalesi.

Toplantıda yeni rejimin şimdilik tanınmaması kararlaştırılmıştı. Bunu özellikle Türkiye istiyordu. Nitekim, Dışişleri Bakanı Zorlu 17 temmuzda "Türkiye için ortada bir Irak-Ürdün Federasyonu vardır. Onun başkanı kral Hüseyin (Ürdün)dir" demişti. Ne var ki, Kral Hüseyin Ürdün'ün akıbeti için bile büyük bir kaygı içindeydi. Bunu bilen Bağdat Paktının üç devlet başkanı 16 temmuzda Ankara'dan, Amman'daki Türkiye Büyükelçisi Mahmut Dikerdem aracılığı ile, kendisine bir mesaj göndererek, İngiltere ve ABD'den hemen yardım istemesini önermişti. İngiltere uçakla ilk kuvvetleri yollayacaktı. Daha sonra, Nâsır Ürdün ve Lübnan halklarına ayaklanma çağrılarını yapınca ABD Lübnan'ı İngiltere'de Ürdün'ü koruyacak askersel yardımlara girişecekti²⁸.

14 temmuzda General Kasım darbesi üzerine (Türkiye'nin Irak'ta askersel müdahalede bulunacağı yolunda söylentiler ve basında haberler çıkmıştı. O sırada Dışişleri sözcülüğü yapıyordum. Soruşturdum, bunların aslı yoktu. Ama yalanlamaya da gerek görülmedi. Gerçi Menderes'in çok sıkı ilişkiler sürdürdüğü Nuri Said'in öldürülmesinden duyduğu derin acı, ayrıca kurulmasında büyük emeği geçen Bağdat Paktının, Irak ayrılınca, ne olacağı konusundaki kaygıları biliniyordu. Ama Irak'a bir müdahaleyi meşru kılacak bir gerekçe yoktu. Bu bir komünist darbesi değildi. Öyle sayılsa da Paktın kalan dört üyesi ve ABD'nin topluca karar vermeleri gerekecekti ki, böyle bir şey sözkonusu olmamıştı.

Ancak çok geçmeden yani Irak rejiminin Doğu ile Batı arasında orta bir yol izleyeceği, hatta Kahire'nin etkisinden uzak duracağı anlaşılmıştı. Böyle olunca, Türkiye de Irak'ı, Bağdat Paktının 31 temmuzda yaptığı Londra toplantısındaki danışmalardan sonra, Paktın öbür üyeleri gibi, tanıyacaktı.

Bağdat Paktı Konseyinin 5. (ve Son) toplantısı 28-29 temmuz 1958'de Londra'da yapılırken ev sahibi Macmillan, ABD gözlemci heyet başkanı Dulles, üç bölge devletinden Menderes, İkbâl ve Firuz Han'ın karşılaştığı sorun, Paktan ayrılacağı anlaşılan Irak'ın ortaya koyduğu boşluk ve Paktın geleceği idi. Beş devlet, Irak'ın kesin kararı ne olursa olsun, Paktın ayakta durmasını istiyordu. Öte yandan Irak darbesinden sonra Lübnan ve Ürdün meşru hükümetlerinin karşılaştığı tehlike üzerine, Lübnan Cumhurbaşkanı Chamoun'un çağrısıyla, 15 temmuz da Lübnan'a Amerikan

²⁸ 16 Temmuzda Bağdat Paktı üç devlet başkanının Ürdün kralına yolladıkları mesajın niteliği ve sonuçları üzerinde ayrıntılar için bkz. Mahmut Dikerdem, "Ortadoğu'da Devrim Yılları" s.183-190.

kuvvetleri ve, Ürdün Kralı Hüseyin'in çağrısıyla da, 18 temmuzda İngiliz kuvvetleri çıkmış bulunuyordu. Londra toplantısında bu gelişmeler de gözden geçirilmişti.

29 temmuzda Londra'da, Sonuç Bildirisiyle birlikte, yayımlanan (Ek belge IV.) Bildirgede (Declaration) Paktın, her zamandan daha güçlü olarak, yaşatılacağı belirtildikten sonra, ABD'nin şu önemli önerisinin kabul edildiği açıklanıyordu: Bağdat Paktının 1. maddesinde öngörüldüğü üzere, ABD Paktın üç bölge devletiyle "özel anlaşmalar" (special agreements) yapacaktır. Böylece Paktın üç bölge devleti kendilerine yöneltilen bu saldırıya karşı ABD'nin kesin güvencesine sahip olacaktır.

Metinleri birbirinin aynı olan bu ikili anlaşmalar 5 mart 1959 günü Bağdat Paktının üç bölge ülkesinin başkentlerinde imzalanmıştır²⁹. Metni Ek III olarak aşağıda verilen bu Anlaşmanın 1. Maddesine göre, bu ülkelerden biri saldırıya uğradığında, ona karşı koyarken ABD, anayasasına uygun biçimde, askersel kuvvetler kullanılması da kapsam içine girmek üzere,gerekli harekete geçecektir. 2. ve 3. maddelerde ABD'nin bu ülkelere askersel ve ekonomik yardımları öngörülmektedir. 4. maddede Londra Bildirgesini imzalayan devletlerle ortak savunma düzenlemeleri konusunda işbirliği yapılacağı yazılıdır.

Aslında, Türkiye gibi bütün sınırları NATO'nun güvencesi altında olan bir NATO devleti için bu anlaşma, onun milli güvenliği bakımından yeni bir şey getirmiş değildi. Ama Ortadoğu güvenliği üzerinde iki ülkenin işbirliğinin vurgulanmış olmasının taraflar için siyasal bir değeri vardı.

Irak Paktan ayrıldığını 24 Mart 1959'da resmen açıklamıştı. Onun Paktan ayrılmasıyla, Pakta bağlı olup yalnız Irak ile Türkiye'yi ilgilendiren Filistin konusundaki Mektup da ortadan kalkmış oluyordu.

Irak Bağdat Paktından ayrılınca örgütün merkezi 18 ağustos 1959'da Ankara'ya taşınmıştı. Paktın adının da Merkezi Andlaşma Örgütü (Central Treaty Organization-CENTO) olarak değiştirildiği 21 ağustosta açıklanmıştı. Ama Pakt metninde herhangi bir değişiklik yapılmamıştı.

CENTO'nun Sürekli Konseyi ilk toplantısını 7-9 Ekim 1959'da Vaşington'da ABD'nin yeni Dışişleri Bakanı Herter başkanlığında yapmış ve

²⁹ TBMM tarafından 14 temmuz 1959'da 653 sayılı kanun ile onaylanan Türkiye-ABD Anlaşması için bkz.Düştur, Ter.V., C.4/3,s.3433; İngilizce metni için bkz.327 UNTS 293, Reg.4727. Türkçe Metni bu makalenin sonuna eklenmiştir (Ek III).

Ortadoğu'daki durumu görmüştür. Artık Konsey toplantıları her yıl yinelenenecekti.

Bağdat Paktının yaşamı üç yıl sürmüştü. CENTO'nunki yirmi yıl sürecekti. Ne var ki, 1960'lı yıllarda başlayan Doğu ile Batı arasında siyasal yumuşama (détente) süreci onun önemini giderek azaltacaktı. ABD yeterince askersel ve ekonomik yardımdan kaçınıncaya, Pakistan Hindistan'a karşı güçlü duruma gelmek umudunu yitirecek, yakınmalara başlayacaktı. Türkiye ve Şah rejiminin sonuna dek İran Ortadoğu'da komünizme karşı başlıca kalkan rolünü oynayacaklardı.

1979 yılı başında İran'da İslâm Devrimi olunca, yeni hükümet, Pakistan ile danışmalarda bulunduktan sonra, 11 mart 1979'da "yalnız emperyalistlerin çıkarlarını koruduğu" gerekçesiyle CENTO'dan çekildiğini, ertesi günü de Pakistan hükümeti Paktın "Pakistan'ın güvenliğini koruyamadığını" belirterek üyelikten ayrıldığını ve Bağlantısızlar hareketine katıldığını açıklamıştı. Her iki hükümet bu yoldaki niyet ve kararlarını yöntemine uygun biçimde Türkiye'ye bildirince, Türkiye Dışişleri Bakanlığı da, 13 Mart'ta yaptığı bir açıklamada, artık CENTO'nun bölgede işlevini fiilen yitirdiğini" belirtmiştir. Böylece Pakt ortadan kalkmıştır.

SONUÇ

Bağdat Paktı Doğu ile Batı arasındaki soğuk savaşın Ortadoğu'daki bir uzantısıdır. Bir Sovyet tehlikesine karşı ABD ve İngiltere'nin desteğine sahip bölge devletlerinin (Türkiye, İran, Irak, Pakistan) böyle bir savunma Paktına gereksinim duyduğu kuşkusuzdu. Bağdat Paktı yüzünden Sovyetler Birliğinin Ortadoğu'da etkili olmaya başladığı savları ise bir spekülasyondan öteye geçemez. Çünkü bu Pakt olmasa da, Sovyetler Birliği Ortadoğu'da Batı için yaşamsal önem taşıyan petrol kaynakları ve stratejik yer ve yolları tehdit etmek isteyecekti.

Paktın kurulmasında ve sürdürülmesinde çıkan zorluklar bölgedeki karmaşık sorunlardan, bu sorunların iyi değerlendirilmemesinden ve aceleci davranışlardan kaynaklanmıştır. Öyleyse, nasıl bir güvenlik sistemi daha sağlıklı ve uzun ömürlü olabilirdi? Bunun yanıtını makalemizin sonunda vermeden önce, Paktın aktörlerinin ve bölgedeki öbür devletlerin tutumlarını irdelemek yararlı olacaktır.

1. *İngiltere* Ortadoğu'da 1951'de "Middle East Command" adlı savunma sisteminin kurulmasının baş savunucusu olmuştu. Amacı, her şeyden

önce, İngiltere'nin bölgedeki stratejik düzenini (Kanal Üssü, Irak ve Ürdün'deki hava üsleri, tesisleri ve ayrıcalıkları) Arap kamuoyunu tedirgin etmeyecek yeni düzenlemelere bağlayarak, kurulacak Pakta'nın şemsiyesi altına koymaktı. Bunu yaparken, ABD, Fransa ve Türkiye ile birlikte hareket etmek istemişti. Bu tasarı ve onun biraz değiştirilmiş biçimi olan "Middle East Defense Organization" Mısır'ın karşı çıkmasıyla suya düşmüştü. Bununla birlikte, Kanal üssü sorunu 1954'de İngiltere-Mısır Andlaşmasıyla bir çözüme kavuşturulabilmişti.

ABD'nin girişimiyle kurulan "Northern Tier" savunma sistemi ise İngiltere'ye 1955 nisanında Irak'ta hafifletilmiş askersel ilişkilerini Bağdat Pakta'nın şemsiyesi altına koymak olanağını vermişti. Ürdün Pakta katılıma idi, aynı şey onunla da olabilirdi. Buna karşın, İngiltere Ürdün'de şemsiyesiz biçimde askersel ilişkilerini bir süre daha sürdürmeği başaracaktı.

İngiltere için acı sürpriz 1956 Kanal savaşında ortaya çıktı. ABD'nin onayını almadan, Fransa ile birlikte kalkıştığı bu savaşın sonunda Ortadoğu'daki varlığı temelinden sarsılmıştı. 1958'de Irak Devrimi buna son darbeyi vuracaktı. Çok geçmeden, 1970-71 yıllarında onun Körfez'deki etkinliği ABD'nin eline geçecekti. Ortadoğu üzerinde en deneyimli devlet olarak bilinen İngiltere'nin karşılaştığı bu durum, 2. Dünya Savaşından sonra tümü bağımsızlığa kavuşan Arap ülkelerinde, İsrail'in koruyucusu Batılılara karşı duyulan güvensizliğin ve bu ülkelerdeki siyasal akımların iyi değerlendirilmemesinden doğmuştu, denilebilir.

2. *ABD'nin* "Northern Tier" kavramını oluşturması ilk bakışta gerçekçi görünüyordu. Çünkü Türkiye-İrak-İran-Pakistan Sovyet tehdidine karşı ön hat üzerinde idi ve NATO ile SEATO arasında kesintisiz bir bağlantı oluşturuyordu. Ne var ki, Dulles ilk aşamada en azından Suriye'nin de Pakta çekilmesini istiyordu. Mısır'dan da umudunu kesmemişti. Sisteme Suriye, Lübnan, Ürdün ve Mısır da katılırsa savunma bölgesi derinlik kazanacaktı. Ancak böyle bir Pakta Arapların girmesini kendisi için tehlikeli gören İsrail'i yatıştırmak kolay değildi. Öyle görülüyor ki, Dulles Filistin sorununda iki tarafı tatmin edecek bir formül bulunabileceğini sanıyordu. İşte burada yanılmıştı.

1956 Kanal Savaşından sonra, Ortadoğu'da Sovyet etkisine açık bir boşluk ortaya çıkınca ve Nâsır Sovyetlerle işbirliğine kayınca, ABD telaşa düşecek ve 1957'de Eisenhower Doktrini ile Ortadoğu ülkelerinde olası komünist darbelerini önlemek isteyecekti. Bağdat Pakta'nın bölgedeki dört üyesi haklı olarak bu formülü yeterli bulmuyordu. Onların istedikleri

ABD'nin pakta üye olmasıydı. Oysa Vaşington buna yanaşmıyor, Paktın komitelerine üye olmak ve Konsey'de "gözlemci" kalmakla yetiniyordu. Başka deyişle, temelini kendi attığı bir savunma ittifakı çerçevesinde, Kuzezy Kuşak ülkelerine kesin bir güvence vermekten kaçınıyor, onları düş kırıklığına uğratiyordu. Bu tutumun nedeni, öyle görünüyor ki, gene İsrail'i tedirgin etmemekti.

Ancak 1958'de Irak devrimi olunca bu çekingenliğine son vermiş, Paktın geri kalan üç bölge devletiyle ikili anlaşmalarla güvence vermediği kararlaştırarak, 1959 martında bunları imzalamıştı. 1959'da Irak paktan ayrıldığına göre, artık İsrail'i tedirgin eden bir durum kalmamış olması gerekirdi. ABD'nin, adı CENTO olan ve Arap dünyası ile ilişkisi kesilen bu Pakta gene tam üye olmağa yanaşmaması anlaşılabilir bir şey değildi. Oysa NATO, SEATO ve ANZUS'a üye olmakta hiç bir duraksama göstermemişti. Görülüyor ki, ABD'nin Bağdat Paktı karşısındaki çelişkili (ambivalent) tutumunun nedeni, sanırım, bugüne değin tam açıklığa kavuşmuş değildir.

3. *Türkiye Bağdat Paktının şampiyonu izlenimini veren tutumunu sonuna dek sürdürmüştür.* NATO çerçevesinde tüm sınırları güvence altında bulunan bir ülkenin Ortadoğu savunması konusunda böylesine atılgan olmasının nedenlerini aramakta, onun Ortadoğu'da ilerdeki politikasına da ışık tutabileceği için, yarar vardır.

Türk hükümeti ABD'nin barış ve güvenliğin bölünmezliği felsefesini benimsemişti. 1950'de Kore savaşına katılmakla bunu kanıtlamıştı. Ortadoğu savunması işinde de NATO'ya girmeden olsun, girdikten sonra olsun, aynı kararlılığı sergilemişti. İnaniyordu ki, "bugün bir başka devlete olan saldırı yarın bana olabilir, başkasına olduğu zaman dayanışmamı göstereyim ki, yarın bana da yardım etsinler". Gerçi NATO güvencesi vardı. Ama güneyde de potansiyel bir tehlike oluşmamalıydı, oluşursa caydırılmalıydı.

Türkiye'nin Ortadoğu savunma sistemine öncülük etmek isteğinin gerisinde başka nedenler de vardı:Türkiye hızlı kalkınma hamlesine 1950'de iktidarı alan Demokrat Partisi zamanında girişmişti. Demokrasi rejimi de yeni başlamıştı. Menderes için halkı memnun edip onların oylarını yeniden kazanmak gerekiyordu. Kalkınmaya destek olacak başlıca devlet ABD idi. ABD, 1947 "Truman Doktrini"nden beri Türkiye'yi Sovyet tehditlerine karşı korumuş, onu NATO'ya aldırılmış, askersel ve ekonomik yardımlarını sürdürmüştü. Öyleyse bu güçlü devlete dört elle sarılmalıydı. Onun

çizdiği, çizgiye adım uydurmalıydı. Kaldı ki, Ortadoğu'da ABD'nin istediği savunma sistemi Türkiye'nin çıkarlarına da uygundu. Menderes'in güttüğü politika pragmatik ve tutarlı idi. Ortadoğu'da ABD'ye yardımcı olması karşılığında daha çok ekonomik ve askersel yardım sağlayabilirdi. Menderes'in eleştirilecek yanı acele etmesi ve kraldan çok kralcı görünümünü verip Arapları tedirgin etmesiydi.

1960'lı yıllarda Doğu ile Batı arasında siyasal yumuşama geliştikçe ve ABD'nin Türkiye'ye karşı tutumunda dalgalanmalar arttıkça Menderes'in başlattığı bu politika kimi değişikliklere uğrayacak, ama temeli bozulmayacaktı.

Şunu da belirtelim ki, Türk diplomasisi bu işe girerken Araplar konusunda önyargıların, basmakalıp değer hükümlerinin etkisi altında kalmıştı. Atatürk'ten beri çağdaş uygarlık yolunu tutan Türkiye'nin, 1. Dünya Savaşı sonrasında yaşamsal çıkarları gereği, Batı ile işbirliğini geliştirme çabası normaldi. Ama güneydoğusunda Arap dünyasındaki gelişmeleri yakından izlememiş, onların sorunlarına yeterince kulak vermemişti. Örneğin 1954-62 yıllarında Cezayir sorunu üzerinde BM'de yapılan oylamalarda, hiç değilse Yunanistan gibi, çekimser kalabilirdi. İsrail ile ilişki kurmaya gelince, bu konuda Batılılara ayak uydurmak zorunda idi. Zaten İsrail'in varlığı bir gerçek olmuştu. Ama bu gerçeği tanımak için biraz daha bekleyebilirdi. Asıl önemli yanlışı Arapları Ortadoğu Paktına çekme işinde Batının maşası izlenimini vermesi olmuştu.

Ancak, Nâsır'ın kendi izni olmadan hiç bir Arap ülkesine dış ilişkilerinde hareket özgürlüğü tanımak istememesi Türkiye'de haklı tepkiler uyandırmıştı. Türkiye'nin sınır komşuları Irak ve Suriye, hatta Lübnan ve Ürdün ya da körfez ülkeleriyle ile daha yakın ilişkiler kurması coğrafyanın ve onların ortak çıkarlarının bir gereği idi. Onlar da bunu istiyorsa, Kahire'nin ya da Arap Birliğinin onayına gerek olmamalıydı. Şu da bir gerçektir ki, 1958'de Irak'taki darbeden sonra Türkiye'deki genel kanı, bir Arap ülkesi ile başlatılan Bağdat Paktının bir fiyasko ile sonuçlandığı yolunda idi.

4. *Irak*, Bağdat Paktının kuruluşundan onu terkedinceye dek, Nâsır'ın liderliğindeki Arap milliyetçiliği ve Arap Birliğinin Pakta yönelttiği baskıların etkisinde kalmıştır. Her ne kadar Nuri Said Paktın varlığının İsrail'e karşı da bir güvence olduğunu göstermeğe çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştır. 1956 Kanal Savaşında Pakt üyesi İngiltere'nin askersel müdahalesi Irak'ı zor duruma sokmuş, ABD'nin Paktı koruma çabaları da yeter-

siz kalmıştır. Nâsır, Nuri Said'in İsrail'in koruyucusu Batılılarla işbirliği yapmasını bir ihanet saymıştır. Nâsır'ın önerdiği yol "tarafsızlık" (neutrallisme) olmuştur. Ancak bu bayrak altında savaşımı sürdürürken yavaş yavaş Sovyetler Birliğine bağımlı duruma gelmiştir. Bu durum 1970'de Nâsır'ın ölümü üzerine yerine geçen Enver Sedat'ın Moskova ile bağları koparmasına dek sürecektir. Sedat bu bağları koparıırken ABD'ye yaklaşacak, onun gözetiminde 1977'de İsrail ile barış yapacaktı. Irak ise daha Kuzeyde, Mısır'inkinden farklı bir politika güderek, Sovyetlerin desteği ile askersel hazırlıklarını yaptıktan sonra, Saddam Hüseyin'in liderliğinde Körfezde bir üstünlük arayışı içinde, önce 1980'de İran ile 8 yıllık ilk Körfez savaşı, sonra da 1990'da Kuveyt seferi üzerine ikinci Körfez savaşıyla serüvenden serüvene koşacaktı.

Her halde, Irak için Bağdat Paktı deneyimi, Arap Birliğinin onayı olmadan, Batılılarla işbirliğinin kolay yürümeyeceğini gösteren bir olgu olmuş ve Nuri Said'in Arap milliyetçiliği akımını yeterince değerlendirmeden harekete geçmekteki yanılığını göstermiştir.

5. *İran* Kuzeyden bir Sovyet tehlikesine açık bir devlet olarak Bağdat Paktına içtenlikle katılmıştır. 1979 İslâm Devriminin çıkışına değin de CENTO içinde dayanışma yanlısı olmuş, özellikle Türkiye ile sıkı danışmalar içinde kalmıştır.

6. *Pakistan*, içinde bulunduğu bölgede her şeyden önce az gelişmişlikten kurtulmak, Hindistan'a karşı silâhlı kuvvetlerini güçlendirmek ve müslüman Keşmir'i bir gün Pakistan'a bağlamak gibi emellerle, ABD desteğine güvenip Bağdat Paktına katılmıştı. Aslında, Irak gibi, Pakistan da Sovyetler Birliği ile doğrudan bir sınıra sahip değildi. Arada Afganistan vardı. Böyle olunca doğrudan bir Sovyet tehlikesi görünmüyordu. Ama ABD için Bağdat Paktı ile SEATO arasında Pakistan'ın menteşe durumu önlenmeliydi. Ayrıca Sovyetlerin güneye, Hint Okyanusuna inme yolu üzerinde bulunuyordu.

Pakistan Bağdat Paktı ve sonra CENTO içinde ABD'nin yeterince yardım yapmasından en çok yakınan devlet olmuştu. Ama, başka çaresi olmadığı için, İran'ın ayrılışına dek Pakta bağlı kalmıştı.

7. *Afganistan*: Acaba ABD, neden Pakistan gibi Afganistan'ı da bir Ortadoğu Paktı içine sokmadığı düşünmemiştii? Dulles'in 1953 mayısında Ortadoğu gezisinde Kâbil'in adı yoktu. Oysa Afganistan stratejik bakımdan Ortadoğu'nun bir parçası idi. Nitekim, 1937 Sadâbat Paktında Türki-

ye, Irak ve İran ile birlikte yer almıştı. Üstelik Sovyetler Birliği ile geniş bir sınırı vardı. Sovyetler oraya girerse-ki girecekti-güneydeki Pakistan tehlikeye düşmez miydi? Bu konuda biz bir araştırmaya rastlamadık. Ancak şunlar akla geliyor: 2. Dünya Savaşından sonra, 1947'de Hindistan ve Pakistan bağımsız birer devlet olunca Afganistan, güneydoğusunda İngiltere yerine, bir müslüman ülke olan Pakistan ile komşu durumuna girmişti. Çok geçmeden, iki ülke arasında bir Peştunistan (Pakhtunistan) sorunu ortaya çıkmıştı. Peştular (Pathans) Afganistanda nüfusunun üçte ikisini oluşturuyordu. Onların uzantısı olarak birkaç milyon Peştu Pakistan'ın kuzey batısında yaşıyordu. Afganistan bunların geleceğinin bir plebisit ile belirlenmesini (bağımsızlığını) istiyor, Pakistan ise bunu reddediyordu. Her iki ülkede henüz etkisi olan İngiltere soruna bir çare bulamıyordu. Durum 1953'de gerginleşmişti.

İşte o sırada bir Ortadoğu Paktı düşünülürken Pakistan'ın buna Afganistan'ın da girmesini kabul etmesi mümkün görünmeyebilirdi. Acaba ABD bu nedenle mi Afganistan'ı düşünmemiştir? Bu arada Pakistan Paştuların yaşadığı eyaletin bütünüyle kendi egemenliğinde kalacağını 1955'de kesinlikle açıklamıştır, Ancak aynı yıl Sovyetler Birliği Başbakanı Bulganin ile Komünist Partisi Genel Sekreteri Kruşçev Kâbil'i ziyaret edip Afganistan'ı kendi etki alanı içine alma sürecini başlatıyordu. Dulles'in Sovyet yayılmacılığını önleme (containment) politikası burada bir başarısızlıkla uğramıyor muydu? Nitekim 1978'de Afganistan bir komünist hükümet darbesi sonucunda yaklaşık on yıl Sovyet işgali altında kalacaktı. Bu olgu Dulles'in yanlış hesabının bir sonucu değil miydi?

8. *Sovyet Birliği* için Bağdat Paktı dünyanın her tarafında Batı ile giriştiği soğuk savaşın bir parçası idi. Ortadoğu'da ABD'ye karşı olan dinamikleri (İsrail ve Batı düşmanlığı, Arap milliyetçiliği vb.) kullanmak fırsatını bulmuştu ve iyi kullanmıştı. İslam ülkelerinde bir komünizm çığrı açamayacağını bildiğinden, savaşımı politik alanda yürütmüş, onları tarafsız bloka yöneltmek ve o bayrak altında desteklemek istemişti. Önce Mısır, arkasından Suriye, Irak, Cezayir, Libya ve Güney Yemen gibi önemli Arap ülkelerine geniş silâh yardımı yapacak, Batının kaygılarını artıracaktı. Sovyetler Ortadoğu'da bu soğuk savaşta önceleri başarılı görünürken, 1970'li yıllardan başlayarak Mısır'da gerileyecek; 1989-90 yıllarında ise Avrupa'da ortaya çıkan büyük değişiklikler üzerine Ortadoğu'da da bir geri çekiliş (desengagement) sürecine girecekti.

9. *Fransa* Bağdat Paktına karşı olumsuz bir tutum içinde kalmıştır. Lübnan ve Suriye gibi henüz az çok Fransa'nın siyasi etkisi altındaki

ülkelerin Pakta kayması olasılığını kaygı ile izlemiş ve 1955'de Suriye'de Pakt karşıtı bir hükümetin kurulmasına yardımcı olmuştur. Fransa'nın bu tutumu onun Bağdat Paktı konusunda ABD ve İngiltere ile bir kopukluk içinde kalmış olabileceğini hatıra getirmektedir. Her ne olursa olsun, 1956 Kanal Savaşından sonra Fransa'nın Ortadoğu'dan etkinliği azalmağa başlamıştır.

10. *İsrail* Bağdat Paktından hoşlanmamıştır. Çünkü Pakta bir Arap ülkesinin katılması sonucu ABD'nin Araplara yardımcı olması kaygısı içine girmiş, Vaşington'da Pakta karşı geniş çalışmalar yapmıştı. Bu yüzden İsrail-ABD ilişkileri de az çok sarsılmıştı. Öyle görünüyor ki, ABD'nin Pakta katılmasını önlemekte İsrail baş rolü oynamıştı. Irak Paktan ayrılınca İsrail rahatlayacaktır.

11. *Genel olarak Arap ülkelerinin tutumunun* temelinde şu gerçek yatıyordu: Batı ülkeleriyle siyasal bir işbirliği henüz erkendi. Hatta Filistin sorunu bulunmasa ya da çözüme kavuşmuş olsa bile, böyle bir işbirliği kolay değildi. Çünkü kolonializm döneminden kalan bir çok sorun (sınırlar, siyasal rejim farklılıkları), ayrıca İslam ve milliyetçilik akımları, çağdaşlaşma ve gelişme konuları vb. çözüm bekliyordu. Arap Birliği düşüncesi ise kuramsal kalıyordu. Araplar Batıların araplararası sorunlara karışmasını istemiyorlardı. Ama kendi aralarında da anlaşamıyorlardı. Ayrıca, silâh sağlanması, sermaye ve teknoloji transferi gibi konularda Batılıların işbirliği ve yardımı olmadan da yapamıyorlardı. Aynı şey komünist devletlerle işbirliği için de geçerli olacaktı. Bağdat Paktı bu gerçeği su yüzüne çıkaran bir olgu olmuştur.

12. *Bağdat Paktının varoluşu nedeni:* Yukarıdaki düşünceleri ortaya koyduktan sonra, şimdi Bağdat Paktına gerek var mıydı, Pakt komünizm tehlikesine karşı gerçekten Ortadoğu'nun güvenliğini sağladı mı, sorularına bir yanıt verebiliriz:

Pakt soğuk savaşın kaçınılmaz bir ürünü idi ve gerekiyordu. Çünkü Sovyetlere karşı caydırıcı bir unsurdu, nazik bir bölgede komünist tehlikesine karşı ABD'nin az çok güvencesini getirmişti. Ancak Pakta bir Arap devletinin (Irak) alınması Arap dünyasını allak bullak etmiş, Nâsır'ı kahraman yapmış, bölgeye Sovyet sızmasını kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır.

Paktın, Türkiye, Irak, Pakistan ve mümkün ise, Afganistan'dan oluşturulması belki daha sağlıklı ve sürekli olurdu. İngiltere'nin Pakta girmesi ise sonunda kendi aleyhine sonuç verecekti. Sorunlarını pekâlâ ikili uzlaş-

larla çözümlenebilirdi. Nitekim, 1954'de Mısır ile Kanal Andlaşması imzalanmıştı. Böyle bir Pakta ABD tam üye olmasa da, hiç değilse bölgedeki üye devletlere, daha başında, 1959 İkili Anlaşmalara benzer bir bağitle güvence verebilir, Sovyet tehdidine karşı bir cephe kurabilirdi.

Akla bir de 1937 Sadâbât Paktı örneği geliyor. Acaba Ortadoğu tarihinde ilk kez gerçekleştirilen bu Pakt Bağdat Paktına bir örnek olamaz mıydı? Olamazdı, çünkü Sadâbât Paktı sadece üyeleri (Türkiye-İrak-İran, Afganistan) arasında saldırmazlık ve birbirlerine karşı aşiretleri (kürtler ve öbür azınlıklar) kışkırtmaktan kaçınma yükümlülüğü getiren, dar kapsamlı bir Pakt idi³⁰. Girişimi de dışardan değil, kendilerinden gelmişti. Bölgede bir birlik oluşturmuştu. Büyük devletlerin önünde seslerini güçlendirir duruma girmişlerdi. "Böl ve yönelt" kuralını sarsmışlardı. Ama Paktın bir savunma fonksiyonu ve gücü yoktu. İkinci Dünya Savaşı onu fiilen yoketmişti. Savaştan sonra Paktı yeniden canlandırmak için İran Şahının girişimi de bir sonuç vermemişti. Zaten Irak o sırada daha çok güneye, Arap dünyasına yönelmişti.

Herhalde, Bağdat Paktı, Ortadoğu sorunlarının araplararası, bölgesel ve uluslararası boyutlarının içiçe ve son denli karmaşık durumu nedeniyle, NATO gibi sağlıklı ve uzun ömürlü olamazdı. Ama özellikle CENTO olarak, 1959'dan sonraki 20 yıllık ömründe Sovyet tehlikesine karşı oldukça caydırıcı bir rol oynadığı, ayrıca üç bölge devlet arasında ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda, "Kalkınma için Bölgesel İşbirliği" (R.C.D) adıyla, etkisi sınırlı kalmış da olsa, bir işbirliği örneği ortaya koyduğu söylenebilir.

³⁰ Soysal, İsmail, "1937 Sadabad Pact", Studies on Turkish-Arab Relations, Annual (1988), TAİV, İstanbul, 1988, s.131-157.

EK BELGELER I

TÜRKİYE İLE IRAK ARASINDA KARŞILIKLI İŞBİRLİĞİ ANDLAŞMASI

(Treaty of Mutual Cooperation Between Turkey and Iraq)

Bağdat, 24 Şubat 1955

Türkiye ile Irak arasındaki dostluk ve kardeşlik ilişkilerinin sürekli olarak gelişme içinde bulunması nedeniyle ve iki ülke arasındaki barış ve güvenliğin bütün dünya uluslarının, özellikle Ortadoğu uluslarının barış ve güvenliğinin ayrılmaz birer parçasını oluşturduğunu kabul ederek ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ile Majeste Irak Kralı arasında Ankara'da 29 Mart 1946'da Bağitlanan Dostluk ve İyi Komşuluk Andlaşmasını bütünlemek amacıyla hareket ederek ve bunun her iki ülkenin dış politikalarının temelini oluşturduğuna inanarak.

Bundan başka, Arap Birliği Devletleri arasındaki Ortak Güvenlik ve Ekonomik İşbirliği Andlaşmasının 11. Maddesinde, bu Andlaşmanın herhangi bir hükümünün Bağitlı Tarafların Birleşmiş Milletler Anayasasından doğan hak ve yükümlülüklerinden hiç birini herhangi bir biçimde zedelemeyeceği ya da onları etkilemeyeceği yazılı olduğundan,

Ve, Birleşmiş Milletler Yasasının 51. Maddesi uyarınca uygun önlemlerin alınmasını gerektiren Ortadoğu bölgesinin barış ve güvenliğinin korunması yolunda B.M. üyesi sıfatıyla üstlendikleri büyük sorumlulukların bilinci içinde olarak,

Türkiye ve Irak, bu amaçların gerçekleşmesi için, bir Andlaşma bağitlamak gereğine inanmışlar ve bunun için aşağıda adları yazılı tam yetkili Temsilcilerini atamışlardır.

Ekselâns Celâl Bayar, Türkiye Cumhurbaşkanı:

Başbakan Adnan Menderes,

Dışişleri Bakanı Ekselâns Prof.Fuad Köprülü

Majeste II. Faysal, Irak Kralı:

Başbakan Ekselâns Nuri Es Said

Dışişleri Bakanı Ekselâns Burhanettin Başâyan

Temsilciler yöntemine uygun yetki belgelerini sunduktan sonra, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır:

Madde 1

Bağıtlı Taraflar, güvenlik ve savunmaları için B.M. Yasasının 51. Maddesine uygun biçimde işbirliği yapacaklardır. Bu işbirliğinin gerçekleşmesi için almağı kararlaştıracakları önlemler aralarında özel anlaşma konusu olabilir.

Madde 2

İşbu Andlaşma yürürlüğe girer girmez, Bağıtlı Yüksek Tarafların yetkili makamları 1. Maddede öngörülen işbirliğinin gerçekleşmesi ve uygulanmasını sağlamak üzere, alınması gereken önlemleri belirleyip saptayacaklardır. Bu önlemler Bağıtlı Tarafların Hükümetlerince onaylanınca derhal uygulamaya girmiş sayılacaktır.

Madde 3

Bağıtlı Yüksek Taraflar birbirlerinin içişlerine herhangi bir biçimde karışmamağı yükümlenirler. Taraflar, aralarında çıkacak bütün uyuşmazlıkları B.M. Yasası gereğince barışçı yollardan çözeceklerdir.

Madde 4

Bağıtlı Yüksek Taraflar, bu Andlaşma hükümlerinin, içlerinden biri tarafından üçüncü bir Devlet ya da Devletlerle üstlenilen uluslararası yükümlülüklerden hiçbirisi ile çelişmediğini açıklarlar. Bu hükümler Bağıtlı Tarafların yukarıda anılan uluslararası yükümlülüklerine aykırı değildir ve sözkonusu yükümlülüklerle aykırı biçimde de yorumlanamaz. Bağıtlı Yüksek Taraflar işbu Andlaşma ile bağdaşmayan herhangi bir uluslararası yükümlülük üstlenmemeğı yükümlenirler.

Madde 5

İşbu Andlaşma Arap Birliği üyesi devletlerden herhangi birisinin ya da bu bölgenin güvenlik ve barışı ile aktif biçimde ilgili olan ve Taraflarca kesinlikle tanınan herhangi bir Devletin katılmasına açık bulunacaktır. Katılma belgesinin ilgili Devlet tarafından Irak Dışişleri Bakanlığına sunulmasıyla katılma gerçekleşmiş sayılır. İşbu Andlaşmaya katılan herhangi bir Devlet, Andlaşmaya taraf olan bir ya da daha çok Devletlerle 1. Madde uyarınca özel anlaşmalar yapabilir.

Katılan Devletin yetkili makamı 2. Maddeye göre önlemleri belirleyip saptayabilir. Bu önlemler ilgili Tarafların Hükümetlerince onanır onanmaz yürürlüğe girmiş sayılır.

Madde 6

Bağıtların sayısı en az dördü bulunca, Andlaşmayı ilgilendiren amaçlar çerçevesinde çalışmak üzere, Bakanlar seviyesinde bir Sürekli Konsey kurulacaktır.

Konsey çalışma yöntemlerini kendisi saptar.

Madde 7

Bu Andlaşma, beşer yıllık sürelerle yenilenebilmek üzere, beş yıl için geçerlidir. Taraflardan herhangi biri işbu Andlaşmaya son vermek isteğinden bulunduğu öbür Taraflara yazılı olarak, yukarıda öngörülen sürelerden herhangi birinin sona ermesinden 6 ay önce bildirmekle bu Andlaşmadan çekilebilir. Bu durumda Andlaşma öbür Taraflar için yürürlükte kalır.

Madde 8

İşbu Andlaşma Bağlı Taraflarca onaylanacak ve onay belgeleri en kısa zamanda Ankara'da verişilecektir. Andlaşma onay belgelerinin verişimi gününden başlayarak yürürlüğe girecektir.

Yukarıdaki hükümleri kabul ederek, adları geçen yetkili Temsilciler işbu Andlaşmayı, her üç metin de aynı düzeyde geçerli olmak ve anlaşmazlık durumunda İngilizce metin geçerli sayılmak üzere, Türkçe, Arapça ve İngilizce olarak imza etmişlerdir.

İki örnek olarak Bağdat'da, 1374 Hicri yılının 2 Recep günü (24 Şubat 1955) Perşembe günü yapılmıştır.

Türkiye Cumhurbaşkanı adına
Adnan Menderes
Fuad Köprülü

Irak Kralı adına
Nuri Es Said
Burhanettin Başâyan

BAĞDAT PAKTI İMZALANDIĞI GÜN VERİŞİLEN MEKTUPLAR
Bağdat, 24 Şubat 1955

Ekselans,

Bugün imza ettiğimiz Andlaşma münasebetiyle, bu Andlaşmanın ülkelerimizden herhangi birine yöneltilen *herhangi bir saldırı* eylemine karşı koymak için ülkelerimizin işbirliği yapmalarını olanaklı kıldığı yolundaki

anlaşmamızı belirtmek ve Ortadoğu'da barış ve güvenliğin sürdürülmesini sağlamak amacıyla, *Filistin konusundaki Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanması* için sıkı işbirliği içinde çalışmak üzere mutabık kaldığımızı bildirmekle onur duymaktayım.

Ekselanslarınızdan en derin saygılarımın kabulünü dilerim.

Nuri Es-Said

(Yanıt)

Ekselâns,

Aşağıda içeriği yazılı bugünkü mektubunuzu aldığımı bildirmekle onur kazanmaktayım.

“(Yukarıdaki mektubun tıpkı metni)”

Yukarıdaki mektubunuzun içeriğini kabul ettiğimi doğrularım.

Ekselanslarınızdan, en derin saygılarımın kabulünü dilerim.

Adnan Menderes

* * *

EK BELGE II

EISENHOWER DOKTRİNİNİ ONAYLAYAN ABD KONGRESİ ORTAK KARARI

(Joint Resolution)

Vaşington, 9 Mayıs 1957

1. Başkan, bundan böyle, genel olarak Ortadoğu bölgesinde ulusal bağımsızlığını sürdürebilmek amacıyla ekonomik gücünü geliştirmek için yardım isteyen herhangi bir ulus ya da uluslar grubuna yardımda bulunma ya da işbirliği yapmaya yetkili kılınmıştır.

2. Başkan, Ortadoğu'da genel olarak yardım isteyen ulus ya da uluslar grubu ile askersel yardım programı üzerinde anlaşmaya yetkilidir. Bundan başka, Birleşik Devletler, Ortadoğu uluslarının bağımsızlık ve toprak bütünlüklerinin korunmasını kendisi ve dünya barışı için yaşamsal

önemde sayar. O nedenle, herhangi bir ulus ya da uluslar grubu, uluslararası kominizmin kontrolündeki bir ülkeden gelecek saldırıya karşı yardım isterse, Başkan'ın gerekli gördüğü durumlarda, Birleşik Devletler silâhlı kuvvet kullanmaya hazırdır. Ancak, bu davranış, Birleşik Devletlerin anlaşmalarla üstlendiği sorumluluklarına ve Birleşik Devletler Anayasasına uygun olacaktır.

3. Başkan, 1957 yılı bütçesindeki 1954 Karşılıklı Güvenlik Yasası (Mutual Security Act) hükümlerini yerine getirebilmek üzere bu Ortak Kararla ayrılmış herhangi bir ekonomik ve askersel yardım, 200 milyon Doları aşmamak koşuluyla, kullanmağa yetkilidir.

4. Başkan, yasalar ve yerleşmiş politikalar çerçevesinde, bölgede silâh bırakışımını korumak üzere, Ortadoğu ile ilgili BM İvedi Kuvvetine kolaylık ve askersel yardım sağlamağı sürdürecektir.

5. Başkan her yıl Ocak-Temmuz ayları arasında Kongre'ye bu konudaki çalışmalarıyla ilgili rapor verecektir.

6. Kongre'nin, her iki Meclisinin bunu izleyecek bir kararı ile daha önce yürürlükten kaldırılması durumu dışında, Başkanın genel olarak Ortadoğu bölgesindeki ulusların barış ve güvenliğinin ister Birleşmiş Milletlerin davranışı, ister başka biçimde, yeterince güvence altına alındığına karar vermesiyle bu Ortak Karar sona erer.

EK BELGE III

BAĞDAT PAKTI DEVLETLERİ BAŞBAKANLARI İLE ABD DIŞİŞLERİ BAKANİ TARAFINDAN KABUL EDİLEN BİLDİRGE

(Declaration issued by the Prime Ministers of the Members of the Bagdad Pact Organization and the US Secretary of State)

Londra, 28 Temmuz 1958

1. Londra'da Bakanlar toplantısına katılan Bağdat Paktı üyeleri, son gelişmelerin ışığında tutumlarını yeniden gözden geçirerek, Pakta her zamandan daha çok gereksinim duyulduğu sonucuna varmışlardır. Bu üye Devletler, toplu güvenliklerini sürdürmek ve doğrudan ya da dolaylı saldırıya karşı koymak konusundaki kararlılıklarını açıklarlar.

2. Pakt çerçevesinde, toplu güvenlik düzenlemeleri (arrangements) yapılmıştır. Ortak askersel planlama ilerlemiş ve bölgesel ekonomik projeler

geliştirilmiştir. Toplu güvenlik için özgür dünyanın öbür uluslarıyla ilişkiler kurulmuş bulunmaktadır.

3. Pakta ya da onun örgütünde köklü değişiklikler yapılması gerekip gerekmediği ya da Paktın bugünkü biçimiyle sürdürülüp sürdürülmeyeceği ilgili Hükümetlerce incelenmektedir. Bununla birlikte, Londra toplantısında temsil edilen Uluslar bölgede ortak savunma düzenini daha da güçlendirmek kararlılıklarını yinelemişlerdir.

4. 24 Şubat 1955 günü, Bağdat'ta imzalanan karşılıklı İşbirliği Paktının 1. Maddesi, Tarafların, güvenlik ve savunmaları için işbirliği yapacaklarını ve bu işbirliğinin gerçekleşmesi için almağı kararlaştıracakları önlemler arasında özel anlaşmalar (special agreements) da olabileceğini öngörmüştür. Bu doğrultuda, ABD de, dünya barışı yararına olarak ve Kongrenin vermiş olduğu izne dayanarak, bu Bildirgeye katılan Uluslarla, onların güvenlik ve savunmaları için sözkonusu işbirliğini gerçekleştirmek üzere gecikmeksizin anlaşmalar yapacaktır.

İran Başbakanı: Manouchehr Eghbal
Pakistan Başbakanı: Malik Firoz Khan Noon
Türkiye Başbakanı: Adnan Menderes
Birleşik Krallık Başbakanı: Harold Macmillan
ABD Dışişleri Bakanı: John Foster Dulles

EK BELGE IV

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ İLE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ ARASINDA İŞBİRLİĞİ ANLAŞMASI

(Agreement of Cooperation between the Government of the U.S.A. and the Government of the Republic of Turkey)

Ankara, 5 Mart 1959

Türkiye Hükümeti ve Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, Londra'da 28 Temmuz 1958 günü kendilerinin de katıldıkları Bildirgeyi uygulamaya koymak isteğiyle:

24 Şubat 1955 günü Bağdat'da imzalanan Karşılıklı İşbirliği Paktının 1. Maddesi gereğince işbu Andlaşmayı imzalayan Tarafların güvenlik ve savunmaları için işbirliği yapmağı kararlaştırdıklarını ve gene bunun gibi, sözkonusu Bildirgede açıklandığı üzere, Amerika Birleşik Devletleri

Hükümetinin dünya barışı yararına işbu Bildirgeye katılan Hükümetlerle, güvenlik ve savunmaları için işbirliğinde bulunmayı kabul ettiğini gözönünde bulundurarak;

Karşılıklı İşbirliği Paktı Üyelerinin yukarıda anılan Bildirgede toplu güvenliklerini korumak ve doğrudan doğruya ya da dolaylı bir saldırıya karşı koymak konusundaki kararlılıklarını açıklamış olduklarını gözönünde tutarak;

Amerika Birleşik Devletleri Hükümetinin 24 Şubat 1955 günü Bağdat'da imzalanmış olan Karşılıklı İşbirliği Paktının başlıca Komitelerinin çalışmalarına katılmak istediklerini de belirterek;

Birleşmiş Milletler Yasası ilkeleri gereğince barışın güçlendirilmesi özlemiyle;

Birleşmiş Milletler Yasasının 51. Maddesi gereğince güvenlik için savunmalarında işbirliği yapma haklarını yineleyerek,

Amerika Birleşik Devletleri Hükümetinin, Türkiye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü kendi ulusal çıkarı ve dünya barışı için yaşamsal nitelikte saydığını gözönünde bulundurarak,

Değişikliğe uğrayan biçimiyle 1954 Karşılıklı Güvenlik Kanunu (Mutual Security Acte) ve Ortadoğu'da barış ve güvenliğin korunmasına ilişkin Ortak Karar (*Joint Resolution to Promote Peace and Stability in the Middle East*) uyarınca Amerika Birleşik Devletleri Kongresi tarafından Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı'na verilen, gerekli yardımda bulunma yetkisini hesaba katarak ve,

İran ve Pakistan Hükümetleri ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında, karşılıklı olarak, aynı nitelikte Anlaşmalara girildiğini anımsatarak, aşağıdaki konularda anlaşmaya varmışlardır:

Madde 1

Türkiye Hükümeti saldırıya karşı koymağa karardır. Türkiye'ye saldırı olursa, Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti, Türkiye Hükümetine, istemi üzerine, yardım etmek için, birlikte üzerinde anlaşmaya varılabilecek biçimde ve Orta Doğu'da barış ve istikrarı sürdürmeyi amaçlayan Ortak Kararda öngörüldüğü üzere, silâhli kuvvetlerin kullanılması da kapsam içine girerek, A.B. Devletlerinin Anayasasına uygun gerekli her türlü harekete girişecektir.

Madde 2

A.B.D. Hükümeti, değişikliğe uğramış 1954 Karşılıklı Güvenlik Kanunu, Amerika Birleşik Devletlerinin ilgili öbür kanunları ve Türkiye Hükümeti ile A.B.D. Hükümeti arasında bugüne kadar yapılmış ve bundan böyle yapılacak olan bu konuda uygulanabilecek anlaşmalar gereğince, ulusal bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunmasında ve ekonomik gelişmesinin etkin biçimde sürdürülmesinde Türkiye Hükümetine yardım etmek amacıyla, Türkiye Hükümeti ile A.B.D. Hükümeti arasında karşılıklı olarak üzerinde anlaşmaya varılabilecek askersel ve ekonomik yardımda bulunmağı sürdüreceğini yineler.

Madde 3

Türkiye Hükümeti, A.B.D. Hükümeti tarafından sağlanacak askersel ve ekonomik yardımı, 28 Temmuz 1958'de Londra'da imzalanan Bildirgeye katılan Hükümetlerce belirlenmiş amaç ve niyetlere uygun olarak ve Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını etkin biçimde özendirmek ve ulusal bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü korumak amacıyla kullanmağı yükümlenir.

Madde 4

Türkiye Hükümeti ve A.B.D. Hükümeti, bu Anlaşmanın uygulanabilir öbür hükümlerine bağlı olmak üzere, karşılıklı olarak kabul edilebilirliği konusunda anlaşmaya varılabilecek savunma düzenlemeleri hazırlamak ve bunlara taraf olmak için 28 Temmuz 1958'de Londra'da imzalanmış olan Bildirgeye katılan öbür Hükümetlerle işbirliği yapacaklardır.

Madde 5

İşbu Anlaşmanın hiçbir hükmü öbür uluslararası anlaşma ve düzenlemelerde öngörülen iki Hükümet arasındaki işbirliğini etkilemez.

Madde 6

Bu Anlaşma imzası gününde yürürlüğe girecek ve iki Hükümetten birinin öbürüne Anlaşmaya son vermek konusundaki niyetini bildiren yazılı bir bildirinin alınmasından başlayarak, bir yıl daha yürürlükte kalacaktır.

Ankara'da, 1959 Mart ayının beşinci günü iki örnek olarak yapılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti
Hükümeti adına
Fatih Rüştü Zorlu

Amerika Birleşik Devletleri
Hükümeti adına
Fletcher Warren

**BAĞDAT PAKTINA İLİŞKİN OLARAK YAYIMLANMIŞ
BAŞLICA YAPITLAR**

- BIRDWOOD, Baron Christopher, "Nuri as-Said: A study in Arab Leadership", London, 1969.
- CAMBELL, JHON C., "Defense of Middle East" Publication of Council on Foreign Relations, New York 1960 (Chapter 5: The Origins of the Baghdad Pact, pp.49-62).
- CRONIQUE DE POLITIQUE ETRANGÈRE, "Le Moyen Orient et la Ligue Arabe", Paris 1959, Vol.XXI, No.3-4, Chapt.s.i et vii.
- DEİBEL, JERRY-GADDİS JOHN LEWİS (ed.) "Containment" Washington DC, 1986 (Chapter 18, Strategies for Containment in the Middle East by Bruce R.Kemiholm)
- DEPARTMENT OF STATE, Foreign Relations of the U.S., The Near and Middle East, 1952-1954, Vol.IX ve 1955-57 Vol.XXIV Doc. No.630, Vaşington.
- , "American Foreign Policy, 1950-55", Washington 1957, Vol.I. pp.1256-59.
- DIKERDEM, MAHMUT, "Ortadoğu'da Devrim Yılları", İstanbul, 1990, s.104-120 ve 161-190.
- ENCASSE, CARRERE D', "La Politique Soviétique au Moyen-Orient, 1955-1975, Paris, 1975
- GÖNLÜBOL, PROF. MEHMET ve arkadaşları "Olaylarla Türk Dış Politikası", C.I (1919-1973), s.261-280 (Bağdat Pakı), Ankara, 1982.
- HARRY R.ELLİS, "Challenge in the Middle East, Communist Influence and American Policy", N.Y.1960
- HARRİS, GEORGE, "Troubled Alliance, Turkish-American problems in historical perspective, 1945-1971", Washigton, 1972, s.62-71.
- HUREWİTH, J.C., "Middle East Politics: The Military Dimensions", pub.of Council of Foreign Relations, New York 1969.
- , (ed.), "Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record", Princeton, 1972, II, pp.337-342.
- KHADDURİ, MAJİD, "The problem of Regional Security in the Middle East: An Appraisal", Middle East Journal. N.Y.XI, No.1 (1957)
- LAQUEUR, WALTER Z., "The Middle East in Transition" N.Y.1958.
- , "The Soviet Union and Middle East" N.Y.Preager, 1959.

- LAWSON, RUTH C., "International Regional Organizations", New York 1962 (Central Treaty Organization, pp.241-245)
- LENCZOWSKI, GEORGE, "The Middle East in World Affairs", Cornell University Press, USA, 1980 (Fourth edition)
- MCGHEE, GEORGE, "The US-Turkish-NATO Middle East Connection" N.York, 1990.
- MONROE, ELIZABETH, "Britain's Movement in the Middle East 1914-1956" Baltimore, Md.Jhon Hopkins Press, 1963.
- POLK, WILLIAM R., "The US and Arab World", Harvard University Press, 1965.
- SADAT, ANWAR EL-, "In Search of Identity: An Antobiography" New York, 1978, s.156, 165-166
- SANDER, DR. ORAL, "Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1984), Ankara, 1979, s.125-176.
- SOYSAL, İSMAIL, "Political Relations between Turkey and Egypt in the Past 62 years", Annual of "Studies on Turkish-Arab Relations", Vol.2 (1987), İstanbul
- SPAIN, JAMES W., "Middle East Defence: A New Approach", Middle East Journal, USA, Vol.8, No.3, S.261-264
- STEVENS, GEORGINA G. (ed.) "United States and the Middle East", N.Jersey, 1946 pp.78-112.

Çeviriler :

TÜRKİYE AÇISINDAN TRUMAN DOKTRİNİ VE STALİN DİPLOMASİSİNİN HATALARI

ALİ RASİZADE ŞAMILOĞLU

Rusçadan çeviren : MUHİBBİ AHMEDOV

Truman doktrininin beyan edilmesinde, direkt neden Yunanistan'daki olaylar ve Türkiye ile ilgili durum olmuş olsa da, Sovyetler Birliği'nde söz konusu doktrin gerek Yunanistan, gerekse de Türkiye açısından özel bir araştırmaya tabi tutulmamıştır. Oysa Truman doktrini ABD ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli bir etken olarak savaş sonrası dönemde Türkiye'nin dünyadaki yeri ve tercihini belirlemiş, ayrıca doğal olarak Sovyet-Türkiye ikili ilişkilerini yoğun şekilde etkilemiştir. Aslında Türkiye'nin yaptığı tercih bir dereceye kadar Sovyetler Birliği'nin tutumundan, I.V. Stalin'in yanlış dış politika kavrayışından kaynaklanmaktaydı.

1947 yılı, 21 şubat günü Washington'daki İngiltere Büyükelçiliği, Yunanistan ve Türkiye'de ortaya çıkan durum üzerine iki önemli notayı iletmesi için büyükelçi Lord Inverchapel'in ABD Dışişler Bakanı G.Marshall ile bir araya gelmek istediğine dair başvuruda bulundu. G.Marshall'in Dışişler bakanı sıfatıyla ilk konuşmasını yapmak için Princeton üniversitesine (New Jersey) gitmiş olması yüzünden yardımcısı D.Acheson, derhal çalışmalarını başlatmak için büyükelçiliğe söz konusu notaların kopyalarının ABD dış işlerine iletmesini önerdi. Kopyaları ABD Dış İşler Bakanlığı Orta Doğu Bölümü Başkanı Loy Handerson kabul etti ve kendisinin elemanları konu üzerine muhtıra hazırlamak için faaliyete geçtiler. 24 Şubat'ta İngiltere'nin notalarının G.Marshall'a resmen sunulmasından daha önce muhtıra artık hazırlanmış bulunuyordu.

İngiltere hükümeti söz konusu notalarda kendi zorlukları yüzünden 1 Nisan tarihinden itibaren Yunanistan ve Türkiye'ye yapılan mali yardımı durduracağını bildirerek ABD hükümetinden bu iki ülkeye verilecek yardımı üstlenmesini rica ediyordu. Türkiye ile ilgili notada, onun uluslararası durumunun yarattığı endişe dile getiriliyor ve İngiltere askeri yönetiminin şu görüşleri yer alıyordu:

a) Türkiye'nin bağımsızlığının korunması oldukça önemlidir.

b) Türk Silâhlı Kuvvetleri şimdiki haliyle bir süper devletin tecavüzüne etkin bir şekilde karşı koyabilecek güçte değildir.

c) Türk Silâhlı Kuvvetlerinin şimdiki tâlim ve hazırlığı göz önünde tutulursa, sadece çağdaş silâhların verilmesi onun savaş gücünü fazla artırmayacaktır.

ç) Kurmay Başkanları Türkiye ordusunda çok büyük boyutta yeniden silâhlanma gerektiği görüşündedirler, oysa insan gücü ve üretim imkânlarının yetersizliği dolayısıyla Birleşik Krallık (United Kingdom) bunu gerçekleştiremeyecektir. Bu nedenle, söz konusu sorun Birleşik Devletler tarafından çözülebilir¹.

Notaların sunulduğu sırada Marshall ile Inverchapel arasında geçen konuşmanın tutanağınının görüldüğü gibi İngiltere'nin böylesine bir teklifle ABD makamlarına başvurma kararı hakkında Türk hükûmetine bilgi verilmemiştir. "O (Inverchapel) şunu ekledi: ABD hükümetinin yardım konusunda kararlı olduğunun bir an önce bildirilemeyeceği durumda Türklere ve Yunanlara yardımı durdurduğumuzu haber vermek felaket olurdu"².

Notalara cevap olarak, Marshall, İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'e telegraf çekerek kendisine direkt bir soru yöneltti: "bu karar İngiltere politikasının temelli şekilde değiştiği anlamına mı geliyor?" Olumsuz yanıt veren Bevin şunu ekliyordu: "Yunanistan ve Türkiye'nin özgürlüğü, İngiltere, ABD ve Batı Avrupa'nın güvenliği ve Orta Doğunun istikrarı için mutlak bir zorunluluktur. Fakat söz konusu ülkeleri destekleme öylesine bir yükür ki, İngiltere tek başına onu üstlenemiyor"³.

İki hafta sonra ABD cumhurbaşkanı tarafından kongre kürsüsünden ilan edilen ve aslında "soğuk savaşın" başladığını beyan eden Truman doktrinini gündeme getiren neden işte buydu. Truman doktrininin dünya siyasetindeki büyük önemi üzerine birçok araştırma yapılmış ve kitaplar yayınlanmıştır. Bu yüzden doktrin Sovyet-ABD ilişkilerine yaptığı etki, ABD'nin dış politikasındaki önemi, Uzak Doğu ve Avrupadaki uluslararası

¹ Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1947. Vol.5 (The Near East and Africa). Washington, 1971, p.35-37.

² İbid., p.44.

³ J. Connelli. The "office". L., 1958, p.309-310.

ilişkilerde oynadığı rolü yinelemeğe lüzum görmüyoruz. Çünkü bunlar bilinen gerçeklerdir ve uzun bir "soğuk savaş" dönemine geçişe ışık tutmaktadır. Bizim amacımız, bu doktrinin ortaya çıkması için vesile olan durumu incelemek, doktrini Türkiye açısından ele alarak tarihçilerimizin ihmal ettiği bu konudaki mevcut boşluğu bir dereceye kadar doldurmaktır⁴. Nitekim, Türkiye ile ABD arasında ikili ilişkilerde muazzam bir yeri olan Truman doktrini savaş sonrası dönemde Türkiye'nin tercihini belirleyen ana faktör olup doğal şekilde Sovyet-Türkiye ilişkilerini etkilemiştir. Bunun içindir ki, doktrini Sovyet tarihçileri için vazgeçilmez bir özel konu olarak görüyoruz. İşbu makalede ayrıca Truman doktrini üzerine yapılmış Sovyet yorumlarındaki kusuru gidermeği de amaçlamış bulunuyoruz. Şimdi yakın tarihimize gerçekçi bir bakışı savunan toplumumuzun, İ.V.Stalin ve V.M.Molotov'un Sovyet-Türkiye ilişkilerine yanlış yaklaşımları yüzünden meydana gelen olumsuz sonuçları bilmesi gerekir. Bu arada objektif bilimsel incelemeyle Türkiye-ABD işbirliğini yönlendiren başlıca noktaları ortaya koymuş olacağız. Üstelik Truman doktrini bir ilke olarak, bugün de iki devlet arasındaki ilişkilerin temelini oluşturmak suretiyle önemli bir uluslararası meseledir.

Önce, söz konusu dönemde Yunanistan ve Türkiye'ye devamlı "kıyak" yapan İngiltere'nin bir süpergüç olarak ABD'den acilen duruma müdahale etmesini istemesine neden olan olağanüstü olaylara bir göz ata-

⁴ Truman doktrininin Türkiye yönü üzerine Sovyet tarihçileri yalnızca iki bilimsel araştırma ortaya koymuşlardır: A.Ş. Rasizade. Doktrina Trumena kak načalo novogo etapa amerikanskoy ekspansii v Tursii, -Problemi vseobşey istorii. Moskova 1973, s.85-110; T.V. Konyakiha. "Pomoş" Tursii po doktrine Trumena. - "Narodı Azii v Afriki" dergisi, 1975, N 3, s.135-143; ABD Dışişleri Bakanlığının 1971'de yayınladığı 1947 tarihli arşiv belgelerine dayanan adigeçen incelemeler perestroyka öncesi döneme özgü birçok iskolastik sav ve önyargular içermektedir. Başlıca husus ise Sovyet tarihçilerinin korku ve siyasi nedenler yüzünden 1945-1946 yıllarında Sovyetlerin uyguladığı başıbozuk ve saldırgan dış politikasını gözardı etmeleri, ABD-Türkiye yakınlaşmasında Sovyetlerin diplomatik hatalarını görmezlikten gelmeleridir.

Sovyetler Birliği dışında konuyla ilgili çalışmalar şunlardır: D.J.Alvarez. Bureaucracy and Gold War Diplomacy: The United States and Turkey, 1943-1946.Thessaloniki, 1980; G.S.Harris. Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971. Washington, 1972; B.R.Kuniholm. The Origins of the Cold War in the Near East; Great Power Conflict and Diplomacy in İran, Turkey and Greece. Princeton. (New Jersey) 1980; R.Robinson. İmpact of American Military and Economic Assistance Programs in Turkey. N.Y., 1956; M.Tamkoç. The Impact of the Truman Doctrine on the National Security Interests of Turkey. -Foreign Policy. Ankara, 1977, N 3-4, p.18-40; H.Ülman. Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947). Ankara, 1961; S.Xydis. New Light on the Big Three Crisis over Turkey in 1945. - Middl East Journal, 1960, Autumn, p.416-432.

lım. Bilindiği üzere o sıralarda İngiltere'nin asker bulundurduğu Yunanistan'da iç savaş sürüyordu ve monarşi rejimi iflasın eşiğindedi. Daha 1939 yılı 19 ekim tarihinde İngiltere ile müttefiklik anlaşması imzalamış bulunan Türkiye'ye gelince, iktisadî ve iç siyasi durumunda endişe verici bir durum söz konusu değildi. Fakat tehlike Türkiye'ye uluslararası alandan geliyordu ve başlıca odak noktası Sovyetler Birliği ve onun Türkiye'ye uyguladığı siyaset idi. Daha 1944 Kasım ayında Gürcistan'ın Türkiye sınırındaki Ahıska bölgesinden Türk nüfusun sürgün edilişi de gözardı edilemez. 1947 yılında Sovyet-Türkiye ilişkilerinde gerilim doruk noktaya ulaştı. Sovyet yönetimi buna neden olarak II. Dünya savaşı yıllarında Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı izlediği düşmanca tutumu gösteriyordu⁵. İlişkilerin iyice bozulması üzerine Sovyetler Birliği, 1925'de Paris'de Türkiye ile imzalamış olduğu Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını feshetmeyi kararlaştırmıştı. Bilindiği gibi söz konusu anlaşmanın süresi 7 kasım 1945 tarihinde bitecekti. SSCB Dışişleri Bakanı V.M.Molotov 19 Mart 1945 tarihinde Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Selim Sarper'e bir beyanat ileterek "özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde meydana gelen önemli değişimler yüzünden söz konusu anlaşmanın artık yeni duruma ters düştüğünü ve ciddi şekilde gözden geçirilmesi gerektiğini" vurgulamıştı⁶. 4 nisan 1945 tarihinde Türkiye Dışişleri Bakanı Hasan Saka SSCB'nin Ankara'daki büyükelçisi S.A.Vinogradov aracılığıyla, Türkiye'nin yeni anlaşma imzalamaya, ayrıca bu konuda Sovyet tarafından gelecek tekliflerin hepsini incelemeğe hazır olduğunu Sovyet hükümetine bildirdi⁷.

Ne var ki, yeni anlaşmayla ilgili Sovyet tekliflerinin Türkiye'nin egemenliğini zedeleyeceği nitelikte olması yüzünden ikili ilişkilere gerginlik getirerek, Türkiye'nin Batıya yönelmesine ve Batıyı tercih etmesine neden oldu. Az sonra Almanya'nın Potsdam kentinde Boğazlar rejimi üzerine yapılan diplomatik tartışma da bu açıdan önemli bir etken oldu⁸. Derken,

⁵ SSSR i Tursiya (1917-1979). Moskova, 1981, s.157-186. Bu kaynakta Sovyet-Türkiye ilişkilerinin giderek nasıl kötüleştiği detaylı şekilde ele alınmıştır. Fakat yorumlar Türkiye'ye olumsuz bir yaklaşım içinde yapılmıştır. Türkiye'nin II. Cihan Savaşı yollarında izlediği Dış Politikaya Şovyetlerin tepkisi ve savaş sonrası dönemde ikili ilişkilerde bu yüzden meydana gelen olaylar I. Vasilyev'in (İ.V.Smilovski'nin mahlası) araştırmasında daha açık ortaya konulmuştur: İ.Vasilyev. O tureskom "neytralitete" vo Vtoroy Mirovoy voyne. Moskova, 1951 (Savaş yıllarında Türkiye'nin "tarafsızlığına" dair).

⁶ "İzvestiya" gazetesi, 21.3.1945.

⁷ "Pravda" gazetesi, 11.4.1945.

⁸ 1945'in yazında üç süperdevlet Potsdam konferansında 1936'da İsviçre'nin Montrö şehrinde imzalanmış Boğazlar Antlaşmasını değiştirmek kararı aldılar. Gerekçe olarak da

Stalin'in emriyle Gürcistan'da ve Ermenistan'da bunlara birleşik Türkiye arazileri üzerine iddialar öne sürüldü, "Pravda" gazetesi gürcü akademisyenleri S.Canaşia ve N.Berdzenişvili'nin "Türkiye'den haklı isteklerimiz üzerine" adlı makalesini yayınladı. Söz konusu makale daha önce Tiflis'te "Komunisti" gazetesinde gürcüce yayınlanmıştı⁹. Ayrıca Sovyet basınında vatana dönen ermeni muhacirlerin iskan edilmesi için Türkiye'nin doğu vilayetlerinin Ermenistan SSC'ye verilmesini isteyen dış ermeni örgütlerinin süper devletlere yönelttikleri dilekçeler yayınlanıyordu. İşte bu, aslında o koşullarda Sovyet makamlarının söz konusu isteklere katıldığı anlamına geliyordu¹⁰.

Boğazlar meselesi üzerine yapılan görüşmelere gelince, bu konuda da Türkler için kabulü imkânsız olan önergeler yüzünden İngiltere ve ABD Türkiye'nin yanında Sovyetlere karşı ortak bir tutum aldılar¹¹.

şunu dile getiriyorlardı: 1936 Anlaşmasına göre Boğazlar rejimine uyulması için tek sorunlu ülke Türkiye idi. Fakat süperdevletlere göre Türkiye savaş sırasında anlaşmanın 19. Maddesine aykırı hareket etmişti. Bu maddeye göre, Türkiye savaşa katılmadığı takdirde savaşan ülkelerin askeri gemilerinin Boğazlardan Karadenize geçişine izin veremezdi. Türkiye'nin Alman ve İtalyan gemilerine Karadenize geçme izni verdiği için Türkiye Anlaşmayı çiğnemiş oluyordu.

⁹ "Pravda". 20.12.1945 sözkonusu arazi iddialarını tarihi temellere dayandırmak girişimi şu kitapta yapılmıştır: D.S.Zavriyev. K noveşey istorii Severo-Vostochnih vilayetov Tursii. Tiflis, 1947 (Türkiye'nin Kuzey-Doğu vilayetlerinin yakınçağ tarihi üzerine).

¹⁰ "Pravda" 22.2.1946. Yazıda 1915 Ermeni Katliamı gündeme getirilerek bu arazilerin tarihi Ermeni toprakları olduğu vurgulanmıştır. Toprak iddialarının Sovyet-Türkiye ilişkilerine yaptığı etki şu çalışmada yer almıştır: S.Mouradian. Les relations sovieto-turques et la question armenienné depuis. 1945-Esprit. 1984, N 4, p.114-127.

¹¹ SSCB, İngiltere, ABD ve Türkiye arasında Boğazlar rejiminin değiştirilmesi konusunda 1945-1946 yıllarında diplomatik düzeyde yapılan tartışmalar Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk ilişkilerinden vazgeçerek ABD'ye yakınlaşmasında önemli rol oynamıştır. "Missouri" muhribinin 1946 yılının nisan ayında İstanbul ziyareti bu yakınlaşmanın somut göstergesiydi: (D.Alvarez. The "Missouri" Visit to Turkey.-Balkan studies. Thessaloniki, 1974, N 2, p.225-236). Boğazlar Meselesi kanımızca Truman Doktrininin Türkiye Bölümü için bir başlangıç noktaydı. Bu mesele üzerine yapılmış bellibaşlı araştırmalar şunlardır: K.Baltalı. 1936-1956 yılları arasında Boğazlar Meselesi. Ankara, 1959; C.Bilsel. The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence.- American Journal of International Law. 1947, October, p.727-747; F.C.Erkin Les relations turco-sovietiques et la question des detroits. Ankara, 1968; H.N.Howard, Turkey, the Straits and V.S.Policy, Baltimore, 1974; J.Knight, America's International Quarantees for the Straits; Prelude to the Truman Doctrine - Middle Eastern Studies. 1977, N 2, p.241-249; Idem. American Statecraft and the 1946 Black Sea Straits Controversy - Political Science Quarterly, 1975, N 3, p.451-475; A. de Luca. Soviet-American Politics and the Turkish Straits-İbid. 1977, N 3, p.503-524; F.A.Vali.The Turkish Straits and NATO, Stanford, 1972. Öte yandan dört devletin Boğazlar meselesi konusunda verdikleri notalar ABD Dışişleri Bakanlığı

8 Ağustos 1946 tarihinde Ankara'daki SSCB büyükelçiliği Boğazlarda yeni rejim üzerine getirmek istediği ilkeleri içeren notayı Türkiye hükümetine sundu. Notanın 5. maddesi aynen şöyleydi: "Türkiye ve Sovyetler Birliği Boğazlarda en çok çıkarları olan ve serbest deniz ticareti ve güvenliği sağlayabilen devletler olarak başka devletlerin Karadenizde kıyısı bulunan devletlere karşı düşmanca bir amaçla Boğazları kullanmasını önlemek için ortak araçlarla Boğazlarda savunma düzenliyorlar"¹².

Boğazlarda Sovyet askerî tesisleri kurulacağı anlamına gelen böyle bir istek ayrıca yukarıda bahsedilen toprak iddialarıyla beraber Türkiye'yi Sovyetler Birliğine karşı bir cephe arayışı içine itmiş oluyordu. Artık gündeme gelmiş olan "soğuk savaş" koşullarında olaylarda görülen bu gidışat doğal olarak 1952'de Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle sonuçlandı. Bu gerçekleri göz önünde tutarak Sovyet hükümeti Stalin öldükten hemen sonra geç bile olsa Türkiye ile ilişkileri normale dönüştürmek için harekete geçti. 30 Mayıs 1953'de Molotov Moskova'daki Türkiye sefiri F.H.Hozar'a bir beyanat sunarak şunları vurgulamıştı:

"Bilindiği gibi 1925 tarihli anlaşmanın süresinin bitmesi üzerine Sovyet-Türkiye ilişkilerinin yoluna koyulması sorunu, her iki devletin temsilcileri arasında birkaç yıl önce geçen resmi konuşmaların konusu olmuştur. Bu konuşmalarda Ermenistan SSC ve Gürcüstan SSC'nin Türkiye'den bazı arazi iddiaları, ayrıca Sovyet hükümetinin kendine karşı Boğazlar üzerinden gelebilecek tehlikeyi önlemek husûsundaki görüşleri söz konusuydu. Türkiye hükümeti ve kamuoyu bundan çok tedirgin olmuş ve dolayısıyla Sovyet-Türk ilişkileri kötüye gitmişti. İyi komşuluk ilişkilerini sürdürmek, barış ve güvenliği sağlamak amacıyla Ermenistan ve Gürcüstan hükümetleri Türkiye'den toprak isteklerinden vazgeçmeği uygun görmüşlerdir. Boğazlar meselesine gelince, Sovyet hükümeti, bu konudaki eski görüşünü tekrar gözden geçirmiştir ve Boğazlar açısından SSCB'nin güvenliğinin, gerek SSCB, gerekse de Türkiye için aynı derecede makbul olan koşullar çerçevesinde sağlanabileceği görüşündedir. Böylece Sovyet hükümeti Türkiye'den hiç bir arazi isteği bulunmadığını beyan etmektedir"¹³.

ğınca (States Department) özel mecmuada tam şekilde yayınlanmıştır: The Problem of the Turkish Straits. Washington, 1947.

¹² "Pravda". 14.3.1946.

¹³ "Pravda". 19.7.1953.

Öte yandan 1947 yılına kadar ABD'nin Türkiye'ye yaklaşımı hiç sıcak sayılamazdı. Osmanlı İmparatorluğuna dahil arazilerden Amerika'ya göç edenlerin hemen hemen hepsinin baskı ve zulüm görmüş azınlık halklardan (Rum, Ermeni, Musevi, Balkan Slavları, Levantlı Araplar ve b.g.) olması yüzünden ABD kamuoyunda Türkiye'ye karşı olumsuz bir imaj söz konusuydu. Ayrıca Amerika'nın demokrasi anlayışıyla çelişen otoriter Atatürk yönetimi ve Türkiye'nin savaş sırasında uyguladığı Almanya eğilimli tarafsızlık politikası da ABD'de Türkiye'ye karşı hoşgörüyü engelleyen hususlardan idi.

Boğazlar rejimi üzerine tartışmalarla başlayan ABD-Türkiye yakınlaşmasının Truman doktriniyle beklenmeyen bir hızla geliştiği şüphesizdir. 1947'de ABD'nin geleneksel dış politikası Türkiye yönünden temelinden değişti. Truman'ın kongrede yaptığı konuşmanın metnini yazmış olan J.Jones anılarında bu hususta şöyle diyor: "Kendilerini o dönemin olağanüstü olayları içinde bulanların hepsi Amerika tarihinde oldukça önemli bir değişme gerçekleştiğini anlıyorlardı"¹⁴. İngiltere nota sunduğu günün hemen ardından dış işleri, ordu ve donanma yöneticileri bir araya gelerek "Yunanistan ve Türkiye'ye yapılacak direkt yardım konusunda State Department'in tutumu ve tavsiyeleri" üzerine bir muhtıra hazırladılar. Muhtırada varılan sonuç şöyleydi: ABD Yunanistan ve Türkiye konusunda İngiltere'nin yerini alabilir ve alması gerekir"¹⁵.

26 şubatta sözkonusu adımın muhtemel sonuçlarını dikkate alan Marshall, Acheson, savunma Bakanı J.Forrestoul ve yardımcısı R.Patterson Yunanistan ve Türkiye'ye acil yardım yapılması konusunda görüş birliğine vardılar. Aynı gün Truman onların tavsiyelerini beğendiğini bildirdi ve bunun üzerine anılarında şöyle yazıyor: "Aslında onların vardığı sonuç benim edindiğim kanaatle aynıydı... Yunanistan kaybedilseydi, o zaman Türkiye Komünizm denizinde savunulması imkânsız bir ön karakol durumuna düşecekti"¹⁶.

İşte böylece İngiltere'nin yerine geçmek için ABD ilke önemi taşıyan bir karar alıyordu ve sıra kongrenin desteğini sağlamaya geliyordu. Bu amaçla Truman önce kongre liderleriyle görüşmeği kararlaştırdı. Seçimleri bütçe masraflarını kısıtlama sloganlarıyla kazanmış olan ve muhalefetteki

¹⁴ J.Jones, *The Fifteen Weeks*, N.Y., 1955. p.VII.

¹⁵ *Foreign Relations of the United States...*Vol.5. p.53.

¹⁶ Harry S.Truman. *Memoirs*. Vol.2. *Years of Trial and Hope*, 1946-1953. N.Y., 1956, p.100.

Cumhuriyet Partisi'nin sıkı denetimi altında bulunan kongre üyelerinin öngörülen yardım için fon ayırıp ayırmayacağı bu liderlerin desteğine bağlıydı. H.Truman kongre liderleriyle 27 Şubatta Beyaz Sarayda bir araya geldi. Senato Dış İşleri Komisyonu başkanı Cumhuriyet Parti'li A. Vandenberg, Komisyon üyesi Demokrat Partili T.Konelli, Senato Finansman Komisyonu Başkanı S.Bridges, Temsilciler Meclisi spikeri J.Marteen, Meclis Dış İşleri Komisyonu Başkanı Ch. İton ve kongrenin öteki üyelerinin katıldığı görüşmede bir konuşma yapan Marshall, Sovyetler Birliğini, Türkleri seferber edilmiş bir orduyu hazır durumda bulundurmamak zorunda bırakan bir "sinir savaşı" yapmakla suçladı. Ama "Türkiye'ye etkin bir yardımı yalnız Birleşik Devletlerin yapabileceğini"¹⁷ ispatlamaya çalışan Marshall'ın sözleri Kongre üyeleri arasında istenen ilgiyi uyandıramadı.

Beyaz Sarayda yapılan görüş D.Acheson'un anılarında ayrıntılı şekilde anlatılmış bulunuyor. Acheson, yasama yetkililerinin konuya kuşkuyla baktıklarının farkına vardığı için söz almaya karar vermişti. Acheson, konuşmasında Yunanistan ve Türkiye'ye yapılacak yardım tasarısından daha çok söz konusu ülkelere yapılacak yardımın altında saklanan gerçekleri açıklamıştı. İran Azerbaycan'ın da çıkan olayları ve Yunanistan'daki iç savaşı Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yi çembere almak çabası olarak niteleyen Acheson, Türkiye'nin oldukça kritik bir duruma düşmüş bulunduğunu vurgulamıştı. Sovyetlerin arazi iddialarını ve Boğazlar üzerine yaptıkları teklifleri ustaca ortaya koyarak Acheson kongre üyelerini "rus tehlikesi"yle korkutmaya gayret etmişti. Türkiye ve Yunanistan'ın kaybedilmesi durumunda Avrupa'nın da ağır ve tehlikeli duruma düşeceğini vurgulayan Acheson, kongre üyelerini ikna etmek için sözkonusu yardımla ABD'nin kendi güvenliğini sağladığını dile getirmişti. İşte bu deliller kongre üyelerini epeyce etkilemişti. Kongre üyeleri adına konuşan senatör Vandenberg şöyle demişti: "Bay Başkan, söylediklerinizi kongreye ve ülkeye bildirseniz, sizi desteklerim ve kongre üyelerinin çoğunun da aynısını yapacağı kanaatindeyim"¹⁸.

ABD askerî çevrelerinin Türkiye'ye yardım konusundaki görüşlerine gelince, dönemin genel kurmay başkanı general D.Eisenhower tarafından imzalanan ve Kurmay Başkanları Komitesi Muhtırası olarak bilinen belge de şöyle deniyordu: "Barış zamanı Türkiye Orta Doğu ve Arap dünyası

¹⁷ Foreign Relations of the V.S... Vol.5, p.61-62.

¹⁸ D.Acheson. Present at the Creation: My Years in the States Department. N.Y., 1969, p.219.

açısından kilit bir noktayı elinde tutmaktadır... Savaş halinde Türkiye, Rusya'nın Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'ya yapacağı taarruz karşısında doğal bir engeldir... Kurmay Başkanları Komitesi, Türkiye'ye etkin bir yardım yapılmasının ABD'nin güvenliği için önemli olduğu görüşündedir, fakat bu yardım askerî yardımdan daha önemli yere sahip siyasî, ekonomik ve psikolojik faktörleri içermektedir. Bu faktörler birbiriyle sıkı bağlı olup yalnız bir arada değerlendirilmesi gerekecektir”¹⁹.

Dış politikada pahalıya mal olacak yeni bir program öngörüldüğü hakkında haberi, kongre üyeleri senatör Vanderberg'in beklediği anlayışla karşılamadılar. Fakat Truman yönetimi Türkiye'ye yapılacak yardım programını Yunanistan'a yapılacak acil yardıma bağladığı için Yunanistan'a yardımdan yana olan çok sayıda kongre üyesi fazla tepki göstermedi²⁰.

“Caydırma” teorisini ortaya atmış olan ve dönemin Dışişleri Bakanlığı Plânlama Şubesi başkanlığını yapan G.Kennan bile Trumân hükümetinin sözkonusu oyununu tepkiyle karşılıyordu: “Beni kuşkulandıran başlıca olarak Yunanistan için ekonomik ve siyasî bir program gibi düşünülen yasa tasarısına Türkiye'ye yönelik askerî yardımı da dahil etmek amacıyla, Pentagon'un yaranmış elverişli fırsattan yararlanmasını”²¹.

12 Mart 1947'de H.Truman kamaraların ortak toplantısında bir konuşma yaparak doktrinini açıkladı. Kongreye bir mesaj niteliği taşıyan konuşmasının Türkiye ile ilgili bölümünde Truman, ABD yardımının, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü sağlamak için gerekli olduğunu vurguluyordu: “Söz konusu toprak bütünlüğü Orta Doğu'da istikrarı korumak için gerekiyor. Türkiye gereken yardımı almak istiyorsa, ABD bunu yapmak zorundadır. Bu yardımı yapabilecek bir tek ülke ABD'dir... Yunanistan'ın silâhlı azınlığın denetimi altına düşmesi halinde, durumdan komşusu Türkiye doğrudan doğruya ve ciddi şekilde etkilenecektir. O zaman karışıklık ve kargaşa tüm orta Doğu'ya yayılabilir... Yunanistan ve Türkiye'ye yardım yapmadığımız takdirde o kader saatinde sonuçlar gerek Doğu, gerekse de Batı için çok kötü olacaktır. Bu yüzden Kongreden, 30 haziran 1948 tarihine kadar Yunanistan ve Türkiye'ye 400 milyon dolar tu-

¹⁹ Foreign Relations of the U.S.... Vol.5., p.112-114.

²⁰ Amerikan araştırmacı G.Harris de aynı sonuca varmıştır: G.S. Harris, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*. Washington, 1972, p.25-26.

²¹ G.F. Kennan. *Memoirs 1925-1950*. Boston, 1967, p.317.

tarında yardım yapmak için yetki vermesini rica ediyorum”²². Sözkonusu paranın 150 milyon doları Türkiye’ye ayrılmıştı. Ayrıca Devlet Başkanı “söz konusu ülkelerin ricaları üzerine sivil ve askerî personel gönderilmesi için yetki istiyordu.

Şimdi bir de Truman’ın mesajının bu konuda duyarlı olan başkentlerde, yani Ankara, Londra ve Moskova’da nasıl karşılandığına bakalım. Bir defa Türkiye yöneticilerini mesaj çok memnun etmişti. 14 Mart’ta ABD’nin Ankara büyükelçisi Wilson Türkiye’den şu haberi yollamıştı: “Türkiye hükümetinden bir kaç üye, milletvekilleri ve öteki kişiler Truman’ın yardımla ilgili mesajından dolayı büyük bir memnurluk duyduklarını ifade ettiler. Erkin (Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri-A.R.) bana İnönü’nün çok memnun olduğunu söyledi”²³. Bir grup ABD gazetecisiyle yaptığı söyleşi sırasında devletin, bütçesinin yarısını 750 binlik ordunun masraflarına harcamak zorunda kaldığını belirten Başbakan R.Peker şöyle demişti: “Ülkemizin yoğun ihtiyaçlarını karşılayacak olan yardımdan dolayı ABD’ye şükran borçluyuz”²⁴. Muhalefet lideri ve gelecek cumhurbaşkanı C.Bayar ise şu açıklamayı yapmıştı: “Devlet Başkanı Truman’ın yardımla ilgili önerisini büyük bir memnurluk ve şükranla karşılıyoruz”²⁵. Dikkat edilmesi gereken bir husus da söz konusu dönemde Türkiye’de dış politikayla ilgili genel konularda ve ayrıca ABD yardımı konusunda iktidarla muhalefet arasında hiçbir görüş ayrılığının bulunmamasıydı.

İngiltere’nin tutumuna gelince, Londra’da Başbakan K.Attlee ve Dışişleri Bakanı E.Bevin, Yunanistan ve Türkiye sorununun çözümünün güvenilir bir ele emanet edilmiş olduğu ve İngiltere hükümetinin kendi görevini yerine getirmiş olduğu kanısındaydılar²⁶. Muhalefet lideri W.Churchill de Truman’ın konuşmasını muhafazakâr partinin toplantısında coşku ve içten bir beğeniyle karşılamıştı²⁷. 17 Martta Avam Kamara-

²² Public Papers of the Presidents of the United States; Harry S.Truman, 1947, Washington, 1963, p.176-180.

²³ Foreign Relations of the U.S... Vol. 5, p.18.

²⁴ “The New York Times. 14.3.1947. O dönemde “The New York Times” gazetesinin Ankara muhabiri olan A.Humbaracı şu sözleri eklemiştir: “Eğer büyük demokrasi Amerika sıfatıyla yardımımıza geliyorsa, demek ki biz de demokratız: “A. Humbaracı. Middle East Indictment. London, 1958, p.50.

²⁵ “Cumhuriyet”. 14.3.1947.

²⁶ F.Williams. A Prime Minister Remembers, L., 1961, p.149.

²⁷ “The Times”. 15.3.1947.

sında ABD yardımıyla ilgili görüşmeler yapıldı. ABD Kongresi üyelerinin tam tersine İngiltere parlamentosu üyeleri Truman doktrininin işte Türkiye bölümüne daha çok ilgi gösterdiler²⁸. Hükûmet adına konuşan Dışişleri Bakanı Ç.Menale'in parlamento üyesi F.Price'in sorusuna verdiği cevaptan anlaşıldığına göre bizzat Türkiye hükûmeti yardım vermeleri için gerek İngiltere, gerekse de ABD hükûmetlerine bir ricada bulunmamıştı. Ama Menale'e göre "Türkiye'nin belirli iktisadî ve askeri ihtiyaçları" bulunduğundan emin olan İngiltere gerekeni yapmıştı²⁹. Sovyetler Birliği'nde Truman'ın beyan ettiği yeni dış politika atağı doğal olarak endişe uyandırdı. "Pravda" gazetesi baş makâlesinde ABD'nin Türkiye'ye yapacağı yardım üzerine Sovyet yönetiminin görüşünü şöyle ifade ediyordu: "Türkiye'nin milli bütünlüğünü hiç kimsenin tehdit etmediğini ispatlamaya lüzum yoktur. Demek ki, Truman'ın bahsettiği "modernizasyonun" anlamı Türkiye'de Amerika egemenliği'nin kurulması manasına gelmektedir"³⁰.

7 Nisan 1947'de Sovyetlerin BM'deki daimî delegesi A.A.Ciromiko Güvenlik Konseyi'nde yaptığı konuşmada ayrıca şunu dile getirmişti: "ABD hükûmetinin Yunanistan ve Türkiye ile ilgili olarak aldığı önlemler Birleşik Milletler Teşkilatı'nın otoritesini ciddi bir şekilde zedelemekte ve BM üyesi olan devletler arasındaki ilişkilerde muhakkak şüpheler uyandırmaktadır... Objektif ve adil olmak açısından Türkiye'nin dışardan böyle bir yardım almaya hakkı bulunmadığını itiraf etmek gerekiyor, çünkü savaşta zarar görmemiş ülkedir. Arazisi işgal altında bulunmamıştır. Müttefik devletlerin, Türkiye'yi faşist tecavüzkârlara karşı BM'in yürüttüğü mücadeleye katılmaya ikna etmek için harcadığı çabalar bilindiği gibi olumsuz sonuçlanmıştır"³¹.

Sovyet hükûmeti Türkiye'ye askerî yardım yapılmasına tepki göstererek, Yunanistan'da BM üzerinden bir iktisadî yardım yapılmasını öneriyordu. SSCB bu konuda Güvenlik Kuruluna bir karar tasarısı sundu. Oylama sırasında Güvenlik Kurulunun dört üyesi (İngiltere, Avustralya, Belçika ve Brezilya) Sovyet tasarısı aleyhinde oy kullandılar. İki üye (SSCB ve Polonya) lehine oy kullanırken, aralarında ABD de olmak üzere 5 üye çekimser kaldı. Böylece BM Güvenlik konseyi ABD'nin Türkiye'ye askerî yardımını dolayısıyla desteklemiş oluyordu.

²⁸ Parliamentary Debates: House of Commons (March 17) Vol.435. L., 1947., cols. 17-19.

²⁹ İbid., col.18.

³⁰ "Pravda". 15.3.1947.

³¹ "İzvestia". 9.4.1947.

Derken, Washington'da yardım programı üzerine yasal işlemler sürdürülüyordu. "Yunanistan ve Türkiye'ye yardım kararı" kongre kameralarında görüşülürken yasama yetkililerinden itirazlar geliyordu. İtirazların özü şuydu: Türkiye Savaş sırasında kendi tutumuyla ABD seçmenleri arasında olumsuz bir imaj yaratmıştır; Türkiye'deki rejim Amerika'daki demokrasi anlayışına aykırıdır ve bu yüzden desteklenmesine hakverilemez; Türkiye Yunanistan gibi bunalım içinde bulunmuyor ve tam tersine büyük döviz rezervine sahiptir; Türkiye'de ABD atağı mutlaka Moskova'yı rahatsız edecek ve SSCB-ABD ilişkilerini zedeleyecektir; Türkiye'ye yardım gelecekte büyük bütçe masrafları gerektirecektir; Türkiye gibi istikrar-sız ve savaşçı bir ülkeyle askeri ittifak ABD'yi Sovyet-Türk münakaşasına sürükleyebilir; Türkiye'yi de desteklemeği üstlenmekle ABD İngiltere için "maşa" görevi yapmış olacaktır; Konu BM'e intikal ettirilmelidir"³².

Öte yandan Truman'ın mesajında Sovyetler Birliği'nden direkt bahsetmediği halde, senatörlerden A.Vandenberg ve T.Konelli Türkiye için bir Sovyet tehlikesinin sözkonusu olduğunu vurgulamaktaydılar³³: "Konelli Türkiye'nin her zaman dış tehlike altında bulunduğu bir gerçektir" diyor-du³⁴. Vandenberg Türkiye'ye Baltık Denizinden Kara Deniz'e kadar uzanan Sovyet sınırında bir tek gerçek bağımsız devlet olarak bakılması gerektiğini söylüyordu. Ona göre, Türkiye'nin durumu Münih anlaşması sırasında ortaya çıkan duruma benziyordu ve Sovyetlerin tecavüzcü dış politikası ışığında ABD'nin müdahale etmeyişi hüsrarla sonuçlanacaktı³⁵. Yardımdan yana olanlar ABD güvenliği açısından sağduyulu bir girişimin sözkonusu olduğunu dile getiriyorlardı. Vandenberg ve taraftarlarının gerekçe olarak gösterdikleri başlıca delil stratejik ve askerî gerçeklerdi: Orta Doğu, Kafkasya, Balkanlar, Doğu Akdeniz gibi önemli bölgelere ağırlığını koymuş bir devlet olarak Türkiye'de ABD etkisinin ne kadar güncel ve muhim olduğunu anlamak için sadece haritaya göz atmak yetiyordu.

15 Mayıs'ta yardıma dair yasa tasarısı nihayet kongre tarafından onaylandı. Ama Türkiye'ye yapılacak yardım 100 milyon dolara indirildi. 22

³² Congressional Record: House. Washington, 1947, p.4700-4702 (May 7), 4798. (May 8), 4883-4884 (May 10); Congressional Record: Senate. Washington, 1947, p.3294. (April 10), 3467 (April 16).

³³ ABD Senato Komisyonunda, D.Acheson'a "SSCB'yi mi kastediyorsunuz?" diye direkt sorulduğunda cevabı şöyle olmuştu: "Türkiye'ye saldırması muhtemel olan başka bir ülke tanımıyorum": Assistance to Greece and Turkey: Hearings before the Committee on Foreign Relations, V.S. Senate. March, 24-31, 1947. Washington, 1947, p.21.

³⁴ Congressional Record: Senate, p.3275 (April 1.).

³⁵ İbid., p.3195 (April 8.).

Mayıs 1947'de H.Truman Kunzas-City'de Yunanistan ve Türkiye'ye yardım verilmesi hakkında kararı imzaladı.

Karar ayrıntılı bir giriş kısmından ve 8 bölümden oluşuyordu³⁶, kararda ABD'nin girişimi, "devlet bütünlüğü'nü korumak ve bağımsız bir ülke gibi mevcut olmak için gereken acil malî ve diğer yardımın" yapılması üzerine Türkiye'nin ve Yunanistan'ın direkt ricalarına cevapmış gibi ortaya koyulmaktaydı. I. Bölümde yardım şekilleri belirlenmişti: 1) hibe, kredi ve başka şekillerde malî yardım; 2) Söz konusu ülkelere "ABD hizmetinde bulunan" personel gönderilmesi. 3) "yalnız müşavir sıfatıyla çalışmak üzere söz konusu ülkelere sınırlı sayıda ABD askerî görevlilerinin" gönderilmesi; 4) Gereken malzeme, hizmet ve bilgilerin sağlanmasıyla bu ülkelerde personel eğitimi; 5) İdarî masraflar dahil tüm masrafların karşılanması. Kararın 3. Bölümünde, yardımı alacak ülkenin uyması gerektiği altı ön şart bulunuyordu. Bu şartlardan en önemlisi yapılacak yardımın kullanılmasının ABD hükümeti tarafından sınırsız bir kontrol altında tutulacağıydı. 5. Bölümdeyse, ABD Devlet Başkanına yapılan yardımı durdurmayı icap ettiren hususlar sözkonusuydu. Yardımın şu durumlarda durdurulması öngörülüyordu.

1) Yunanistan ve Türkiye hükümetleri rica ettikte

2) BM Güvenlik Konseyi veya Genel Kurulu Böyle bir karar aldıktan (Vandenberg eklemesi)

3) ABD Devlet Başkanı Karar hedeflerinin bir başka yoldan yerine getirilmiş olduğu veya bunların yerlerine getirilmesinin imkânsız olduğu kanaatine vardıkta

4) Devlet Başkanı 3. Bölümde yer almış taahhütlerin yerine getirilmediği kanaatine vardıkta. Bu durumda ABD Devlet Başkanı yardımı durdurmazsa, yardım kongrenin iki kamarasının da bir arada alacakları kararlarla durdurulacaktı. (İşte 1975'de kongre bunu uygulayarak Devlet Başkanının iradesine karşı çıkıp Türkiye'ye askerî yardım yapılmasına ambargo koydu).

Öte yandan, karara göre Devlet Başkanı her dört ayda bir yardım programının gerçekleştirilmesi üzerine kongreye rapor sunmak zorunday-

³⁶ An Act to Provide for Assistance to Greece and Turkey. -The Turkish Aid Program (Department of State Publication) Washington, 1948, p.18-21; A Decade of American Foreign Policy; 1941-1949, Basic Documents (V.S. Senate). Washington, 1950, p.1257-1262.

dı³⁷. Ayrıca programı gerçekleştirmek ve yardımın kullanılmasını kontrol altında tutmak için yardım alacak ülkelerde ABD misyonları açılacaktı.

Daha 23 Mayıs'ta general L. Oliver'in başkanlığında ordu ve donanma subayı ve Dışişlerinden 2 iktisatçıdan oluşan 22 kişilik ABD askerî misyonu Türkiye'ye gelmiş bulunuyordu. Heyetin amacı Türk Silâhlı Kuvvetlerinin ihtiyaçlarını incelemek ve yardımı ordudaki sınıflara göre dağıtma planı yapmak idi. General Oliver bir buçuk ay sonra raporu bitirdi. Ayrıntılarına eğilmeden sözkonusu raporda Truman doktrini gereği Türkiye için ayrılan ilk 100 milyon doların dağıtılması üzerine yapılan tavsiyeyi ele alalım. Rapor, verilecek yardımın 48,5 milyonunu Kara Kuvvetlerine, 14,75 milyonunu Deniz Kuvvetlerine, 26,75 milyon dolarını da Hava Kuvvetlerine ayırmayı öneriyordu. Geri kalan paradan 5 milyon doların ülkenin stratejik önemi olan yollarını onarmaya, 5 milyonunun da askeri cepanelerin ikmaline harcanması öngörülüyordu³⁸.

Az sonra Ankarada gizli bir ortamda anlaşma hazırlıkları başladı. Görüşmelerde ABD'yi büyükelçi E. Wilson, Türkiye'yi Dışişleri Bakanı H. Saka temsil ediyordu. Belgelerin yayınlanmamış olması nedeniyle görüşmelerin içeriği üzerine kesin fikir söylemek kolay değil. Amerikalı gazetecilerin haberleri ise görüşmelerin hiç de kolay geçmediğini ortaya koymaktadır³⁹. Rahatlıkla söyleyebileceğimiz husus şudur: ABD'nin yardımın kullanılması konusunda getirdiği kontrol etme hakkı ilkesi Türkiye'yi hiç memnun etmiyordu. Aslında Osmanlı borçlarının ülkeyi nasıl bir yarı sömürge haline soktuğunu, süper güçlere muhtaç bıraktığını, kapitülasyonları ve diğer rezaletleri gündeme getirdiğini daha unutmamış olan cumhuriyetçi yönetimin sakin ve endişesi doğaldı. Kemalist Türkiye'nin liderleri millî egemenlik ve bağımsızlık konusunda oldukça titiz ve duyarlıydılar. Stalin'in toprak istekleri gibi, ABD'nin öne sürdüğü "kontrol ve denetim" şartı da onların tepkisine sebep oluyordu⁴⁰. Fakat bunlara rağmen

³⁷ Yardım programının gerçekleştirilme aşamaları ve ayrıntıları bir dizin raporda yer almıştır: Assistance to Greece and Turkey: 1st-8th Reports to Congress by V.S. President. Washington, 1947-1949.

³⁸ Foreign Relation of the V.S... Vol.5, p.233-236.

³⁹ "The New York Times" gazetesinin muhabiri Ankara'dan şu haberi veriyordu: "2 ay önce halka açıklandığından farklı olarak şimdi ABD'nin yardım programı daha çok eleştiriye yol açmaktadır. (The New York Times. 23.5.1947) "Newsweek" dergisi de, "Türk Küstahlığı" başlıklı yazıda Türk tarafının, verilecek yardımı "ABD yetkililerinin müdahalesi olmadan" kendi bildiği gibi kullanmak talebinde bulunduğunu bildiriyordu (Newsweek. 19.5.1947. p.21-22).

⁴⁰ Yabancı araştırmacıların fikirleri için bak: G.S.Harris. Op.Cit., p.27; H.Ülman. Op.Cit., s.111.

men görüşmeler sırasında Türkiye heyeti ABD koşullarını kabullenmek zorunda kaldı. Anlaşmanın taslağını” bir ay sonra imzalanmış metinle mukayesesi, aralarında hiç bir fark olmadığını gösteriyor ve bu da Türk tarafının fazla direnmediğini ortaya koyuyor.

12 Temmuz 1947’de Türkiye Dışişleri Bakanlığında E.Wilson ve H.Saka Türkiye’ye yardım hakkında Anlaşma imzaladılar⁴¹. Süresiz olan bu anlaşma ABD’nin konuyla ilgili kararına uygundu. Böylece ABD yardım yapma zamanını, şeklini ve hacmini belirleme ve bu yardımın kullanılmasını denetlemek hakkını resmi bir anlaşmayla kazanmış oluyordu. Üstelik anlaşmanın 3. Maddesi yardım programının uygulanmasını “hür şekilde gözlemek ve tam yansıtmak” konusunda ABD basını ve radyosuna hak tanıyordu. Türkiye hükümeti ise ülke içinde “söz konusu yardımın amaçları, hacmi, kaynağı, niteliği, boyutları ve sonuçları üzerine tam ve sürekli bir açıklık getirmeği” üstleniyordu. Aslında Türkiye hükümeti kendi halkına bilgi vermek konusunda tarihte ilk defa yükümlendiriliyordu.

4. Madde, askeri yardımın; bilgilerin ve kullanılma şartlarının gizliliğini ve emniyetini sağlayacak önlemleri içeriyordu. Buna göre ABD’nin izni olmadan Türk subayı, memuru veya hükümet yetkilisi olmayanlara konu üzerine bilgi vermek, askeri yardım kapsamındaki malzeme ve bilgileri başka amaçlar için kullanmak yasaktı⁴².

5. Madde, Türkiye’nin ABD mali yardımını başka devletlere borcunu vermek için kullanmasını yasaklıyordu.

⁴¹ Agreement on Aid to Turkey. - The Turkish Aid Program, p.22-24; A Decade of American Foreign Policy. ..., p.1265-1267, United Nations Treaty Series. Vol. 7. N.Y., 1947, p.299-308.

⁴² Devlet Başkanı L.Jonson Başbakan I. İnönü’ye yazdığı 5 Haziran 1964 tarihli ünlü mektubuyla Kıbrıs’ta çıkan Rum-Türk çatışmasına askeri müdahale yapmamak konusunda Türkiye’yi uyarıyordu. Mektupta vurgulanan nokta şuydu: Kıbrıs’a çıkarma yapıldığı sırada ABD yardımıyla edinilmiş silâh ve araçların kullanılması, 1947 Anlaşmasının 4. Maddesinde yer alan ve ABD izni olmadan ABD askeri yardımının Türkiye’nin savunmasıyla ilgisi olmayan amaçlar için kullanılmasını yasaklayan hükümlere tamamen aykırıdır.(Middle East Journal. 1966, N 3, p.386-388). 1974’ün yazında Türk Silahlı Kuvvetleri Kıbrıs’a çıkarma yapınca ABD Kongresi söz konusu anlaşmadan hareket ederek 5 Şubat 1975 tarihinden itibaren Türkiye’ye ABD silah yardımı yapılmasına ambargo uygulama yönünde karar aldı ve karar 1 Ekim 1978 tarihine kadar yürürlükte kaldı. Bak: Controversy over the Cutoff of Military Aid to Turkey.- Congressional Digest, 1975, April, N 4, p.99-128; Suspension of Prohibitions Against Military Assistance to Turkey: Hearings before the Committee on International Relations, House of Representatives (July.10, 1975) Washington, 1975.

Sözkonusu tektaraflı noktalara rağmen imzalanan Anlaşmanın TBMM’de görüşülmesi ve onaylanması sadece birkaç gün sürdü. Hükümet adına konuşan H.Saka, milletvekillerinin sakıncaları üzerine imzalanmış Anlaşmanın, Türkiye’nin Bağımsızlığını zedeleyen hiç bir hüküm içermediğini dile getirerek, tam tersine ABD’nin Türkiye’nin bağımsızlığı ve bütünlüğünü güvence altına aldığını vurguladı⁴³. Meclisin 465 üyesinden 339’u Anlaşmanın onaylanması lehine oy kullanırken aleyhine oy kullanan milletvekili yoktu. Ama oylama sırasında oturuma katılmayan 126 milletvekilinin milli egemenlik konusunda titiz davranarak böylece pasif direniş yapmış olduklarını tahmin edebiliriz. Truman Doktrininin uygulanmaya başlamasıyla kısa bir zaman içinde iç ve dış politika, iktisadî kalkınma modeli, askeri doktrin, altyapı, maliye, özel teşebbüs, kültür; eğitim hizmet sektörü dahil, Türkiye’de yaşamın bütün yönleri ABD etkisi altına giriyordu. Bir dereceye kadar bu etki şimdiye kadar sürmektedir. Burada itiraf etmemiz gereken bir husus da Batılılaşma ve Avrupalılaşma, yani Batı ile entegre olma sürecinin Türk toplumundaki geniş bir kitlenin bu konudaki istekleriyle ve hoşgörülerıyla de kolaylaşmış olmasıdır.

Tabii ki, Truman doktrini Türkiye’nin dış politikasında olağanüstü öneme sahip bir olay idi. ABD ile ilişkiler de dahil olmak üzere Türkiye, doktrin gereği dış politika konsepsyonunu tamamen yenilemiş oluyordu, Türkiye tarafsızlık politikasından barış döneminde askerî bloklara katılma siyasetine geçiyordu. Türkiye’nin NATO’ya girişi ile sonuçlanan kısa bir süre içinde Ankara’da şimdi etkinliğini koruyan yeni dış politika ilkeleri hazırlandı. Washington’un desteğine güvenen Türkiye 1947’den itibaren Sovyetlere karşı kesin ve sert bir tavır almaya başladı ve 1948 yılı Şubat ayında Moskova’daki büyükelçisini geri çekti. ABD türkologu bunu şöyle değerlendiriyordu.: “Türkiye sıcak savaşta” kendi tercihini yapmış oldu”⁴⁴.

Beklenildiği gibi, Truman doktrini uyarınca verilen 100 milyon dolara ek olarak 3 Nisan 1948 tarihinde ABD Kongresi 30 Haziran 1949 tarihine kadarki dönem için Türkiye’ye 75 milyon dolar ayırdı. Bu para, dış ülkelere yardım yapma hakkında 1948 yılı kanunu çerçevesinde veriliyordu⁴⁵. Sonraki dönemde yardımlar şöyle sıralanıyor: 1948-1951 yılları arasında

⁴³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1 Eylül 1947). Cilt 6. Ankara, 1947, s.553.

⁴⁴ L.Thomas, R.Frye. The United States, Turkey and Iran. Cambridge (Mass.) 1952, p.100.

⁴⁵ A Decade of American Foreign Policy..., p.1267.

Marshall tasarısı üzere iktisadî yardım; 1949 yılı Müşterek Savunma Kanunu gereğince yapılan askeri yardım; 1950 yılı Uluslararası kalkınma hakkında ABD Kanunu uyarınca teknik yardım. Nihayet 10 Ekim 1951 tarihli Ortak Güvenlik Kanunu gereğince yardım yapıldı ki, bu Kanun Ortak Güvenlik Ajansı çerçevesinde Türkiye'ye yapılacak askeri, iktisadi ve teknik yardımları bir arada gerçekleştirmegi öngörüyordu. Bununla ilgili ABD-Türkiye sözleşmesi 7 Ocak 1952 tarihinde Ankara'da imzalandı⁴⁶.

Şunu da kaydedelim ki, Truman doktrini ABD ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bir takım çözülmemiş sorunlar da bırakıyordu. Başlıca sorun ABD'nin, yardım yapmasına rağmen belirli hiçbir askeri ve siyasi taahhüt üstlenmemesi idi. 4 Nisan 1949 tarihinde Washington'da NATO anlaşması imzalandıktan sonra bu sorun açık şekilde gündeme gelmiş oluyordu. Ankara, Truman doktriniyle başlamış olan sürecin gelişmesi amacıyla Türkiye'ye ABD güvencesi konusunda bir anlaşma imzalanması için daima ısrar etti. Türkiye, diplomasi açısından büyük çabalar harcayarak sonunda NATO'ya girmeği başardı.

18 Şubat 1952 tarihin de Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle ABD-Türkiye ilişkileri yeni aşamaya geçti ve yardım İttifak programlarıyla çoktarafli şekilde yapılmaya başladı. Fakat yardım hakkında ikili anlaşmalar sonraki yıllarda da imzalanmıştır ki, bunların da hukuki çerçevesini halen de yürürlükte bulunan 12 Temmuz 1947 tarihli Anlaşma oluşturmaktadır.

⁴⁶ Mutual Security Assurances under Mutual Security. Act of 1951: Agreement between the USA and Turkey, signed at Ankara, 7 January 1952, Washington, 1953; United Nations Treaty Series. Vol.179, 1953, p.121-127.

Not: İşbu makale şu kaynaktan çevirilmiştir: A.Ş.Rasizade. Tureskiy aspekt doktrini Trumena i nekotoriye prosçeti Stalinskoy diplomatii. "NARODI AZII I AFRIKI" Dergisi. N 4, 1990, Moskova. S.40-50.

Bibliyografya :

Doç. Dr. ÜNSAL YAVUZ, *Atatürk, İmparatorluktan Milli Devlete, Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV. Dizi-Sa. 10, Türk Tarih Kurumu Basım-evi, Ankara-1990.*

"İçindekiler" ve "Giriş" dışında, metin kısmı 95, "Kronoloji", "Bibliyografya" ve "Dizin" ile birlikte 117 sayfadan oluşan "Atatürk, İmparatorluktan Milli Devlete" adlı kitabın tanıtımının yapılmasında izlenen yöntemi birkaç cümle ile belirtiyoruz: Her bölüm ele alınarak alıntı yapılan kitapların tesbiti, cümle bozukluklarının saptanması, var olan kronoloji ve bilgi hatalarının gösterilmesinin yanısıra, bölümde anlatılmak istenen düşüncelerin ne ölçüde verilmiş olduğunun belirlenmesi anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca "Bibliyografya" kısmı ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu arada böyle oldukça geniş, kapsamlı ve "iddialı" sayılabilecek bir konunun değerlendirilmesi sırasında nasıl bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğine çalışılmıştır.

"İçindekiler" ve "Giriş" kısımlarına baktığımızda:

Özel isimlerin sonuna gelen eklerin, kimi ise ayrılmamış, kimi ise ayrılmamış; Ayrılmamış olanlara örnek, I. ve III. Bölüm başlıkları. II. ve IV. Bölüm başlıklarında ise ekler ayrılmış durumdadır. Bu durumu bölüm alt başlıklarında da görüyoruz. Örnek: "Mustafa Kemal'in çocukluğu, yetişme tarzı, eğitimi" Diğer alt başlıklarda bu durumu göremiyoruz. Örnek: "Osmanlı Devletinde fikir ayrılıkları, I. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Ekonomik Görünümü" başlıklarında olduğu gibi. Bir diğer örnek, IV. Bölümde yer alan alt başlıklardan birinin yazılış şeklidir, "Anadoluda görevlendirilişi". II. Bölümde yine bir örnek, "Jön Türkler ve İttihat-Terakkinin çalışmaları" şeklinde. V. Bölümde bir başka alt başlığın yazılışında aynı yanlışlığı ve diğerlerine göre tutarsızlığı görüyoruz: "İttifak Devletlerinin yeni önerileri: Yine Sevr". Ayrıca III. Bölümde "Osmanlı İmparatorluğunun durumu" şeklinde yazılırken, "Giriş" in ilk paragrafında, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan milli devlet nitelikli..." şeklinde yazıldığını görüyoruz. Yine girişte, birinci paragrafta "milli devlet nitelikli çağdaş..." yazım biçimi yeğlenirken dördüncü paragrafta bu kez büyük harflerle "Milli Devlet niteliklerine sahip..." şeklinde yazıldığı dikkati çekiyor. Kitabın metninde bu çeşit farklı yazım biçimlerinden çok sayıda örnekler bulmak her zaman için olanaklıdır.

I. Bölüm'e gelince:

Bu bölümün ilk yan başlığı "Batı Dünyasının genel görünümü" adını taşıyor.

Bu kısımda kıta Avrupası'nda XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren kendini gösteren yeni bir dünya anlayışı ve gelişmeler bir sayfa içinde çok kısa olarak verilmeye çalışılmış. Fakat bu yapılırken önemli değişim bir yönüyle, sadece ekonomik yaklaşımın bir sonucu olarak, sanayi devrimi bazında açıklanmaya çalışılmış ise de doyurucu görünmemektedir. Bunun sonucu olarak Batı'nın sömürgeci siyaseti çerçevesinde yazar, kitabının ikinci sayfasını Avrupalı devletlerin sömürge imparatorluklarının dağılma alanlarını belirtmeye ayırmış. Bu bilgilerin alındığı yeri belirtmemiş olan yazarın cümlelerini Haluk Ülman'ın kitabıyla karşılaştığımızda, çok büyük ihtimal alıntılarının buradan alınmış olduğunu görüyoruz (Haluk Ülman, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş). Yazarın cümlelerini Ülman'ın kitabı-

nın ilgili sayfalarıyla karşılaştırdığımızda yukarıda işaret ettiğimiz durum bütün açıklığı ile ortaya çıkıyor. S.3'ün ilk paragrafındaki açıklama kendi içinde tutarlı bir görünüm vermektedir. Fakat aynı sayfanın son paragrafında, "Osmanlı yönetiminde XV. yüzyılın ikinci yarısını takiben başlayan bozulma..." şeklinde yer alan açıklamada bir bilgi yanlışlığı söz konusu olmalı. Çünkü, Osmanlı yönetimindeki bozulma belirtileri bütün tarihçilerin hem fikir oldukları gibi, XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın başlarında görünmeye başlamıştır. Bu durumda yazar, bozulma belirtilerini "Klasik Dönem" de başlatarak, önemli bir yanlışlığa düşmüş olmaktadır. Bu arada daha önce belirttiğimiz gibi yazar, 2 ve 3. sayfalarda özel isimlerin yazılışlarında hatalar yapmıştır. Örnek, s.1 de "Sanayii Devrimi", s.2 de "sanayi Devrimi", s.3 te "Avrupaya", "Avrupada", s.5'te "Avrupanın", ve nihayet s.3'te "Osmanlı Devleti", "Osmanlı Devleti'nin", şeklinde yazılırken daha sonraki sayfalarda, "Osmanlı devleti'nin" biçiminde yazıldığı gibi. Sırası geldikçe bu gibi çarpıcı örnekler ileride değinilecektir.

s.4'te yazar, İngiltere'den yapılan pamuklu dokuma dış alımıyla ilgili bazı yıllara ait rakamlar veriyor. Bu rakamları bir başka kitaptaki rakamlarla karşılaştırdığımızda (Bakınız. Orhan Kurmuş, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, s.55) farklı bir duruma rastlıyoruz. Yazar, kitabının 6. sayfasına Osmanlı Tarihi kitaplarında varolan bir alıntıyı, alt not vermeksizin olduğu gibi geçirmiş. Çünkü, Cevdet Paşa'ya ait olan sözleri yazarın "Maruzat" veya "Tezaker"den almadığı kitabının bibliyografya ve metin kısmından açıkça belli olmaktadır. Yine sayın Yavuz'un kitabının 6. sayfasında söz konusu ettiği borçlar ve yabancı yatırımlarla ilgili açıklamaları, Haluk Ülman'ın yukarıda anılan kitabının 65-67 inci sayfalarındaki cümlelerle ayniyet derecesinde benzerlik gösteriyor. Yine bu bölümde ve diğer bölümlerde tekrarlar sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin, s.6'da "...1881 de Muharrem Kararnamesi ile kurulan Düyun-u Umumiye" denilirken, s.14'de yine "...1881 de yayınlanan ve Muharrem Kararnamesi diye bilinen kararname ile Düyun-u Umumiye idaresi kurulmuştur" deniliyor. Yine s.15'te aynı durum tekrarlanıyor: "...1881 Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye'nin kurulduğu". s.7'deki ilk cümle yeterli açıklamayı vermiyor. Çünkü, bildiği üzere Rusya'nın açık denizlere açılma ve Akdeniz'e inmek politikası yazarın belirttiği gibi tek bir neden olarak Avrupalı devletlerle yarışabilmeyle bağlanamaz.

s.8'de yer alan "bilinen iç ve dış nedenlerle XVII. yüzyıl başlarında duraklama dönemine giren" cümlesini, s.3'te yer alan "Osmanlı yönetiminde XV. yüzyılın ikinci yarısını takiben başlayan bozulma..." cümlesiyle karşılaştırmak önemli bir bilgi yanlışlığı ile çelişkiyi ortaya koymuyor mu?

s.9'da son paragrafta "Ateşli bir devrimci olan ve..." başlayan cümle ile yine s.1'de "Sanayi Devrimi", s.2'de "Sanayii Devrimi'nin" kullanılmasına karşın yazar, kitabının diğer kısımlarında her nedense çoğu zaman "İnkılâp", "İnkılâpçılık", "Türk İnkılâbı'nın" şeklindeki kullanımları yeğlemiş görünüyor ise de, sadece bu kelimelerle yetinmeyip örneğin, "millet", "ulus" gibi sözcükleri de kullandığı görülüyor ki, bu durum seçilen dil konusundaki tutarlılığın olmadığını gösteriyor. s.8'de başlayan Genç Osmanlılarla ilgili açıklamalarında temel kaynak olarak Ord.Prof.Dr. Enver Ziya Karal'ın Osmanlı Tarihi 8. cildini kullandığını O'nun cümleleriyle ilgili kitabın karşılaştırılmasından anlamaktayız. 10. sayfada I.Meşrutiyet'in ilânı ele alıyor, s.11 de II. Abdülhamit dönemine geçilerek İngiliz devlet adamının (Salisbury) padişaha sunduğu bir layihadan söz ediyor. Alıntı olduğu veriliş şeklinden anlaşılabilir layihanın hangi kaynaktan alındığı belirtilmemiştir. Bunun Enver Ziya Karal'ın 8. cild Osmanlı Tarihi'nin 32-33. sayfalarından kısaltılarak olduğu gibi kitaba geçirilmiş olduğunu belirtelim. Bu alıntı ile birlikte Mebuslar Meclisi'nin çalışmalarına ilgili alıntının kita-

bin hacmi içerisinde oldukça fazla yer tuttuğunu belirtiyor, diğer alıntılarla birlikte oransal dağılımda önemli boyutlara ulaşarak, bu konuda da yine bir tutarsızlığa tanık oluyoruz.

s.12 ve 13'e baktığımızda alıntıların kitabın yazarına ait olan s.13'ün ilk dört cümlesi dışında bütün iki sayfayı kapsadığı görülür. 13 üncü sayfanın tamamına yakın olan alıntının ise, Enver Ziya Karal'ın adı geçen kitabının s.12-13 den alınmış olduğunu kaydedelim. Bu durumda, bilimsel çalışmalarda vazgeçilmez olan değerlendirme, yorum ve sentezlerin dayanağı olarak kullanılması gerekli olan alıntıların bu örneklerde görüldüğü ve ileride çok daha çarpıcı örneklerinin görüleceği gibi, yerli yerinde kullanıldığını söylemek oldukça güç görünmektedir. Burada bir hususu da belirtmek istiyoruz. Yazar, her nedense alıntıları mali-ekonomik konulardan seçmiş. Bu yaklaşım, kitabın diğer bölümlerinde de kendini açık bir biçimde gösteriyor. İhtimal olarak tarihi olayların sebeplerini ekonomik-mali konulara bağlayan bir tarih anlayışının benimsendiğini bu durumda ileri sürmek mümkün görünüyor. Oysa, tarihsel olayların nedenlerinin iç ve dış dünyadaki çok yönlü gelişme ve değişimler olduğu, basit bir realite olarak bilinmektedir.

s.14'de "20 Aralık 1881 de yayınlanan Muharrem Kararnamesi ile..." şeklindeki ifade-nde yazar yanılmıştır. Bu yanılığını kitabın sonuna koymuş olduğu "Kronoloji" kısmında da sürdürmüştür. Oysa, adı geçen kararname 20 Aralık 1881 de değil 20 Kasım 1881 de yayınlanmıştır (Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi Cilt 8, s.425 ve Haluk Ülman, Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş, s.65).

s.14 de "Düyun-u Umumiye ve terk edilen gelirler şöyledir: Tuz, Tütün, İspirto tekelleri; pul, damga ve balık vergileri, Bulgaristan dan alınan haraç" deniyor. Öte yandan Karal'ın 8. ciltinde (s.428) adı geçen idarenin emrine verilen gelir kaynakları, yukarıda sayılanlardan farklıdır ve çok daha fazladır.

s.14'de "Ancak kendinden öncekiler kadar harcama yapmaktan kaçınan Sultan, bu borçları, bütçe açıkları ve dalgalı borçların kapatılması, askeri ihtiyaçlar ve demiryolu yapımı için kullandı" demektedir. Bu cümle, Karal, a.g.e., s.431 den çok az değiştirilerek alındığı ihtimalini kuvvetli şekilde gösteriyor. Söz konusu cümleler Karal'da şöyle: "Bunların bir kısmı dalgalı borçlarını tasfiyesine, diğer bir kısmı da bütçe açığının kapatılmasına, askeri ihtiyaçlara ve demiryolu yapılmasına...".

Yine 14. sayfa üzerinde duruyoruz. Son paragrafta Abdülhamit'in Bağdat demiryolu yapımını 1903 yılında yayınladığı bir ferman ile Alman şirketlerine verdiği belirtiliyor. Bu cümle ile iki hata yapılmıştır. Bunlardan biri demiryolu yapım izninin 1903 te değil 1904 te verilmiş olduğudur; diğeri de birden fazla Alman şirketlerine değil bir tek Alman şirketine (Deutsche Bank)'ın kurduğu Anadolu-Bağdat Osmanlı Demiryolları şirketine verildiğidir (Bakınız, Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s. 160).

s.15'te maden üretiminden söz edilirken "...1882 de Gümüşlü Kurşun Balya Karaaydın, 1893 de Manganez, bakır, Kasandra, 1896 Ereğli Taşkömürü Fransız şirketlerine verilmiştir" deniliyor. Oysa, yazarın da bol bol kullandığını zannettiğimiz Karal'ın a.g.e., cilt 8, s.458 de "Balya ve Kara Aydın simli kurşun ve linyit kömürlerini işletme ayrıcalığının bir Anonim Osmanlı şirketine verildiği" kaydedilmiştir.

s.16 daki yan başlık "Mustafa Kemal'in Çocukluğu, Yetiştirme Tarzı, Eğitimi" adını taşıyor ve bir sayfayı biraz aşkın bir yer kaplıyor. Bu kısmın içeriğine bakıyor ve İslâm Ansiklopedisi'ndeki Atatürk maddesinin ilgili kısmıyla karşılaştırıyoruz. Aralarında ayniyete ya-

kın bir benzerliğin, kimi kelimelerin değiştirilerek alınmış olmasının dışında, var olduğunu gözlüyoruz. Yazarın bu kısmın sonunda Atatürk'ün Manastır İdadisi'ne giriş tarihi olarak verdiği 1895 yanlış bir tarihtir. Bu tarih 1896 olacaktır (Utkan Kocatürk, Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s.2 ve Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk'ün Hayatı ve Eseri, s.9).

II. Bölüm: II. Meşrutiyetin İlanını Hazırlayan Olaylar:

s.9 da Şöyle bir cümle yer almış, "Bir kısım aydınlar Meşrutiyet idaresini yeniden kurmak için gizli gizli dernekler kurmaya başlarlar". Bu cümlede iyi bir anlatım biçimini göremiyoruz. Aynı cümle içinde bir kelime iki kez kullanılıyor: "kurmak için..... kurmaya başlarlar".

s.21 de ilginç bir durumla karşılaşılıyor. O da her zaman yapılan bir usüldürki alın-tuların olduğu gibi veya kısaltılarak tırnak içine alınmasıdır. Oysa, sayın Yavuz, şu cümleyi tırnak içine almadan kitabına koymuş: "Bir Erkân-ı Harp Subayı'nın yabancı dil bilmesi gerektiğini söyleyen Mustafa Kemal tatilde Selanik'e gittiğinde Collège des Frères de la Sallé'in özel kurslarını takip ederek Fransızcasını ilerletmeye çalışıyor..." Aynı konu ile ilgili Ali Fuat Cebesoy'un eserinde (Sınıf Arkadaşım Atatürk, s.9) şu cümlelere rastlıyoruz: "(Mustafa Kemal) Harp Akademisi'nde iken bana daima - Bir erkân-ı harp zabiti muhakak lisan bilmelidir.. derdi. Yaz tatillerinde Manastır'dan Selanik'e ...döndüğü zamanlar Tophanedeki Collège des Frères desla Sallé'in özel kurslarına gider, Fransızcasını ilerletmeye gayret ederdi". Yazar herhalde anılan eserdeki cümleleri alıntı vermeden ve tırnak içine almadan kendi cümleleriymiş gibi kitabına geçirmiş görünüyor.

s.22'de "Mustafa Kemal Harp Akademisi'ni 11 Ocak 1905 de bitirerek", deniliyor. Bu tarih kesin olmayıp, tartışmalıdır. Çünkü olayların içinde ve Mustafa Kemal'in yanında bulunmuş olan Ali Fuat Cebesoy, a.g.e. s.70 de, "1904 yılı Aralık ayında Harp Akademisi'ni bitirdik. Kurmay yüzbaşı olarak diploma aldık. M.Kemal'in 11 Ocak 1905 te mezun olduğunu dair yazılan biyografiler doğru olmasa gerekir" demektedir. Yine Cebesoy, tutuklanma olayı ile ilgili olarak aynı eserinde (s.78) "Ben hapisanede yirmi gün kadar kaldım... Mustafa Kemal liderdi ve benden bir hafta ongün sonra serbest bırakıldı" demektedir. Yazar ise, (s.22) bu konuyla ilgili olarak "(Mustafa Kemal) birkaç ay sonra serbest bırakıldı" diye yazmıştır. Bu bilgi yukarıdaki açıklamaya göre yanlıştır. Yanlışlığı şu durum da kanıtlamaktadır. Mustafa Kemal ile Ali Fuat Cebesoy 5. Ordu'ya 5 Şubat 1905 te tayin olundular.Öte yandan yazar, Atatürk'ün 11 Ocak 1905 te Harp Akademisi'ni bitirdiğini yazıyor. Bu iki tarih arasında yirmibeş günlük zaman vardır. Yazar, bu süreyi "birkaç ay sonra serbest bırakıldı" şeklindeki ifadeyle yanlış vermekte ve bilgi hatasına düşmektedir.

Kitabın bu 22. sayfası ilginç sayfalardan biri olarak görünüyor; Bu sayfada Sayın Yavuz, "1906 Ekiminde Mustafa Beyin evinde Mustafa Kemal'in gelişi ile birlikte Vatan ve Hürriyet Cemiyeti kuruldu" demektedir. Bu bilgi olayın tarihi bakımından yanlıştır. Çünkü, kimi kitaplarda ki, onların içinde özgün çalışma niteliğinde olanlar da vardır, adı geçen cemiyetin kuruluşu Ekim 1906 olarak görünmemektedir. Cebesoy'un (a.g.e., s.91'de) kitabında "Atatürk'ün hayatına dair yazılan bazı eserlerde, bu gizli cemiyetin 1906 yılı Ekim ayında kurulduğu ileri sürülmektedir. Çünkü bu tarihte Mustafa Kemal Şam'da değildir" demek suretiyle çok açık bir ifade kullanıyor. Yine Utkan Kocatürk, a.g.e., s.4 te ve özgün bir çalışmada da (Faik Reşit Unat, Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılabı'nın Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge, 1962, s.344) adı geçen cemiyetin kuruluşu yazarın belirttiği gibi Ekim 1906 değil, Ekim 1905 olarak gösterilmiştir.

s.23 te Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinin kuruluşu ile ilgili olarak yer alan tırnak içindeki alıntı da dahil olmak üzere verilen bilgilerin ki, bu kısım s. 24 deki kısım başlığına değin devam ediyor, olduğu gibi harfen ait not verilmeksizin Belleten, Cilt I, sayı 3-4, s.621-622 den alınmış olduğunu saptamış bulunuyoruz. Yazar, bu alıntıyı kitabına geçirirken s.23'ün son paragrafıyla (Bu paragraf, odanın içinde derin bir sessizlik olmuştu, şeklinde başlıyor) alıntı aralarındaki cümleleri de kendisine aitmiş gibi vermiş. Oysa sözkonusu bu cümleler de anılan kaynağa aittir. Öte yandan alıntı verilirken bugünkü Türkçe ile verilmiş. Fakat, çeviride zaman zaman yanlışlıklar yapılmış. Örneğin: mehip (azametli, heybetli) kelimesi etkin, azim (azm'den niyet, kesin karar) kelimesi direnç, biçare (çaresiz, zavallı) kelimesi çözümsüz olarak verilmiştir. Yazar, yine bu çeviri sırasında her ne hikmetse, kitabında adeta kullanmaktan kaçınır görüldüğü millet ve inkılap kelimelerinin yerine ulus ve devrim sözcüklerini kullanmış. Ayrıca, zaman zaman olayın içinde, tanık sıfatıyla bulunduğu gösteren cümleleri de yazarın kullandığı görülmektedir. Örneğin, şu cümleler yazarın kendisine aittir: "Odanın içinde derin bir sessizlik olmuştu...", "Mustafa Kemal yeniden söze başladı...", "Hepsi ellerini tabancanın üzerine koyarak ölünceye dek bu kutsal dava uğrunda and içtiler..." gibi.

s.24 deki kısım başlığını (II. Meşrutiyetin İlanına Doğru) takibeden cümleler ki, bir paragraf tutmaktadır, İslâm Ansiklopedisi'ndeki Atatürk maddesinden aynen geçirilmiş gibi görünüyor. Kitap ve Ansiklopedideki cümleler karşılaştırıldığında bu aynen görülmektedir. Yine alt not verilmeksizin ve tırnak içine alınmaksızın Cebesoy'un anılan kitabında (s.113-114) yer alan cümleler bazı atlamalar yapılarak, kitabın 24 üncü sayfasında "27 Eylül 1907 de Vatan ve Hürriyet..." şeklinde başlayan paragraf ile s.25 in ilk paragrafına geçirilmiştir.

Yazar, kitabının s.25 ci sayfasına koyduğu cümleleri, son cümle dışında, Cebesoy'un andığımız kitabından (s.116) olduğu gibi almış görülmektedir. Çoğu zaman yapıldığı gibi, bu uzun alıntı ilk paragraf dışında yazarın ifadesiymiş gibi tırnak içinde verilmemiştir. Böyle yapıldığından, anılan sayfada yer alan Mustafa Kemal'in Misak-ı Milli esaslarını daha 1907 de tesbit ettiğine ilişkin yorum ve değerlendirmenin, kitabın yazarı sayın Yavuz'un kendisine ait olduğu sanısı ortaya çıkıyor. Oysa, bu değerlendirme Cebesoy'a aittir ve O'nun kitabında bulunmaktadır.

Yazar, s.26 da "Hürriyet mademki bizim eserimizdir o halde onun korunması da bize düşer" cümlelerini İttihatçı subayların söylediğini belirtiyor. Yazarın bu sözleri aldığı çok kuvvetle muhtemel olan Cebesoy'un kitabında ise, sözleri ittihatçı subayların değil bir tek ittihatçı subayın söylediği yazılıdır. Kitabın yazarı birkez daha belki dikkatsizliğinin sonucu olarak yanlışya düşmüştür. Yine aynı sayfanın 3 cü paragrafında Mustafa Kemal'in ordu-siyaset ilişkileri hakkındaki görüşleri ile onu izleyen kısımda yer alan cümleler, kimi zaman kısaltılarak Cebesoy'un anılan kitabından alınmış. Örneğin, "ordu muhakkak ve derhal siyasetten çekilmelidir. Aksi takdirde bir kudret olmak vasfını kaybedecektir. Bu ise memleket için bir felaket olacaktır" (Cebesoy, s.135). Aynı cümleleri yazar kitabına geçirmiştir (s.26). Aynı sayfadaki diğer cümleler de yine Cebesoy'dan alınmış görünüyor (Cebesoy, s.142-145).

s.28 de "Kardeşim Salih" başlığını taşıyan ve 30. sayfanın sonuna değin süren mektup, zaman zaman bugünkü Türkçeyle zaman zaman da eski Türkçe dildeki okunuşu ile olduğu gibi, bizim saptamalarımıza göre Yakınlarından Hatıralar, Sel Yayınları, s.48-49 dan alınmış görülmektedir. Bu alıntının kitabın boyutlarına göre oldukça uzun olan ve işlenen konuya pek öyle ışık tutan, can alıcı noktaları içeren bir metin olmadığı halde olduğu gibi

konulmuş olmasını anlamak zordur. Atatürk'ün askerlik mesleği ve orduya ilişkin düşüncelerini saptayan, değerlendiren bir çalışma için bu metnin üzerinde durulması olağandır ama, bu tür kitaplarda olduğu gibi yer alması plansızlığa örnek oluşturmaktadır.

III. Bölüm: I.Dünya Savaşı'nın Patlaması ve Osmanlı İmparatorluğu

Bu bölümün ilk kısımlarında Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi, mali-ekonomik alana ilişkin bir takım rakamlar verilerek devletin içinde bulunduğu durum bir yönüyle sergilenmeye çalışılırken ve Osmanlı-Alman gizli anlaşmasından dem vurulurken her nedense, bu dönemin en önemli kararlarından olan kapitülasyonların geçersizliğine ilişkin İstanbul Hükümeti'nin aldığı karara hiç değinilmiyor. Oysa bilindiği üzere bu karar İttihat ve Terakki'nin salt iktidarının sözkonusu olduğu 1914-1918 döneminde uygulanması çok zor fakat anlamı çok önemli bir hareketi olarak değerlendirilir. Bu durumu, yazarın bazı nirengi noktalarını gözden kaçırmış olmasına örnek olarak gösteriyoruz.

s.34 te anlatılanların İslâm Ansiklopedisi'nin Atatürk maddesiyle karşılaştırılmasını okuyucuya salık veriyoruz. İlgili maddede anlatılanlar kısaltılarak kitaba geçirilmiş görünüyor. Yazarın birbirini izleyen cümlelerinde zaman bakımından uyumsuzluklar sözkonusu oluyor. Örneğin, s.37 de "...Mustafa Kemal 7 Ağustos 1918 de ikinci defa Filistin de bulunan ordu komutanlığına atandı" deniyor. Arkasından "O 18 Eylül de görevinin başındadır" ifadesine yer veriliyor. Yine bu sayfada örneğini gördüğümüz gibi, kimi zaman anlatılmak istenen ile kullanılan anlatım biçimi arasında uyumsuzluklar sözkonusu oluyor. Falkenhayn'ın başarısızlıkları nedeniyle Suriye cephesinde Liman Von Sanders'in görev alması nı yazar, "cephelerde karışıklıklar olmaktadır" şeklinde değerlendiriyor.

s.40 da Yazar, "9 Kasımda İzzet Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine..." kaydını kullanmış. Oysa adı geçen hükümetin 14 Ekim 1918-11 Kasım 1918 tarihleri arasında görev yaptığı bilinmektedir (Sina Akşın, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, s.17). Böylece yazarın bir kez daha kronoloji hatası yaptığı görülüyor. s.36 da yer almış olan Karlsbad daki tedaviyle ilgili cümlelerin Afet İnan'ın, Karlsbad Hatıraları, kitabından alındığı göze çarpıyor (a.g.e., s. 60-61). Yine, s. 41 deki ilk paragraftan sonraki cümleler -s. 42 nin odalarına kadar uzanıyor- bizim saptamalarımıza göre, Falih Rıfki Atay'ın Çankaya adlı eserinden alınmıştır (a.g.e., s. 159-160).

s.42 de "Anadolu'da Görevlendirilişi" başlıklı kısım s.44 ün sonuna kadar devam ediyor. Bu kısım olduğu gibi Falih Rıfki'nin Çankaya adlı eserinden alınmış, (a.g.e., s.169-171). Sadece, s.171 deki "selahiyetname" sözcüğünü sayın yazar, "yetki belgesi" şeklinde kitabına koymuş. Bunun ilginç tarafı şudur: aynı metinde bir kısım kelimeler aynen verilirken (bunlar, talimatname, münasip, teşkilatlanmalar gibi) yukarıda andığımız selahiyetname sözcüğünün anlamı verilmiş. Bu çelişkili tutumu zannederek okuyucu da anlamakta güçlük çekecektir. s.46 da kronolojik bir hata ile karşılaşıyoruz. Çünkü, yazar "...Havza'da 25 Mayıs-13 Haziran tarihleri arasında kalan Mustafa Kemal..." derken, bu kez s.48 in sonlarında, "...Mustafa Kemal 12 Haziranda Havza'dan ayrılarak" şeklinde bir ifade kullanıyor. Oysa, Atatürk'ün Nutuk'unda "25 Mayıs'tan 12 Haziran'a kadar Havza'da kaldım" demektir. Yazarın anlatım biçiminin bir özelliği de daha önce işaret edildiği üzere tekrarlara yer vermesidir. Örneğin, s.51 de "Ya ölüm, ya başarı ve zafer...", s.52 de "Ya istiklal, ya ölüm".

s.52 de Mustafa Kemal ile ilgili olarak, "ve İstanbul'un kararını beklemeden ordudan istifa etti" denmektedir. Bu bilgi yanlıştır. Çünkü, Mustafa Kemal, görevinden alındığını

öğrendikten hemen sonra Harbiye Nezareti'ne çektiği bir telgarfla hem görevinden hem de askerlikten ayrıldığını bildirmiştir (Sina Akşın, a.g.e., s.469; Zabıt Ceridesi, Cilt I, s.15 ve Nutuk, Cilt I, s.47).

s.49 da yan başlık "Amasya'da ve Bildirge" şeklinde. Hemen sonra bu belgenin metni verilirken bu kez "Genelge" olarak yazılıyor. Ardından metin olduğu gibi veriliyor. Halbuki bunun yerine önemli noktalar vurgulanarak daha çok değerlendirilme yönlerine ağırlık verilmiş olsaydı, kanımızca, kitapta anlatılmak ve verilmek istenen mesajlara daha uygun düşerdi. s.55 te "...Mustafa Kemal ve arkadaşlarını fermanlarla asi ilan edip tutuklama kararları çıkartan, suikastler tertip ederek Anadolu'daki Ulusal Hareketi boğmaya çalışan İstanbul Hükümeti" denilirken aynı husus bir kez daha s.57 deki şu cümlelerle âdeta tekrar ediliyor: "1919 Mayısından itibaren fetvalar çıkararak (Burada kronolojik hata yapılmıştır. Çünkü, bilindiği üzere fetvalar Mayıs değil Nisanda çıkarılmıştır) Mustafa Kemal ve arkadaşlarını asi ilan ettirerek çeşitli tertiplerde bulunan İstanbul Hükümeti".

s.57'de Beşinci Bölüm "Mustafa Kemal'in Anadolu'nun ve Ülkenin Kaderini Eline Alması ve Kurtuluş Savaşı" başlığını taşıyor. Bölüm başlığının düzenlenişinde ilk bakışta bir yanlışlığın olduğu hemen farkediliyor. O'da "Anadolu'nun ve Ülkenin Kaderini" şeklindeki diziliş biçimidir. Buradaki "Ülke" sözcüğü ile sayın yazar neyi kastediyor? Eğer Anadolu ise o zaten yazılmış durumda. "Ülke", Türkiye karşılığı olarak kullanılmışsa o zaman "Anadolu" sözcüğünün kullanımının anlamını çözemeyiz. Bu durumda bölüm başlığının düzenlenerek yeniden yazılması gerekir. Bölüm başlığının hemen ardından yan başlık olarak "İstanbul Anadolu'ya boyun eğiyor: Amasya Görüşmeleri" yer almış. Fakat şu nokta hemen dikkat çekiyor; Bu yan başlığın altındaki ilk paragrafta anlatılanların (Mustafa Kemal ve Harbord görüşmesi) yan başlıkla hiçbir ilgi ve alakası yok. Bu her iki durum dikkatsizlik ve düzensizlik örneği olarak değerlendirilemez mi?

s.57'de anlatılan Amasya Görüşmeleriyle ilgili bilgilerin İslâm Ansiklopedisi'nin Atatürk maddesiyle karşılaştırılmasını biz, naçizane olarak okuyucuya salık veriyoruz.

s.61-63 arasında İstanbul Hükümeti'nin yayınlattığı fetvaya değiniliyor. s.67 de bu kez Ankara Müftüsünün karşı fetvası yer alıyor. Her iki fetvanın yaşayan Türkçe ile uzun uzun metinlerinin verilmiş olmasını, biz bu kitabın başlığı, yazılış amacı ve vermeye çalıştığı mesajlar ile hiçbir şekilde ilgili görmüyoruz. Bu metinlerin kitabın içinde sayfalarca yer alması, düzensiz bir oransal dağılım örneği oluşturmuştur.

s.66 nın ilk cümleleri İsmet İnönü ile ilgili olarak Atatürk tarafından söylenen sözlerdir. Bu cümleler, "Mustafa Kemal: İsmet Beyin bütün görevlerinde gösterdiği..." şeklinde başlıyor ve devam ediyor. İslâm Ansiklopedisi'nin Atatürk maddesinde aynen bulunmaktadır. Yalnız kitabın yazarı sayın Yavuz'un, ilgili ansiklopedide yer aldığı halde kitabına koymamış olduğu iki sözcüğü belirtiyoruz; Bunlar, devrim ve devrimin sözcükleridir. Bu sözcüklerin alıntıda yer almamasını anlamak güçtür.

s. 72 de sayın Yavuz, kronolojik bir yanlışlığa düşmüş görünüyor. Çünkü, yazar Bekir Sami Bey'in Fransız ve İtalyanlarla imzaladığı sözleşmelerin II. İnönü savaşının devam ettiği sıralarda yapıldığını söylemektedir. Oysa herkesce bilindiği ve ders kitapları olarak yazılan bütün devrim tarihi kitaplarında yer aldığı üzere adı geçen sözleşmeler Londra'da 11-12 Mart tarihleri arasında imzalanmıştır. II. İnönü Savaşı ise Mart sonlarıyla Nisan başlarında cereyan etmiştir.

s.74 de son paragrafın ilk cümlesiyle neyin anlatılmak istendiği anlaşılıyor; çünkü cümlelerin kuruluş biçimi düzenli olmadığından, anlam bozukluğu ortaya çıkıyor. Cümle şöyle: "Liderlik meselesi, ordunun erzak ihtiyacının sağlanması ve onu takiben, son savaşların moral bozukluğu içinde kaçma ve dağılmayı önlemek, ayaklanmalara fırsat vermemek üzere İstiklâl Mahkemelerinin kurulmasına hız veriliyordu".

s.77 de "1922 yılı başında bir muhalif grup faaliyet göstermeye başladı. Bu, İkinci Grup diye anılır" denmektedir. Oysa, II. Grup'un kuruluş tarihi kesin değildir; Bu grubun kuruluşuyla ilgili olarak kurucuları tarafından 1921 Temmuzundan 1922 ortalarına kadar uzanan bir süre içerisinde çeşitli tarihler gösterilmektedir (İhsan Güneş, Birinci TBMM nin düşünsel yapısı 1920-1921, s. 143-144).

s.77 de yazar, meclisteki siyasal grupları sayarken Müdafaa-i Hukuk Zümresi'nden de söz ediyor. Oysa, konuyla ilgili yapılmış olan bir doktora tezinde (bu tez basılmıştır) böyle bir gruba rastlanılmıyor. Aksine, Müdafaa-i Hukuk Grupları söz konusu edilirken I ve II. Grup olarak adlandırıldıkları belirtiliyor. Bu durumda sayın yazarın Müdafaa-i Hukuk Zümresi'yle neyi kast ettiği anlaşılıyor.

s.79 da ilk bakışta insanın gözüne iki yanlışlık çarpıyor. Bunlardan birisi Atatürk'e ait sözlerin yanlış olarak verilmesidir. Yani bir alıntı hatası söz konusudur. Atatürk'ün sözleri kitapta şöyle veriliyor: "Verdiğiniz kararlar ordu iki gün başsız kaldı. Fakat düşman karşısında ordu hiç başsız bırakılır mı? Bırakmadım, bırakmıyorum, bırakmıyacağım...". Oysa aynı sözler Nutuk'ta (Cilt II, s.662) şöyle verilmiş: "Düşman karşısında bulunan ordumuz, başsız bırakılamazdı. Binaenaleyh bırakmadım, bırakmam ve bırakmıyacağım". Bu konuşma meclis gizli oturumunda ise, şöyle saptanmış: "Ordu kumandasız mı kalacak, ne olacak? Binaenaleyh bırakmam ve bırakmıyacağım" (Gizli Gelse Zabıtları, Cilt III, s.341). Görüldüğü üzere yazarın verdiği alıntı, iki özgün kaynaktan farklılık gösteriyor.

Aynı sayfadaki ikinci yanlışlığa gelince; Bu bir bilgi yanlışlığı ile ilgili. Sayın Yavuz, "26 Ağustos 1922 de başlayan saldırı mevzilerdeki Yunan direnişinin kırılması ile 30 Ağustos ta son buldu..." demektedir. Büyük Taarruz adıyla yakın tarihimize geçen bu geniş cephe hareketi, bilindiği üzere 30 Ağustos ta bir meydan muharebesine dönüşerek düşman kuvvetlerinin büyük ölçüde imhasını sağladı. Yani yazarın belirttiği gibi "saldırının son bulması" gibi bir durum söz konusu değil.

s.81 de turnak içinde verilen ve Harington imzalı yazı ile mektuba ekli bildiri örneği olduğu gibi (Atatürk, Söylev-Nutuk) II, TDK yayınları Ankara 1978 s.506 dan geçirilmiştir.

s.83 te "O, Mecliste yine muhalefetin oyunları karşısındadır. Ve yine yalnızdır". "Nankörlük örneği üç milletvekili 2 Aralık 1922 de meclise kanun teklifini verdiler". "Hedef yine O, idi. Üzgünce cevaplar".

Yukarıdaki cümleler okunduğunda, insan doğal olarak âdeta bir tarihi tiyatro eserini veya dramatik bir oyunla ilgili senaryo okuyor hissine kapılıyor. Kitapta zaman zaman kullanılmış olan bu tarz anlatım biçiminin, hislendirici ve akıcı bir üslup örneği oluşturması nedeniyle insanı sıkılmadan kitabı okumaya ittiğini de belirtmek gerekir. Yine s.83 de "Ne yazık ki ..." şeklinde başlayan, yarım sayfalık bir yer tutan alıntı, TDK yayınlarından, Söylev, Cilt II, s.529'dan olduğu gibi harfen alınarak konulmuştur.

Yine s.83 te bu kez önemli ve çarpıcı bir yanlışlığa tanık oluyoruz. İlgili sayfanın son cümlesi olarak, "...ve dokuz simgeli yeni siyasal partinin ilk seçim bildirgesi benimsenmiştir" yer alıyor. Bunun özgün adı "dokuz umde" dir. Yani dokuz "simge" değil. Bugünkü ifade-

siyle prensin, ilke şeklindedir. İlke veya prensip olarak anılan umde kelimesinin her ne ise yazar tarafından hiçbir anlam benzerliği ve yakınlığı olmamasına karşın "simge" olarak karşılanmasını anlayamadık. Kitabın yazarı aynı sayfada kronolojik bir hataya daha düşmüş. Çünkü, sözkonusu edilen siyasal partinin seçim bildirgesi, yazarın işaret ettiği gibi 9 Eylül 1923 ü takiben değil, aksine bu tarihten önce 8 Nisan 1923 te yayınlanmıştır.

s.86 da laiklikle ilgili olarak sayın yazar, Atatürk'ün çok önemli olan ve bu nedenle çok eserde yer almış olan bir konuşmasını büyük harflerle kitabına koymuş: "Türkiye Cumhuriyeti şeyhler dervişler..." şeklinde başlıyor. Biz, bu alıntıyı Söylev ve Demeçler, Cilt II, s.215 deki metin ile karşılaştığımızda yazar tarafından bir cümlenin (bu cümle:, medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir) atlandığını ve kitaba konulmamış olduğunu görüyoruz. Alıntı verilirken bugünkü dil ile verilmeye çalışılmış, fakat sözkonusu cümlenin çıkarılışına ilişkin hiçbir işaret konulmamış. Bu arada "tekkelerini" kelimesini "tekkeleri" şeklinde almış.

s.86-87 de Atatürk'ün siyasi partilerle ilgili görüşleri belirtilirken son derece önemli mesajlar içeren konusu bakımından da bu kitapta yer almasının yerinde ve olumlu olacağı kaçınılmaz olan O'nun Fethi Okyar'a gönderdiği ve sayın Yavuz'un özenle üzerinde durmaya çalıştığı laik düşünceyle de sıkı sıkıya bağlantılı bulunan, temel olarak siyasi partilerin "laiklik" ilkesi üzerinde anlaşması gerektiğini vurgulayan mektubundan söz edilmeliydi. s.87 de bir yan başlık var: "Dilde Öze Dönüş: Dil İnkılabı". Bu yan başlığın yazımında kullanılan sözcükler dikkate alındığında "İnkılâbı" yerine "Devrimi" sözcüğü konulursa yazım biçimine daha uygun düşmezmiydi? Öz Türkçe'yi anlatım dili olarak yeğleyen yazar, her nedense bu örnekte olduğu gibi kimi yerde bazı sözcükleri kullanmaktan vazgeçemez görünmektedir. Yine bu yan başlıktan sonra anlatılanlara bakıyoruz: İlk paragrafta Anayasa değişikliği, onun ardından Mustafa Kemal'in Sarayburnu konuşması alıntı olarak veriliyor. s.88 de millet mekteplerine ve harf değişikliği konularına değiniliyor. Bütün bunlar yan başlıkla yani dil değişikliği ile ilgili. Fakat hemen sonra gelen paragrafta anlatılanların bu yan başlıkla hiçbir ilgi ve alakası yok. Çünkü, meclisteki muhalefet partileriyle ve bu arada Serbest Cumhuriyet Fırkası'yla ilgili cümleler yer almış. Yine sözkonusu edilmiş olan Kubilay olayının adı geçen yan başlıkla ne tür bir ilgisi olabilir? Bunlar herhalde konu düzensizliği ile ilgili görülebilir.

s.88 de yer alan "Kadının çağdaştırılması"yla ilgili kısımda yazara ait cümleler çok sınırlıdır. Bunlar yurttaşlık yasası ve yerel siyasal haklarla ilgilidir. Diğer cümleler tamamen alıntı olup, Atatürk'e aittir. Bu durumda yazar, kadının çağdaştırılması konusuna, sadece, siyasal hakların tanınmasıyla hukuksal bazı düzenlemeler olarak bakıyor olmalı. Biz bu durumda Atatürk'ün Türk kadınının çağdaştırılması konusunda, başta eğitim-öğretim ve kültürel-sosyal yaşam esas alınarak siyasal-hukuksal alanlarda dahil olmak üzere bir bütünü gözetken, kucaklayan bir yaklaşımı benimsemiş olduğunu anımsatıyoruz.

s.90 da 1929 dünya ekonomi bunalımının etkisinin Türkiye'de yeni bir ekonomik model gerektirdiği belirtilerek, Devletçilik politikasına bu nedenle geçildiği ileri sürülüyor. Bindiği üzere devletçilik politikasına geçiş nedeni sadece dünya ekonomik buhranı değildir. Bu dış nedenin yanında içten gelen bir çok neden daha vardır (sermaye azlığı, teknolojik ve teknik eleman azlığı, 1923-1929 arası uygulamalarının istenileni vermemesi, ham madde fiyatlarındaki düşmenin yarattığı döviz girdisindeki azalmalar, Lozan Antlaşması'ndan kaynaklanan gümrük konusundaki bağlayıcı hususlar gibi.).

s.91 de "Yeni Türkiye Devleti'nin Temel İlkeleri" yan başlığını takiben altı ilkenin herbiri birkaç cümleyle âdeta geçirilmiş gibidir. Bunlardan söz edilirken de kimi zaman o ilkenin önemli bir özelliğine değinilmemiş. Örneğin, Halkçılık ilkesinin sadece siyasal yönüne değiniliyor, onun iktisadi-sosyal yönüne ilişilmiyor. Ayrıca bu ilkenin siyasal yönü de eksik veriliyor. Egemenlik anlayışıyla olan ilişkisine değinilmiyor. Öte yandan sayın Yavuz'un Laiklik ve İnkılapçılık dışındaki ilkelerle ilgili olarak Atatürk'ün sözlerinden oluşan alıntılara hiç yer vermemiş olması dikkati çekmektedir. Bu durumda sayın Yavuz'un kendine göre önemli sayıp saymamak gibi bir yaklaşımın sonucu olarak böyle bir ayrımı yapmış olacağı ihtimal de olsa insanın aklına geliyor. Bu konuyla ilgili dikkati çeken başka bir nokta da şudur; Yazar her nedense Laiklik ve İnkılapçılık ilkeleriyle ilgili hiçbir açıklama yapmıyor, kendine ait cümlelere yer vermiyor, sadece Atatürk'e ait sözleri koyuyor.

s.92 de "Kurtuluş Savaşı.... milliyetçi bir Türk devleti kurmak için yapılmıştır" deniyor. Düşünülen husus iyi bir biçimde anlatılamamış görünüyor. Her halde yazar, Kurtuluş Savaşı'nın milli bir devlet kurulması için yapılmış olduğunu anlatmak istiyor.

s.93 de İnkılapçılığın tanımı verilmeksizin doğrudan doğruya sadece Atatürk'ün sözlerine dayanılarak İnkılapçılığın nasıl korunacağı üzerinde duruluyor. Hiçbir yan başlık konulmadan âdeta daldan dala geçilerek Atatürk'ün soyadı kanunu alışı, mutlu olmasının nedeni, çağdaş Türk devleti kurma amacı sıralanıyor ve dış politika konusuna geçiliyor. Bunların birbiriyle ve İnkılapçılık yanbaşlığı ile ilgisini kurmak mümkün değildir.

Kitabın metin kısmının Atatürk'ün gerçekten güzel ve anlamlı sonuç sayılabilecek bir sözyle bitirilmiş olması yerinde düşünülmüş yaklaşımın iyi bir örneğini oluşturuyor.

Kitabın "Bibliyografya" kısmına gelince: Kitap ve makalelerin yazar soyadına göre düzenlendiğini görüyoruz. Fakat bu yapılırken de bazı yanlışlıklar ortaya çıkmış. Örnek vermek gerekirse, "Trakya'da Milli Mücadele", adlı eser, M.Şükrü Bleda tarafından yazılmış görünüyor. Bilindiği üzere bu kitabın yazarı Tevfik Bıyıklıoğlu'dur. Yine bir başka yanlışlığı "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1789-1839) ve "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" adlı eserlerin yazarı olarak bir yabancı bilim adamı gösterilmiş: Lawrence Evans. Oysa bu iki eserde Ord.Prof.Enver Ziya Karal'ındır.

Bunlardan ayrı olarak başka yanlışlar da binliyografyada sözkonusudur. Kâzım Özalp'in "Milli Mücadele" adlı eserinin 1919-1942 arasını kapsadığı belirtiliyor ki, bu yanlıştır. Çünkü 1919-1922 arası yılları kapsamaktadır. Selahattin Tansel'in "Mondrostan Mudanyaya Kadar" adlı eseri yazarın gösterdiği gibi 5 cilt değil 4 cilttir. Yazar, konuyla ilgili görünmeyen birtakım kitapları ki bunların arasında fakültelerde ders kitabı olarak okutulmak için yazıldığı yazarlarınca belirtilen kitaplar da bulunmaktadır, bunları bibliyografya kısmına koymuştur. Kimi öğretim üyelerinin bazı yayınlarının ard arda sıralanmasına özen gösterilirken, kimi öğretim üyelerinin konuyla ilgili olmayan makalesine yer verilmiş olduğu gözden kaçmıyor. Bu arada kimi öğretim üyelerinin de kitabın konusuyla doğrudan ilgili olan yayınlarının bibliyografyada yer almadığı dikkati çekmektedir. Örneğin, Prof.Dr. Nejat Kaymaz'a ait olan; "Mustafa Kemal'i Anadolu'ya Götüren Nedenler" ile "Kurtuluş Savaşı'nın Konumu ve Niteliği" adlı araştırmaların bulunmaması gibi.

Bibliyografya'da yer alan bu tür yanlışlık ve eksikliklerin yazarın dikkatsizliğinden mi yoksa, bir kısmının bilinçli olarak yapılmış olabileceğinden mi kaynaklandığını söyleyebilmek güçtür amma, okuyucuda ister istemez bir takım soru işaretleri uyandırması, sanırız ihtimal de olsa ortaya çıkabilecektir.

Son derece dikkat ve akademik titizlik isteyen böyle iddialı bir konuda kalem oynatmanın ne denli güç olduğunu, biz bilmekteyiz. İmparatorluktan milli devlete geçiş "olgusunu" iç ve dış gelişmenin yaşandığı karmaşık bir tarih kesiti içerisinde, amaç ve niteliklerini kavrayarak saptayabilmek, kanımızca yoğun bir bilgi birikimi ile çeşitli disiplinlerde çok yönlü okumayı, araştırmayı gerektirmektedir. Kitapta görülebildiği kadarıyla yıkılmakta olan bir imparatorluktan ulusal bir devletin çıkarılması, Batı'nın sanayi devrimi ekseni gözönünde tutularak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken daha önce işaret ettiğimiz birtakım belgelerin metinlerinin uzun uzadıya yer kaplamasının yerine, ulusal devletin kuruluşu ve niteliğine ilişkin tabii ki yine kitabın yazılış amacı ve hacmi içerisinde onların değerlendirilmesi ve yorumlanmasına ağırlık verilseydi, çalışma daha tutarlı olur ve amaca biraz daha yaklaşırdı. Böylece alıntuların gereksiz ve anlamsız olarak kitabın adeta yarısından çok fazlasını kaplamış olmasının önüne geçilebilirdi.

Alıntularını hangi kaynaklardan alındığı, kimi cümle bozuklukları, kronolojik yanlışlıklar, bilgi yanlışlıkları, Atatürk ilkelerinin ele alınış biçimi ve işlenişleri ile bibliyografya kısmı için işaret edilen hususlar dikkate alınırsa bunların kitabın ileriki baskıları için olumlu katkı sağlayacağını zannediyoruz.

YARD.DOÇ.DR.İZZET ÖZTOPRAK

1990 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES: *Conference Internationale des Balkanologues (Belgrade : 1982)*. / Academie Serbe Des Sciences et des Arts Institut des Etudes Balkaniques; Redacteur en chef. Radovan Samardzić. — *Belgrade: Institut des Etudes Balkaniques, 1984.* 219 s. ; 20 sm. (A. V/2471).
- Actes: Colloque International D'histoire Militaire (14.: Montréal: 1988) / éditeur: Jean Pariseau.* — Ottawa: DSDD, QGDN, 1989. 2 c.; 24 sm. (A.V/2756-1).
- Ahilik ve çevresinde oluşan kültür değerleri bibliyografyası (1923-1988) / Hazırlayan A. Esat Bozyiğit.* — Ankara: Ankara Üniversitesi, 1989. 64 s. ; 24 sm. — (Kültür Bakanlığı. Biyografiler-Bibliyografyalar dizisi; 20). ISBN 975-17-0434-0 (A. V/2532).
- AKIRA, SUEHIRO: *Cabital Accumulation in Thailand 1855-1985 / Suehiro Akira.* — Tokyo : The Centre for East Asian Cultural Studies, 1989. 427 s. ; 24 sm. ISBN 4-89656-105-8 (A. V/2758).
- Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1988 yılı.* — Ankara : Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği, 1989. 119 s ; 24 sm. (A. V/2419).
- Anatolie Antique. Fouilles françaises en Turquie : Catalogue de l'exposition/Exposition coproduite par la Bibliothèque Nationale et l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul; Catalogue édité sous la direction de Jean-Louis Bacqué-Grammont par Michel Amandry et Alain Davesne, avec la collaboration d'Edhem Eldem et publié par l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes.* — Paris ; İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1989. 106 s.: 4 plş. — (Varia Anatolica; VI/1) ISBN : 2-90653-09-0 (B.I/66-4,1).
- Ancient Script From Crete and Cyprus / edited by Jan Best and Fred Woudhuizen.* — Leiden ; Köln : Brill, 1988. 131 s. ; 24 sm. — (Publications of the Henri Frankfort Foundation ; No. 9) ISBN 90-04-08431-2 (A. V/2421).

- ANDRÉN, ARVID: *Latinska Dikter om Kärlek, Lidande och Död : Originaltexter och Metriska Översötningar* / Arvid Andrén. — Partille : Poul Aström, c1988. 62 s. : 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book ; 71) ISBN 91-86098-84-5 (A. V/2427).
- ANLAĞAN, ÇETİN : *Sadberk Hanım Müzesi : Protohistorik Çağ Silahları = Weapons of the Protohistoric Age* / Çetin Anlağan, Önder Bilgi. — İstanbul : Sadberk Hanım Müzesi, 1989. 119 s. : 1 hrt. : 1 kronoloji ; 27 sm. (B/9939).
- ARMAOĞLU, FAHİR : *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988* / Fahir Armaoğlu. — İstanbul : Türkiye İş Bankası kültür yayınları. Tarih dizisi ; 21) ISBN 975-458-017-0 (A. V/2543).
- ASHMOLEAN MUSEUM : *Catalogue of Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum.* — Oxford : Ashmolean Museum, ...c 1984. 16 s. Planş ; 28 sm.
- Askeri Tarih Yayınları Bibliyografyası II.* — Ankara : Gn.Kur.Askerî ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1989. 83 s. ; 24 sm. (A. V/427-II).
- ASTOUR, MICHAEL C.: *Hittite history and absolute Chronology of the Bronze Age* / by Michael C. Astour. — Partille : Paul Aströms, 1989. 152 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book; 73). ISBN 91-86088-86-1 (A.V/2428).
- BALKAN, KEMAL : *Betrothal of Girls Durings Childhood in Ancient Assyria and Anatolia* / Kemal Balkan. — Chicago : [A.y.t.y.] 8 s. : 6 res. ; 20 sm. — (Assyriological Studies ; no : 23) (A. V/2425).
- BALKAN, KEMAL : *Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın adı anılan iki Ani Parası* S.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi 1981. 1. sayı'dan ayrı basım. / Kemal Balkan. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1981. 7 s. : 4 res. ; 24 sm. (A. V/2424).
- BALKAN, KEMAL : *Makris and Asis, Component-Parts of Wagons and Plaugs Respectively, in a Cappadocian Tablet From Kültepe.* Ana başlık : Florilegium Anatolicum. / Kemal Balkan. — [y.y.] : Editions E.de Boccard, [t.y.]. 49-56 ss. ; 24 sm. (A. V/2735).
- BALKAN, KEMAL : *Studies in Babylonian Feudalism of the Kassite Period* / by Kemal Balkan ; Translation by B. Foster and D. Gutas; introduction by B. Foster. — Malibu : Undena, 1986. 15 s. ; 29 sm. — (Monographs on the Ancient Near East. ; v. 2., fasc.3) ISBN 0-89003-193-2 (B/9943).

- BAYRAKDAR, MEHMET : *İslâm felsefesine giriş* / Mehmet Bayrakdar. — Ankara : A.Ü. İlahiyat Fakültesi, 1988. 321 s. ; 24 sm. — (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları ; 179) (A. V/2393).
- BERMAN, ARIEL : *Islamic Coins* / Ariel Berman. — Jerusalem : L.A. Mayer Memorial Institute for Islamic Art, 1976. 155 s. ; 24 sm. (A. V/2251).
- Bibliography of Central Asian Studies in Japan : 1879-March 1987* / Compiled by the Centre for East Asian Cultural Studies. — 2. bs. — Tokyo : The Centre for East Asian Cultural Studies, 1989. 717 s. ; 26 sm. + 1 index and Errata ISBN 4-89656-327-1 (A. V/2713).
- BIROT, MAURICE : *Miscellanea Babylonica : Mélanges Offerts a Maurice Birot / réunis par J.-M. Durand et J.-R. Kupper*. — Paris : Editions Recherche sur les Civilisations, 1985. 319 s. ISBN 2-86538-147-3 (B.I/250).
- BİRÛNÎ : *Al-Biruni's Book on Pharmacy and Materia Medica* / Bîrûnî ; by Sami K. Hamarneh. — Karachi : Hamdard National Foundation, 1973. 152 s. ; 28 sm. (B.I/228).
- BORN, KARL ERICH : *Internationale Schuldenkrisen des 19. Jahrhunderts* / Von Karl Erich Born. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 26 s. ; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jg. 1988, Nr. 4) ISBN 3-515-05234-8 (A. V/2325-4).
- BOTHMER, HANS-CASPAR GRAF VON : *Die İslamischen Miniaturen der Sammlung Preetorius* / Hans-Caspar Graf von Bothmer. — München : Staatliches Museum für Völkerkunde, 1982. 179 s. : 16 min. ; 22 sm. (A. V/2184).
- BOZKURT, GÜLNİHÂL : *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914) : Alman-İngiliz belgelerinin ve siyasi gelişmelerin ışığı altında* / Gülnihâl Bozkurt. — Ankara : T.T.K., 1989. 249 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0166-5 (A. V/6479).
- BRAUDEL, FERNAND : *Die geschichte der zivilisation : 15. bs 18. Jahrhundert* / Fernand Braudel. — München Kindler, c1971. 701 s. : 4 rnk. res. : 16 res. : 1 hrt. ; 21 sm. ISBN 3-463-13684-8 (A. V/2187).
- British documents on Ottoman Armenians. Vol. III (1891-1895)* / ed. by Bilâl N. Şimşir. — Ankara : T.T.K., 1989. 684 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0090-1 (Tk) (A. IV/6974-3).
- BRUNDAGE, JAMES A. : *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe* / James A. Brundage. — Chicago and London : The University of Chicago, 1987. 674 s. ; 24 sm. ISBN 0-226-07783-7 (A. V/2400).

- BUĞRA, MEHMET EMİN: *Şark-i Türkistan Tarihi* / Mehmet Emin Buğra. — 2.bs. — Ankara : Fatma Buğra, 1987. 661 s. ; 24 sm. (A. V/2185).
- CERASI, MAURICE : *La Citta del Levante : Civiltà urbana e architettura Sotto gli Ottomani nei secoli XVIII-XIX* / Maurice Cerasi. — Milano : Jaca Book, 1986. 331 s. : res. : hrt. : pl. ; 23 sm. — (Di Fonte e Attraverso; 220) (A. V/2219).
- CHOI IN-HOON : *A Grey Man* / Choi In-hoon ; translated by Chun Kyungja. — Seoul : Si-sa-yong-o-sa, 1988. 302 s. ; 23 sm. (A. V/2447).
- COLLON, DOMINIQUE : *The Seal Impression From Tell Atchana-Alalakh* / Dominique Collon. — [y.y.] : Butzon and Bercker, 1975. 217 s. : 75 s. Planş. ; 30 sm. — (Alter Orient und Altes Testament. Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte; Bd. 27) ISBN 3-7666-8896-0 (B.I/247).
- Concordance et Indices de la Tradition Musulmane : Les Six Livres, le Musnad D'aldârmî, le Muwatta' de Mâlik, le Musnad de Ahmad Ibn Hanbal = El mu'cem ül-mufehres li-elfaz il-hadis in-nebevi' / par A.J. Wensinck, J.P. Mensing, J. Brugman.* — Leiden : E.J. Brill, 1936-1988. 8 c. ; 40 sm. (C/336).
- CROZIER, MICHAEL J. : *Landslides : Causes, Consequences and Enviroment.* / Michael J. Crozier. — 1. pub.rep. / by Routledge. — London and New York : Routledge, 1989. 252 s. ; 22 sm. ISBN 0-415-03967-3 (A. V/2434).
- CZERNOHAUS, KAROLA : *Delphindarstellungen von der Minoischen bis zur Geometrischen Zeit* / von Karola Czernohaus. — Göteborg : Poul Aströms förlag, 1988. 235. 111 s. : 121 s. res. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book ; 67) ISBN 91-86098-76-4 (A. V/2439).
- ÇAPA, MESUT : *Sakarya Savaşı'ndan Sonra İmzalanan Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşmasının Uygulanması ve Belgeler.* A.Ü. Türk İnkilâp Tarihi Ensitüsü dergisi. Yıl 2, Sayı 3'den ayrıbasım. / Mesut Çapa. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1989. 399-418 ss. ; 24 sm. (A. V/2737).
- ÇUBUKÇU, İBRAHİM AGÂH : *Türk-İslâm Düşünürleri* / İbrahim Agâh Çubukçu. — Ankara : T.T.K., 1989 131 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0143-6 (A. V/6482).
- Dağlık Karabağ : Hayaller ve gerçekler = Bergland Karabagh : Utopien und wahrheiten.* — Ankara : Azerbaycan Kültür Derneği, 1989. 71 s. : hrt. ; 23 sm. — (Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları ; no : 37) ISBN 975-75111-06-4 (A. V/2367).

- DEĞER, SADI : *Işıklı Pınar / Âşık Hasreti*. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989. 67 s. ; 20 sm. — (T.C. Kültür Bakanlığı. Halk edebiyatı dizisi ; 19). ISBN 975-17-0400-6 (A. V/2537).
- DEMİREL, ÖMER : *II. Mahmud döneminde Sivas'ta esnaf teşkilâtı ve üretim-tüketim ilişkileri / Ömer Demirel*. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989. 199 s. ; 20 sm. — (Kültür Bakanlığı Kültür eserleri dizisi ; 136). ISBN 975-17-0424-3 (A. V/2540).
- DERMAN, GÜL : *Resimli taş baskısı halk hikâyeleri / Gül Derman*. — Ankara : A.K.M., 1988. 228 s. : 288 res. ; 23 sm. — (Atatürk Kültür Merkezi. Türk Halk Hikâyeleri dizisi ; Sayı : 1) ISBN 975-16-0061-8 (A. V/2359).
- DI FRANCESCO CEZARE CASULA, SİNTESİ: *La Storia di Sardegna. / Sintesi di Francesco Cesare Casula*. — Sassari : Due D-Editrice Mediterranea, 1988. 37 s. ; 21 sm. (A. V/2403).
- DJOBADZE, WACHTANG : *Archeological Investigations in the Region West of Antioch on-the Orontes / by Wachtang Djobadze ; with Contributions by M. Hendy*. — Stuttgart : Franz Steiner, 1986. 234 s. : 100 s. res. ; 30 sm. + 10 Pl. — (Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archaologie; Bd. 13). ISBN 3-515-04081-1 (B/9937).
- Documents Diplomatiques Ottomans : Affaires Armeniennes. Volume II (1894-1895)/ed. par Bilâl N. Şimşir*. — Ankara : Imprimerie de la Societe Turque d'histoire, 1989. 673 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0172-X (Tk.) (A. IV/9122).
- DONDELINGER, EDMUND : *Das Totenbuch des Schreibers Ani / Edmund Dondelinger*. — Graz : Akademische Druck, 1987. 135 s. : 37 taş bas. : 32 res. ; 27 sm. ISBN 3-201-01385-4 (B.I/213).
- DOSSAT, YVES : *Evolution de la France méridionale 1249-1328 / Yves Dossat*. — London : Variorum Reprints, 1989. 1 c. ; 22 sm. ISBN 0-86078-243-3 (A. V/2385).
- Dördüncü askerî tarih semineri : Bildiriler* — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1989. 450 s. ; 24 sm. (A. V/2506).
- DÖRING, KLAUS : *Der Sokratesschüler Aristipp und die Kyrenaiker / Von Klaus döring*. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 70 s. ; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften un der Literatur. Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988, Nr. 1). ISBN 3-3156-05130-2 (A. V/2325-1).
- DURŞUN, DAVUT : *Osmanlı devletinde siyaset ve din : Yönetim-din ilişkileri açısından / Davut Dursun*. — Ankara : İşaret, 1989. 445 s. ; 20 sm. — (İşaret yayınları. Bilimsel Araştırma dizisi : 1) (A. V/2669).

- Eastern Mediterranean University : Prospetic 1989-1991.* — Gazi Magosa : Eastern Mediterranean University, 1989. 128 s. ; 24 sm. (A. V/2734).
- The Encyclopaedic Dictionary of Physical Geography / Edited by Andrew Goudie . . . [at al.].* — New York : Blackwell Reference, 1988. 528 s. ; 24 sm. (A. V/2760).
- ERGENÇ, LEMAN : *Bulgar yayınlarında Türkler /* Leman Ergenç. — Ankara : T.T.K., 1989. 100 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0202-5 (A. V/2508).
- ESPOSITO, JOHN L. : *Voices of resurgent Islam /* edited by John L. Esposito. — New York ; Oxford : Oxford University, 1989. 291 s. ; 24 sm. (A. V/2379).
- GAZİ MUSTAFA KEMAL : *Nutuk : Söylev /* Gazi Mustafa Kemal (Atatürk). — Ankara : T.T.K., 1989. 3 c. ; 24 sm. ISBN 975-16-01-40-1 (A. IV/6546).
- GOULD, PETER : *The Geographer at Work /* Peter Gould. — London and New York : Routledge, 1985. 351 s. ; 24 sm. ISBN 0-415-03674-7 (A. V/2433).
- GÜNBLUT, AHMET : *Kul yanmasın /* Âşık Sefil Selimî. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989. 103 s. ; 20 sm. — (T.C. Kültür Bakanlığı. Halk edebiyatı, dizi ; 17). ISBN 975-17-0398-0 (A. V/2535).
- HACKSTEIN, KATHARINA : *Ethnizität und Situation : Ğaraseine vorderorientalische Kleinstadt /* von Katharina Hackstein. — Wiesbaden : Reichert, 1989. 164 s. ; 24 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients : Reihe B, Geisteswissenschaften ; Nr. 94). (A. V/2454).
- HALKIN, LÉON-E : *Tarih Tenkidinin Unsurları* Yazarın Elémentsde critique historique adlı eserinin göz. geç. ve düz. üçüncü baskısından (H. Dessain, 1974) Türkçeye çevrilmiştir. / Léon-e Halkın; Çeviren Bahâeddin Yediöldiz. — Ankara : T.T.K, 1989 156 s. ; 24 sm. — (A. K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. sayı; 105). ISBN 975-16-0152-5 (A. V/6469).
- AL-HAVARİZMÎ, İBN CAFER MUHAMMED B. MUSA : *Algebra : kitâb al-Muhtasar fi Hisab al-Cabr val-Mukâbalâ /* Al-Khwârazmî's. — Islamabad : Pakistan Hijra Council, 1989. 214 s. ; 25 sm. ISBN 969-8016-28-7 (A. V/2493).
- HERODOTOS : *Herodotos and the Epic / A lecture by George Huley.* — Athens : American School of Classical Studies, 1989. 21 s. ; 21 sm. (A. V/2389).
- HILLEBRAND, BRUNO : *In Wien mit deutschen Dichtern Ein Spaziergang /* von Bruno Hillebrand. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden,

1988. 28 s. ; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Klasse der Literatur ; Jg. 1988, Nr. 1) ISBN 3-515-05255-0 (A. V/2326-1).

HOTZ, GÜNTER: *Komplexität als Kriterium in der Theorienbildung* / Günter Hotz. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 33 s. ; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988, Nr. 1). ISBN 3-515-05168-6 (A. V/2327-1).

Hüdavendigâr Livası Tahrir Desterleri I / Giriş Ömer Lütfi Barkan, Yayına hazırlayanlar Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli. — Ankara : T.T.K., 1988. 725 s. ; 32 sm. — (A. K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu yayınları; Dizi : XIV. Sayı; 3). ISBN 975-16-0083-9 Tk. (B.I/223-1).

International Security and World Politics : The me of the 14 th World IPISA Congres (Washinton : August 1988) / Editorial Social Sciences Today. — Moscow : USSR Academy of Sciences, 1988. 190 s. 21 sm. — (Soviet Political Science Association Problems of the Contemporary world series; No. 126). ISBN 5-02-022341-7 (A. V/2345).

İgeme Kütüphane Kataloğu / Hazırlayan Gülsema İlhan. — Ankara : İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, 1990. 543 s. ; 24 sm. (A. V/2733).

İSMAİL, SABAHATTİN: *20 July Peace Operation : Reasons-Development and Consequences* / Sabahattin İsmail. — İstanbul : Kastaş, 1989. 435 s. : 1 hrt. : s. res. ; 20 sm. ISBN 975-7639-09-5 (A. V/2491).

İZGİ, ÖZKAN: *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* / Özkan İzgi. — Ankara : T.T.K., 1989. 111 ; 24 sm. — (A. K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu yayınları ; II. Sayı; 26) ISBN 975-16-0170-3 (A. V/6472).

İzmir Yollarında / Yayına Hazırlayan Mehmet Önder. Atatürk'ün Batı Anadolu Gezisi 14 Ocak 1923-20 Şubat 1923. 108 s. : 1 hrt. : 11 res. ; 20 sm. — (Türkiye İş Bankası Kültür yayınları gnl. yay. no ; 298. Atatürk dizisi ; 28). ISBN 975-458-016-2 (A. V/2346).

KAMMENHUBER, ANNELIES: *Materialien zu einem hethitischen Thesaurus. Lieferung 11* / Annelies Kammenhuber. — Heidelberg : Carl Winter, 1989. 159 s. ; 21 sm. (A. II/9752-11).

Kanişuwar : A Tribute to Hans G. Güterbock on his Seventy-Fifth Birthday May 27, 1983 / Edited by Harry A. Hoffner, Jr. and Gary M. Beckman. — Chicago ; Illinois : The Oriental Institute, 1986. 203 s. ; 24 sm. (Assyriological Studies ; No. 23). ISBN 0-918986-44-3 (A. V/2109).

Karaman / Hazırlayanlar : İlhan Temizsoy, Vehbi Uysal. — 2. bs. — Konya : Karaman Müzesi Eski Eserlerini Koruma ve Yaşatma Kültür Tu-

- rizm Derneği, 1987. 127 s. : res. ; 23 s. — (Karaman Müzesi Eski Eserlerini Koruma ve Yaşatma Kültür Turizm Derneği yayın ; No. 1). (A. V/2466).
- Karaman Museum / by İlhan Temizsoy-M.Vehbi Uysal ; translated by Ülge Göker.* — Ankara : Karaman Museum, [1989?]. 28 s. : mk. res. ; 20 sm. (A. V/2467).
- Karaman Müzesi / Hazırlayanlar : İlhan Temizsoy, M.Vehbi Uysal.* — Karaman : Karaman Müzesi Eski Eserleri Koruma ve Yaşatma Derneği, [1989?]. 28 s. : res. ; 20 sm. — (Karaman Müzesi Eski Eserleri Koruma ve Yaşatma Derneği yayını; No. 2). (A. V/2468).
- Karaman Turizm Rehberi/Hazırlayan M. Vehbi Uysal.* — Karaman : Karaman'ın Sesi Gazetesi, 1989. 32 s. : res. ; 24 sm. (A. V/2469).
- KAYILI, MUTBUL: *Sinan ve Boşluklu Rezonatörler / Mutbul Kayılı.* Gazi Üniversitesi Müh. Mim. Fak. Der. 3, (1-2), 1, (1988). — Ankara : Gazi Üniversitesi, 1988. 15 s. ; 24 sm. (A. V/2736).
- KAYRA, EROL : *Monografik İncelemeler, (Bildiri, konferans, makale, not) — Etudes Monographiques (Articles, Communications, Conférences, Notes) / Erol Kayra.* — İzmir : Bilkom, 1989. 278 s. ; 24 sm. (A. V/2732).
- KİM WON-İL : *The Wind and The River.* / Kim Won-il ; translated by Choi Jin-young. — Seoul : Si-sa-yong-o-sa, c1988. 225 s. ; 23 sm. ISBN 0-87296-033-1 (A. V/2448).
- KINDLER, ARIE: *Coins of the Land of Israel : Collection of the Bank of Israel a Catalogue / Arie Kindler ; Translated From the Hebrew by. R.Grafman, Translation edited by Gabriel Sivan.* — Jerusalem : Keter Publishing, c1974. 138 s. ; 29 sm. ISBN 0-7065-1417-3 (B/9889).
- KLAUS, DIETER: *Schadstoffbelastung und Stadtklima in Mexiko-Stadt / Von Dieter Klaus, Wilhelm Lauer u. Ernesto Jauregui.* — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 42 s. : 16 pl. ; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988. Nr. 5). (A. V/2327).
- KLEISS, WOLFRAM: *Die Entwicklung von Palösten und Palastartigen wohnbauten in Iran / Wolfram Kleiss.* — Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. 23 s. : 82 pln. ; 24 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte ; Bd. 524) (Veröffentlichungen der Kommission für Iranistik ; nr. 22). ISBN 3-7001-1570-9 (A. V/2501).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN: *Tarihte Türkeler ve Almanlar : Pancermenizm'in "Şark'a Doğru" Politikası / Süleyman Kocabaş.* — İstanbul : Vatan, 1988.

- 264 s. ; 20 sm. — (Vatan yayınları. Tarihte Türkiye üzerinde emeller serisi ; 6). ISBN 975-7526-01-0 (A. V/2680).
- Kore'de Türk Askeri / Derleyen : Nazım Dündar Sayılan.* — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1989. 160 s. : 12 res. ; 17 sm. — (Genelkurmay askeri tarih ve stratejik etüt başkanlığı. Türk asker büyükleri ve zaferleri serisi ; no : 17) (A. V/2500).
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi. Cilt : 1 kuruluş devri / Mehmet Altay Köymen.* — Ankara : T.T.K., 1989. 391 s. : 1 hrt. : 1 kroki : 1 secere. ; 24 sm. ISBN 975-16-0116-9 (A. V/6474-1).
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY: *Selçuklu devri Türk tarihi / Yazan : Mehmet Altay Köymen.* — Ankara : T.T.K., 1989. 310 s. : 1 hrt. ; 24 sm. (A. V/6477).
- KUNIHOLM, PETER IAN: *Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions 1983-1986 / Peter Ian Kuniholm, Cecil L. Striker.* Bu eser "Journal of Field Archaeology / vol. 14, no: 4 (Winter 1987)" içinde makale olarak verilmiş. — Boston : Boston University, 1987. 385-398 ss. ; 28 sm. (B/9892).
- KURAN ERCÜMENT : *Millî Mücadele'de Aydın ve Nazilli Cephesi / Ercüment Kuran.* 1. Merkez Efendi Sempozyumu (27-28-29 Haziran 1988-Denizli)'den ayrı basım — Denizli : [A.y.], 1988. 180-187 ss. ; 23 sm. (A. V/2328).
- LEHMANN, JOHANNES: *The Hittites : People of a Thousand Gods / Johannes Lehmann ; Translated by J. Maxwell Brownjohn.* — London : Collins, 1977. 317 s. : 20 s. res. ; 23 sm. (A. V/2665).
- LIVY (TITUS LIVIUS) : *Livy / With an English Translation by B.O. Foster . . . [at al.].* — London : The Leob Classical Library, 1988. 14 c. ; 20 sm. ISBN 0-674-99126-5 (A. V/2492).
- LOOS, ERICH : *Die Bedeutung der Musik im Werk Dantes / Von Erich Loos.* — Stuttgart : Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1988. 23 s. ; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988, Nr. 2). ISBN 3-515-05165-1 (A. V/2325-2).
- MACLEAN, FITZROY : *To Caucasus, the End of all the Earth / Fitzroy Maclean.* — London : Jonathan Cape, 1976. 203 s. ; 25 sm. ISBN 0-224-01170-7 (A. V/2234).
- MALLTEZI, LUAN : *Oyetelet e Bregdetit Shqiptar Gjate Sundimit Venedikas ne vitet 1391-1478 (Aspekte te jetes se tyre) / Luan Malltezi.* — Tirane :

- Akad. e Shkencave ve RPSSh Inst. i Historise, 1988. 276 s. ; 20 sm. (A. V/2103).
- MANZ, BEATRICE FORBES : *The rise and rule of Tamerlane* / Beatrice Forbes Manz. — Cambridge : Cambridge Universty, 1989. 227 s. ; 24 sm. — (Cambridge Studies in Islamic Civilization). ISBN 0-521-34595-2 (A. V/2759).
- MAXİM, MIHAI : *Les pays Roumains et les relations Habsbourg-Ottomanes dans la seconde moitié du XVIe Siecle* / Mihai Maxim. — Wien : Habsburgisch-Osmanische Beziehungen, 1983. 91-105 ss. ; 24 sm. (A. V/2470).
- McILROY, A. LOUISE : *From a Balcony on the Bosphorus* / by A. Louise McIlroy. — London : Country Life, 1924. 119 s. ; 21 sm. (A. V/2668).
- MEHMET, MUSTAFA A. : *Documente Turcești Privind Istoria Romaniei Vol. II 1774-1791* / intocmit de Mustafa A. Mehmet. — Bucuresti : Academiei Republicii Socialiste România, 1983. 348 s. ; 24 sm. — (Izvoare Orientale Privind Istoria României ; V) (A. IV/1018-2).
- MESSERSCHMIDT, L. : *The Hittites* / by. L. Messerschmidt; Translated by J. Hutchison. — London : David Nutt, 1903. 56 s. : 9 res. ; 20 sm. — (The Ancient East ; 6). (A. V/2664).
- MİHÇİOĞLU, CEMAL : *Türkiye'de çağdaş kamu yönetimi öğretiminin başlangıç yılları.* / Cemal Mihçioğlu. — Ankara : A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1988. 157 s. ; 23 sm. — (A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi yay. ; 568). ISBN 975-482-002-3 (A. V/2382).
- MİKKELSEN, EGIL : *Fra Jeger til Bonde : Utviklingen av Jordbruksamfunn i Telemark i Steinalder og Bronsealder* / Egil Mikkelsen. — Oslo : Universitetets Oldsaksamling, 1989. 441 s. ; 24 sm. — (Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke ; Nr. 11) ISBN 82-7181-079-0 (A. V/2757).
- Milletlerarası Gençlik Kongresi (1. : Konya : 1987) — First International Youth Congress : Tebliğler.* — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1988. 364 s. ; 24 sm. — (Selçuk Üniversitesi Yayınları ; 48. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları ; 5) ISBN 975-448-008-7 (A. V/2143).
- Mockba = moscow.* — Moscow : Izdatel'stvo "Planeta", c1975. 68 s. ; 23 sm. (A. V/2333).
- MONTEIL, VINCENT : *Le Monde Musulman* / Vincent monteil. — 2. ed. — Paris : Horizons de France, 1972. 287 s. ; 12 hrt. ; 29 sm. (B.I/238).

- MOWAT, FARLEY : *The Siberians* / Farley Mowat. — Boston, Toronto : Atlantic Monthly book little, c1970. 360 s. ; 22 sm. (A. V/2456).
- MUHAMMAD MUFİD MASTOUFİ : *Mohtaşar-e Mofid des Mohammad Mofid Mostoufi* / Muhammad Mufid Mostoufi ; von Seyfeddin Najmabadi — 1. ed. — Wiesbaden : Reichert, 1989. 387 s. ; 24 sm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, Geisteswissenschaften ; Nr. 97, 1) (A. V/2314).
- NEU, ERICH : *Das Hurritische : Eine altorientalische Sprache in neuem Licht* / Von Erich Neu. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 48 s. ; 24 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988, Nr. 3) ISBN 3-515-05179-1 (A. V/2325-3).
- OCAK, A. YAŞAR : *La Revolte de Baba Resul ou la Formation de L'heterodoxie Musulmane en Anatolie Au XIIIe Siecle* / A. Yaşar Ocak. — Ankara : Imprimerie de la Societe Turque D'histoire, 1989. 163 s. ; 24 sm. — (A.K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; VII. No; 99) ISBN 975-16-0136-3 (A. V/6473).
- Odyssea : Ett modernt epos* / av Nikos Kazantzakis ; översättning : Gottfried Grunewald . . . [at al.]. — Partille : Poul Aströms förlag, 1988. 47 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book ; 64.) ISBN 91-86098-82-9 (A. V/2436).
- OELSCHLÄGER, HERBERT : *Benzodiazepine : e. faszinierendes Kapitel moderner Arzneimittelforschung* / Von Herbert Oelschläger, — Stuttgart : Franz Seiner Verlag Wiesbaden, 1988. 27 s. : 33 pl. ; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988. Nr. 4) ISBN 3-515-05374-3 (A. V/2327-4).
- Oğuzname / Tchapa Naéyrlajany, mougéllumé, louget ve cherinmouellifi Samam Alizade, redaktory Miréa Rahimov.* — Bakü : Yazıcı, 1987. 223 s. ; 21 sm. (A. V/2340).
- On guard for thee : War, ethnicity, and the Canadian State, 1989-1945 / Edited by Norman Hillmer, Bohdan Kordan, Lubomyr Luciuk.* — Ottawa : Canadian Committe for the History of the Second World War, 1988. 282 s. ; 23 sm. (A. V/2509).
- Oriental Studies in the USSR : Annual 1987 / Editorial Board A.A.Kutsenkov . . . [at al.].* 260 s. ; 22 sm. ISBN 5-02-016680-4 (A. V/2397).
- OTTEN, HEINRICH : *Die Bronzetafel aus Boğazköy : Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.* / Heinrich Otten. — Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1988.

- 94 s. : 3 tabela : 3 otografi; 30 sm. — (Studien 24 den Boğazköy-
Texten : Beiheft; 1) ISBN 3-447-02784-3 (B.I/253).
- Ottoman Empire in Drawings / Drawing by W.H. Bartlett . . . [at al.]*. — An-
kara : Turkish Republic Ministry of Culture and Tourism, [t.y.] 5
takım halinde 100 adet resim. (A. V/2395).
- Ottoman Empire in Miniatures / Pîri Reis . . . [at al.]* — Ankara : Turkish
Republic of Culture and Tourism, [t.y.] 5 takım halinde 100 adet
minyatür. (A. V/2394).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Horsebits From Altıntepe / Tahsin Özgüç*. — Gent :
[A.y.], 1989. 409-419 ss. : 6 res. ; 27 s. (B/9960).
- ÖZTOPRAK, İZZET : *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele / İzzet Öztoprak*. — Ankara : T.T.K., 1989. 272 s. : 36 s. belge fotokopisi; 24 sm.
ISBN 975-16-0168-1 (A. V/6478).
- PALA, İSKENDER : *Namık Kemal'in tarihî biyografileri. / İskender Pala*. —
Ankara : T.T.K., 1989. 219 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0190-8 (A.
V/2507).
- PAPADOPOULOU, ALEXANDRE : *Le Mihrab Dans L'Architecture Et la Religion
Musulmanes : Actes du Colloque International Tenu A Paris En Mai 1980
Publiés Et Pourvus D'Une Etude D'Introduction Generale / Par Alexandre
Papadopoulo*. — Leiden : E.J. Brill, 1988. 180 s. : 120 res. ; 28 sm.
ISBN 90-04-08426-6 (B/9904).
- Passé Turco-Tatar Présent Soviétique = Turco-Tatar Past Soviet Present / Publiés
es par Ch. Lemerrier-Quellejay, G. Veinstein, S.E. Wimbush*. — Paris :
Éditions Peeters, 1986. 563 s. ; 24 sm. — (Editions de l'école des
hautes études en sciences sociales civilisations et sociétés ; 74) ISBN
90-6831-058-5 (A. V/2539).
- PAZARCI, HÜSEYİN : *Uluslararası Hukuk dersleri : II. Kitap / Hüseyin Pazarci*. — Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1989.
412 s. ; 24 sm. — (A.Ü.S.B.F. yayınları ; 571). ISBN 975-482-024-2
(A.V/8568-2).
- PECORELLA, P.E. : *Malatya-III : Rapporto Preliminare delle Campagne 1963-
1968 Il Livello eteo Imperiale e Quelli Neoetei / P.E. Pecorella ; con appen-
dici di G.R. Castellino, I. Montaltoe C. Placidi*. — Roma : Centro
per le Antichità e la Storia dell'Arte del Vicino Oriente, 1975.
144 s. : 68 res. : 12 plnş. ; 28 sm. — (Orientis Antiqui Collectio ;
XII) (B/7900-III).

- PETRE, AURELIAN : *La Romanité en Scythie Mineure (II-e-VII-e Siècles de notre ère) : Recherches Archéologiques* / Aurelian Petre. — Bucarest : Aiesee, 1987. 171 s. : 5 s. res. : 149 Plnş. ; 24 sm. (A. V/2396).
- Radicalismes Islamiques. Volume I. Iran, Liban, Turquie* / Publié sous la direction Oliver Carré et Paul Dumont. — Paris : L'Harmattan, c1985. 256 s. ; 22 sm. ISBN : 2-85802-567-0 (A. V/2422-1).
- Radicalismes Islamiques. Vol. 2 : Maroc, Pakistan, Inde, Yougoslavie, Mali* / Publié sous la direction de Olivier Carré et Paul Dumont. — Paris : L'harmattan, c1986. 181 s. : 22 sm. ISBN 2-85802-594-8 (A. V/2422-II).
- RADICS, KATALIN : *Typology and Historical Linguistics : Affixed Person-Marking Paradigms* / Katalin Radics. — Szeged : Universitas Szegediensis de Attila Jozsef Nominata, 1985. 305 s. ; 23 sm. — (Studia uralo-altaica ; 24) (A. V/2381).
- RADT, WOLFGANG : *Pergamon : Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole* / Wolfgang Radt ; Mit fotos von Elisabeth Steiner. — Köln : DuMont 1988. 401 s. : 34 res. ; 21 sm. — (DuMont-Dokumente). ISBN 3-7701-1656-9 (A. V/2494).
- RASTEGAR, NOSRATOLLAH : *Zur Problematik einiger handschriftlicher quellen des neupersischen namenbuches* / Nosratollah Rastegar. — Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. 47 s. ; 24 sm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte ; Bd. 525) (Veröffentlichungen der kommission für Iranistik ; nr. 23). ISBN 3-7001-1571-7 (A. V/2502).
- RÉMY, BERNARD : *Les Carrières Sénatoriales dans les Provinces Romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C.-284 ap. J.-C.) : Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie* / Bernard Rémy ; Préface d'André Chastagnol. — İstanbul ; Paris : Institut Français d'Etudes Anatoliennes, éditions Divit, 1989. 423 s. : 4 res. ; 30 sm. — (Varia Anatolica : II). (B/9909).
- The Results of the Czechoslovak Expedition. Kyme II / Conducted by Antonin Salac and Jan Nepomucky.* — Praha : Univerzita Karlova, 1980. 156 s. : 126 res : pl. ; 28 sm. (B.I/217-2).
- RILKE, RAINER MARIA : *Briefe an Tora Vega Holmström* / Rainer Maria Rilke ; Herausgegeben von Birgit Rausing und Paul Aström. — Jönsered : Paul Aströms förlag, 1989. 107 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book ; 66) (ISBN 91-86098-81-0 (A. V/2426).

- ROEDER, BEATRICE A. : *Chicano folk medicine from Los Angeles, California* / Beatrice A. Roeder. — Los Angeles : University of California, 1988. 377 s. ; 25 sm. — (University of California publications. Folklore and mythology studies ; v. 34) ISBN 0-520-09723-8 (A. V/2380).
- ROMBOS, THEODORA : *The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery.* / by Theodora Rombos. — Jonsered : Paul Aströms förlag, 1988. 576 s. : 74 s. res. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book ; 68) ISBN 91-86098-77-2 (A. V/2438).
- ROSEN, LISSIE VON : *Lapis Lazuli in geological contexts and in ancient written sources.* / By Lissie von Rosen. — Partille : Paul Aströms Förlag, 1988. 47 s. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature Pocket-book ; 65). ISBN 91-86098-73-X (A. V/2435).
- Rumeli'den Türk Göçleri = Emigrations Turques des Balkans = Turkish Emigrations From the Balkans. III. c. Belgeler (1880-1885) / Hazırlayan Bilâl N. Şimşir.* — Ankara : T.T.K., 1989. 714 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0175-6 (A. III/2452-3).
- SACHCHIDANANDA, M.A. : *Culture Change in Tribal Bihar : Munda and Oraon* / M.A. Sachchidananda, M.A., D.Litt. — Calcuta ; Allahabad ; Patna : Bookland Private, 1964. 158 s. ; 22 sm. (A. V/2450).
- SAULCY, LOUIS FELICIEN DE : *Numismatique des Corisades* / Louis Felicien de Saulcy. — Paris : Arnaldo Forni Editore, 1847. 174 s. : 19 pl. ; 32 sm. (B/9887).
- SAUNDERS, J.J. : *Muslims and Mongols / Essays on Medieval Asia* by J.J. Saunders. ; edited by G.W. Rice. — Canterbury : University of Canterbury, c1977. 143 s. ; 2 sm. ISBN 0-900392-24-X (A. V/2363).
- SCHÖLMERICH, PAUL : *Wandel im Selbstverständnis der Medizin* / Von Poul Schölmerich. — Stuttgart : Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. 24 s. ; 23 sm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1988, Nr. 2). ISBN 3-515-05252-6 (A. V/2327).
- Selections From Living Turkish Folktales I / collected and edited by Ahmet Edip Uysal.* — Ankara : A.K.M., 1989. 189 s. : 8 res. ; 24 sm. — (A. K.D.T.Y.K. Atatürk Kültür Merkezi Türk halk hikâyeleri dizisi sayı ; 5) ISBN 975-16-0100-2 (A. V/2365).
- SEVİM, ALİ : *Türkiye Tarihi : Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi* / Ali Sevim, Yaşar Yücel. — Ankara : T.T.K., 1989. 538 s : 33 res. ; 24 sm. ISBN 975-16-0156-8 (A. V/6475).
- SEYF-i SARÂYİ : *Gülistan Tercümesi : Kitâb Gülistan bi't-Türkî* / Seyf-i Sarâyî ; hazırlayan : Ali Fehmi Karamanlioğlu. — 2. bs. — Ankara :

- T.T.K., 1989. 408, 187 s. ; 24 sm. — (A.K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu yayınları ; 544) (A. V/2417).
- Sigilli a Cilindro Mesopotamici n. 70001-70044. Volume V / a cura di Giovanni Bergamini.* — Milano : Cisalpino-Goliardica, 1987. 81 s. : 44 res. ; 33 sm. — (Catalogo del museo egizio di Torino ; seri. II) (B.I/249).
- Slovenská numizmatika IX / Vedecký redaktor Jozef Hlinka.* — Bratislava : Veda, vydavateľstvo slovenskej akademie vied, 1986. 297 s. : res. ; 25 sm. (A. V/2463-IX).
- SMITH, ARTHUR H. : *Village Life in China / Arthur H. Smith ; With an introduction by Myron L. Cohen.* — Boston : Little, Brown, c1970. 278 s. ; 21 sm. (A. V/2449).
- SON SO-HUI : *The Wind From the South / Son so-hui ; translated by Suzanne C. Han, Kim Mi-za.* — Seoul ; Oregon : Si-sa-yong-o-sa, Pace International Research, 1988. 278 s. ; 23 sm. ISBN 0-87296-031-5 (A. V/2420).
- SONYEL, SALÂHI R. : *Atatürk-the Founder of Modern Turkey / Salâhi R. Sonyel.* — Ankara : Turkish Historical Society Printing House, 1989. 241 s. ; 24 sm. — (A.K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu yayınları ; no : 55) ISBN 975-16-0174-6 (A. V/6471).
- Sotheby's müzayesinde alınan Henry M. Blackmer Kütüphanesi kitapları.* — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1989. 40 s. ; 23 sm. — (Kültür Bakanlığı. Kütüphanecilik dizisi ; 16). ISBN 975-17-0486-3 (A. V/2505).
- STEWART, J[AMES] R.B. : *Ayia Paraskevi and Vasilia / Excavations by J.R.B. Stewart ; by J.B. Hennessy, K.O. Eriksson, I.C. Kehrberg.* — Göteborg : Paul Aströms, 1988. 111 s. : 63 res. ; 31 sm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. LXXXII) ISBN 91-86098-79-9 (B.I/216).
- SUMNER, B.H. : *Peter the Great and the Ottoman Empire. / By B.H.Sumner.* — Oxford : Basil Blackwell, 1949. 80 s. ; 20 sm. (A. V/2445).
- SÜSLÜ, ÖZDEN : *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri / Özden Süslü.* — Ankara : A.K.M., 1989. 262 s. : 287 res., 271 des. ; 23 sm. — (A.K.D.T.Y.K. Atatürk Kültür Merkezi Yayını. Sayı ; 35) ISBN 975-16-0098-7 (A. V/2357).
- TAMBS-LYCHE, HARALD : *London Patidars : A case study in urban ethnicity / Harald Tambs-Lyche.* — London ; Boston and Henley : Routledge and Kegan Poul, 1980. 151, 15 s. ; 22 sm. (A. V/2551).
- TANNER, HELEN HORNBECK : *The Ojibwas : A Critical Bibliography / Helen Hornbeck Tanner.* — Bloomington ; London : Indiana University, c1976. 78 s. ; 21 sm. (A. V/2453).

- Tarih-i Mısır-i Kâdim. 2. c. — 2. bs. — Tahran : Çaphâne-i Dânişgâh, 1336. 255 s. : 18 res. ; 24 sm. "İntişârat-ı Dânişgâh-ı Tahran = 401" (A. V/1946-2).*
- Tarih-i Türk Kadın Kıyafetleri. — 1. bsk. — İstanbul : Orta Doğu Video İşletmeleri, 1986. 175 s. ; 32 sm. (B.I/239).*
- TAŞKAYA, OSMAN : *Ahu Gözlüm / Âşık Feymânî. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989. 95 s. ; 20 sm. — (T.C. Kültür Bakanlığı. Halk edebiyatı dizisi ; 18). ISBN 975-17-0399-9 (A. V/2536).*
- TEKELİ, İLHAN : *Ege'deki sivil direnişten Kurtuluş savaşı'na geçerken Uşak heyeti-i merkezîyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey. / İlhan Tekeli-Selim İlkin. — Ankara : T.T.K., 1989. 577 s : 8 hrt. : 4 res. ; 24 sm. ISBN 975-16-0165-7 (A. V/6476).*
- Thema : Islam und Politik in der Türkei / hrsg. von Jochen Blaschke, Martin van Bruinessen. — Berlin : Express Edition, 1984. 420 s. ; res. ; 24 sm. — (Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orient ; Ausg. 1984) ISBN 3-88548-355-6 (A. V/2460).*
- THOMO, PIRRO : *Korça Urbanistika The Arkitektura / Pirro Thomo. — Tiranë : Akademia e shkencave e rps te Shqiperise, 1988. 223 s. : 25 sm. (A. V/2098).*
- Traditional Turkish folktales for children / collected and edited by Barbara K. Walker. — Ankara : A.K.M., 1989. 188 s. : 7 rnk. res. ; 24 sm. — (A. K.D.T.Y.K. Atatürk Kültür Merkezi. Türk halk hikâyeleri dizisi sayı ; 4) ISBN 975-16-0092-X (A. V/2366).*
- Treasures of the Aleppo Community / Curator in charge : Magen Broshi ; Catalogue design : Tirtsa Barri ; Translation : Yohai Goell. — Jerusalem : The Israel Museum, 1988. 25, 24 s. ; 18 sm. ISBN 965-278-078-2 (A. V/2263).*
- TRIPATHI, D[AYA] N[ATH] : *Bronzework of mainland Greece from c. 2600 B.C. to c. 1450 B.C. / by D.N. Tripathi. — Göteborg : Paul Aströms, 1988. 433 s. : 154 s. res. ; 21 sm. — (Studies in Mediterranean archaeology and literature pocket-book ; 69) ISBN 91-86098-74-8 (A. V/2429).*
- TUĞLACI, PARS : *Tarih Boyunca İstanbul Adaları, c. I / Pars Tuğlacı. — İstanbul : Cem, 1989. 576 s. ; 35 sm. (B/9890-I).*
- TUNG, FEI HSIAO : *Toward a People's Anthropology / Fei Hsiao Tung. — Beijing : New World, 1981. 121 s. : res. : hrt ; 21 sm. — (China studies Series). (A. V/2458).*

- Türk-Ermeni İlişkileri : Geçmişten Bugüne* — Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1989. 105 s. ; 17 sm. (A. V/2499).
- Türk folkloru Araştırmaları 1989*. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1989. 250 s. ; 24 sm. — (T.C. Kültür Bakanlığı. Milli Folklor Araştırma Dairesi yayınları ; 114). (A. V/2504).
- Türk Tarih Kongresi*. (9 : Ankara : 1981) III. c. kongreye sunulan bildiriler. — Ankara : T.T.K., 1989. 1223-2210 ss. : Levhalar 343-429 ; 24 sm. (A. V/351-3).
- T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI : *Kültür : kalkınma planları, yıllık programlar ve icra planlarında* / T.C. Kültür Bakanlığı ; Hazırlayanlar K. Gülsen Silindir, Türkan Memiş. — Ankara : Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 1989. 312 s. ; 24 sm. ISBN 975-17-0453-7 (A. V/2503).
- UMAR, BİLGE : *Lydia* / Bilge Umar. — Yenilenmiş ve gnş. 2. bs. — İzmir : Salihli Belediyesi, 1989. 109 s. : 37 res. : 1 kroki; 24 sm. (A. V/2221).
- USSR : *Reorganisation and renewal* / Ed. by Leonid Abalkin ; Translated from the Russian by Vladimir Gordon. — Moscow : Progres, 1988. 327 s. 80 ISBN 5-01-001807-1 (A. V/2378).
- URAS, ESAT : *The Armenians in history and the Armenian question* / East Uras. — İstanbul : Documentary publications, 1988. 1048 s. ; 23 sm. ISBN 975-7555-00-2 (A. V/2319).
- Uygur halk masalları* / Toplayan ve düzenleyen Ehet Haşim ; lâtin harflerine ve Türkiye Türkçesine aktaranlar Ahmet B. Ercelasun, A. Şekür Turan. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1989. 141 s. ; 23 sm. — (Kültür Bakanlığı. Halk edebiyatı dizisi ; 20). ISBN 975-17-0402-2 (A. V/2538).
- UYSAL, AHMET EDİP : *Yaşayan Türk halk hikâyelerinden seçmeler* / Ahmet Edip Uysal. — Ankara : A.K.M., 1989. 167 s. ; 24 sm. — (A. K.D.T.Y.K. Atatürk Kültür Merkezi. Türk halk hikâyeleri dizisi sayı ; 3) ISBN 975-16-0088-X (A. V/2356).
- ÜLGEN, ALİ SAİM : *Mimar Sinan yapıları = The Buildings of Mimar Sinan* / Ali Saim Ülgen. — Ankara : T.T.K., 1989. 2 c. : 255 pl. ; 50×70 sm. (C/597).
- ÜNAL, MEHMET ALİ : *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)* / Mehmet Ali Ünal. — Ankara : T.T.K., 1989. 276 s. ; 24 sm. ISBN 975-16-0130-4 (A. V/6481).

- VUORELA, TOIVA : *Ethnology in Finland Before 1920* / By Toivo Vuorela. — Helsinki : [A.y.], 1977. 79 s. ; 24 sm. (A. V/2455).
- WELLHAUSEN, JULIUS : *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri* / Julius Wellhausen ; Çev : Fikret Işıltan. — Ankara : T.T.K., 1989. 179 s. ; 23 sm. (A. V/6480).
- WITKAM, J.J. : *Catalogue of Arabic Manuscripts : In the Library of the University of Leiden and other Collections in the Netherlands.* / J.J. Witkam. — Leiden : Leiden University, 1983. 448 s. ; 24 sm. — (Codices manuscripti ; 21). (A. V/421).
- The World of Learning 1989.* — 39. ed. — London : Europa Publication Limited, 1988. 1988 s. ; 28 sm. ISBN 0-946653-46-1 (B/9954).
- YELEZOVIC, G. : *İz Putopisa Evliye Çelebiye.* "Srpska Akademiya Nauka İstoriski Časopis. Organ İstoriskog İnitututa san. god. I, sv. 1-2, 1548" den ayrı basım. / G. Yelezovic. — Beograd : Nauka, 1949. 29 s. ; 24 sm. (A. V/2329).
- Yeni metodla Arapça öğretimi* / Hazırlayan : Muammer İpek. — Ankara : Ankara Ünivresitesi İlähiyat Fakültesi, 1989. 124 s. ; 24 sm. — (A. Ü. İlähiyat Fakültesi yayınları ; No. 186). (A. V/2465).
- YINANÇ, REFET : *Dulkadir beyliği* / Refet Yinanç. — Ankara : T.T.K., 1989. 184 s. ; 24 cm. — (A.K.D.T.Y.K. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; VII. Sayı ; 108) ISBN 975-16-0171-1 (A. V/6470).
- ZİROJEVIĆ, OLGA : *Zur Historischen topographie der heerstrasse nach Konstantinopel zur zeit der Osmanischen herrschaft.* / Olga Zirojević. — [Sofia] : Academie Bulgare des sciences, 1987. 81-106 ss. ; 23 sm. — (Academie Bulgare des Sciences Institut D'etudes Balkaniques etudes Balkaniques ; No. 1) (A. V/2318).

B. DERGİLER

- Acta Archaeologica XLI, 1-4 (1989).
- Acta Asiatica 58 (1990).
- Acta Ethnographica XXXIV, 1-4 (1986-1988).
- Acta Historiae Artium XXXIV, 1-2 (1989).
- Acta Orientalia XLII, 1 (1988).
- Acta Pohoniae Historica LXI, LXII (1990).
- Akkadica LXVI-LXIX (1990).

* Dergilerde yalnız, Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- Alt Orientalische Forschungen XV, 2 (1988); XVI, 1-2 (1989); XVII, 1 (1990):
- XVII, 1 H. KLENGEL, *Nerikkaili, Zum Problem der Homonymie im Hethitischen Anatolien*. s. 185.
- The American Historical Review XCV 2-3 (1990).
- American Journal of Archaeology XCVI, 2-3 (1990).
- American West XXVII, 3-4 (1990).
- Amme İdaresi Dergisi XXIII, 1-2 (1990).
- Anadolu'nun Sesi 48 (1990).
- Anatolica XVI (1989-1990).
- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXI (1989).
- Annales XLV, 3-5 (1990).
- Annali XLIX, 1-2 Supplemento; XLIX (1989).
- Annali della Scuola Normale XIX, 2-4 (1989).
- Annual of the British School at Athens LXXXV (1990).
- Anthropology Today VI, 3-6 (1990).
- Antike Kunst XXXIII, 2 (1990).
- Antike Welt XXI, 2-4 (1990).
- Anuarul XXXV, 1-2 (1988); XXXVI, 1 (1989).
- Anzeiger 126 (1990).
- Archäologische Bibliographie (1989).
- Archäologischer Anzeiger 1-3 (1990).
- Archiv Orientalni LVIII, 1-3 (1990).
- Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi V (1990).
- Arkhaiologiki Ephemeris 125 (1986); 126 (1987).
- Asian and African Studies XXV (1990).
- Asien Afrika Latein Amerika 2-3 (1990).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi VI, 17-18 (1990).
- Atatürk Yolu II, 5 (1990):
- 5-M. AYDIN, *Milli Mücadele Döneminde Anadolu'da Giriş ve Çıkışları Kontrol Altında Tutan Kuruluşlar*. S. 21.
- M. ÇAPA, *Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı*. S. 49.
- G. ÇAĞLAR, *Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası*. S.85.
- M. ERENDİL, *Atatürk, Medeniyet ve Dünya Kamu oyu*. S. 97.
- E. KISIKLI, *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Hareketi, İttihat ve Terakki Faaliyetlerinden Uzak Tutma Teşebbüsleri*, S. 109.
- A. ÖZDEMİR, *Milli Mücadele Üsera Taburları*, S. 129.
- Y. ÖZKAYA, *Ulusal Bağımsızlık Savaşında Anadolu'nun ve Kamu Oyunun Durumu*, S. 151.

- Athenaeum 78/2 (1990).
 Atiqot (English Series) XVIII (1989); (Hebrew Series) X (1990).
 Ausgewählte Neuere Literatur 1 (1989); 1 (1990).
 Avusturya Ekonomi Bülteni 3 (1990).
 Ayasofya Müzesi Yıllığı 11 (1990).
 Aziya i Afrika Segodnya 1-5, 7-11 (1990).
 Bağhdader Mitteilungen XXI (1990).
 Balcanica 1-2 (1990).
 Balkan and Asia Minor Studies XV (1989); XVI (1990).
 Bericht der Römisch Germanischen Kommission LXX (1989).
 Biblica LXXI, 2 (1990).
 Biblical Archaeologist LIII, 1-2 (1990).
 Bibliographie Internationale d'Histoire Militaire 11 (1986-1989).
 Bibliotheca Orientalis XLVII, 3-6 (1989).
 The Bodleian Library Record XIII, 5 (1990).
 British Book News May, June, July, August, September, October (1990).
 Bulgarian Historical Review 1-4 (1990).
 Bulletin de Correspondance Hellenique CXIV, 1 (1990).
 Bulletin of Ancient Orient Museum IV (1982).
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 277-279 (1990).
 Bulletin of the Ancient Orient Museum XI (1990).
 Bulletin of the Mineral Research and Exploration 109 (1989).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XIV, 4 (1989); XV, 1, 10-12 (1990).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies LIII, 2 (1990).
 Bulletin Signaletique XLIII (1989); XLIV, 1-2 (1990).
 Bulletin et Mémoires de la Société d'Antropologie de Paris I, 3-4 (1989); II, 1 (1990).
 Byzantinische Zeitschrift LXXXII, 1-2 (1989).
 Cahiers de Civilisation Médiévale 2-3 (1990).
 Les Cahiers de L'IHTP 16 (1990).
 Central Asia and Caucasus Chronique IX, 2-4 (1990).
 Cultura Antiqua XLII 3-6 (1990).
 Dacia XXXIII, 1-2 (1989).
 Daniştay Dergisi 76-77 (1990).
 Deutsche Nationalbibliographie 1-3 (1989); 1-13, Register 14-26 (1990).
 Dumbarton Oaks Papers XLIII (1989).
 Durham University Journal LXXXII, 2 (1990).
 East European Quarterly XXIV, 2 (1990).

- EC News 17-26 (1990).
 Emel 178-180 (1990).
 Emilia-Romagna 18 (1990).
 Encyclopaedia Iranica IV, 7 (1990).
 The Encyclopaedia of Islam VI, 113-114 (1990).
 Epigraphica Anatolica 15 (1990).
 Ethnology XXIX, 3 (1990).
 Etudes Balkaniques 1, 3 (1990).
 Expedition XXXI, 2-3 (1989).
 Faravid 13 (1989).
 The Florida Anthropologist XLIII, 2 (1990).
 Folia Orientalia XXV (1989).
 Genava XXXVIII (1990).
 Germania LXVIII, 2 (1990).
 Geschichte Ost Europas XXXVII, 4 (1989).
 Gjuha Jonä 4 (1989); 1 (1990).
 Glasnik Etnologiya XLIII-XLIV (1989).
 Golasjak XXXVII (1989).
 Güneyde Kültür 16-21 (1990).
 Hamdard Islamicus XIII, 2-3 (1990).
 Harvard Journal of Asiatic Studies L, 1 (1990).
 Hebrew Union College Annual LX (1989).
 Hesperia LIX, 2 (1990).
 Highlights of Recent Excavations (1990).
 Historical Abstracts XL A-4, B-4 (1989).
 Historical Research LXIII, 151 (1990).
 L'Homme XXX, 115 (1990).
 Institut d'Histoire Du Temps Present 40-41 (1990).
 Institute for the History of Arabic Science Newsletter 55 (1990).
 International Journal of Anthropology V, 2 (1990).
 International Journal of Middle East Studies XXII, 1-2 (1990).
 Inventaria Archaeologica 385 (1990).
 İran XXVIII (1990).
 Ircica 10. Yıl Özel Sayı 23 (1990).
 Der Islam LXVII, 1 (1990).
 Islam and the Modern Age XIX, 4 (1988).
 Islam Storia e Civiltà IX, 2 (1990).
 Islamic Studies XXVIII, 4 (1989); XXIX, 1 (1990).
 The Israel Museum Jerusalem News 1 (1990).

- Israel Exploration Journal XL, 1 (1990).
 Istanbuler Mitteilungen 39 (1989).
 Istorie Veche Şı Arhedogie XLI, 1-2 (1990).
 Istoriya SSR 3-6 (1990).
 Izvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSS 1-3 (1990).
 İlgi LXII, LXIII (1990).
 Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XXXVIII, 1-2 (1990).
 Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes 59 (1989).
 The Jerusalem Post 544-548, 561-563, 566-568, 570-572 (1990).
 Journal Asiatique CCLXXVIII, 1-2 (1990).
 Journal of Archaeological Science XVII, 3-5 (1990).
 Journal of Asian and African Studies 38 (1989); 39 (1990).
 Journal of Coneiform Studies XLI, 1 (1989).
 Journal of Near Eastern Studies XLIX, 2-3 (1990).
 Journal of the American Oriental Society CX, 1-2 (1990).
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXIII, 1-2 (1990).
 Journal of the History of Biology XXIII, 2-4 (1990).
 Journal of the Pakistan Society XXXVIII, 2-3 (1990).
 Journal of the Royal Asiatic Society 1 (1990):
 1 N. ATASOY -J. RABY: *Iznik, the Pottery of Ottoman Turkey*. S. 162.
 Keesing's XXXVI, 6-9 (1990).
 KEMALİST ÜLKÜ: 261-266 (1990):
 261 S. ÖZERDİM: *Atatürk'ü Bilmemek*. S. 5.
 N. ÇAĞATAY: *Atatürk'ün Sohbet Sofraları*. S. 7.
 A. AKMAN: *Atatürk ve Genç Kuşaklar*. S. 10.
 A. ERDOĞDU: *Atatürk İlkelerinde Çıkarıcılık Yoktur*. S. 22.
 S. EVLİYAĞLU: *Türk Kervansaraylarının Günümüz Turizmdeki Önemi*. S. 24.
 262 - N. ÇAĞATAY: *Atatürk'ün Sohbet Sofraları*. S. 5.
 F. AVCI: *Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya Elçi Gönderilmesi*. S. 9.
 İ. KAYACAN: *Atatürk ve Kastamonu*, S. 17.
 M. ERENDİL: *Birinci Dünya Savaşında Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk*, S. 18.
 263 - N. ÇAĞATAY: *Atatürk'ün Sohbet Sofraları*, S. 5.
 Ş. ÖZDENOĞLU: *Barış Dünyasında Atatürk'ün Sesi*, S. 8.
 F. AVCI: *Büyük Taarruz Kararı*. S. 9.
 B. ESEMENLİ, *Tarihin Derinlikleri İçinde Türkler*. S. 23.
 264-N. ÇAĞATAY: *Yabancı Basına Göre Atatürk*. S. 5.
 Ş. ÖZDENOĞLU: *Barış Dünyasında Atatürk'ün Sesi*. S. 9.

- C. AKÇAKAYALIOĞLU: *Atatürk - Kâzım Karabekir Paşa İlişkileri*. S. 12.
 265-N. ÇAĞATAY: *Yabancı Basına Göre Atatürk*. S. 10.
 D. TANYER: *On Kasımlarda Atatürk*. S. 32.
 266-A.İ. BEYHAN: *Atatürk Diye Diye*. S. 3.
 H. SUBUTAY: *Atatürk'e Şiirler*. S. 5.
 N. ÇAĞATAY: *Yabancı Basına Göre Atatürk*. S. 7.
 F. AVCI: *Gazi'nin Milletvekili Seçilmemesi İçin Silahsız Suikast*. S. 13.
 D. TANYER: *On Kasımlarda Atatürk*. S. 21.
 B. ESEMENLİ: *Tarih Derinlikleri İçinde Türkler*. S. 30.
 Kıbrıs Northern Cyprus Monthly 1, 7, 9-13 (1990).
 Kirche Im Osten XXXIII (1990).
 Kıryat Sefer LXII, 3-4 (1988-1989).
 Kitap Dergisi 39-43 (1990).
 Kuzey Kıbrıs 1, 8; III, 1-2 (1990).
 Letopis 40 (1989).
 Levant XXII (1990).
 Le Livre Honrois XXXI, 4 (1989).
 Maden Tetkik ve Arama Dergisi 109 (1989).
 Madrider Mitteilungen 30, Beilage Zu Band (1989).
 Man XXV, 2-3 (1990).
 Medioevo Saggi e Rassegne 13 (1989).
 Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 47 (1989).
 The Metropolitan Museum of Art Bulletin XLVII, 4 (1990).
 The Middle East Journal LXIV, 3 (1990).
 Middle East Studies Association Bulletin XXIV, 1 (1990).
 Milli Eğitim 104 (1990).
 Milli Kültür I, 1-11 (1977):
 1-T. GÖKALP: *Türk Tarihi Yeniden Yazılmalıdır*. S. 18.
 2-A. KABAKLI: *İslam-Türk Devlet Teşkilatları ve Siyaset-Nâme*. S. 22.
 N. ERDENTUĞ: *Türk Kültürü ve Milli Değerlerimiz*. S. 28.
 M. BİLGE: *Türk Tarihi Çalışmalarında Arşivlerimizin Yeri*. S. 34.
 Ö. İZGİ: *İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü*. S. 43.
 Z. KİTAPÇI: *Bugünkü Türk ve İslam Şehri Buhara'da İslamiyetin Yayılışı ve Yerleşmesi (1)*. S. 50.
 3-A. KÖYMEN: *Türklerin Anadolu'da Denize İlk Ulaşmaları (1)*. S. 9.
 B. ÖGEL: *Türk Kültür Tarihi ve Milli Eğitim*. S. 18.
 H. D. YILDIZ: *Türklerin İslam Devleti Hizmetine Girmeleri*. S. 32.
 4-A. KÖYMEN: *Türklerin Anadolu'da Denize İlk Ulaşmaları (11)*. S. 13.
 5-A. KÖYMEN: *Selçuklu Veziri Nizâmü'l Mülk ve Tarihi Rolü*. S. 9.

- T. ŞAHİN: *Tanzimat ve Türk Aydınlanma Modernleşme Anlayışı*. S. 29.
- S. BAYRAM: *Tarihte Türk Adı ne Zaman Ortaya Çıktı*. S. 48.
- 6-A. KURTKAN: *Osmanlı Kültürünün Yeni Nesillerimizce Tezath Zannedilen Hususiyetleri*. S. 7.
- A. KÖYMEN: *Türkler ve Demokrasi*. S. 11.
- R. O. TÜRKMEN: *Türklerin Dünyaya Yayılmaları ve Eski Amerika'da İzleri*. S. 16.
- V. ECER: *Kayseri Raşid Efendi Kitaplığında Türk Tarihi İle İlgili Yazma Eserler*. S. 32.
- B. ÖGEL: *Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu*. S. 38.
- 7-N. BİNARK: *Finlandiya'da Yaşayan Kazan Türkleri*. S. 12.
- S. BAYRAM: *Türklerde Esnaf Teşkilatı: Ahilik ve Loncalar*. S. 48.
- 8-E. BİLGİÇ: *Türklerin İslamiyeti Kabulü ve Müdafası*. S. 2.
- A. KÖYMEN: *Malazgirt Meydan Muharebesinde Rol Oynayan Unsurlar*. S. 6.
- B. ÖGEL: *Atilla ve Avrupa Hunları*. S. 32.
- S. BAYRAM, Kervansaraylarımız. S. 40.
- 9-E. BİLGİÇ: *Tarih Şuuru Açısından Milli Zaferler*. S. 2.
- Z. KİTAPÇI: *Aşağı Türkistan'ın Türk-İslam Medeniyetindeki Yerine Kısa Bir Bakış*. S. 33.
- 10-A. KÖYMEN: *Türk Kurtuluş Hareketinin İyi Bilinmeyen Bir Yanı*. S. 7.
- 11-K. AKYÜZ: *Atatürk*. S. 6.
- A. KÖYMEN: *Atatürk'ü Anlamak*. S. 8.
- B. ÖGEL: *Göktürk Devleti (Bumin ve İl-Teriş Kağanlar)*. S. 23.
- Y. İZBUL: *Atatürk ve Dil*. S. 26.
- O. C. TUNCER: *Selçuklu Yapılarında Tonoz*. S. 40.
- L. GÖKER: *Tükiyyüddin El Rasid ve İstanbul Rasathanesi*. S. 48.
- Milliyet Sanat Dergisi 249 (1990).
- Mimarlık CCXLI, 2-3 (1990).
- Mitteilungen 97-99 (1990).
- Monumentet XXXVII, XXXVIII, 1-2 (1989).
- Muslim (Education Quarterly) VII, 3 (1990).
- Narodi Azii i Afriki 2-4 (1990).
- Nato Dergisi 1-2 (1990).
- Neuerwerbungen Vorderer Orient 4-10 (1990).
- New Cyprus V, 10; VI, 1-4 (1990).
- Newsletter 23 (1990).
- Newspot 25-52 (1990).
- Nouvelles de l'Inde 269-270 (1989).
- Les Nouvelles des 16 (1990).

- Novaya i Noveyşaya Istoriya 3-6 (1990).
 Nüfusbilim Dergisi XII (1990).
 Orient XXX, 4 (1989).
 Orientalia LIX, 2 (1990).
 Orientalistische Literaturzeitung LXXXV, 2-4 (1990).
 Oriente Moderno VIII (LXIX), 7-12 (1989).
 Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi XVI, 3-4 (1989).
 Ovadan 3-8 (1990).
 Österreichische Osthefte XXXII, 2-3 (1990).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XCIII, 2-3 (1990).
 Philosophy and History XXIII, 2 (1990).
 Pirelli 290 (1989).
 Præhistorische Zeitschrift LXV, 1 (1990).
 Priloei Contributions XVII, 2 (1986); XVIII, 1-2 (1987); XIX, 1 (1988).
 The Quarterly Index Islamicus XIV, 2 (1990).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXVII, 2-4 (1990).
 Referativniy Jurnal (RF) III, 5 (1990).
 Review XIII, 2 (1990).
 Revista Arhivelor LI, 4 (1989).
 Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale LXXXIII, 2 (1989);
 LXXXIV, 1 (1990).
 Revue de Synthèse CXI, 1-3 (1990).
 Revue des Etudes Byzantines XLVIII (1990).
 Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXVII, 1-2 (1990).
 Romanian News 17-21, 24, 35-47 (1990).
 Ruperto Carola XLII, 81 (1990).
 Al-Sabil 15-17, 19-20 (1990).
 Saeculum XL, 3-4 (1990).
 Schweizerisches Landesmuseum XCVIII (1989).
 Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi 4 (1989).
 Senri Ethnological Studies 27 (1990).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi 325-326 (1990):
 325. Ö. BERK: *Atatürk'ün Hastalıkları*. S. 88.
 A. DENİZLİ: *Atatürkçü Düşünce Sistemi (Atatürkçülük)*. S. 127.
 N. ÖZGEÇTİ: *Atatürkçü Düşünce Sisteminde Kültür ve Milliyetçilik*. S. 141.
 326-I. SAKARYA, XIX. *Yüzyılın İkinci Yarısından Önce ve Sonra Osmanlı Devleti Uyuşundaki Ermenilerin Sosyal Durumları*. S. 5.
 Slovenska Archaeologia XXXVIII, 1-2 (1989).
 Sovetskaya Arkeologiya 4 (1990).

- Sovetskaya Etnografiya 3-5 (1990).
 Sovetskaya Tyurkologiya 1, 2, 3 (1990).
 Studime Filologjike 3-4 (1989).
 Studime Historike XLIV (XXVII), 1 (1990).
 Stvdia Islamica LXXI (1990):
 R. MURPHEY, *Ottoman Census Methods in the Mid-Sixteenth Century: Three Case Histories* S. 115.
 Südosteuropa Mitteilungen XXX, 2-3 (1990).
 Südostforschungen XLVIII (1989).
 Szazadok CXX, 4 (1988).
 Tabriz LVIII, 2-4 (1989).
 Tarih İncelemeleri Dergisi V (1990).
 Tarih ve Toplum 84 (1990).
 Tebliğler Dergisi LIII, 2314-2319 (1990).
 Tel Aviv XV-XVI, 2 (1988-1989).
 Thraco-Dacia X, 1-2 (1989).
 The Toyo Gakuho LXXI, 1-4 (1989).
 The Tōyōshi-Kenkyū XLIX, 1-2 (1990).
 Turkish Review IV, 20 (1990).
 Türk Dili 444 (1988); 451-456 (1989); 459-466 (1990).
 Türk Kültürü XXVII, 310, 317 (1989); XXVIII, 323-324 (1990):
 323 Y. SARINAY: *Batı Trakya Türkleri'nin Hakları ve Yunan Politikası*. S. 129.
 A. DONUK: *Milli Kültürümüzün Bazı Meseleleri*. S. 141.
 A. KABAKLI: *Dinamo'dan Ermeni Zulmü*. S. 149.
 F. ALASYA: *Kıbrıs'ta Kanlı Noel Olayları, Mücadele ve Şehitler Haftası*. S. 164.
 324-E. TÖRE: *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz'un Kıbrıs'taki İzleri*. S. 243.
 Türk Kütüphaneciliği IV, 1, 3-4 (1990).
 Türk Yurtları 1-4 (1990).
 Türkiye Bibliyografyası 2-12 (1988).
 Ugarit-Forschungen XXI (1989).
 Ulster Journal of Archaeology LI (1988).
 Vestnik Drevney Istorii 2-3 (1990).
 Voprosi İstorii 5-11 (1990).
 Wissenschaftliche Zeitschrift XXXVIII, 6 (1989); XXXIX, 1-5 (1990).
 The Yale Review, LXXVIII, 4; LXXIX, 1 (1990).
 Yeni Düşünce 453-455, 459-461, 463-475, 477-478 (1990).
 Yeni Forum XI, 254-257, 259 (1990):
 255 A. YALÇIN: *Atatürk ve Milli Mücadele*. S. 34.

- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXL, 2 (1990).
Zeitschrift für Kulturaustausch XL, 2-4 (1990).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 81 (1990).
Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLVII, 2
(1990).
Zion LV, 2-3 (1990).

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
GÜNBAŦTI, DOÇ. DR. CAHİT : Certaines Vues sur la Destination de la Terre publique et du Timar à l'Epoque babylonienne	1
PIEJKO, FRANCIS : Antiochus III and Teos Reconsidered	13
ONAT, PROF. DR. AYŞE : Sur certains Etats du Turkestan à l'époque des Khans	71
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR : Le Sultane Mehmed le Conquérant, un souverain réformateur	79
ÖZTÜRK, YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA : Politique et Analyse des Prix durant la Période ottomane	87
TUNCOKU, PROF. DR. METE : Importance des Batailles de Çanakkale (Dardanelles) dans le Processus menant à la Fondation de l'Etat israélien	101
ALTUĞ, PROF. DR. YILMAZ : Migrations des Balkans vers l'Anatolie	109
SCHMALTZ, BERNHARD : Kaunos 1988/89 (avec 20 planches en 14 illustrations)	121
 Conférences :	
SOYSAL, İSMAIL : Pacte de Bagdad, signé en 1955	179
 Traductions :	
ŞAMİLOĞLU, ALİ RASİZADE (traduit par AHMEDOV, MUHİBBİ) : Doctrine du Trouman et Erreurs de la Diplomacie stalinienne du point de Vue de la Turquie	239
 Bibliographie :	
ÖZTOPRAK, YRD. DOÇ. DR. İZZET : DOÇ. DR. ÜNSAL YAVUZ : <i>Atatürk, de l'Empire à l'Etat national</i>	257
Livres et Revues reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque dans la Première Moitié de 1990	269

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LV

No. 212

Avril 1991

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 1